

Воля – це думка: коли не змієш волю втілити в життя, не називай себе вільною людиною. Є два ставлення до Волі: думання про Волю і творення Волі. Думати про Волю легко, а творити Волю тяжко – нічого не тяжко робити для щастя, а Воля – це щастя.

Л. Силенко

Кравченко Иван Семенович

6.08.1942 – 15.01.1999

Іван Кравченко

Тримаха борі

Історичний роман

ББК 84 (4Укр – 4 Пол) 6

Кр 78

Кравченко І. С.

Кр 78 Примара волі. Історичний роман. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – 296 с.
ISBN 978-966-8036-41-5.

XVIII ст. ознаменувалося в історії України багатьма подіями національно-визвольного руху. Найвизначніші з них – Коліївщина на Правобережжі та повстання в селі Турбаях на Полтавщині, яке було одним із найбільших антикріпосницьких виступів другої половини XVIII ст. на Лівобережжі. Це поселення історики назвали першою селянською республікою в Україні та Російській імперії.

На підставі оригінальних матеріалів, які автор збирав і опрацьовував двадцять років, створено широкомасштабне полотно Турбайського повстання, де показано діяльність різнопланових постатей того часу, які мали пряме чи опосередковане відношення до відображених у книзі подій: В. Капніста, Г. Потьомкіна, Катерини II та інших.

Крім змалювання повстання в Турбаях, автор чималу увагу приділяє іншим подіям того часу, зокрема приїзду імператриці Катерини II до Полтави та інсценізації для неї подій Полтавської битви; російсько-турецькій війні 1787–1792 рр.; Великій французькій революції тощо.

Книга розрахована на широке коло читачів, зокрема тих, хто цікавиться історією України та рідного краю.

Книга видана коштом дружини автора Володимири Іванівни Кравченко.

ББК 84 (4Укр – 4 Пол) 6

© І. С. Кравченко, 2009.

© Дивосвіт, 2009.

© Л. В. Ковальчук,

художнє оформлення, 2009.

ISBN 978-966-8036-41-5.

Передче слово

У цьому році минає 220 років Турбаївському повстанню – найбільшому і найвідомішому виступу трудящих мас проти кріпосницького гніту на Лівобережній Україні (1789–1793). Події в Турбаях та навколо них широко відображені в народній творчості, науковій та художній літературі. Але поява кожної нової публікації на цю тематику продовжує привертати пильну увагу. Особливо це стосується художньо-історичних творів. Історична проза в усі часи була найпопулярнішим читанням, адже вона ніби повертала людину в середовище пращурів і розкривала спадкоємний зв'язок поколінь. Історичні твори формують національну гідність та самосвідомість, вони є важливим чинником відображення нації, особливо пригнобленої, якою донедавна залишалася і значною мірою залишається нація українська. Отож роман нашого земляка, присвячений подіям віддаленого минулого, є надзвичайно актуальним.

Роман насичений історичною інформацією, яка склала б честь будь-якому серйозному науковому дослідженню. За відомими фактами історії, додаючи достовірні деталі та вірогідну обстановку, автор творить широку панораму суспільного життя наприкінці XVIII ст., переносячи читача з селянських хат до палаців вельмож, із мирних ланів на поля бойовиськ. При цьому історична інформація подана в захоплюючій художній формі й літературній вишуканості. Подієвість у творі історично точна. Мова мелодійна, у стилі історичних пісень і дум, насичена сталими епічними, народними метафорами.

Портрети персонажів – реальних і вигаданих – відтворені з великою достовірністю. Вибудовуючи історичний каркас, у якому діють герої, автор прагне задокументувати реальні події, розглянути їх під кутом політичних, економічних, правових та інших чинників. Його цікавлять відчуття людей, насильницьки позбавлених звиклих демократичних прав на життя в переломний момент історії своєї нації. Неприйняття, протест, пошуки виходу з ситуації. Нарешті, нескореність (буря), а потім – біль, туга, сум, розчарування, зневіра – така розмаїта гама почуттів окреслює характери сильні, глибокі, чутливі.

Водночас роман має просвітницький характер. Розлогі історичні ремінісценції у поєднанні з динамізмом сюжету багато дають для виховання національної свідомості, патріотичних почуттів, гордості за минуле свого народу як запоруку його життєдіяльності та майбуття. Попри трагічний фінал, твір за своєю природою – романтично-героїчний. Важливо, що носіями героїки стають звичайні, пересічні персонажі. Близькі до читача. Їхні дії викликають найрізноманітніші почуття, спонукаючи до активних вчинків і дій.

Видання, безумовно, зацікавить широкий загал людей, небайдужих до своєї історії. Воно є корисним для юнацтва, тому має бути рекомендованим для позакласного читання в школі.

О. А. Білоусько,
керівник Центру
дослідження історії Полтавщини,
заслужений учитель України

Тришківська

Зван Кравченко

*Тихі води, ясні зорі,
Край веселий, мир хрещений,
Города християнські.*

Т. Г. Шевченко

У Полтаві

Під ласкавим промінням яскравого сонечка буйно розцвіла, зазеленіла, огорнулася пахощами, залунала милозвучними співами птахів земля українська. Увібравши у своє лоно те животворне проміння, вона красувалася різнотрав'ям, різноквіттям, різнобарв'ям лісів, левад, садів і городів. На Полтавщину прийшли перші дні чарівного літа 1787 року. У цю благодатну пору до Полтави під'їжджав бричкою, запряженою парою коней, середнього віку козак. Це був відставний писар Йосип Іванович Коробка.

Бричка стукотіла колесами, перескакувала через рівчачки й грудки на польовій дорозі, здіймаючи за собою хмару куряви. Той шлях слався зеленою ковдрою ланів, петляючи між лісочками та потонулими у вишневих садках селами й хуторами від Кременчука, через Кобеляки, аж до самої Полтави. На в'їзді до містечка перед козаком виросла дивна споруда. Біля неї ще стояло риштування, малярі закінчували свої розписи. Він зупинив коней і

замилувався роботою майстрів. Двоє старанно розписували вершину дуго-подібної споруди, інші розмішували й розтирали фарби. Збоку стояв сивовусий дідусь і уважно спостерігав за тим дійством.

– Господи поможи вам, добрі люди, та будьте здорові, – обізвався мандрівник до трударів.

Почувши привітання, сивовусий відірвав погляд від розписів і весело відповів:

– Спасибі, чоловіче, за добре слово від усього роду Боровиків, і сам будь здоровий та щасливий.

– Що це ви тут розмальовуєте так гарно, мов церковний іконостас?

– Хіба ти не чув, добрий чоловіче, що до Полтави днями цариця приїжджає?

– Чув, батьку. Тому оце й приволочився сюди відставний писар Йосип Коробка.

– Ото ж і ми для гостей стараємось усім сімейством, розмальовуючи триумфальну арку, – пояснив поважно старий козак.

– Такі чудові малюнки не гріх розмістити й на стінах Печерської лаври! – із захопленням вигукнув писар.

Старий Лука Боровик задоволено посміхнувся, милуючись роботою своїх синів, і з гордістю відповів:

– Нас уся Миргородщина знає. Як занесе тебе, брате, доля до Миргорода, то зайди до Троїцької церкви та помилуйся іконостасом. То нас, Боровиків, Господь Бог наділив таким небесним даром, щоб показати людям велич нашої православної віри.

– До чого ж гарно розмалювали ви цю арку, що я не в змозі й очей від неї відірвати! – продовжував дивуватися Коробка.

– Всевишній наділив людей мудрістю й хистом, але не кожному судилося той хист у собі відшукати. Для писарювання теж великий талант треба мати! У кожному полку писар серед козаків велику шану має, – підлестив проїжджому старий козак.

Йосипу приємна була та похвала, він витяг з-за пояса люльку й кисет із тютюном.

– Пригощайтеся, батьку, моїм запашним тютюнцем.

Козаки присіли покурити й поговорити між собою.

Лука Боровик розповів писарю про великі приготування, які кілька місяців ведуться в Полтаві з нагоди приїзду імператриці Катерини II. Бургомістр Руденко з ніг збився, доводячи до ладу вулиці й площі містечка. Він особисто приїхав у Миргород до Боровиків і запросив їх розписати триумфальну арку, оновити пам'ятник на честь Полтавської баталії й намалювати кілька картин для кімнат, де зупиниться вінченосна особа. Та хіба тільки бургомістр Руденко цінував їхню майстерність? Сам губернський предводитель дворянства, син славного миргородського полковника Василь Васильович Капніст замовив Боровикам кілька полотен на честь приїзду імператриці! Найздібніший із синів Володимир виконував те замовлення поважного пана. Лука Боровик із любов'ю поглянув на нього, він у цей час із братом Миколою вже закінчував роботу.

– Спочатку Володимир хотів у ратних подвигах щастя знайти й уже навіть до поручика був дослужився, але не судилося довго козакувати: малярство потягло назад до батькової хати на березі Хоролу. Без фарб не може й дня прожити! Я навчив його всьому, що сам знав і вмів, а тепер бачу, що він, шибеник, переплюнув уже й мене!

У погляді старого козака блищав гонористий і радісний вогник.

– Щасливі ви, Боровики! Це велика рідкість серед нашого знедоленого українського люду. Скільки не їхав я шляхом, усюди тільки журбу й горе зустрічав. Пихата козацька старшина так і пнеться в усьому зрівнятися з московським дворянством, перетворивши вільних козаків на німих рабів, – сумно обізвався Йосип.

Згасли очі старого козака від цих слів. Запанувала тиша. Потім тяжко зітхнув і промовив:

– Бачу і я те горе кожного дня, але чим йому зарадиш? Волю свою козацьку наш люд проспав, а тепер, бідолашний, у ярмі рабському перебуває. Коли на сторожі волі стояла матінка-Січ, то спокійніше жилося православним. Тепер сплюндрована москалями Запорізька земля осиротіла, а наші славні соколи-січовики до бусурманина подалися, в чужій землі за Дунаєм притулок шукають. Від того й розгулялося горе по всій Україні.

Коробці припали до душі слова старого козака, і він довірливо сказав:

– Їду я, батьку, до Полтави, щоб імператрицю побачити й перед нею за турбаївських козаків із суплікою стати. Підлим обманом поневолив їх однокій ірод Данило Апостол, ще будучи миргородським полковником. І от уже кількадесят років ті нещасні ніяк із неволі не викрутяться.

– Таких бідолах, сину, у кожному селі тепер знайдеш не один десяток. Цариця не захистить їх ніколи, навіть скаргу подавати заборонила. Якби вона зглянулася милостиво над нашим людом, то з усієї багатостраждальної України до Полтави давно збіглося б поневолене козацтво, – журливо прорік Боровик.

– На те ж я й бувалий писар, батьку, щоб до царської канцелярії зуміти дорогу відшукати! – усміхнувшись, зухвало відповів Коробка.

– Дай, Боже, тобі щастя в тому! – щиро побажав на прощання старий козак.

Бричка рушила далі й невдовзі стукотінням коліс переполошила курей і собак на вузьких покручених вуличках містечка, що потопало у вишневих садках на крутому схилі біля широкого зеленого килиму долини тихенької річки Ворскли. Над біленькими хатами, критими соломною, уквітчаними пишними рожами, піднімалися до самого неба чудовими банями монастир, церкви. Проїхавши майдан, де збирався ярмаркувати люду, розміщалися соляні комори, торгові ряди, шинки й каруселі, Йосип Коробка дістався до Спаських воріт і опинився на території фортеці.

А там недалеко й хатинка його побратима Остапа, нині настоятеля Свято-Успенського собору панотця Іоанна.

Той саме був удома.

Йосип Коробка розмірковував, чим же так пройняла його душу справа турбаївських козаків. Мабуть, їхньою впертою боротьбою за свою волю. Остант відгадав думки товариша й обізвався:

– Шукаємо щастя по країнах, світах, а воно поруч із нами, шукає нас самих. Немає його ніде тому, що воно скрізь. Воно схоже на сонячне сяйво – відхили йому лише вхід до душі своєї. Так любить говорити наш брат Григорій Сковорода, і я цілком погоджуюся з ним.

– Цією тонкою філософською мудрістю не спиниш мук і сліз поневоленого люду. Жорстокій силі неволі слід протидіяти силою. Століттями веде боротьбу за своє щастя люд український, а воно, невловиме, маревом ходить по обрію!

У цей час до хати ввійшов юнак і, побачивши гостя, нерішуче зупинився на порозі. Іоанн привітно всміхнувся до нього й запросив до столу:

– Проходь, проходь, Іванку, і не бійся. Це добрий чоловік, мій давній приятель. Присядь біля нас, послухай колись кращого спудея Київської академії. Він також кохається у поезії безсмертного Вергілія, як і ти.

Юнак сів на край ослона. Отець Іоанн задоволено мовив:

– Це мій кращий учень Іван, син канцеляриста Петра Котляревського. Ходить до мене по книги: любить читати до нестями. Особливо до душі йому "Енеїда" Вергілія, але й про козацьку давнину та всілякі бувальщини теж любить слухати. Йому буде цікаво почути твої оповіді про турбаївських козаків.

Йосип глянув на юнака – йому сподобалися відкритий погляд блакитних очей, гордо піднята голова, лагідна усмішка.

– Навіщо йому, молодому, про чужі горе та сльози знати – і свого ще в житті вип'є чимало. Хай живе, поки може, у світі Вергілієвого милозвучного вірша, – тихо відповів Коробка.

Писар продовжував задумливо дивитися на хлопця, а в голові вирували неспокійні думки: "Що сказати цьому наївному створінню, яке поки що свято вірить кожному слову? Як зв'язати в одне ціле начебто мудрі й благородні слова цариці з її жорстокими указами про закріпачення українського люду, з десятилітніми загарбницькими війнами, з незбагненою розпущеною царського двору? Як поєднати в одне ціле жорстоку правду життя з яскраво-привабливою й безсоромно брехливою словесною декорацією сановних пустодзвонів?"

– Я був би дуже радий, якби всі благородні помисли імператриці дійшли до Бога й стали благом для простого люду. Та поки що слова про щастя з уст вінченосної особи звучать неначе їдке глузування над тисячами знедолених, – зронив Коробка після тривалого мовчання.

Отець Іоанн, криво посміхнувшись, кинув Йосипу Івановичу:

– І оце, осягнувши глибини всіх протиріч влади, ти прибув із суплікою до імператриці?

– Я надіюся на Господа Бога, на щасливий збіг обставин, на твою допомогу й силу нашого розуму, – запально відповів той.

До пізньої ночі точилась бесіда в хаті священника. Тільки за північ погасло світло, і друзі лягли відпочивати. Багато наболіло на душі, та хіба про все переговориш за один день?

Ритми живої природи невидимими ниточками пов'язані з рухом землі, місяця, сонця – усього зоряного світу в безмежжі буття. З першими променями сонця поля, ліси, сади й луки сповнилися співом пташок, заметушилися люди у своїх звичних буденних турботах. Перший літній місяць, який за його красу зветься "червнем", закінчував перший тиждень свого життя. Повітря насичувалося запахами розкішних кетягів квітів бузини, білої акації, шипшини, чебрецю, звіробою, створюючи неповторні пахощі, якими дихала навколишня природа.

Довгий спекотний день змінює коротка місячна ніч, наповнена чарівними співами парубків і дівчат на вулицях. Зоряні ночі розповідають про невмирущу силу кохання. А в полях у цю пору вже піднялися, заколосилися, наливаючись добротним зерном, пшениця, жито, гречка, просо, ячмінь і невтомно шепечуть під легеньким подихом повітря про віковічні таємниці життя. Серед розкішного, безмежного розмаїття лунають пташині хорали, славлячи красу й довершеність природи, вічність буття.

Раптом у цю гармонію ввірвалися й понеслися по просторах мелодійні, з переливами звуки дзвонів усіх полтавських церков, сповіщаючи про приїзд імператриці Катерини II. Появу довгоочікуваного царського поїзду чекали на Кобеляцькій дорозі біля тріумфальної арки. Сюди стікалися з усієї округи дворяни, міщани, козаки й навіть селяни з навколишніх сіл. Йосип Коробка пробрався крізь величезний натовп ближче до чудової споруди, щоб знову помилуватися її красою. Поряд стояли набундючені пихаті дворяни зі своїми пишно вбраними дружинами та дітьми. Далі – багаті купці, козацька старшина, міщани, а в задніх рядах товпилися селяни й усяка голота. Бургомістр Полтави пан Руденко нервово поглядав на шлях, де от-от повинен був з'явитися поїзд. Командир легкокінного полку полковник Давидов зі штабними офіцерами й загоном гусарів також вдивлялися в далечінь, щоб не прогавити появи вінценосної особи. Натовп тривожно гудів, розглядаючи арку, поважних панів, гусарів у святкових мундирах та позираючи час від часу на шлях. Серед козаків Йосип Коробка побачив знайомих малярів і привітно всміхнувся старенькому Луці Боровику. Його сини стояли поруч і з цікавістю спостерігали за оточуючими. Отець Іоанн привів із собою кращих спудеїв, які в урочисту мить повинні були заспівати вітальний гімн "Слався, слався, Катерино..." Коробка підійшов до товариша:

– Який сьогодні день, Остапе?

Іоанн посміхнувся:

– Урочиста мить зустрічі з її імператорською величністю, яка відбулася 7 червня 1787 року. Можеш занотувати це, друже, для нащадків.

Йосип Іванович хотів щось відповісти, але навкруги здійнявся неймовірний галас:

– Їдуть! Їдуть!

Першими поїзд помітили хлопчаки, які обліпили верхів'я дерев, мов згряя горобців. За ними підняли крик передні ряди, а потім загув і весь ба-

гатотисячний натовп. Полковник Давидов з офіцерами й гусарами помчали назустріч кавалькаді карет, що з'явилася на початку Кобеляцького шляху. Попереду їхали чотирнадцять прикрашених чудовою позолотою карет із гербами, у яких розмістилися Катерина, граф Мамонов, австрійський посол граф Кобенцель, французький посол граф Сегюр, фрейліна Протасова, граф Браницький із дружиною, граф Львов із губернським предводителем Капністом, генерал-аншеф Суворов, московський губернатор Прозоровський, генерал-майор Кутузов та інші імениті особи. Фельдмаршал Потьомкін, гофмаршал князь Баратинський, правитель катеринославський Синельников, чернігівський губернатор Милорадович і канцлер Безбородько поспішили прибути до Полтави першими, щоб оглянути покої, відведені для імператриці. За гербовими каретами високопоставлених вельмож тягнулися ще сто простих карет із нижчими військовими чинами, канцеляристами, гардеробом, кухнею й слугами. Уся владна верхівка вже п'ятий місяць поспіль подорожує південними просторами Російської імперії. Спочатку карети, потім галери, далі знову карети везли імператрицю від Петербурга до Києва, з Києва по Дніпру до Запоріжжя, із Запоріжжя до сонячного Криму. Фельдмаршал Потьомкін із великою вигадливістю показував імператриці, Сенату й придворній знаті всі багатства, які стали власністю Росії в результаті війни з Оттоманською Портою. Безмежні простори Причорномор'я з родючими землями, численними отарами овець і різномовною масою підлеглою люду вразили не тільки Катерину, а й усіх недоброзичливців фельдмаршала, які злісно нашіптували імператриці про безконтрольне розкрадання її улюбленцем величезних сум із державної казни. Тепер всі оті явні й таємні вороги всесильного фаворита надовго прикусять язика! У Полтаві – остання зупинка Катерини II зі своїм двором у довгій подорожі по південних просторах імперії. У цьому невеличкому містечку, яке налічувало не більше семи тисяч жителів, зійшла зоря слави й могутності Росії. Перемога над шведами перетворила її з країни, яка віками губилася в болотистих лісах і снігових заметах, на величезну імперію. Європа з подивом спостерігала, як на варварському сході піднімався, зростав і зміцнювався грізний велетень. А початком того тріумфу стала битва під Полтавою... Катерина II вирішила віддати честь видатному місцю, повертаючись із подорожі до Криму.

Загриміли гармати Полтавської фортеці, салютуючи високим гостям, зазвучала урочиста музика, не стихаючи, лунали дзвони, гув збуджений натовп... Поїзд наблизився до тріумфальної арки й зупинився. Слуги відчинили дверцята карети й допомогли імператриці вийти. Катерина гордо випросталася й із театральною усмішкою обвела поглядом натовп. Гусари відтіснили юрбу від карети, ставши стіною по обидва боки. Бургомістр Полтави, розчервонілий від хвилювання, тремтячими руками підніс імператриці ключі від фортеці й виголосив коротку промову:

– Успресвітлішшая, державнішшая, велика государине, імператрице Катерино Олексіївно! Славна Полтавська фортеця, яка мужньо витримала ворожу шведську облогу й дала початок славі й могутності Російської імперії,

Дружина воли

Зван Кравченко

з великою радістю вітає Вашу Імператорську Величність і просить ошасливити її своєю присутністю...

Катерина II з приязною усмішкою вислухала привітання, крадькома милуючись розписами тріумфальної арки. Після урочистих промов царський поїзд рушив до центру міста. Полтавці зустрічали його з великою цікавістю. Через Спаські ворота поїзд заїхав на територію фортеці й зупинився біля собору. Там імператрицю чекало полтавське духовенство на чолі з архієпископом Катеринославським і Таврійським Амвросієм Себрянниковим, який підніс великий золотий хрест до карети Катерини, освятивши її хресним знаменням. Духovenство старанно виспівувало хорали, прославляючи володарку трону. Вона задоволено посміхалася, бо славу любила понад усе. Від собору поїзд проїхав до будинку чернігівського губернатора Милорадовича, у якому й мала розміститися на відпочинок імператриця. Біля ганку її зустріли фельдмаршал граф Потьомкін, гофмаршал князь Баратинський, правитель катеринославський Синельников із почесним дворянством округи.

– Раді вітати матінку-імператрицю в місті, яке принесло славу імператору Петру I й усій Росії! – урочисто промовив Потьомкін, допомагаючи цариці вийти з карети.

Сьогодні він зняв свій знаменитий халат і вдягнувся в парадний мундир фельдмаршала. Височенний на зріст, цей одноокий красень-брюнет мав уже близько п'ятдесяти років, але сили й бадьорості йому було не позичати. Знову вітальні промови, і всі рушають до зали, де мав відбутися пишний обід. Перед обідом цариця з улюбленою камер-фрейліною графинею Протасовою вийшли прогулятися до парку. Після довгого переїзду приємно було походити доріжками, усипаними чистим піском, серед зеленого оксамиту трав, запашних квітів, кущів бузку, троянд, калини. З висоти схилу, на якому розмістилися фортеця й саме місто, відкривався незрівнянний краєвид на долину Ворскли. Плесо ріки виблискувало під проміннями сонця, ховаючись між вербами серед широкого зеленого лугового килиму. Далі починався ліс, який простягався до самого обрію, вкриваючи неосяжні простори. На лузі паслися отари овець, табуни коней, череди рогатої худоби. Поділ і Кривохатки потопали в пишних садах. Між розкішними кронами яблунь, груш, слив, черешень і вишень виднілися тільки солом'яні покрівлі й побілені димарі.

Катерина II та її фрейліна були в захваті від побаченого. Граф Микола Львов і поет Василь Капніст, які супроводжували їх, теж із цікавістю розглядалися навколо.

– Чарівний, дивовижний і багатий край дарував Господь Бог Малоросії! – озвалася імператриця.

Василь Васильович Капніст із готовністю підтримав її:

– Немає більшого щастя, ніж насолоджуватися красою первозданної природи! Земля Малоросії всюди тишить погляд. У моїй Обухівці біля дзеркального плеса Псла Ваша Величність одержала б ще більшу насолоду. Особливо навесні:

*Зеленым бархатом покрылась
И тысячами цветов земля;
Оделись листьями дубравы,
Кусты и благовонные травы,
Нам испаряют аромат.*

Імператриця посміхнулася:

– Тепер я розумію, чому ви з такою легкістю поміняли життя в столиці на віддалений рай первозданної природи. Жан-Жак Руссо був би вами задоволений! До речі, я вами теж задоволена. Де ви відшукали такого чудового маляра?

– Ваша Величносте! Серед чудової природи зростають і неповторні таланти. Миргород здавна славиться малярами, але сім'я козака Боровика вирізняється серед усіх неабияким хистом. Особливо його син Володимир малює чудові картини. Розписи тріумфальної арки на вашу честь також виконував він разом із братами й старим Боровиком.

– А що ви скажете про роботу Боровиків, шановний Миколо Олексійовичу? – звернулася імператриця до графа Львова, якого високо цінувала як знавця живопису, поезії й архітектури.

– У їхніх розписах кольори поєднуються надзвичайно гармонійно й неначе світяться таємничим світлом. Якщо сина Боровика підучити класичним прийомам живопису в академії, то Ваша Величність матиме гарного художника.

– Думаю, що в академії знайдеться місце для майбутнього російського Рафаеля! – відповіла Катерина з ледь прихованою іронією.

Прогулянка парком повернула імператриці жвавість і добрий настрій. У будинку губернатора вже зачекалися запрошені на урочистий обід почесні гості. Більшість були військові, тож зала майоріла парадними мундирами генералів і полковників. Назавтра планувалося величне видовище на полі Полтавської битви, де знову оживуть події незабутньої баталії, тому сьогодні всі жваво обговорювали деталі. З появою імператриці метушня й галас припинилися. Обід тривав до пізнього вечора. Хор дівчат у яскравих вишитих сорочках і різнобарвних стрічках виконував мелодійні, ніжні, веселі й сумні українські пісні, звеселяючи царедворців, вельмож і місцевих дворян. Знать імперії веселилася.

На чорі бою

*У всякого своя доля і свій шлях широкий:
той мурує, той руйнує, той неситим оком
за край світу зазирає, чи нема країни,
щоб загарбать і з собою взять у домовину.*

Т. Г. Шевченко

На північ від Полтавської фортеці розкинулися родючі поля, на яких колосилися пшениця, жито, гречка й просо. Поміж ними стрічкою вився шлях до Опішні, Зінькова й Гадяча. Уздовж шляху, біля села Яківців, що роз-

Дружина Васи

Зван Кравченко

кинулося на крутих схилах і ховається у вишневих садках, видніються розкидані по полю старі редути й могили. За шість верст від Полтави знаходиться місце історичної баталії між росіянами та шведами. Сьогодні з Полтавської фортеці через Мазурівські, Київські, Спаські й Подільські ворота сюди прямували міщани Мостовою, Успенською, Кузнецькою, Гончарною та іншими вулицями містечка. Поспішали до Яківців і жителі сусідніх сіл: Павленок, Трибів, Пушкарівки, Кривохаток і невеличких хутірців, аби побачити грандіозну виставу, яку розіграють для імператриці та вельмож. Привітне літнє сонечко освітло золотим промінням натовп селян і міщан, війська, гербові карети вельмож, зелений килим поля й розкішні крони дерев. Як і майже вісімдесят років тому, тишу первозданної природи під Полтавою сьогодні порушили галас багатолюдного натовпу, іржання коней, стукіт копит, брязкіт зброї. Сімдесят кінних ескадронів, чотири батальйони піхоти й чотири батальйони егерів вишикувалися на полі Полтавської битви, чекаючи появи Катерини II. І от полем прокотилося хвилею багатоголосе "Ура-а! Ура-а-а!"

Полки вітали імператрицю боєм барабанів і тріумфальними звуками переможного маршу. Вона об'їхала війська у відкритій кареті й зупинилася біля намету, де стояв фельдмаршал Потьомкін із генералами й вельможами. Архієпископ Серебрянников із духовенством на могилі російських воїнів відслужили панахиду за полеглими. Присутні, затамувавши подих, слухали відправу. Урочиста й пишна панахида, гербові карети вельмож, присутність самої імператриці, вищих сановників, генералів та офіцерів, вишикувані на полі війська – усе справляло на присутніх неповторне враження. А тим часом фельдмаршал Потьомкін давав останні розпорядження генералам Суворову й Кутузову щодо проведення театралізованого бою. Імператрицю з почтом та іноземними послами графом Сегюром і графом Кобенцелем провели на вершину високої могили. Звідти їм було добре видно все поле бою аж до Тахтаулівського лісу й Івонченців. Сигнальна ракета прорізала вогняною дугою небо, і перед численним натовпом глядачів почав розіграватися історичний бій російських військ із шведами настільки реально, що аж подих переймало. Гриміли гармати, здіймалися над полем клуби сизого диму. Зімкнувши лави, до російських редутів рвалася шведська піхота, а з-за лісу вже мчала з бойовим кличем навальною лавиною кіннота...

Величний бій розгортався перед глядачами, але сьогодні не чуно було передсмертних криків загиблих, не вибухали ядра в гущавині піхоти, шматуючи людські тіла, не свистіли над головами смертоносні кулі...

Багато десятиліть тому тут кипіла справжня жорстока кривава битва. Збилися до купи коні й люди, шведи та росіяни стріляли, кололи, рубали один одного, устилаючи поле горами трупів.

Із тривогою спостерігали тоді за ходом генеральної баталії головнокомандувачі. Для царя Петра I ця битва була іспитом на право бути серед перших володарів Європи, молодому королю Карлу XII перемога під Полтавою відкривала безмежні можливості – володіння до самої Індії, а між цими двома велетнями – нездолений український люд зі своєю вистражданою мрією про волю. Тому з таким хвилюванням стежив за перебігом бою гетьман Іван Мазепа.

Гірка доля дісталася Україні! Уся її історія – це безупинна боротьба з ворогами. У часи Київської Русі квітучий край топтали кочові племена обрив, хазар, печенігів і половців. Доблесні дружини київських князів давали рішучу відсіч непроханим гостям, оберігаючи волю й незалежність рідного краю. Та у XII столітті чорна монгольська навала вщент спустошила і знищила Київську Русь. Князі й воєводи хто загинув у боях, хто втік, хто скорився загарбникам, а чорний люд розсіявся по лісах. Утративши державність, народ продовжував жити мирними трудовими общинами по селах і хуторах, обробляючи землю, ловлячи рибу в річках та озерах, займаючись мисливством, вирощуючи худобу, радіючи неочікуваній волі від тиранії князів і воєвод. Але свобода від державного гніту не могла оборонити від жорстоких набігів ворогів на рідний край. Беззахисні землі України постійно шматували орди татар і турків. Найбільше горя завдали вони в XVI й XVII століттях. У той час турки вже підкорили греків, сербів, болгар, молдаван, перетворивши все Чорноморське узбережжя на свою вотчину. У тих загарбницьких війнах народилася й розквітла грізна імперія турків – Оттоманська Порта. Кримське ханство, ставши васалом цієї імперії, сумлінно допомагало грабувати землі України й Польщі. Здійснюючи набіги на Україну, орда з 20 – 30 тисяч татар мала із собою вдвічі-втричі більше коней, щоб вантажити на них здобич. У кожного бусурманина біля сідла були прив'язані чималі пасма ременів, нарізаних із недубленої шкіри, що звалася сирицею, щоб в'язати ними ясир – полонених юнаків, дівчат, жінок і чоловіків.

Під час набігів орда розділялася на три частини й розбігалася в різні боки, а потім ще кілька разів ділилася, блискавично вкриваючи весь квітучий край чорною навалою. Дим згарищ, страждання, смерть та сльзи переповнювали Україну. Татари хапали людей по селах, у полі за роботою, на пасовищах. Спротиву майже ніколи не чинили, бо селяни були не організовані й війська не мали. Чоловіків і жінок зв'язували сирицею за шию в довгі низки. Вродливих дівчат везли на возах, устелених килимами, щоб зберегти цінний товар, до Кафи, Козлова та Азова – місць торжища людьми. Старих, немічних і дітей, непридатних для продажу, безжально вбивали. На них училася вправно стріляти з лука татарська дівтора. З кримських торжищ українці потрапляли в рабство до Сирії, Єгипту, Аравії, а молодих хлопців турецький султан перетворював на "яничарів" – найстрашніше військо головорізів.

Татари протоптали собі чимало шляхів, якими вони налітали, мов круки, на Україну. З правого боку Дніпра найзначнішими були шлях на Львів, "Чорний" – через Черкаси й Київ, "Бакаїв", "Кучманський" і "Волинський" поза Дністром. Із лівого боку Дніпра був шлях від Перекопу по вододілу Дніпра та Дону, до Ворскли пролягав "Муравський шлях". Не один десяток років гнали тими шляхами татари в неволю люд український. Кожному невільнику розпеченим залізом випікали на чолі тавро. Проданий у рабство повинен був відпрацювати шість років або в хазяїна на тяжких роботах, або на турецьких каторгах. (Каторгою звалося турецьке судно, на якому по бокках стояли 25–30 ослонів для гребців-невільників, закутих у кайдани, що прикріплялися ланцюгами до лав. Гребці були завжди роздягнуті до пояса,

спали і їли по черзі, працювали без відпочинку навіть у свята й не мали права лягти або перейти на інше місце.)

Постійна загроза з боку жорстокої татарської орди породила в Україні силу, яка стала на захист рідного краю від ворогів. Та сила – козацтво.

На початку 1550 року польський магнат Дмитро Вишневецький задумав приборкати татарську орду й поставив на острові Хортиці в гирлі Дніпра, біля його грізних порогів, замок. Туди почали збиратися сміливці з України, Молдавії, Польщі, об'єднавшись у товариство для захисту рідного краю. Так народилася Запорізька Січ. Невдовзі на просторах Дикого Поля, яке відділяло Кримське ханство від України й Польщі, стали володарювати безстрашні козаки, там зміцнювалася й мужня вільна козацька республіка. Вона стала гордістю й славою України. Матінкою-Січчю величали її люди, висловлюючи цим безмірну любов і повагу. Коли знахабніла польська шляхта разом зі своїми вірними прислужниками-жидами почали знущатися з українського люду, коли ксьондзи почали гнобити православну віру й насаджувати католицтво, першими на захист рідної землі стали січовики. Славний гетьман Богдан Хмельницький очолив Велику Визвольну війну проти шляхти.

У цій запеклій боротьбі за волю Україна нарешті здобула власну державність.

Бурхливий потік Визвольної війни, піднявши до зброї всю Україну, знищував на своєму шляху тиранію не тільки польської шляхти, а й власних доморощених панів. Палали маєтки й палаци магнатів. Щоб приборкати бунт чорного люду, гетьман Богдан Хмельницький з верхівкою козацької старшини вирішили приєднати Україну до самодержавної Московії, де селяни безмовно терпіли рабство й сваволю дворян і царя. Та грізну боротьбу українців за свою волю й щастя вже неможливо було зупинити жодними політичними хитрощами. Повсталий народ безстрашно боровся проти турків, татар, ляхів і москалів до останнього.

Після смерті Богдана Хмельницького Україна залишалася ареною боротьби. Створену у Великій Визвольній війні з Польщею Українську державу безжально роздирали, грабували й плундрували ненажерливі сусіди-вороги. Урешті, знесилена, вона стала здобиччю Польщі й Росії, які розділили її між собою навпіл. Правобережна Україна палала, стогнала, заливалася слізьми й кров'ю від люті ляхів і жидів, які мстилися за поразку у Визвольній війні, а Лівобережну Україну роздирали жорстокі чвари. То були страшні часи Руїни. За період між Визвольною війною й Полтавською битвою квітучий і багатий край перетворився на велику пустку. У 1700 році старообрядець Лук'янов під час подорожі до Святої землі від Паволочі до Немирова бачив лише розорені й спалені міста та села. Навкруги пусто й дико. Бігають тільки дикі кози, вівці, лосі, вовки та ведмеді.

Сади серед руїн перетворилися на дикі ліси з яблунь, груш, горіхів, слив, вишень, а на родючих пустуючих землях замість хлібів росли пирії та куці будяків. П'ять днів ішов Лук'янов сплундрованою українською землею й не зустрів там жодної людини. А через п'ять років літописець Величко проходив із козаками від Корсуня до Білої Церкви на Волинь. Навкруги безкрай-

ні поля, обширні ліси й сади, річки й озера. Тільки людей там теж не було. Між згарищами й руїнами сіл та міст, на рівнинах у полях бачили мандрівники гори сухих і голих людських кісток просто неба. Надивившись на опустілий, усипаний людськими останками край, літописець захворів серцем і душею. За кілька десятків років прекрасна й сповнена всілякими благами земля України перетворилася на руїну, а люд загинув у боротьбі, зник у вічності небуття. Та в пам'яті народній залишилися імена славних ватажків українського лицарства, які боронили рідний край у ті страшні часи. Серед них у думках народ згадує кошового отамана запорізьких козаків Івана Сірка й гетьмана Петра Дорошенка. І слава про них "не вмере, не загине", доки живе Україна. Після страшних побоїщ знову стали заселяти рідну землю українці, і одним з улюблених їхніх героїв став Семен Пилипович Палій. Він осів зі своїм полком на Фастівщині, заселяв цю землю українським православним людом, щоб не стала вона здобиччю ворогів. Невдовзі всю Фастівщину повернули православному люду, а в 1702 році й місто Біла Церква перейшло у володіння паліївців. Знову зажеврила надія визволити сплюндровану землю України з-під гніту католиків та бусурманів. Палій просився під владу гетьмана Лівобережної України й Москви, але Мазепа боявся популярного фастівського полковника, який міг стати новим претендентом на гетьманську булаву. Самого ж гетьмана український чорний люд і запорізькі козаки ненавиділи за щире служіння російському царю, за зраду інтересів українського народу. Щоб позбутися небезпечного суперника, Мазепа наговорив царю на Палія, що той підбиває народ і запорожців проти Москви. Це стало причиною його заслання до Сибіру. Але козаки Запоріжжя й усієї України не могли далі терпіти ненависний гніт Москви. Похід шведського короля Карла XII проти Росії давав можливість звільнитися від підступного ворога. Гетьман відчував прагнення народу до волі й незалежності, але боявся втратити владу без підтримки царя й продовжував вірно служити Петру I. Неодноразово Іван Мазепа починав таємно вести дипломатичну гру проти Росії, умовляючи Туреччину, Польщу й Швецію допомогти Україні здобути незалежність від Росії. Коли в гетьмана з'явилася надія на успіх, він раптово перейшов на бік шведів. Обережний Мазепа в цей відповідальний період у долі українського народу зробив одну фатальну помилку, яка зруйнувала всю його мудру політичну гру. Він вважав народ отарою, яка покірно піде за ним на боротьбу із жорстоким ворогом, і не звернувся до нього з відкритим маніфестом, який чітко розкрив би причини переходу на бік шведів і мету боротьби з Росією. Мазепа вважав, що ідея національного визволення сама по собі живе в гущі народу й немає сенсу її оголошувати. Але біда в тому, що народ, бажаючи скинути ненависний гніт Москви, не довіряв гетьману, який довгі роки віддано служив царю. Український народ не вірив, що Мазепа здатний захистити його інтереси. Тому Петру I вдалося швидко посяяти в Україні смуту, без якої була б неможливою перемога над шведами. У цій складній ситуації цар проявив усю свою геніальність Великого Государя. Він швидко збирає раду в Могилеві й проголошує новим гетьманом України Скоропадського, а Мазепу духовенство відлучає від церкви як злочинця.

Знаючи глибоку відданість українців православної церкві, їхню ненависть до католицизму, до польського гніту й брак авторитету самого Мазепи серед народу, Петро I негайно звертається до українського народу з маніфестом явно провокаційного змісту: "Мазепа шведов для того на Украину позвал, дабы поработить сей малороссийский народ паки под древне ярмо Польское и церкви Божии лишить благочестия и привести в Унию..." Одурманений люд почав цуратися свого гетьмана. Україна розкололася на два ворогуючі табори. Одна частина козаків не піддалася на хитрощі москалів і продовжувала вести з ними відкриту боротьбу, а друга, налякана маніфестом, приєдналася до росіян. Петро енергійно продовжував приборкувати Україну словом, хитрощами та жорстокою силою, справедливо вважаючи цю справу найважливішою в усій кампанії зі шведами. До головної резиденції Мазепи в Батурин, де зберігалися великі запаси зброї й провіанту, швидким маршем рушила російська армія на чолі з князем Меншиковим. До останнього подиху захищали місто козаки й мешканці міста на чолі з безстрашним Чечелем, але сили були нерівні. Після запеклого бою за кожную вулицю й будинок москалі захопили Батурин. Чечель поклав свою буйну голову разом із вірними козаками-побратимами, які горами ворожих трупів загатили вулиці й двори Батурина. У хмелю перемоги росіяни добивали всіх, хто залишився в живих, не жаліючи ні дітей, ні жінок, ні стариків. І от усе скінчено. Догорає Батурин, дотлівають останні голівешки на пожарищах серед трупів його захисників і мешканців.

Завдяки підкупу, підлості й хитрощам розправилися росіяни й із запорожцями. Восьмитисячна армія Костя Гордієнка теж зазнала поразки через підлу зраду полковника Галагана, який у критичну мить допоміг москалям розорити Січ.

Ліквідувавши загрозу об'єднання України зі Швецією, Петро I, сподіваючись на успіх, вирішив дати головну баталію під Полтавою. Щоправда, на боці шведів перебував гетьман Мазепа з рештками козацьких полків, але хитромудрий Петро I привіз на поле бою знесиленого на сибірській каторзі Палія, щоб той своїм авторитетом і славою серед простого люду України й козацтва повернув на бік царя непокірні полки. І не одна сотня козаків, уздрівши Палія біля наметів Петра I, перейшла у вирішальну мить на бік росіян. І коли над полем бою пролунало переможне "ура!" російських військ, гетьман Мазепа в розпачі закрити обличчя руками, похитнувся й безсило опустився на землю... То була мить цілковитого краху й загибелі України. А з протилежного боку палаючими від щастя очима дивився на поле бою перший імператор Росії. У цю мить зійшла зоря його слави й могутності.

Минуло майже вісімдесят років від тієї фатальної для України миті, і знову під Полтавою лунає багатоголосе "ура-а-а!" Імператриця Катерина, спостерігаючи переможні дії російських військ, захоплено вигукує:

– Оце і є та мить, що змінила долю Росії!

Очі імператриці сяють. Вона – мов той шуліка, що схопив у пазури здобич. Вельможі та іноземні послы задоволено посміхаються. З висоти Шведської могили всім добре видно деталі бою. Фельдмаршал Потьомкін сьогодні найщасливіший з усіх присутніх. Він зумів догодити імператриці. Під кінець видовища Потьомкін під захоплені вигуки присутніх підніс щасливий

Катерині II казкової краси намісто. Цариця з вдячністю прийняла його, приязно глянувши на ненаглядного Гришуню. У своїх стараннях великий комбінатор і пестун долі перевершив самого себе. Він довів імператриці, а водночас і своїм друзям та ворогам, що має цілковите право перебувати на вершині влади в Російській імперії, яка тримається на авантюрах, інтригах, обманах, тиранії власного й підкорених народів, на силі величезної армії в її переможних загарбницьких війнах. Прямо на полі бою, біля намету, імператриця збиралася роздати нагороди своїм вірним служакам. Її секретар Олександр Васильович Храповицький зачитав милостивий указ: "Підносячи хвалу й вдячність Всевишньому, який благословляє успіхами праведну справу нашу проти ворогів наших, звертаємо увагу нашу на тих, хто ревними подвигами своїми були справжніми винуватцями здобутої за допомогою зброї нашої слави й, віддавши справедливість заслугам кожного, захотіли ми проявити її головному предводителю сухопутних і морських сил наших проти недруга генерал-фельдмаршалу Г. О. Потьомкіну, невсипними розпорядженнями й під керівництвом якого виконані всі справи вищеназвані. Повеліваємо в результаті того Сенату нашому засвідчити відмінні й державі корисні подвиги його новою похвальною грамотою і зверх того від нас почесний титул Найяснішого Князя Тавричеського..."

– Віват найяснішому князю Потьомкіну-Тавричеському! – вигукнув граф Кобенцель, і намет імператриці здригнувся від захоплених вигуків.

Потьомкін схилився у вдячному поклоні. Від хвилювання йому перехопило подих і запаморочилася голова... Мов у тумані, пропливли перед очима дні дитинства в невеличкому селі Чижові на Смоленщині, перші уроки в убогій хатині дячка Тимофія Краснопевцева, тяжкі дні навчання за рахунок дядька в Москві, постійні борги в дрібного лавочника Яковкіна під час служби в чині поручика кінногвардійського полку, війна з турками під керівництвом фельдмаршала Рум'янцева, щаслива поїздка з рапортом до столиці й неочікуваний успіх в імператриці. Її запаморочливі любовні записки: "Батенька, здравствуй, каков ты? Я здорова и чрезвычайно тебя люблю", "Гришенюк, бесценный, беспримерный и милейший в свете! Я тебя чрезвычайно и без памяти люблю, друг милый, целую и обнимаю", "Гришенька, друг мой, когда захочешь, чтобы я пришла, пришли сказать..."

Потім – почесні, багатство, чини, безмежна влада фаворита... Потьомкін отямився від спогадів і розгублено озирнувся, але навколо дзвеніли щасливі голоси, сяяли улесливі усмішки, виявлялися запобігливі знаки поваги, і він заспокоєно усміхнувся. Тепер босоногий сільський зірвиголова перетворився на всесильного володаря й грізного найяснішого князя Таврії! Було від чого запаморочитися голові дебелого здорованя в цю урочисту мить!

Щедрі нагороди від імператриці одержали всі присутні вельможі й воєначальники: Безбородько, Суворов, Самойлов, Тудович, Прозоровський і багато інших. Одні милувалися орденами, які переливалися сяйвом коштовного каміння, другі тішились довгожданим чином, треті раділи цінним подарункам.

Потім статс-дама графиня Браницька знайомила Катерину II зі знатними дамами, які всемілостиво були допущені до руки її імператорської ве-

личності. Величава імператриця лагідно всім усміхалася, намагаючись бути люб'язною з вірнопідданими. Обдарована чималим розумом і тонко відчувачою обставини, Катерина II успішно володарювала на престолі Російської імперії вже двадцять п'ять років. А шлях її до трону був непростим.

У небагатій сім'ї прусського генерала Хрестіана Августа 21 березня 1729 року народилася дівчинка Софія-Августа, майбутня російська імператриця Катерина II. Випадковий збіг обставин привів її до Петербурга, де вона одружилася зі спадкоємцем престолу Петром III. Приїхала Софія до Росії бідною шістнадцятирічною дівчиною із потаємною мрією про корону цариці. Та мрія допомогла їй витримати вісімнадцять тяжких років при дворі Єлизавети Петрівни, терпіти муки сімейних незгод із нелюбом-чоловіком. Єдиними порадиниками й друзями в ті важкі часи були книги, вони збагатили її розум знаннями філософських ідей, якими жили передові уми Європи. "Аннали" Тацита, "Государ" і "Роздуми" Макіавеллі, "Дух законів" Монтеск'є, "Громадський договір" Руссо й твори Вольтера відкрили їй очі на нікчемне життя при дворі Єлизавети Петрівни, дали основні поняття про державу й право, методи управління й завдання державної влади. Коли смерть забрала з престолу Єлизавету Петрівну й корона імператора перейшла до рук чоловіка Катерини, вона вже була готова до захоплення влади. Тепер мрія про корону наблизилася впритул, але її ще необхідно було реалізувати. Для цього довелося позбутися ненависного чоловіка.

Він був людиною по суті доброю й відкритою, зі слабким і вередливим характером. Зійшовши на престол, Петро III почав займатися реформами й виявив у їх реалізації повну відсутність політичного такту. Натовпами поверталися із Сибіру засланці, була знищена ненависна всім таємна канцелярія, дворянство одержало нові привілеї.

Усе це мало свідчити про добрі наміри нового царя. Але інші заходи Петра III викликали роздратування в тих, кого вони стосувалися. Дворянська гвардія була невдоволена перевагами, які цар надавав німцям, введенням нового вбрання за ненависним пруським зразком та занадто великою суворістю дисциплінарного статуту й важкими стройовими заняттями. Придворна знать ображалася через дивний і недалекоглядний вибір осіб, поставлених імператором на чолі різних галузей державного управління, та його грубість і безцеремонність у поведженні. Надзвичайно небезпечних ворогів нажив собі Петро III серед духовенства через те, що намірився відібрати в державну казну землі монастирів і через явну неповагу до обрядів православної церкви. Остання обставина дала духовенству привід помститися царю, і це стало підставою для того, щоб хвилювати уми простого люду, викликаючи невдоволення царем.

Загальне невдоволення новим государем посилилося, коли стало відомо, що той планує оголосити війну Данії, бажаючи відібрати в неї клаптик землі, який колись належав голштинським герцогам.

Усі ці обставини вміло використала Катерина для здійснення своєї мети.

Тут їй стали в нагоді тонкі хитрощі, практичний розум і природна пруська рішучість. Уміло граючи на глибокій вірі росіян у Бога, усвідомлюючи

величезну роль, яку відіграє в самодержавній владі церква, Катерина скрізь виявляла показну набожність, терпляче виконувала обряди православної церкви, здобуваючи собі могутніх прихильників в особі духовенства. Привітним поведженням із придворними вона зуміла схилити на свій бік впливових вельмож. Із неабиякою майстерністю тримала у своїх руках усі ниточки змови, яка набувала сили з кожним днем. Головними її помічниками в ті вирішальні дні стали брати Орлови й княгиня Дашкова. А згодом гетьман України Кирило Розумовський, графи Панін, Строганов, Шувалов, князь Волконський, архієпископ Новгородський Сеченов. Через необережність одного з палких прихильників Катерини поручика Преображенського полку Пассека змову було викрито. Ця обставина й наблизила переворот. У ніч із 27 на 28 червня 1762 року Катерина таємно відправляється в Ізмайловські казарми. Тут на неї чекав гетьман Розумовський на чолі полку, який негайно присягнув на вірність новій самозваній імператриці Катерині II. У супроводі полку й гетьмана вона прибула до Казанського собору, куди швидко походилися сановники, духовенство, інші полки гвардії, які одноставно проголосили Катерину імператрицею. Нова імператриця швидко розправилася зі своїми ворогами, використовуючи складну політичну ситуацію, уміння плести інтриги, природний розум і хитрощі й навіть свою ненаситну жіночу хіть. Але владу, здобуту несправедливим шляхом, необхідно було зміцнювати діяльністю нового уряду. Тут і стали в нагоді знання, здобуті з книг давніх і сучасних авторів, особливо відверті рекомендації тиранам Макіавеллі в знаменитому "Тосудареві". За духовенством було збережено право на володіння монастирськими землями, а національні почуття російського дворянства були цілком задоволені безперервними загарбницькими війнами. За мету було поставлено перетворення Росії на світову імперію від Скандинавії до Африки зі столицею в Константинополі. Назавжди повинні були втратити свою національну незалежність Україна, Польща, Туреччина, країни Кавказу, Персія, Індія. Уся Європа, Азія й Африка повинні перетворитися на колонії ненажерливого російського дворянства. Зухвалі загарбницькі плани народжувалися в імператриці на перших порах у палких обіймах із Григорієм Орловим, а згодом – із Григорієм Потьомкіним, якого придворна знать зловтішно величала між собою Григорієм Другим. Марево світового володарювання запаморочило й оповило туманом голови всьому російському дворянству, а особливо генералам, які й уві сні не розлучалися з надією зрівнятися в розоренні й спустошенні чужих земель зі знаменитим на цьому поприщі Александром Македонським. Особливим фанатизмом виділявся Суворов. Катерина вміла цінувати таланти своїх вірогідданих і доречно використовувати їх на благо імперії й власної слави. І от сьогодні під Полтавою підбивалися підсумки діяльності імператриці Катерини II.

До світової імперії на початку літа 1787 року Росії було ще далеко, але й те, що за 25 років безперервних війн було загарбане, перетворило її на загрозову силу для всіх народів Європи й Азії. Тому були всі підстави Катерині II та її безстрашним "орлам" веселитися на полі історичного Полтавського бою.

Друмицька Ірина

ЗВАН КРАВЧЕНКО

Неподалік від царського намету на пагорбах і під лісочками юрмилися селяни, козаки й міщани з Полтави й навколишніх сіл. Серед козаків стояв і писар Йосип Коробка, чекаючи сприятливого моменту, щоб підсунути супліку турбаївських козаків до канцелярії імператриці. Прямо звертатися до Катерини II зі скаргами було суворо заборонено. Харківський намісник генерал-поручик Чертков із нагоди подорожі імператриці в завойовані землі біля Чорного моря через Україну, видав наказ, у якому нагадував усім вірно-підданим Російської імперії про закон від 19 січня 1765 року, у якому мовилося: "Якщо знайдуться такі зухвальці, які, не б'ючи чолом про свої справи раніше в заведених урядом присутніх місцях, будуть подавати прохання її імператорській величності, то вони будуть жорстоко покарані: ті, що мають чини, – будуть віддані назавжди в солдати, а ті, що не мають чинів, – засланям на каторгу й тілесними покараннями..."

Тому й стояли німою стіною прості люди віддалік від царського намету, не маючи права поскаржитися на своїх гнобителів, підняти голос протесту проти безмежної сваволі. Йосип Коробка пробрався через натовп до знайомого сімейства малярів.

– Здорові були, панове козаки, зі святою суботою вас!

– Дай, Боже, здоров'я, писарю, – відповів старий Боровик, привітно всміхаючись. Сьогодні він із синами вирідилися у святкові вишиті сорочки й червоні шаровари з тонкого сукна. – І ми тут ґав ловили, мед-пиво пили, по бороді тече, а от в рот нічого не попадає.

– Тоді я вас ось своїм тютюнцем пригощу, – у тон старому козакові відповів писар.

– Добрий твій тютюнець, синку! Не гріх затягнутися ним ще раз. Ну а як твої справи із суплікою?

– Та жду оце нагоди, щоб до вельможного панства підступитися, та вже й усі жданики поїв. Одна надія залишилася на добру волю нашого Господа Бога.

– Дай, Боже, тобі удачі, сину. А ми теж тут ротами зіваємо, баньки повитріщали й стоїмо, мов опудала на городі, милуючись веселощами царських генералів. А було ж колись і на нашій вулиці свято! – сумно закінчив мову старий козак.

Йосип Коробка глянув зі злістю на царський намет, де продовжували юрмитися й веселитися генерали. Він ще пам'ятав ті часи, коли в усіх підданих імперії зажевріла надія на кращу долю. Прийшовши до влади, Катерина II заявила:

– Влада без народної довіри нічого не означає для того, хто хоче бути славним і улюбленим у свого народу. Тому я в основу своїх дій ставлю благо народу й справедливе правосуддя. Я хочу, щоб у моїй державі люди підкорялися тільки законам, а не сваволі окремих осіб!

Минали роки, а добрі наміри імператриці створити державу добра залишилися пустим гаслом, словесною декорацією, яка дурманила довірливі голови простого люду. За тим словесним туманом ховалася жорстока тиранія, необмежене свавілля поміщиків, тяжке рабське життя кріпосного люду. Однієї днини чаша терпіння поневоленого народу переповнилася й розлилася грізним потоком праведного гніву. Вольовий, хоробрий і талановитий козак Омелян Пугачов повів за собою багатотисячну армію проти ненависних

поміщиків і підлої цариці. Запалали маєтки дворян, потекла чорна кров катів, затремтіли з переляку "облагороджені" філософією Руссо й Вольтера вельможі й самозвана імператриця-пруссачка. Величезна, вишколена в безперервних загарбницьких війнах царська армія негайно була спрямована всією своєю міццю проти народу, який намагався порвати кайдани жорстокої неволі. Кращі воєначальники й стратеги держави сушили голови, як знищити страшне "чудовисько", яке виповзло із Заволзьких степів і рвалося до столиці. Фанатичний раб слави Суворов у ті дні зі шкіри пнувся, щоб заслужити похвалу Катерини II.

Розгром царськими військами гайдамацького руху на Україні, жорстока розправа над Пугачовим, безперервні бунти селян проти поміщиків зірвали маску лібералізму із жорстокої пруссачки й усієї державної машини Російської імперії. Наївному Дідро, який повірив у гуманізм Катерини II, імператриця відверто заявила:

– Недостатньо бути освіченим, мати найкращі наміри й навіть владу для їх виконання. Потрібні ще обдумані прийоми дій, умілі виконавці, підготовлені уми серед простого люду і єдині прагнення всіх прошарків суспільства. А цього в житті ніколи не буває. Тому між чистою філософією добра й реальним життям стоїть непохитна стіна, викладена із законів природи, яку неможливо розвалити, та я й не маю такого бажання!

Катерина II не дуже й засмучувалась, що принципи, які вона проголосила у своєму "Наказі", не реалізовувалися в житті.

Йосип Коробка, тяжко зітхнувши, відвів погляд від царського намету й глибоко затягнувся їдким димом самосаду. Попрощавшись із малярами, пішов назад до Полтави. Довгі шість верст козак пройшов мовчки в полоні тяжких дум. "Мій краю прекрасний, розкішний, багатий! Хто тебе тільки не мучив?!" – звертався він до високих тополь і похилих верб, до вишневих садів і блакитного неба. Від жалю зрадлива сльоза навернулася писарю на очі. У пам'яті воскресали набіги татарських і турецьких орд, жорстокість жидів-орендарів і ляхів, а також іродів-москалів, які загатили болота козацькими трупами біля своєї столиці, сплюндрували Запорізьку Січ, знищили гетьманство й перетворили вільних козаків на кріпосних рабів Російської імперії.

"Чи вже ж отому всемілостивому Богові любо людей мордують? А більше всього сердешну мою Україну! Що гріховного вона зробила? За що гине? За що її діти в кайданах мовчать?" – розпікав себе Йосип, простуючи стежиною між високими травами. Обіцяв він друзям із Турбаїв допомогти повернути втрачену козацьку волю, а надій на те щастя зовсім немає. Та він не відступить перед злою долею й повоює з нею, не жалюючи самого життя! Охоплений журбою, незчувся, як опинився вже на вузьких покручених вуличках Полтави. Тільки неподалік від Спаської церкви, біля пам'ятника на честь Полтавської битви, оглянувся писар навкруги й зупинив погляд на пишній споруді. Вона являла собою кам'яну потиньковану колону, увінчану високим, зеленого кольору конусом, в основі якого зображені два хлопчики в римському вбранні, а верх конуса прикрашала позолочена корона. У п'єдестал пам'ятника вмурована мідна дошка із зображенням епізодів Полтавської битви й написом:

*Полтавской брани вид являет сей металл,
как в день Сампсонов Карл, сражен Петром, упал;
Сам сделал Бог с небес начало русской славы,
Руденко, гражданин усерднейший Полтавы,
которого отец в сей славной битве был,
вольность чрез Петра из плена получил,
в благодарение всевышнему Сиону,
устроил каменный священный храм Сампсону;
в хвалу ж Петровых дел, грядущих в память дней,
среди стен Отечества, поставлен образ сей.*

Йосип Коробка пробіг очима написане, гнівно сплюнув на землю й прошепотів: "На могилі козацької волі українського люду поставив ти, іродова душе, цей кам'яний стовп!"

Проминувши ворота фортеці, писар опинився на Соборній площі, яка колись не раз червоніла від китайок вільного козацтва, що збиралося сюди на раду. От і будинок Остапа показався за семінарією. Знесилений ходюю, Коробка добрів до перелазу й присів на колоді під тином. Сонце перевалило за полудень і продовжувало припікати землю. Розлогі віти дуба кинули тінь на все подвір'я до самої хати. Йосип із задоволенням відчував прохолоду, яка приємно освіжала розпалене тіло. Нечутно підійшов Остап і присів поряд. Деякий час друзі мовчки дивились на панораму долини Ворскли, звідки повіяв свіжий вітерець.

– Його преосвященство Амвросій сьогодні одержав від імператриці діамантовий хрест з повелінням носити його на чорному клобуці, немов справжньому митрополиту. Від безмежної радості той перебуває зараз на сьомому небі! – обізвався нарешті Остап.

– Без допомоги Потьомкіна тут не обійшлося.

– Можливо й так, адже Амвросій став духівником всесильного фаворита.

Йосип задумався на мить і тихо сказав:

– Через вашого Амвросія я бачу єдиний шлях до імператриці, і ми повинні ним пройти, щоб урятувати з рабства турбаївських козаків.

Остап уважно глянув на товариша й нерішуче промовив:

– Тепер до його преосвященства підступитися не так-то просто. Сьогодні відбудеться урочиста літургія на честь Петра Великого в стінах Хрестовоздвиженського монастиря, де будуть присутні імператриця з Потьомкіним. Постараюся знайти підхід до владики, він зараз перебуває в блаженному настрої після милостивої нагороди.

Йосип Коробка обняв друга й промовив:

– Постарайся, Остапе! Вік не забуду твоєї послуги, брате!

Після обіду друзі подалися до Хрестовоздвиженської обителі навпростець через Рогізну між убогими хатками монастирських кріпаків. За жебрацький вигляд селище назвали Кривохатками. Під тинами на вуличках бавилися обірвані, невмивані діти, а з дворів з-під насуплених брів поглядали на перехожих худі, змарнілі, обвітрені, запилені й засмаглі під сонцем люди.

Друзі привітно віталися з усіма й старалися якнайшвидше проминути вулички, де на кожному кроці на них дивилося людське горе. Коли Йосип з Остапом крутою стежиною вибралися на вершину гори, на якій велично розкинулися будови монастиря, обидва добряче упріли від ходи й нестерпної спеки. Зупинившись, щоб перевести подих, Коробка глянув униз, де в зелені тонули убогі хатини хлопів.

– Дивний той промисел Божий, який дарує одним людям блаженство й щастя, а іншим – сльози й горе. А ваша церковна братія все обіцяє їм царство небесне на тому світі, немов хто-небудь повертався звідтіля й бачив те райське щастя, яке маревом ходить на обрії вже не один вік.

Остап витер рясом спітніле обличчя й спокійно відповів:

– Таїну людського життя не дано пізнати нікому. "Пізнай самого себе", – повчають древні мудреці, а наш невтомний мандрівний собрат Сковорода додає: "Збери всередині себе свої думки й у собі самому шукай справжніх благ. Копай усередині себе криницю для тої води, яка зросить твоєю оселою й сусідську".

– Ну, з Богом, друже, рушаймо до сильних світу цього, щоб зросити оселі турбаївців надією на щастя.

За воротами монастиря вже зібрався почет імператриці, місцеві дворяни й козацька старшина. Друзі рішуче ступили на монастирське подвір'я й, проштовхуючись серед розшитих позолотою уборів, упевнено пробиралися вперед.

Турбаї

*Життя старе України, як не було – минулось,
тільки думи на споминки та пісні остались...*

Народна дума

Залишилася далеко позаду багатолюдна Полтава з пишними садами й златоглавими церквами. Попереду – шлях до Турбаїв. Чим далі від'їжджав писар від чарівних берегів Ворскли, тим убогішим і безлюднішим ставав край. Відразу за Решетилівкою починався закинутий і опустілий під час страшної Руїни степ, порослий дикою травою, яка сягала коням до черева. Блукають там у високих травах вовки-сіроманці, а в небі пильнують здобич орли-чорнокрильці. Скрізь білють кістки загиблих у боях козаків-нетяг... Сумно їхати мандрівнику по такій пустелі, але де-не-де вже видніються нові хутори й веселі села. Поступово оживає багатостраждальна земля України. Повертається на рідні землі віцїлий після Руїни український люд, не боячись набігів розгромлених кримських орд. Та не прийшла від того радість у квітучий край. Закуті в ярма кріпосної неволі, ллють тепер день у день гіркі сльози волелюбні козаки, гнучи свої спини на козацьку старшину та російське дворянство. Сплондровану землю України загребли у свої лапи царські

посіпаки, знову поливаючи її потом і кров'ю поневоленого люду. І заступитися немає кому відтоді, як москалі розорили славне Запоріжжя:

*Славне було Запоріжжя всіма сторонами,
а тепер не можна прожити та за москалями!
Стережися Калнишевський, од чистого ставу,
бо втеряєм Запоріжжя ще й козацьку славу!
Не встерігся пан кошовий од синього моря,
та вже ж йому в Петербурзі дванадцятий рік неволя.
Зруйнували Запоріжжя, забрали клейноди,
наробили запорожцям великі скорботи.
Підписано сорок тисяч під турчином жити,
присягали та й турчинові та й москаля бити.*

Ой, несолодко жилося під владою Москви Україні, яка власними руками наділа ярмо на свою шию, що ще не загоїлася від польського ярма!

Ще й нині вештаються ватаги гайдамаків, які не змирилися з гіркою долею свого народу, розоряючи й знищуючи незваних гостей, заважаючи їм остаточно поневолити волелюбну Україну. Боялися тих народних месників запродана царизму козацька старшина й російське дворянство, які вп'ялися своїми пазурами у квітучий і багатий край. Особливо величезного страху наганяв на них відважний гайдамака Семен Гаркуша. Та Йосип Коробка не боявся, він сам мандрував по пустинному степу, уважаючи гайдамаків за своє товариство сердешнее. Тільки воює він із ворогами не гострою шаблюкою, а пером, чорнилом і розумом. Насвистуючи мелодію веселої пісні, писар поспішав до Турбаїв. Задоволено всміхався він у дорозі, згадуючи приємну мить, коли супліка турбаївських козаків після довгих поневірянь потрапила таки до рук всесильного найяснішого князя Таврії, який милостиво пообіцяв своєму духівникові Амвросію Серебрянникову замовити словечко перед імператрицею за турбаївців. На такий успіх Коробка ніяк не сподівався, і тепер, щасливий, чимдуж поганяв коней, щоб швидше поділитися зі своїми друзями цією радістю. Бричка вже стукотіла колесами по землях, захоплених жорстоким і підлим родом Базилевських. Розсілися вони тут на всю округу, мов жаба на купині, так, що козацькій сіромі ніде стало й коня попасти. Базилевські вилізли в панство з рядового козацтва ще за часів Руїни. Сталося так, що білоцерківське козацтво на своїй раді обрало своїм сотенним отаманом моторного козака Василя Онисимовича, який згодом проживається в обозні Миргородського полку. Разом зі зрадником України миргородським полковником Данилом Апостолом пронириливий обозний здирництвом наживає собі багатство. Минали роки. Демократичний республіканський устрій на Україні під впливом жорстокого самодержавно-кріпосницького режиму Росії зникає. Усі виборні раніше посади тепер передаються з покоління в покоління пихатою старшиною, яка безжалісно душила козацьку сірому, прагнучи у всьому зрівнятися з російським дворянством. Меткий Василь Онисимович під старість передав посаду білоцерківського сотника своєму синові Леонтію, який зумів догодити Данилу Апостолу й одер-

жав від нього в нагороду село Решетилівку під Полтавою. Ставши власником великого квітучого села з поневоленими козаками й неосяжними благодатними землями, сотник Леонтій Василенко вирішив перелицювати своє прізвище так, щоб воно звучало "по-панськи". Тому й став повсюди називати себе не Василенком, а Базилевським, мов справжній магнат. Спадкоємці новоспеченого шляхтича, сини Федір та Іван, одержали після смерті батька не тільки прізвище Базилевські, а й посади сотників Остапівської та Білоцерківської сотень Миргородського полку, багатий маєток у Решетилівці й землі по долині річки Хорол.

Користуючись своєю владою, брати Базилевські захопили села Остап'є та Білоцерківку. Остапівські та білоцерківські козаки довго вели боротьбу з підлими тиранами, але на їхньому боці були суд і вся влада імперії. Відчуваючи підтримку, знахабнілі Базилевські за кілька років поневолили дванадцять сіл, перетворивши одинадцять тисяч тамтешніх мешканців на своїх рабів. Тепер Базилевські стали справжніми магнатами, перед якими тремтіла вся округа. Своїх дітей вони віддали в науку до Петербурга, а Степана й Івана навіть відправили за кордон до знаменитого Гетингенського університету. Після смерті Федора й Івана Базилевських їхні величезні володіння розділили між дітьми. Степану та Івану, які набралися мудрості в німецьких професорів, дісталися села Турбаї, Кринки, Зубані й Очеретувате. Проти їхньої тиранії й боролися нині волелюбні турбаївські козаки. Брати Базилевські не галяли даремно часу, перебуваючи в Гетингені. Вони засвоїли не тільки німецьку мову, філософію французьких вільнодумців, а й уважно придивлялися до методів господарювання, відчуваючи й вишукуючи надійні способи наживи. Залишивши службу в іноземній колегії Київського намісництва, де працювали кілька років після закінчення університету, брати переїхали у свої володіння і з нестримною енергією почали господарювати. Село Турбаї обрали за центральну садибу, і тут, під горою, біля річки Хорол, невдовзі виріс величний маєток із білосніжними колонами, великим парком в англійському стилі, безліччю дворових споруд. Згодом тут з'явилися дві гуральні, винокурня, олійниця, лісопилка, броварня, цегельний завод... Старий водяний млин, кількадесят років тому споруджений на водах Хоролу і який пізніше став однією з причин гіркої долі турбаївських козаків, молоді господарі перепланували так, що там була вбудована й сукновальня. В Очеретуватській економії засівали багато десятин коноплями, щоб одержувати з них прядиво, мішковину, полотно. Біля Кринок благодатна земля рік у рік родила відбірні пшеницю, жито й гречку. На широких луках біля Турбаїв випасалися величезні табуни породистих коней, отари овець, череди рогатої худоби. У садах на землях Базилевських наливалися соком груші, яблука, сливи, вишні та черешні. Кількасот бджолиних роїв приносили запашний мед. Багатство, здобуте руками поневолених козаків, рікою текло в засіки панів.

Зростала й міцніла влада господарів Турбаїв на Миргородщині. Не було такого купця в окрузі, який не позичав би грошей у Базилевських. Навіть офіцери полків російської армії, які були на постої на Миргородщині, і міс-

Дружина Васи

Іван Крайченко

цеве дворянство не раз приїжджали в Турбаї з поклоном до пихатих Базилевських, щоб просити в борг. Позика давала господарям Турбаїв додатковий прибуток із відсотків і владу над потрібними людьми в земстві, судових установах, дворянських зібраннях, серед офіцерства. Ворог поневолених турбаївських козаків був хитрий, жорстокий і мав величезний вплив по всій окрузі. Підняти руку проти нього могли тільки відчайдухи!

За Остап'їм до самих Зубанів тягнувся густий мішаний ліс із велетенськими столітніми дубами, липами, кленами, соснами й густими заростями ліщини. Бричка спускалася в глибокі вибалки, буйно зарослі лозою, вільхою та яворами, оминаючи чагарники ліщини та густі дубові й соснові смуги пралісу, де на віковичних шарах гнилого листя та галуззя красувалися великі, з людську голову завбільшки, розкішні різнокольорові гриби. Місцями, де буревій повалив знесиленого лісового прадіда – старезне порохняве дерево – промені сонця доходили аж до самої землі, і серед буйної зелені блищали, наче коштовне каміння, суніці. Йосип Коробка їхав далі, прислухаючись до співу різноголосого птаства, яке раз у раз поміж кущів озивалося мелодійними голосами. Повітря наповнювали пахощі трав і квітів. Нарешті за Зубанями на схилах, що спускалися до широкого луку в долині річки Хорол, забоввані хатинки хутора, який належав заможному турбаївському козаку Роману Кобзарю. Той хутір звали Романівкою, тому що жила тут родина козака Романа та його підсусідки. Одержав він той хутір і землі від свого батька, кобзаря Пробийголови, який провів молодість на Січі серед товариства. Ходив не раз із сотнею братчиків-козаків у походи на Крим і Дунай під хоругвами батька-кошового, здобуваючи славу й татарське добро. У походах і в мирний час не розлучався зі своєю кобзою, співаючи друзям під ніжний і сумний передзвін струн козацькі пісні-думи про життя давнє й сьогочасне. Роман Кобзар успадкував від батька не тільки землі, а й волелюбну козацьку душу. Тому й був першим серед турбаївських козаків, які з ненавистю поглядали на своїх тиранів – поміщиків Базилевських – і готові були віддати останню сорочку тому, хто поверне їм козацьку волю.

Хутір Романа Кобзаря стояв віддалік від центральної садиби поміщиків, і тому сюди було безпечніше заїжджати, не потрапляючи на очі панським гайдукам. Йосип Коробка старався не привертати до себе уваги Базилевських, щоб не викликати зайвої підозри. Звернувши з дороги, писар строже поглядав навкруги, щоб далі проїхати непоміченим. Та хутір у цю літню пору був безлюдним, тільки дзвінкоголоса дівтора носилася по вулиці. Дорослі мешканці в цей час косили сіно. Коли за бричкою зі скрипом зачинилися високі дубові ворота, Коробка полегшено зітхнув. Собаки загарчали й узялися дружно брехати, але наймит Хома швидко загнав їх у хлів, підперши двері довбнею. На шум із хати вийшов господар і радо усміхнувся, уздрівши гостя:

– Зі щасливим прибуттям до нашої оселі, шановний добродію Йосипе Івановичу!

Роман широко розставив великі м'язисті руки для обіймів і пішов перевальцем назустріч гостю. Його широкі червоні шаровари волочилися по зе-

леному споришу. Вишита ляна сорочка вільно облягала кремезну постать. Писар потонув у дужих обіймах Романа Кобзаря.

– Нарешті дав Господь діждатися тебе, брате, з Полтави! Кожен день серце калатало в грудях, мов у зацькованого зайця, і під кінець терпець став уриватися та почали залягати в голову чорні думи. Чи все там гаразд, Йосипе? – запитав Роман, тривожно заглядаючи писарю в очі.

– Хвалити Бога нам усім треба день і ніч, Романе, за його милість до страждущих козацьких душ. Супліка ваша вже в руках імператриці, і залишилося нам тільки чекати її милості.

– Слава тобі, Ісусе Христе! Ну, ходімо мерщій до світлиці та розкажи все по порядку.

Господар потяг писаря до хати й посадив на почесному місці на покуті під обвішаними вишитими рушниками образами, які виблискували таємничим світлом позолоти. Поряд висіла лампадка з ароматичними сумішами. На тесовому столі, покритому білосніжною скатертиною, почали з'являтися миски з локшиною, борщем та кашею, засмаженою салом із цибулею. Йосип Коробка благодушно спостерігав за господинею, яка разом із дівчатами накривала на стіл.

– Не клопочіться так дуже, Лукеріє Степанівно. Нам, козакам, були б горілка, тютюн та люлька, а всякі там пундики – то більше для панства, якого тепер розплодилося навколо, мов бліх у бродячої собаки.

Лукерія посунула кагани зі стравою й, закинувши рушник за плече, невдоволено махнула рукою:

– Нехай їм грець, іродовим душам! Де вони на наші грішні голови взялися, оті пани та підпанки? Жили собі вільними людьми потихеньку, у мирі із сусідами, небом і землею, яку доглядали, мов рідну дитину, а вона нам за те щедро віддячувала. А тепер нас із поважних людей православних перетворили на тяглову худобу прокляті пани Базилевські. Щоб їм на тім світі в пеклі мучитися так, як вони люд козацький живцем зараз на цьому світі їдять! Господи, прости мене, грішну, що довелося таке сказати...

Лукерія перехрестилася й пішла тихенько в сіни, а Роман у цей час дістав зі скрині четвертину з калганівкою й поставив на стіл.

– Пригощайся, друже, звеселимо душу радісною новиною, – промовив господар, наливаючи в чарку хмільної настоянки.

Горілка була міцна, відразу запекло всередині, прудко розганяючи кров по всьому тілі. Йосип після далекої дороги хутко уплітав борщ із часником та гречану кашу із салом, запиваючи квасом, пивом, калганівкою та прозорим ситовим медом. Не зовсім обскубли Базилевські заможного нащадка січовиків! Було ще в Романа Кобзаря чим пригостити поважного гостя! На лузі паслися близько трьохсот овечок, два десятки скакунів, більше десяти молочних корівок із телятками, не одна пара сірих круторогих волів працювала в господарстві, а на леваді понад п'ять десятків роїв невтомно носили в пеньки мед та віск. Був у нього і свій ставочок біля садочка, сосновий лісок, сінокіс на лузі, кілька ділянок родючої землі. У сажі на подвір'ї вилежувалися з десяток кабанів та кілька свиноматок із поросятами, а у величезній за-

горожі за коморами гелґотала, крякала та квоктала птиця. За господарством доглядали підсусідки й наймити з хлопів, які бродили селами, щоб знайти заробіток для сім'ї та на подушне своєму панові.

Роман теж випив кілька чарок разом із гостем і тепер нетерпляче чекав, поки той утамує голод, щоб почати розмову. Йосип Коробка, не кваплячись, обливав розписану кленову ложку, поклав її на стіл і, витерши вуса рушником, почав поважно розповідати господарю про свої труди праведні в Полтаві з відшукування козацької волі для турбаївців. Роман Кобзар уважно слухав писаря, насуплюючи брови, коли розповідь була тривожною, і весело посміхаючись, коли Йосип вів мову про щасливу удачу в Хрестовоздвиженському монастирі.

– Ну й молодчина ти, Йосипе, та твій побратим Остап, хай йому там легенько гикнеться на здоров'я! Наш отаман Кирило Золотаревський із товариством від такої радісної звістки будуть у захваті! Треба негайно їм усе розповісти та порадитись, як будемо далі боронитися проти сваволі Базилевських.

Писар після калганівки й довгої дороги приліг відпочити й невдовзі заснув, а Кобзар тим часом гукнув сина Івана.

– Гукали, батьку?

– Діло є, Іване. Спустися хутко в долину до Турбаїв і знайди там старого Золотаревського. Передай йому, що я чекаю поважне козацтво сьогодні ввечері у важливій справі.

Іван блиснув на батька карими очима з-під чорних брів і посміхнувся в пишний вуса:

– Поважне козацтво, мабуть, зараз на сінокосі на панів спину гне.

– Чого зуби скалиш, дурню?

– Та смішно, батьку, чути про якесь поважне козацтво! Залишився на селі десяток заможних козаків, яких ще не встигли пани Базилевські пустити по світу з торбою. А хто ж отих обідранців і голяків, що гнуть спину на чужому полі, як справжні хлопи, назве поважними козаками? Хіба тільки на глум який-небудь старий перевертень!

Старий Кобзар похилив голову від таких слів, вони різонули його душу, мов гострий меч. Очі заслали гнів і образа, але батько стримався й, пронизавши Івана важким поглядом, хрипло промовив:

– Не гоже тобі, сину, над понівеченою козацькою долею кепкувати! Ми її після смерті Данила Апостола боронили мужньо й успішно до останніх днів, поки москалі не зруйнували славне Запоріжжя, а слідом за ними ненаситні перевертні Базилевські не почали неволити нашу козацьку громаду. Та ще живий у турбаївських козаків незгасний вогонь волелюбства й товариства кривного та сердешного! Якщо шаблі наші притупилися й висять тепер без діла на стіні у світлиці, то безмірна жага волі продовжує нашу святу боротьбу. Я вірю, що не поступимося ми перед нікчемними Базилевськими, як довгі роки не поступалися перед підлим родом Апостолів. І ти, сину, вір у нашу долю, бо без тієї віри занепастимо наші душі й віддамо на поталу ворогам козацьку славу, квітучий край і своє майбуття!

Молодий Кобзаренко, почервонівши, ніяково переминався з ноги на ногу, перебираючи в руках батіг. У словах батька він відчув гіркоту й велику рішучість боротися до переможного кінця.

Батько ж, глянувши на збентеженого парубка, невдоволено grimнув:

– Ти ще стовбичиш тут, опудало? Геть із моїх очей, поганцю! Одна нога тут, а друга вже біля Золотаревського!

Іван прожогом вискочив на подвір'я, рятуючись від батькового гніву, і через мить уже мчав верхи на коні по схилу в долину, де біля річки причаїлося між вербами село Турбаї. Весною воно потопало в розливах повені, а літом прикрашалося чарівними луговими квітами й травами. Перші поселенці облюбували цю не зовсім привітну місцину ще в часи страшних набігів татарських орд за можливість вчасно сховатися від лютого ворога між очеретами у водах Хоролу. Тепер кримчаки вже не загрожують турбаївцям, схилившись перед силою Росії, але село продовжувало існувати. На замуленій піщаній землі долини не родили сади й городи, тому й оточили Турбаї десяток квітучих хуторів заможних козацьких родів, що розкинулися на родючих землях за долиною. Поряд, біля Романівки, де господарювали Кобзарі, чарував погляд білими хатами й пишними городами з пасіками й вишневыми садками хутір Кравченків, а далі виднілися хутірці Довженків, Клименків та Мойсенків. По другий бік долини, у байраках, заховався хутір козака Петра Якименка. Величезні ставки, ліси на крутих схилах, пишні сади, багаті пасіки, родючі землі притягували до себе пильне око ненаситних панів Базилевських. Вони не один раз ласо поглядали на мальовничі куточки козаків, але давні кріпості на ті землі ще від часів славного Богдана Хмельницького стояли кісткою в горлі ненажерливим поміщикам. Доводилося мудрувати їм не один день і не один рік, як прибрати до рук заможні козацькі родини, які причаїлися на хуторах.

Стояв спекотний літній день. Іван Кобзаренко гнав коня чвалом через широкий луг, на якому дзвеніли коси косарів. Їхні спітнілі від сонця й праці голі спini виблискували бронзовою засмагою. Жінки й дівчата в білих хустинках перевертали граблями покоси, згрібали їх у копиці, незважаючи на спеку й утому, дівчата перегукувалися, жартували й дзвінко сміялися, немов у свято.

Іван притримав коня й задивився на них, не в змозі відвести погляд, а вони, підв'язавши сорочки вище колін, займалися своєю справою.

– Бог вам на поміч, дівчата! – гукнув парубок, під'їхавши ближче.

Ті вгледіли його ще здалеку й, весело переглядаючись, пересміювалися. Одна з них, Соломія, підсмикнувши сорочку й лукаво всміхаючись, глянула на Івана:

– Будь здоров, парубче, злізай нам помагати, а то й на вулицю сьогодні не прийдемо, бо несила буде співати!

Дівчата знову весело засміялися, а парубок від цього сміху, лукавих поглядів і оголеного тіла, почервонів, мов варений рак. Щоб приховати ніяковість, посміхнувся, глянув на косарів і голосно гукнув:

– Чи не бачив хто старого Золотаревського?

Дівчата притихли, а високий, літній чоловік Василь Цапко поклав косу й підійшов до розгубленого парубка. Його обличчя, вилицовате й суворе, було вкрите краплинками поту. З-під вицвілих брів дивилися іскристі великі карі очі. Широке круте підборіддя, стиснуті губи під пишними вусами, високий лоб, над яким нависли пасма вигорілого під сонцем волосся, говорили про рішучу вдачу.

– Чого розкудкудакались, вертихвістки? Повиставляли грішне тіло, безсоромниці! Тьху на вас!

Козак сплюнув у бік дівчачого гурту й гримнув на свою дочку:

– Ану, Соломіє, обсмикни сорочку та хутко до матері – допоможи копицю завершити!

Дівчата, знову пирснувши веселим сміхом та про щось перешіптуючись між собою, розійшлися гребти сіно. Василь Цапко провів очима дочку й, витягаючи кисет, перевів погляд на Івана.

– Здоров був, козаче. Для чого це тобі отаман наш знадобився?

Парубок уже зовсім оговтався й, зіскочивши з коня, докладно розповів про гостя з Полтави. Цапко слухав парубка, посмоктуючи люльку, і схвально кивав головою

– Дай, Господи, здоров'я писареві! – промовив він, витираючи спітнілий лоб. Зітхнувши, козак продовжив: – На справжніх хлопів перетворили нас кляті Базилевські, потоптали нашу козацьку славу й волю! Скачи, синку, за болото. Туди ранком їхав отаман із синами на сінокіс.

Іван іще раз крадькома глянув на Соломію, яка в цей час стояла на копиці, утопуючи її ногами, і погнав коня. За болотом на лузі теж виднілися косарі. Між ними Іван ще здалеку вгледів високу постать Кирила Золотаревського.

Вислухавши прибулого, отаман відповів:

– Дякую тобі, синку, за добру вість! Ану, допоможи моїм парубкам завершити роботу, а я мерщій об'їду товариство, повідаю радісну новину.

Золотаревський молодцюватого злетів на коня й галопом помчав луками. До Івана підійшов молодший із синів отамана Григорій.

– Куди ото батька понесло?

Кобзаренко шепнув багатозначно своєму товаришеві:

– Мій батько просив з'явитися негайно у важливій справі.

Григорій подивився в бік братів, що невтомно клали рівні покоси на вологу землю, і задумався. Потім повернувся до Івана, який не гаяв марно часу – уже придивлявся до дівчат.

– Чого рота на чужих роззявив? Хіба своєї Соломії по дорозі не бачив? – кинув він товаришу й дав йому стусана під бока.

– Не бійся, парубче, до твоєї Наталки не залицятимусь! – у тон товаришеві, сміючись, відповів Кобзаренко.

– Прийдеш сьогодні на вулицю?

– А що?

– Треба поміркувати, як Івана Купала святкуватимемо.

– То прийду!

Парубки дружно взялися до роботи, поспішаючи закінчити виділену денну норму на панщині. Ось день почав догорати, потяглися довгі тіні, по-

віяло прохолодою. Стомлені спекою і працею турбаївці рушили до села. Чоловіки й жінки йшли мовчки, похиливши голови в гірких думках, а дівчата, мов пташки, безтурботно співали та сміялися. Парубки йшли слідом, ведучи розмови про свої справи.

– Чого це ви згорбилися та ноги волочите, мов діди столітні? Заспівали б разом із нами! – гукнула до хлопців Наталка Помазан.

– Попроси свого Грицька, аби затягнув якої, а то, бідолашний, чомусь зажурився! – відповів басом Петро Рогачка.

– Заспівай, Грицю! – звернулася дівчина до Золотаревського.

Грицько кахикнув і завів:

*Копав, копав криниченьку
У зеленому саду...*

Пісню підхопили, і вона, багатоголоса, піднеслася над лугом, полинула понад річкою до села. Дійшли, співаючи, до річки, що виблискувала дзеркалом плеса серед похилих верб. Під вербами біля річки молодь присіла відпочити на зелений килим трав, прикрашений жовтими й білими квіточками. Тихий вітерець гнав по річці на перекіс невеличку хвилю до самого берега, виплескуючи її на білий пісок. Усіх так і потягло до води, у її чисті хвилі, до її цілющої прохолоди. Дівчата відокремилися від парубків і знайшли собі за верболозом тихе плесо, а хлопці, на ходу скидаючи одяг, один за одним із радісними вигуками шубовснули у воду. Потемніла її прозора товща, заклекотіла, жемучи широкі кругові хвилі, які неслися, випереджаючи одна одну, до берега. Іван довго плив під водою, поки не почало стискати в грудях. Випірнувши, швидко перевів подих і ліг на спину. Після спекотного дня в прохолодній воді дуже гарно, тіло наливалося новою силою, з'явився радісний настрій, зникли в'ялість і втома й виникло бажання побавитися. Мов малі діти, парубки почали ганятися один за одним, пірнаючи, бризкаючись і сміючись. Неподаляк лунав дзвінкий дівочий сміх. Що то молодість безтурботна...

Сутеніло. До двору Романа Кобзаря збиралися на раду козаки. Запрошені були тільки надійні й розсудливі, ті, що вміли зберегти таємницю, висловити слушну думку, дати цінну пораду. Господар радо всіх вітав, запрошуючи до хати. На дубових ослонах поважно всідалися отаман Кирило Золотаревський, козаки Семен Помазан, Василь Цапко, Назар Олефір, Ничипір Тарасенко, Григорій Яструбенко та Трохим Довженко. Йосип Коробка, вже відпочивши після дороги, сидів свіжий і веселий у новій вишитій сорочці, немов іменинник. Усі з нетерпінням поглядали на нього. Писар відчував це й задоволено усміхався, покручуючи вуса. Дивлячись на писаря, повеселішали й козаки, читаючи у його погляді приємну звістку. Кирило Золотаревський, хитрувато примружившись, звернувся до писаря:

– Напевне, Йосипе Івановичу, добре тебе шанувала цариця, що повернувся таким веселим?

– Шанувала мене імператриця, як родовитого боярина! Пригощала милостиво заморськими стравами та чудовими напоями. Їв та пив я всілякої смакоти досхочу, що аж по бороді текло, та в рот тільки нічого не попало!

Козаки засміялися.

– Видано, славно ти, друже, погуляв і для нас, напевне, гостинців приховив із багатого царського столу? – знову запитав отаман. Усі присутні настожилися.

Писар не поспішав із відповіддю, насолоджуючись миттю, коли десятки очей жадібно дивились на нього, очікуючи бажаного довгожданого слова, яке вселить у душі нову надію на щастя.

– Не забув я на тому бенкеті й про товариство ваше сердешне й приховив із собою на гостинець дещо, – продовжував жартівливо Коробка.

– Не муч нас, клятий писарю, викладай якнайшвидше ті гостинці. Та дай такі, щоб не тільки по бороді текло, а й у рот хоч крапельку попало! – нертерпляче вигукнув Семен Помазан.

Коробка відразу полишив жартівливий тон.

– Можу порадувати товариство тільки тим, що ваша супліка передана до канцелярії імператриці.

Присутні переглянулися, почулися задоволені вигуки. Усі зраділи такій звістці:

– Нарешті справу турбаївських козаків розглянуть цариця й Сенат, а не купка підкуплених Базилевськими дворянських засідателів!

Сивочубий отаман Кирило Золотаревський, який не один рік оббивав пороги земських судів і канцелярії Малоросійської колегії, відшукуючи козацьку волю турбаївської громади, повагом мовив:

– Велику справу зробив ти для нас, шановний Йосипе Івановичу. Зі свого гіркого досвіду знаю, що великого розуму й чималого хисту треба мати, щоб простому козакові добитися зі своїм горем до всесильних вельмож Сенату та цариці. Але цього для нашої справи замало. Треба ще знайти в Сенаті таких добросердних людей, які б замовили перед імператрицею слово за наше товариство. А в нас серед того панства, крім лютих ворогів, немає жодної доброзичливої душі. То й виходить, друзі, що даремно радіємо.

Від такої мови отамана веселі усмішки на обличчях козаків наче хто ганчіркою стер. Запанувала тиша. Зажурились вони з великого жалю до себе й усього товариства сердешного. Світла надія, що зажеврила було від радісної звістки, знову згасла, залишивши гіркий присмак. Тишу порушив Василь Цапко:

– Ворон воронові ока не виклює, а пан пана не засудить. Занапали ми назавжди козацьку волю та добру славу. Немає нині в Миргороді полковника Капніста, який записав би нас знову в козацькі реєстри, та й славного війська козацького вже немає на знедоленій неньці Україні. Стогне вона, бідолашна, у тяжкій неволі... Е-е! – вигукнув гірко Цапко, махнувши у відчаї рукою.

Із кутка під іконами подав голос дід Денис Мойсенко. Топтав він землю вже восьмий десяток літ. Багато за свій вік бачив і пережив. У дитинстві чув від батька про велику битву під Полтавою, з якої той повернувся з відсіченою по лікоть рукою, чув про страшну епідемію чуми, яка поповзла краєм через рік після побойща від гнилих кучугур людських і кінських трупів, про жорстоку навалу татарської орди після розорення москалями славного Запоріжжя й усієї України. Знав старий козак і про те, як турбаївські козаки потрапили під

владу Данила Апостола. Слова Василя Цапка зворушили душу старого Мойсенка, і він, похитавши журливо сивою головою, сказав:

– Правду кажеш, сину! Занапастила ненажерлива козацька старшина наше життя, нашу славу, нашу волю! А гуляли наші батьки й ми з ними вільними соколами по широких степах до Перекопу й Дністра, поки на нашу голову не звалився ірод Данило Апостол.

Семен Помазан подався всім тілом до старого козака:

– Розкажіть нам, діду, як воно те сталося.

Усі з цікавістю подивилися на Дениса Мойсенка. Він обвів присутніх поглядом, кашлянув і почав свою розповідь:

– Почалася гірка доля турбаївських козаків із того чорного дня, коли наша громада вирішила будувати через річку греблю. Буваючи часто в походах на кримців, ногайців, на турецькі поселення в гирлі Дніпра, на ляхів, козакки добре засвоїли майстерність підкорення річок. У найвужчому місці забили вони дубові палі у два ряди від одного берега до другого, з'єднали їх між собою дрючками. Утворились великі клітки, які засипали землею. Усім селом волами на мажах возили ту землю не один день. Прочув якось про нашу греблю остапівський козак Богдан Міхненко й приїхав подивитися. Ходив навколо цілісний день, а потім підійшов до отамана й каже:

– Добру греблю твої козаки, Остапе, гатять!

Отаман задоволено підтакує:

– Що добра гребля, то правду кажеш! Широка, висока й дебела! Тільки не одну вже сотню возів землі з'їла вода. Мозолі від лопат усе село понатирало на руках, хай їй грець, отій греблі.

Тоді Богдан Міхненко почав підлещуватися до отамана й просити:

– А ви найбільшу клітку, яка посеред ріки залишилася, зовсім не засипайте землею. Я в ній поставлю водяне колесо й змайструю добрячий млин. Он як вода реве й піниться в тому вузькому проході, мов дикий звір. Така сила крутитиме жорна на моєму млині день і ніч. Без борошна ніколи не будете, отамане, а громаді від того – тільки користь буде.

Отаман не відразу погодився:

– Хочеш на чужім горбі в рай заїхати?

– Боронь Боже, отамане! Заплачу я за роботу сповна, волів своїх із мажами прижену, сам із синами день і ніч працюватиму й за помол зерна три роки з вас ні копійки не братиму, – умовляв Міхненко.

Отаман зібрав козаків на раду, і громада дала згоду на спорудження млина. На другий день заскрипіли вози, застукотіли сокири й молотки, заспівали пилки, задиміла парня, біля якої остапівський козак почав гнути ободи для водяного колеса. Скоро на греблі виріс чудовий водяний млин, викликаючи захват у турбаївців:

– Ох і молодець, козарлюга! Золота голова в того Міхненка.

Ходили турбаївці всім селом дивитися на швидкий біг коліс у піні водяного потоку, на невтомне кружляння великих кам'яних жорен, з-під яких безперервною цівкою сипалося білосніжне борошно. Усі раділи цій хитромудрій споруді. Почав невтомно молоти зерно водяний млин Міхненка для

турбаївців, а потім і для мешканців навколишніх сіл. Посміхається задоволено Богдан, підраховуючи прибутки. Слава про чудовий млин біля Турбаїв досягла самого Миргорода. Почув про нього й миргородський полковник Данило Апостол! Загорілося його ненаситне око. Викликав він до себе Міхненка й умовив уступити той млин. Біля Турбаїв з'явилися управитель із хлопцями й почали господарювати на греблі. А в цей час російський цар пішов війною на кримського хана, щоб приборкати войовничу орду. Українські полки зібралися на віковичного ворога до Пруту. Турбаївські козаки в складі Миргородського полку теж вирушили в похід. Та не встигли вони дійти до переправи під Кременчуком, як до отамана підїхав полковник Данило Апостол і дав наказ повертатися до села:

– Необхідно укріпити греблю, щоб забезпечити швидке просування царських військ.

Отаман турбаївців Остап Підкова невдоволено відповів:

– Козакам місце на полі бою, а не на городі, як те личить греккосіям та хлопам.

Полковник почервонів від гніву й, скажено витріщивши своє єдине око, заревів:

– За непокору на місці голову знесу! – і вихопив криву татарську шаблю.

Похнюпившись, покірно повернули назад коней турбаївські козаки, проклинаючи й полковника, і греблю.

Після повернення з Прутського походу полковник Апостол перестав вписувати турбаївців у козацькі реєстри Остапівської сотні, перетворивши їх на своїх хлопів. Скаржитися на владного господаря Миргородщини рядовим козакам було нікуди, і вони скорилися злій долі. А через деякий час за вірну службу царю Данило Апостол здобув гетьманську булаву. Тепер про повернення козацької волі з-під гніту гетьмана не могло бути й мови. Та всьому на цьому світі приходить кінець. Настав він і для гнобителя козацької сіроми Данила Апостола. Турбаївці звернулися з проханням до нового миргородського полковника Василя Петровича Капніста зарахувати їх знову до козацьких компутів. Полкова канцелярія відшукала старі реєстри, де турбаївці числилися козаками, і полковник Капніст задовольнив прохання. То був час великої радості для турбаївської громади! Але гетьманша Уляна Апостолова підняла на всю округу нечувану веремію. Розмахуючи царською грамотою, за якою село Турбаї на підставі гетьманських універсалів залишається назавжди в підданстві роду, удова кинулася до Малоросійської колегії зі скаргою на Капніста. Та полковник був людиною справедливою й рішучою. Не один раз відчувши на собі незаслужену образу від підступного гетьмана Апостола, він швидко розкусив хитромудрий зміст царської грамоти. Вона мала силу тільки тоді, коли до неї прикладені гетьманські універсали. А самовпевнений Апостол жодних універсалів на незаконно присвоєне село не видавав, сподіваючись на свою необмежену владу. Тому полковник Капніст спокійно спостерігав за лементом Уляни Апостолової, яка приїхала до нього в Миргород зі сльозами:

– Гетьман Данило, царство йому небесне, був людиною доброю й не бажав нікому зла. Усім робив він добро, роздаючи землі, села, хутори та поса-

ди. І вам, Василю Петровичу, покійний був за рідного батька, а мені тепер доводиться зносити злобу й насильство!

Полковник Капніст зблід від гніву:

– Я чин полковника одержав від государині за ратні подвиги на полях смертельних битв із ворогами Російської імперії! У вашого чоловіка я ніколи милостині не просив і не одержував її, а злобу його доводилося терпіти не один раз. Його доброта полягала в тому, що він своїм улюбленим віддавав у рабство вільних козаків із селами й хуторами, а виборні посади продавав за золото, потоптавши давні козацькі права і звичаї. Скільки сліз пролито по милості вашого покійного чоловіка, скільки занастив він вільних козацьких душ, перетворивши на німих рабів! А ви говорите про його доброту та благодіяння, ще й прийшли докоряти мені. Чим? Тим, що я повернув нещасним украдену волю?

Зрозуміла Уляна Апостолова, що перед нею затятий ворог. Мовчки вийшла від полковника й подалася шукати захисту в імператриці. А Василь Петрович після від'їзду гетьманши ще довго сидів за столом, згадуючи минулі дні й роки.

У далекій Венеціанській республіці минуло його дитинство. Мов із туману, випливали круті береги, безмежне море, казковий замок серед чудових квітів і безхмарне небо над головою. То була садиба графа Петра Капніста на острові Заната. Радісне й безтурботне життя серед чарівної природи Середземномор'я раптом обірвалося однієї темної ночі. У рідний край вдерлися австрійські гнобителі, розоряючи й переслідуючи місцевих жителів. Щоб уникнути розправи, Петро Капніст таємно завантажив на невеличкий корабель майно й із сином та кількома слугами вийшов у відкрите море. Невеликий вітрильник помчав із попутним вітром до Константинополя, де на землях Греції колись зародився їхній рід. Та батьківщина прадідів стогнала під ярмом Оттоманської Порти, і біле вітрило понесло вигнанців далі, на північ, по Чорному морю до гирла Дніпра. По ньому добралися до Черкас, а далі по суші попрямували до Ніжина. Там розташувалася колонія греків. Від глибоких душевних потрясінь і важкої подорожі старий граф занедужав. Довелося зупинитися в Ізюмі й стати на квартирі в розкішному будинку сотника Павлюка. Василь не відходив від ліжка батька, доглядаючи за ним удень і вночі. Одинокий сотник допомагав молодому грекові, заспокоював його, як міг, у великому горі. Батько так і не піднявся на ноги, помер на чужині. Залишившись серед чужих людей, двадцятирічний Василь тяжко переживав втрату, не знаючи, куди прихилити голову. Тоді й усиновив його Павлюк, полюбивши за чуйне серце й добру вдачу. Невдовзі сотник одружив свого вродливого чорнобрового названого сина з дочкою грека Согдена. З єдиною дочкою Согден віддав зятю й усе своє майно. Молодий Капніст став багатий і щасливий завдяки своєму названому батькові. За порадою сотника Василь Петрович зайнявся торгівлею. У містечку Білгороді він узяв собі на відкуп багато товару: худобу, борошно, шерсть, горілку, смушки, полотно. Усе це возив до Чорного моря в турецькі гавані. Невдовзі торгівля принесла великі прибутки. Молодий купець уже почав водити чумацьку валку з п'ятдесяти трьох маж, успішно збуваючи свій крам на півдні й привозя-

Дружина Васи

Зван Кравченко

чи до Ізюму сіль, суху рибу, шовкові тканини, золоті прикраси, заморські вина. З багатством зростали авторитет і повага серед жителів. Старий Павлюк пишався своїм названим сином, вихваляючи його серед поважного козацтва. Не без його допомоги на чергових виборах ізюмські козаки обирають молодого Капніста сотенним отаманом. Незабаром випала нагода виправдати довіру мешканців Ізюму. Калмицький володар Дондук-Омбо зібрав з усіх степів, які розляглися на півночі Кавказьких гір, дикі й голодні орди калмиків, ногайців і татар, та направив їх на квітучу землю України. Чорна навала спустошила Запоріжжя, спалила міста й села, забрала в неволю людей. Запорізькі козаки направили до Ізюма та інших міст посланців із проханням допомогти боронитися від хижого ворога. І тут молодий Капніст проявив здібності організатора й сміливого полководця. Він швидко зібрав великий загін козаків, дістав дві гармати й погнався за ордами Дондук-Омбо. Дорогою до нього приєднувалися інші козацькі загони. Капніст зі своїм військом просувався так швидко, що невдовзі наздогнав ворога. Не встигли бусурмани домчати до своїх степових просторів, поділити між собою багату здобич і продати в рабство дівчат із Придніпров'я, як їхній табір непомітно облягли козаки. Сили були нерівні. На кожного козака припадало більше десяти ординців. Та Капніст перехитрив степового владика Дондук-Омбо. Глибокої ночі, коли ординці поснули, до їхнього табору з двох боків безшумно підкралися козаки. Степову тишу раптом струсонув гуркіт гармат, постріли козацьких самопалів, брязкіт булатної сталі. Багатотисячний табір бусурман заройвся, заметушився між наметами, шукаючи порятунку. Та кожен вибух ядер, які летіли з усіх боків у гущавину переляканих степовиків, косив наповал лютого ворога. Вогонь гармат, шалений рій козацьких куль перетворив грізну орду на перелякане стадо, яке в паніці розбігалось по безмежному степу, шукаючи порятунку. До світанку ворог був розбитий. Тисячі полонених, плачучи від радості, обнімали своїх визволителів, сотні возів із награбованим добром поверталися назад в Україну разом із табунами ординських степових скакунів. Козаки взяли багату здобич, надовго відбивши охоту диким степовикам забігати на землі Придніпров'я.

Ця блискавична перемога над ворогом принесла першу славу молодому Капністу. Далі були походи на турків під проводом фельдмаршала графа Мініха. За мужність і кмітливість у бою сотник Капніст заслужив велику повагу фельдмаршала, який посилає молодого героя до імператриці Анни Іоаннівни в столицю кур'єром, рекомендуючи як славного воїна. Імператриця ласкаво допустила молодого красеня до руки, а згодом пожалувала йому посаду миргородського полковника. Так Василь Петрович з'явився в Миргороді. Гірко було на душі в полковника після розмови з гетьманшею. Та зрештою він рішуче махнув рукою на вражу родину Апостолів, затвердив турбаївців козаками й відправився в новий похід. Так щасливо з легкої руки молодого полковника закінчилося двадцятип'ятирічне поневолення турбаївців. За це вони вірно служили Василю Петровичу до останніх днів його життя. Відразу після зарахування турбаївців знову в компути Остапівської сотні Миргородського полку почалися збори в похід на Очаків. Росія рвалася до

Чорного моря, щоб розширити торгівлю з державами багатого півдня. Українські козаки разом із російським військом ішли бити віковичного ворога. Полковник Капніст із сімнадцятитисячним військом швидко прибув до Очакова, але грізна турецька фортеця вже диміла в руїнах. Російські війська під стінами підкореного міста безпечно відпочивали, а командувач Штофельн з офіцерами піднімали тост за тостом, прославляючи Господа Бога за щасливу долю баталії. Сп'янілі від успіху, переможці забули про обережність. А смертельна небезпека була вже зовсім поряд. До Очакова безшумно наближалася сорокатисячна турецько-татарська орда. Її кіннота вже почала оточувати росіян, щоб помститися за руїни Очакова. І сталася б велика біда, якби в критичну мить не з'явився полковник Капніст із козаками. Бусурмани, палаючи бажанням жорстокої помсти, уже застигли перед рішучим стрибком на табір, у якому продовжували безтурботно бенкетувати, коли в їхньому тилу грізно пролунав бойович клич козаків, загриміли гармати, задзвеніла сталь. Від несподіванки ординці розгубилися. Для них поява козаків була як грім серед ясного неба, а для росіян – щасливим подарунком Всевишнього. Величезна перевага в силі дала можливість Шахін-Шаху Гірею зупинити шалений натиск козаків. Він швидко стягував до позицій головні сили, щоб блискавично розгромити ворога. Гірей добре розумів, що тепер його успіх залежить від швидкості маневру кінноти, що треба не допустити об'єднання козаків із росіянами, які вже встигли оцінити небезпеку й зайняти оборону за укріпленнями. Полковник Капніст настирливо проривався до укріплень, щоб сховатися за ними від переважаючих сил ворога. Не одна безстрашна буйна голова козацька полетіла під шаблями бусурманів. Той перший шалений бій назавжди запам'ятався молодим турбаївським козакам. Більше половини з них не повернулися до рідного села. Як не скаженіли бусурмани, але козаки зуміли пробитися до росіян і сховатися за стінами укріплення.

Ціною великих жертв урятували козаки армію нерозумного Штофельна від неминучого розгрому. За цю пролиту кров Катерина II невдовзі відплатить чорною невдячністю, сплюндрувавши славолюбне Запоріжжя й знищивши гетьманство на Україні, перетворивши її на колонію Росії. А поки що раділи росіяни, обнімаючи своїх рятівників. Потім були нові перемоги над спільним ворогом на Дністрі, розгром міст Сороки й Балинці, багата здобич: золото, срібло, шовкові й шерстяні тканини, зброя, оздоблена коштовним камінням. Турбаївці знову зажили в багатстві й славі, як і їхні діди та прадіди. Знесилені безперервними боями турки попросили миру. Після підписання Білгородської мирної угоди Запоріжжя (Дике Поле) стало належати Росії. У 1742 році комісари обох імперій: Російської – генерал-лейтенант князь Репнін і Турецької – Хаджі-Ібрагім Катджі-Баші – виконали розмежування з Кримом. На підставі їхніх актів Запорізьке військо й усі його володіння, тобто вся Запорізька Палестина, як називали її самі козаки, приєднується до Росії. Оттоманська Порта віддавала те, чим ніколи не володіла. Так волею двох ворогуючих хижаків Запоріжжя втратило незалежність. Щоб закріпити за Російською імперією нові землі, цариця Єлизавета Петрівна

наказала Сенату: "У задніпровських землях від ворожих раптових набігів необхідно поставити загороду з кількох фортець. Будівництво тих фортець доручаю миргородському полковнику Капністу..."

Завдання, поставлене перед Василем Петровичем, було непросте. Запорізькі козаки вороже зустріли посланців Москви. Вони не бажали втрачати своєї незалежності. Тут зароджувалися гайдамацькі ватаги, які громили польських гнобителів на Київщині, Брацлавщині й східному Поділлі. Славні гайдамацькі ватажки Грива, Медвідь, Харко й Гнат Голий нагнали великого страху на шляхту, прогнавши її до самої Вісли.

Їхні кравчини звільнили величезні простори правобережної України від жорстоких гнобителів, але створити свою державність так і не змогли. У ці роки відроджувалася й наново міцніла Запорізька Січ після розгрому полковником Яковлевим у 1709 році. Полковнику Капністу довелося докласти неабияких зусиль, щоб виконати волю імператриці. У Дикому Полі під його керівництвом закладені перші російські фортеці: Кримський шанець, Першоострівський шанець, Ново-Архангельський шанець. Запорізькі козаки самі не наважувалися напасти на військо Капніста, а кримський хан відмовив їм у допомозі. Так руками козаків Миргородського полку був закладений перший камінь у фундамент безмежної влади Росії над цим волелюбним краєм. Імператриця Єлизавета Петрівна високо цінувала й шанувала свого вірнопідданого – Василя Петровича. Та в цей час у полковника з'явилися й вороги, які намагалися за будь-яку ціну знищити його.

У 1750 році військовий товариш Звенигородський відправив до Київської губернської канцелярії листа з доносом від убитого в Польщі гайдамаки Якова Нецадима, у якому нібито розкривався намір полковника Капніста вбити гетьмана Кирила Розумовського й після цього почати в Києві переговори з кримськими татарами про союз у боротьбі проти Росії. За цим листом імператриця Єлизавета Петрівна негайно створила комісію під головуванням генерала Леонтєва. Василя Петровича заарештували, закували в ланцюги й кинули до в'язниці. На слідстві йому з допомогою друзів удалось довести наявність змови проти нього. Виявилося, що військовий товариш Звенигородський, здавна маючи злобу на Василя Петровича за місце сотника в містечку Ізюмі, підкупив київського маляра Васильєва, щоб той вигравіював на міді підпис полковника Капніста й відбив його на чотирьох чистих аркушах. Маляр узяв за роботу чотири аршини зеленого сукна, а після кількох чарок горілки погодився на тих чистих аркушах із відбитком підпису Капніста написати під диктовку Звенигородського наклепницькі листи. Після розкриття змови Звенигородського й Васильєва засудили до биття канчуками й заслання на каторгу. Дуже рада вірності полковника Капніста престолу, імператриця Єлизавета Петрівна нагородила його чином бригадира, тисячею червінців і шаблею, оздобленою коштовним камінням. Василю Петровичу були повернуті всі маєтки, а його призначено начальником усіх слобідських полків.

Через кілька років після тих подій почалася війна з Пруссією. Василь Петрович повів слобідські козацькі полки на захід, з'єднавшись біля Бреста з головними силами російської армії. У середині серпня 1757 року головноко-

мандувач Апраксін після переправи через річку Прегель розмістив свою армію на лузі перед селом Грос-Єгерсдорф. Свої полки Капніст поставив за лісочком, де розташувався резерв російської армії. Через день з'явилися пруссаки під командуванням фельдмаршала Левальда й на світанку пішли в атаку. Почалося небачене побоїще серед зеленого луку під першими золотими променями сонця. Перебуваючи на відкритих позиціях, російські війська зазнали величезних втрат. Бездарний Апраксін у паніці почав готуватися до втечі.

Та доля цього кривавого бойовища була вирішена не завдяки мудрості полководця, а завдяки ініціативі, сміливості й спритності загону генерал-майора Рум'янцева, вчасно підтриманого полками бригадира Капніста. Коли праве крило другої дивізії росіян похитнулося й відступило, Рум'янцев із чотирма полками резерву непомітно пробрався через ліс і раптово вдарив пруссакам у фланг. У стані ворога почалася паніка, а туман і дим від пожарищ підсилювали її ще більше. Паніка набула таких розмірів, що друга лінія прусаків відкрила вогонь по своїй першій лінії. І тут у бій вступила кавалерія. Полки Василя Петровича Капніста завдали завершального удару по розгубленому ворогу, прорвавши його першу й другу лінії. Бій почався біля ворожих гармат. Василь Петрович у запалі сам рвався в бій, щоб швидше відбити у ворога гармати. Ворог уперто оборонявся. Дим і туман, крики людей, стрільянина, іржання коней, брязкіт сталі перетворили зелений луг на справжнє пекло. Під Василем Петровичем упав кінь, і він продовжував рубати ворога пішим. Турбаївські козаки були поряд зі своїм улюбленим командиром. Та, мабуть, у ході запеклого бою бригадир надто далеко відірвався від своїх, залишившись із купкою турбаївців у оточенні ворога. До останнього подиху боронилися козаки, але один за одним склали голови. Коли розвіявся туман і промені сонця освітили поле бою, воно все від краю до краю було вкрите горами трупів. Серед ворожих гармат відшукали бригадира Капніста. Василь Петрович лежав на землі без лівої руки з розсіченою головою. Поряд – оставівський сотник Тарас Довбня, а навколо – турбаївські козаки Гнат Левенець, Іван Золотаревський, Онисько Цапко, Яків Кобзар, Петро Левенець. Усього тринадцять, і чотирнадцятий – бригадир. Так і поховали їх разом в одній братській могилі...

Осиротіли після смерті Василя Петровича турбаївські козаки, залишившись беззахисними перед хижим родом Апостолів. Невдовзі внучка гетьмана Катерина Краміна відсудила Турбаї у своє підданство й продала поміщикам Базилевським.

І знову почалися роки рабства в кріпосній неволі.

Дід Денис Мойсенко замовк, набиваючи люльку самосадам. Присутні перевели подих, заворожені розповіддю старого козака, і теж потяглися до кисетів.

– Не гоже нам, природним козакам, бути хлопами нікчемних Базилевських! – обізвася Роман Кобзар.

– Добре говориш, синку! – відповів Мойсенко й затагнувся димом. – Добре говориш, але як скинути ярмо кріпацького рабства, не тямиш. Я гадаю, що нам сам Бог велів іти за допомогою до синів покійного Василя Петровича!

Мудра думка сивочубого козака всім сподобалася.
– Наймолодший син покійного Василя Петровича живе в Обухівці біля Миргорода. Усі говорять про його чуйне серце й повагу до простого люду, – промовив Роман Кобзар.

– Тямуций він дуже й має велику шану навіть у самої імператриці. Недаремно наше дворянство обрало його губернським предводителем, – додав писар Йосип Коробка.

– Пошлемо до нього делегацію з уклінним проханням допомоги нашій громаді, – сказав отаман Кирило Золотаревський.

На тому й порішили: відправити в Обухівку до Василя Васильовича Капніста Йосипа Коробку та діда Дениса Мойсенка, який сам напросився послужити односельцям, незважаючи на глибоку старість.

Снівець води

*Пошли мені святеє слово,
святої правди голос новий!
І слово розумом святим
і оживи, і просвіти!*

Т. Г. Шевченко

Тихо й легко несе свої прозорі води Псел по Миргородщині серед лісів, родючих ланів і багатотравних луків. То тут, то там видніються серед пишної зелені села. Біля самої води розкинули віти верби, милуючись своєю красою в дзеркальному плесі ріки. Плинуть і плинуть води Псла до самого Дніпра-Славутича. Та от його спокійний біг порушує висока гребля. Ріка проривається повз неї у вузькому проході із сердитим ревом, покриваючи білою піною шалений потік, який невтомно повертає колеса водяного млина. Шум водоспаду від греблі розноситься навкруги по верхівках віковічних дубів, по левадах і садках, над стріхами хат, досягає панського маєтку, який потонує у зелені й квітах. Це Обухівка. Тут, серед краси первозданної природи, у сімейному затишку й спокої проводив дні молодший син покійного миргородського полковника. Залишивши пишний парадний Петербург, Василь Васильович знайшов своє щастя в сільській тиші серед простих людей і неповторної краси рідної землі. У вікна його будинку заглядали, обтяжені соковитими плодами, гілки яблунь, слив, черешень та вишень. Весною повітря наповнювалося ароматами квітучого бузку, акацій та калини. А вдалині розкинулися широкі родючі поля. Один із кращих маєтків отримав у спадщину від батька Василь Васильович. Правда, свого часу ця спадщина завдала чималих турбот, тривоги і безсонних ночей, відштовхнувши від молодого господаря Обухівки ненажерливу рідню. Тільки брат Петро, якому в спадщину від батька дісталася містечко Хорол, виявляв добрі почуття, залишившись назавжди близькою й до-

рогою людиною. Після тих клопотів з оформлення спадщини минуло багато років, немало було пережито й передумано.

Тринадцятирічним хлопчиком відвезла Василька мати Софія Андріївна в Петербург і з великими труднощами добилася зарахування його в школу при лейб-гвардії Ізмайловського полку, куди приймали тільки дітей вельмож. Завдяки великим бойовим заслугам батька й щедрим дарункам няньки Василько був зарахований до елітної царської школи. Одержавши в спадщину не тільки Обухівку, а й неабиякі здібності, молодий Капніст успішно засвоював премудрості наук і швидко одержав звання сержанта. Особливо полюбив він літературу, зачитувався до пізньої ночі Вергілієм, Гомером, Овідієм.

Ота любов до поезії зблизила й подружила його з однокашником Гаврилом Державіним, а потім привела до літературного гуртка, душею якого був енергійний, усебічно розвинений Микола Олексійович Львов. Невдовзі Василя Капніста й Миколу Львова пов'язала велика й романтична дружба, яка поєднала їх на все життя. На літературні вечори до Львова, крім Капніста й Державіна, приходили байкар Хемніцер і поет Олександр Храповицький. Часто тісну компанію молодих мрійників відвідували талановитий портретист Дмитро Левицький, архітектор Кваренгі, музиканти Пушкевич і Фомін. У колі близьких друзів у палких розмовах горіли завзяттям молоді серця, запалені ідеями добра, рівності, братерства, гармонії й краси слова в поезії, звуків у музиці, барв у живописі, ліній і форм в архітектурі й скульптурі. Тут зароджувався потяг до творчості, до здійснення великих і благородних мрій, виникала непримиренна ненависть до тиранії й рабства, до тиранів-царів і тиранів-вельмож, до шахраїв і здирників, до підлості й зради. Душею товариства завжди був Микола Львов. Він міг проявити свій універсальний талант у поезії, музиці, архітектурі, граверстві, живопису, історії, геології та інших науках. Такій різнобічній обдарованості могли позаздрити не тільки друзі, але й великі мужі італійського відродження. Львов жваво цікавився ідеями французьких мислителів Руссо, Вольтера, Монтеск'є. Дух вольності витав над головами друзів і викликав ненависть до кріпосного рабства в Росії, до пихатої придворної знаті, до самодержавства. Тяжко було з такими ідеями нести сувору військову службу, щодня терпіти самодурство знатних і родовитих вельмож. І Василь Васильович назавжди покидає казарми. У ці роки Капніст закохується в чарівну дівчину Олександрю Дьякову, а його найближчий друг Львов горів таким же палким почуттям до її сестри, незрівнянної Марії Дьякової. Дві молоді пари часто можна було бачити на прогулянці набережною Неви, у Літньому парку, на чарівній природі замських дач. Їм завжди було весело й цікаво разом, тому що з ними завжди були поезія й любов. У 1780 році Василь Васильович здійснив свою першу пробу пера як поет, створивши "Сатиру першу". У ній він нещадно висміяв пустоту й нікчемність життя дворянства, вельмож і царського двору. Це викликало такий несамовитий лемент навкруги, що юному сатирику довелося утікати зі столиці до рідної Обухівки разом із товаришем по літературному гуртку байкарем Хемніцером. Тут, на лоні первозданної природи, Капніст зажив безтурботним життям молодого поміщика з вірним товаришем, від-

почиваючи від столичної метушні. А той був у захваті від життя в маєтку Капніста і написав про це такі рядки:

*Блаженством сельским я теперь веселюсь
 И дружбой ко мне Капниста горжусь.*

Минув рік привільного життя, і потягла невидима сила Капніста знову до столиці. Звідти надходили ніжні листи коханої Сашуні, яка кликала його до себе. Відразу після повернення в Петербург відбулися заручини, а потім і весілля. Микола Львов і Марія Дьякова заздрили молодятам і глибоко переживали власні неприємності. Батько Миколи граф Олександр Львов і слухати не хотів про невістку з незнатного роду відставного канцеляриста. Страждання Марії й розпач Миколи терзали душі Василя Капніста та його дружини. Друзі довго сиділи вечорами, шукаючи вихід зі скрутної ситуації, і нарешті вирішили таємно обвінчати Миколу з Марією. Детально обдуманий план вінчання невдовзі був успішно здійснений, і старому графу Львову нічого не залишалося, як скоритися долі. Тепер Василь Капніст і Микола Львов уже були не тільки друзями, а й родичами. Сестри Марія й Саша були дуже схожі між собою, і друзі часто жартома попереджали один одного, у якому вбранні чия дружина буде, щоб не переплутатати їх.

Сімейне життя змушувало йти на державну службу, бо потрібно утримувати себе й дружину. Земляк граф Безбородько допоміг улаштуватися в канцелярії поштового відомства. Зціпивши зуби, Василь Васильович терпів затхле чиновницьке болото, сповнене блюдолизтва й приниження слабих та хамства й розбещеності всесильних. Але душа його прагнула волі. До того ж, у їхньому гуртку все більше друзів схилялися до ідей та ідеалів Жан-Жака Руссо, який закликав людей із катакомб цивілізації повернутися до первозданної природи, щоб очистити душу й совість від брудного нальоту.

Жити на лоні природи вільною птицею, ні від кого не залежачи, у теплі й любові сімейного кола, віддавши весь вільний час вивченню філософії, історії й природи, з творчими пошуками в ліриці, музиці чи живопису – ось той ідеал, який став близький друзям із гуртка Миколи Львова. Маючи прекрасний маєток на Україні, Василь Капніст легко втілював той ідеал у життя. Дружина покірно розпрощалася з пишними салонами столиці й поїхала вслід за чоловіком-ідеалістом до невідомої Обухівки. Але, поринувши в зелень, квіти й аромати чарівної української землі, скуштувавши соковитих її плодів, молода поміщиця знайшла тут душевний спокій і почала опановувати нову роль господині маєтку. У цей час імператриця Катерина II видала указ про введення в Україні кріпосного права, зрівнявши в правах козацьку старшину з російським дворянством. Молодий поміщик з Обухівки, на диво всім побратимам-поміщикам, відгукнувся на ту подію гнівною "Одою на рабство":

*А вы, цари! На то ль зиждатель
 Своей подобну власть вам дал,
 Чтобы во областях подвладных
 Из счастливых людей нещасных*

*И зло из общих благ творить?
На то ль даны вам скипетр, порфира,
Чтоб были вы бичами мира
И ваших чад могли губить?*

Імператриця з легкою посмішкою зустріла запальну оду Капніста. Їй навіть припав до вподоби цей сміливий і революційний на словах поміщик, який, однак, жодному своєму хлопцеві не дав вільної. Пишними словами про демократію любила розважатися й сама Катерина, але ніколи вони не були втілені в життя. Між словами й діями пруссачки пролягала глибока прірва. Витончена гра словами була однією з розваг безтурботного життя дворян, вельмож і царського двору. Той, хто вмів плести чудові словесні візерунки, мав добру славу в імперії. Невдовзі дворяни Миргородщини обирають молодого поміщика Василя Васильовича Капніста своїм предводителем. З ростом поетичної слави завдяки Миколі Львову в Капніста з'являється багато впливових знайомих. Серед них поет Олександр Васильович Храповицький, який пізніше став особистим секретарем Катерини II. Це ще більше підняло авторитет Капніста серед місцевого дворянства, і невдовзі його обирають губернським предводителем. Надії поміщиків Василь Васильович виправдав повністю. Він високо цінував довіру земляків і докладав усіх зусиль, щоб захистити їх у Сенаті від сваволі губернатора. Обов'язки предводителя вимагали постійних роз'їздів: до Києва в намісництво, до Глухова в Малоросійську колегію, до Петербурга в Сенат. Це викликало невдоволення в дружини, на плечі якої лягли всі справи з управління маєтком і виховання дітей, які з'являлися в сімействі Капністів одне за одним щороку. От і цього року довелося Василю Васильовичу всю зиму й весну просидіти в Києві, зустрічаючи імператрицю. Тільки в останні дні червня, коли Катерина II з Полтави повернулася до Петербурга, він з'явився на порозі рідного дому. Там його чекали мовчазні докори дружини й безліч невідкладних справ. Особливо багато клопоту завдавало будівництво нового будинку. Але молодий поміщик не мав охоти до буденних господарських справ. Він передоручив їх управителю, а сам безтурботно насолоджувався життям у тіні саду з книжкою Руссо або катався верхи на дебелим жеребці по своїх полях. Заспокоєну після нічних утіх дружину Василь Васильович виводив разом із дітьми на улюблену галявину серед столітніх дубів та ліщини. То були блаженні хвилини сімейного щастя. Діти жваво бігали по запахній траві, зриваючи квіти, ловлячи метеликів або просто ганяючись один за одним, наповнюючи навколишні простори радісним криком і сміхом. Разом із дітьми веселилися й батьки. У ці щасливі хвилини в Олександри Олексіївни на щоках з'являвся рум'янець, очі іскрилися веселими промінчиками, уста цвіли усмішкою. Вона гралася разом із дітьми й чоловіком, плела вінки з квітів, прикрашаючи ними все своє сімейство. Суворя господариня Обухівки перетворювалася на безтурботну дівчину Сашуню, яку Василь Васильович у такі миті кохав із новою силою. Але у хвилини, коли Капніст поринав у нетрі власної душі, він любив усамітнення. От і сьогодні молодий поміщик спустився крутою стежиною до річки, підійшов до греблі й задивився на воду, що ревіла й пінилася під колесами млина. Двадцять коліс у шаленому бігу,

Дружина Василя

Зван Кравченко

розкидали дугами кришталеві струмки, які стрімко падали на гладь ріки, розсіюючись на міради краплин. Вода пінилася, мов ігристе вино. Присівши під прохолодним шатром схилених до води гілок верби, Капніст, спостерігав, як із шумом б'ється, розлітається й піниться кришталевий потік. У його голові виникають ліричні образи, і він стиха шепоче:

*Так призрак щастя движет страсти,
 Кружиться ими цельйй свет.
 Догадлив, кто от них уйдет:
 Они все дают, рвут на части,
 Что им под жернов попадет.*

Від млина Капніст лісовою стежиною пішов до свого улюбленого берестка. Навколо нього могутніми вітами шуміли високі дуби, не пропускаючи до землі променів сонця. Тут він сам на сам із природою! Стомившись від швидкої ходи, Василь Васильович зупиняється на краю високого крутого берега. Ось і бересток.

Стовбур старого дерева був у три обхвати, а густе гілля, змикалося високо над головою, здавалось, сягаючи аж до самого неба. Могутньою силою віяло від кремезного дерева. Та нестримний потік день у день підмиває його коріння, яке вже наполовину безпомічно висить у повітрі. На тому корінні над самою прірвою годинами любив сидіти Капніст. Тут на самоті й у спокої зароджувалися його поетичні думи, очищені від життєвої суєти. Сьогодні Василь Васильович із сумом дивився на улюблений бересток, який усе більше хилився вниз до води, втрачаючи опору на землі. І знову народжувалися нові поетичні рядки:

*Так в мире времени струями
 Все рушится середь вечной при, –
 Так пали древни алтари,
 Так с их престольными столбами
 И царства пали и цари.*

Щоб розвіяти неприємні почуття, Василь Васильович піднявся поголою стежиною на вершину пагорба, де височіла кам'яна брила. З тієї висоти, мов на долоні, відкривався чарівний краєвид. По всій оксамитовій зелені лугової рівнини, біля ріки богиня Флора розсипала вогненно-жовті зірочки квітів. Із бездонної глибини неба золотий промінь всесильного Феба висвітлював кущі калини, обсіпані червоними кетягами ягід, а далі, за лугом, під вагою плодів ламалися віти яблунь і груш. За ними тяглися виноградники хмільного Вакха, де дозрівали соковиті грона винограду. За виноградником до самого небокраю золотим колоссям шелестіли хліба, у долині паслися численні табуни й отари. Хіба всю цю красу можна описати словами, передати всі її барви, форми, пахощі й звуки? Ні! Це можна сприймати тільки на рівні відчуттів поетичної душі! Гарний настрій знову повернувся до Василя Васильовича. Усім своїм еством він убрав красу землі й линув подумки над нею в загадкову далечінь.

Додому йшов не кваплячись. Не хотілося повертатися в буденну суєту.

За час прогулянки з Гадяча привезли пошту, і дружина зустріла Капніста на порозі з радісним вигуком:

– Васінко, від Львових і Державіних одержала звісточки! Гаврюша, ставши губернатором, не загордився, а його люба Катерина Яківна навіть при-слала подарунок.

Василь Васильович пройшов із дружиною до зали й сів за стіл переглянути пошту. Олександра Олексіївна розгорнула перед ним чудову вишивку, ви-кохану вмілими руками дружини Державіна.

– А ось від них ще пречудово виплетений кошичок і силуетка! – щebetала Олександра.

Капніст ніжно поглядав на неї й усміхався, думаючи про себе: "Як мало треба людині для щастя!"

– Яка майстриня, наша люба Катерина Яківна, які зворушливі її теплота й невідкупна доброта до нас! Необхідно їм обов'язково чимось віддячити. Гаврюша в листі просить вислати їм варення, тож не забудь розпорядитися.

– Треба спочатку з'ясувати, скільки пудів того варення їм вислати і яко-го саме.

– Запитаєш, любий, у першому ж листі до Гаврила Романовича й подяку-єш йому за повагу до нас.

Василь Васильович уже думав про те, що врожай у саду цього року ба-гатий і плодів буде вдосталь. Варення хлопці наварять, так що подарунок Дер-жавіну нічого для нього не коштуватиме. От тільки із цукром сутужно, та й багатенько його на варення піде. "Хай уже любий губернатор сам про цукор подбає!" – вирішив він і зібрався вже трохи подрімати після прогулянки.

Та в цей час увійшов дворецький Іван і доповів, що якісь люди просять їх прийняти. Василь Васильович невдоволено поглянув на слугу, але відмовити прийняти людей через свою доброту не міг. Він поволі вийшов на подвір'я й побачив двох незнайомих чоловіків, які сиділи на траві під парканом, відпо-чиваючи після далекої дороги. Сивочубий був одягнений у козацькі широкі штани, підперезані оксамитовим поясом, і вишиту сорочку. Молодший теж, видно, із козаків, але в одязі міщанина. Обидва прибульці, побачивши пана, відразу підхопилися й низько йому вклонилися. Василь Васильович не стрі-чав цих людей серед мешканців Обухівки й тому промовив:

– Щось я не пам'ятаю таких серед жителів Обухівки. Можливо, пам'ятає підводить, та Бог з ним. Хто ви, звідкіля й із чим до мене пожалували?

Сивий дід поважно відповів:

– Не підвела вас пам'ять, милостивий наш батечку Василю Васильовичу! Ми прибули до вашої милості з Турбаїв, щоб знайти захист у сина славного полковника Василя Петровича, з яким воювали до останніх днів його життя.

Капніст провів гостей у тінисту альтанку, що стояла серед чепурного пар-ку. Сівши за невеликим, плетеним із лози столиком, почав уважно слухати розповідь про злу долю турбаївських козаків. Йосип Коробка більше мов-чав, а старий козак Денис Мойсенко схвильовано виливав Капністу горе турбаївців. Василь Васильович з усе більшою цікавістю дивився на поважно-го старого, який не один рік прослужив разом із його батьком, не раз виру-чаючи того зі смертельної небезпеки. Сльози навернулися на очі Василю

Васильовичу, коли він слухав про останні години життя батька під селом Грос-Егерсдорф. Якраз тоді, коли батько загинув разом із десятком відважних турбаївських козаків, він уперше закричав на руках баби-повитухи, яка приймала пологи в Софії Андріївни. Василь Васильович ніколи не бачив свого батька! Незаконне й підступне поневолення природних турбаївських козаків онукою гетьмана Апостола Катериною Краміною надзвичайно обурило молодого його. Він відчув, що визволення цих людей із кріпосної неволі є його святим обов'язком, захистом честі покійного батька.

– Я зроблю все можливе, щоб повернути вам козацькі вольності! – урочисто пообіцяв Василь Капніст, прощаючись із посланцями турбаївської громади.

Йосип Коробка й Денис Мойсенко поверталися до Турбаїв задоволені. А Василь Васильович ще довго сидів, задумавшись над жорстокими випробуваннями, які в житті доводиться терпіти людині. Таємнича ріка життя несе нас у невідоме завтра, і тільки одному Всевишньому відомо про те, що чекає нас попереду. Відтак з'явилися нові рядки:

*О счастье! Всех страстей фружина,
Всех мыслей, чаяний, трудов,
Желаний всех о цель едина!
Прийди, поведай, где твой кров?
Скажи нам, где ты обитаешь?
На троне ли в венце сияешь
Иль поселилось в шалашах,
Иль, оставляя человека,
На крыльях золотого века
Взлетев, живешь на небесах?*

Де б не причаїлося те примхливе людське щастя, а турбаївці благали, молили його поселитися разом із ними на берегах Хоролу.

Чумаки

*Вийшов чумак на могилу,
глянув чумак на долину:
стоять воли, стоять вози,
стоять ярма, ще й занозине його добро!*

Народна пісня

Із давніх-давен вівся жвавий торг на берегах Криму. З півночі сюди тягнулися вози з хутром, хлібом, салом, медом і воском, а назад поверталися завантажені сіллю, рибою, вином та заморським крамом. Торгових людей, які ман-

дрували з тим добром битими шляхами України, називали чумаками. Ця не зовсім милозвучна назва пристала до торгової братії за їхній неохайний вигляд. Торговця сіллю та рибою всі завжди бачили вимазаним дьогтем, притрушеним чорним пилом довгого Муравського шляху, обсмаленого пекучим сонцем і степовим вітром. Чорні з голови до ніг, ті люди були схожі на хворих чумою. Тому й звали їх люди "чумаками". Козаки, міщани й навіть пани не цуралися чумакування, відчувши неабияку користь для господарства. Отож і Базилевські послали до Криму з кожним роком все більшу й більшу валку.

Затупивши свої гострі шаблі й списи в неволі, подружилися турбаївські козаки з тихими волами та й зачумакували. У чумакування перенесли вони всі звичаї колишнього лицарства: святую силу товариства кривого й сердешного та широкий, невпинний розмах гультяйства. Не може волелюбна душа козака скоритися злій долі кріпосної неволі. Могутній голос степу широко кличе її до себе, на волю! Відправляючись у далеку дорогу, чумаки обирали з-поміж себе отамана та кашовара. Отаман чумацької валки повинен добре знати шлях, де можна попасти волів і вчасно напоїти їх, щоб не траплялися круті підйоми, болотисті трясовини й сипучий пісок. Чумакування було справою нелегкою й рідко обходилося без пригод. Кожної миті можуть напасти ногайці, татари або гайдамаки. Чумаки дуже не любили отих болотистих нетрів і часто підпалювали їх. Раніше, коли гомоніло славолюдне Запоріжжя, на тій святій землі козацтва чумакові можна було не тільки знайти притулок, а й розраховувати на допомогу й оборону. А тепер осиротіла земля Запоріжжя, і немає в кого шукати чумаку притулку й захисту. Перейшовши за Дніпро коло Микитиноного перевозу, він мазав усю одягу дьогтем від чуми, набивав рушницю, діставав із-під шкір на возі списа й готувався до сутички. Турбаївські чумаки цієї весни обрали отаманом заможного козака Петра Якименка. Він не один раз ходив із валкою до Криму, обійшов там усі базари й добре знав, що, де й по чому. Довіряли йому своє добро й пани Базилевські. З першою травою, коли на лузі заспівав жайворонок, сповіщаючи про кінець зимових холодів, зібралися мажі на царині за селом, шикуючись у довгу валку. Турбаївці всім селом проводжають у далеку дорогу своїх односельців. Жінки й дівчата плачуть. Нарешті, востаннє сказано:

– Господи, благослови! Господи, зустрічай!

– Дай, Боже, час добрий!

І заскрипіли мажі, поволі виїжджаючи на шлях, що проліг серед зелених луків, золотоколючих нив, широкого степу, то спускаючись у долини річок, то знову піднімаючись до безкрайнього степу. Говорили чумаки про Муравський шлях, що якби він устав, то й неба б дістав. Від Турбаїв до самого Криму лунають чумацькі пісні. Минають у дорозі дні за днями. Воли поволі бредуть битою дорогою, а погоничі час від часу покрикують на них:

– Гей, сірі! Цоб! Цабе!

Тягнуть воли мажі все далі й далі, поважно й статечно ступаючи, тільки поскрипують ярма. Поступово зникають веселі села із садочками, далі, куди не глянь, – пустельний степ. Спекта з кожним днем допікає все більше, а води близько ніде немає, кругом почорніла трава. Порозсідалися вздовж Мурав-

ського шляху пани та рондарі, здираючи із чумаків останню копійку. Напоїти волів у ставку – плати гроші, попасти на лузі – теж червінці подавай, переїхав через місточок – плати мостове! А з кожним роком ціни все ростуть і ростуть.

– Хіба ж вони чиїсь, отой степ, оті ріки та озера? – питає, бувало, молодий чумак. А отаман пояснює:

– Була колись, хлопче, земля ця вільною, а тепер вона теж у армі, як і ми самі.

І засумує молодик, задумається й довго мовчки йде поряд із волами, похнюпивши голову.

Отаман Петро Якименко вже призвичаївся до нового життя. Він і до жидарондаря, і до німця-колоніста вміє підійти поговорити, поторгуватися з ними за попас, і на Чумацьких воротах – Перекопі – усій валці раду дасть. Залишить він перед тими ворітьми маж двадцять зі сторожами, а інші проведе до найближчого соляного озера завантажуватися. Завантажували мажі з горою так, що воли ледве-ледве їх назад до Перекопу дотягували. Робив отаман так тому, що сіль у Криму міряли й продавали возами. Виїхавши за Перекоп, чумаки пересипали сіль із перевантажених маж у пусті й вигадували на тому не одну копу червінців. У чумакуванні були свої хитрощі й тонкощі, які засвоюються роками!

Біля Микитиноного перевозу чумаки зупиняються на кілька діб. Петро Якименко озирнувся навколо, походив туди-сюди, вибираючи кращу місцину. Нарешті підняв до неба обвітрене засмагле обличчя й устроїв високого кия в землю.

До нього підійшли поважні чумаки Мусій Пархоменко, Григорій Яструбенко, Григорій Величко, Степан Рогачка та Степан Левенець.

– Благослови, батьку-отамане, воли розпрягти та намет ставити.

– Хай буде по-вашому! – відповів отаман і повагом пішов до воза. Такий був у чумаків звичай.

Кашовар Петро Бондар уже метушився біля великого казана, весело приказуючи:

– Де хліб-каша – там і домівка наша!

А до переправи прибували все нові й нові валки й ставили поряд намети, чекаючи своєї черги переправлятися через води Дніпра-Славутича.

По той бік ріки за обрієм заховалася рожева куля променистого сонця, повіяло вечірньою прохолодою, непомітно підкралися сутінки, і в небі замиготіли міради зірок. Чумаки розпрягли воли, і хлопці-наймити погнали їх пастися до самого ранку. Понад Дніпром, поки око сягало, запалали багаття. Чумаки сіли навколо тих вогнищ, чекаючи вечері. Кашовари помішували в казанах куліш із рибою й готували для нього кагани. То від одного, то від другого багаття долинала пісня:

Ой чумаче, чумаче, життя твоє ледаче!

Чом не сієш, не ореш, чом нерано з Криму йдеш?

Пісню підхоплювали чумаки біля сусідніх багать, і вона чайкою линула над Дніпром-Славутою далеко-далеко, аж до Чорного моря.

*Отамане, батьку наш, ой, порадь же тепер нас!
Що ми будемо робити – волів нічим покормити!
Ой, ще, хлопці, не біда – єсть у полі лобода.
Косить, хлопці, лободу, забувайте всю біду!*

Жартівлива пісня звеселяла втомлених чумаків. Коли кашовари розлили по каганах гарячий куліш, стало ще веселіше. Тут відразу з'явилися й калганівка, і горілка з перцем, і пінна та звичайна сивухи. П'є, гуляє чумацька братія, забувши про горе й незгоди.

*Що в Києві на риночку
Та н'є чумак горілочку,
Ой, н'є чумак, н'є-гуляє,
Товаришів напуває,
Щоб вірні були.*

До глибокої ночі гуляють чумаки. Де не взялися кобза та сопілка, і здійнялася курява під чумацькими ногами, що завзято вибивали гопака. Та серед хмільних веселощів проривається туга за рідним краєм і гірка журба знедоленого козака, що потрапив у ярмо кріпацького рабства:

*Ой, хто лиха не знає, то нехай мене питає.
Та виріс я в наймах, неволі, та не знав я щасливої долі ніколи,
Та на дорогах ходячи, чужі вози мажучи та чужі воли пасучи.
Ой чумаче, чумаче, життя твоє собаче!*

Пісня бриніла тугою й жалем із самої глибини знедаленої душі. Наймити й хлопи, які сиділи поряд із турбаївськими козаками, підхопили ту пісню, і вона набралася сили, задзвеніла могутньою мелодією, де крізь сльози проривалися гнів і ненависть до панів-гнобителів.

Мусій Пархоменко тихо мовив до товаришів:

– Слухаю цей могутній багатоголосий спів над Дніпром-Славутою й відчуваю, що немає для нього ніяких перешкод. Скільки-то має наш люд сили, коли зібрати його в одну громаду!

Ничипір Тарасенко, викресавши вогонь, розкурив люльку й відповів:

– Кажуть люди, що гуртом і батька легше бити. Міцна громада – то велика сила!

– Отаман – усьому голова в громаді. Від його кмітливості й громада міцнішає, – додав з другого боку багаття Григорій Яструбенко.

Степан Рогачка, доївши куліш і облизавши ложку, теж обізвався:

– Наш отаман Кирило Золотаревський уже підтоптався. Уже дев'ять років збиткуються з нас клятві Базилевські, а отаман не в змозі цьому зарадити.

– Пусте говориш, Степане! – невдоволено відповів Григорій Величко. – Кирило – булава й учена людина. Він, бідолаха, уже всі пороги пооббивав із нашими супліками, та велику силу мають оті виродки. Тепер-от вирішив добратися до самого Сенату.

– Не заспокоїмося, поки отих Базилевських не витуримо втришия з Турбаїв! – запально вигукнув Степан Левенець. Усі козаки схвально загули. Випили ще по чарці, і Ничипір Тарасенко завів стару козацьку пісню:

*Ой, не знав козак, ой, не знав Сунфун,
Та й де славоньки зажити.
Ой, та зібрав військо, славне Запорізьке,
Та й повів орди бити!*

Козаки підхопили пісню, і вона своєю бадьорою мелодією підняла правдній бойовий настрій. Кримський степ слухав козацькі та чумацькі пісні до третіх півнів. Згадали й про славного Дорошенка:

*Ой, на горі та й женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою козаки йдуть,
Гей, долиною, гей, козаки йдуть!
А попереду Дорошенко
Веде своє військо, військо Запорізьке,
Хорошенько!*

Нарешті сон одного за одним здолав чумаків, і вони повкладалися на землі біля багаття. Отаман виставив сторожу біля маж, перевірів пастухів, і тільки тоді поліз під свій віз спати. Усе навкруги затихло. Тільки інколи перегукувалися між собою вартові. Неподалік від воза Петра Якименка вартові Пилип Соломаха й Василь Руденко тихо перемовляються між собою:

– Завтра, може, пощастить переправитися.

– Схаменися, Василю! Черга валок он бачиш яка стоїть до самої переправи? Та й сотню возів швидко не перевезеш. У Базилевських усі мажі трипарні, і по 200 пудів солі засипано в кожну. Роботи біля них – на цілий день!

– Надриваєшся над чужим добром, а сам голий і босий бродиш степом, мов бездомний собака. Дай, Боже, хоч би одну паровицю залишити собі та зачумакувати по-справжньому! – сумно відповів Василь Руденко.

Зустріч

*Зоре моя вечірняя,
зійди над горою,
поговоримо тихенько
в неволі з тобою.*

Т. Г. Шевченко

Жодне село на Україні не обходиться без баби-лікувальниці. Вона зберігає мудрість усіх минулих поколінь, знання про цілющі якості квітів, трав і коріння, повертаючи здоров'я односельцям, які потрапили в біду. Звичайно, кож-

ний на Миргородщині знав про чудодійну силу звіробою, материнки, споришу й подорожника, заготовляючи їх у пучечках на зиму. Але при тяжких хворобах, великих ранах і пологах завжди зверталися турбаївці до баби Горпини, яка одна знала таємничі сили лісових трав. Вона бродила околицями села з торбинкою, у яку збирала цілюще зілля. Поряд – онук Тарасик. Ганяючись за різнобарвними метеликами, бабками й жуками, він і до трав придивлявся, що бабуся збирала, і запам'ятовував її розповіді про чудодійні властивості трав.

У густій ліщині темно-зеленим килимом покриває землю копитняк.

– Ця трава лікує хворих серцем, виганяє біль з грудей, долає золотуху й рятuje людей, отруєних грибами, – говорить бабуся, зриваючи кілька листочків зілля.

По узліссі розноситься пахучий аромат високої трави з пишними квітами. То материнка. Цю траву бабуся рве та зв'язує в пучечки. Нею напуває Тарасика, коли застудиться, або й просто подасть горнятко відвару з материнки:

– Пий, онучку, щоб швидше підростав.

Материнка була першою лікувальницею жіночих хвороб. Та хіба тільки бабуся Горпина її збирала? Кожна господиня в Турбаях клала цю траву в діжку, коли солила огірки, а до квасу доливала відвар з материнки, щоб надати йому приємного аромату й кращого смаку. Сухою травою обкурювали глечики, щоб молоко не так швидко скисало й мало приємний запах. У скринях нею господині перекладали сорочки, плахти, щоб їх не поїла міль.

Кожна трава має чудодійні властивості, приховані від людей. Навіть звичайні грицики, що ростуть під кожним тином, можуть швидко зупинити кровотечу. Таку ж цілющу властивість має й деревій. Тарасикові особливо сподобалася розповідь бабусі про чудову вогненно-жовту квітку горицвіту. Вона з'являється ранньої весни, коли збігають останні струмочки талого снігу. Серед перших зелених барв землі загоряються золотисто-жовті голівки. Вони, немов краплинки весняного сонечка, розсипаються по зелених луках та вигонах. Тарасик дуже любив ті квіти й заворожено слухав бабусині оповідки про них:

– У давні часи, коли на нашій землі ще володарювали поганські боги, люди вважали, що всі вони – онуки Дажбожі, поклонялися Ясному Сонечку, хвалу йому співали. Вони вірили, що в кожному з них є часточка Дажбожа, частинка святого Сонечка, яка зігриває їхнє тіло й душу. Коли в когось заболить серце, то статечні волхви, люди-травники радили шукати весняну сонячну квітку, бо тільки вона могла допомогти при цій хворобі. Але, Тарасику, треба бути дуже уважним, бо ця квітка ще й дуже отруйна. Треба знати, що саме заварювати: чи квіточки, чи стебельце, а чи корінь, щоб не зробити зле.

І подивилася на онука: чи зрозумів він її засторогу.

Та не знала бабуся, що в греків є своя легенда про цю божественну квітку.

У стародавні часи в царя Кіпру був син Адоніс. За переказами, він мав таку чарівну вроду, що не було йому рівних серед смертних. Навіть грецькі боги на величезній горі Олімпі заздрили йому. Краса Адоніса полонила серце прегарної богині кохання Афродити. Вічно юна золотоволоса богиня до нестями закохалася в юнака й, забувши про все на світі, проводила з Адонісом дні та ночі. Та одного разу він вирушив на полювання. Здибавши вепра,

погнався за ним, зовсім забувши про застереження Афродити, яка неодноразово просила його уникати зустрічі із цим звіром. Юнак не зміг убити вепра одним ударом списа, а лише поранив його, і розлючений звір пошматував мисливця гострими іклами. Адоніс помер від тяжких ран. Довідавшись про це, Афродита чимдуж кинулася в гори на пошуки тіла свого коханого. Не помічала й не відчувала, як колючки терну й гостре каміння ранили її ніжні ноги. З ран Афродити на землю капала кров, і з кожної тієї краплини загорялася вогненно-жовта квітка горицвіту.

Багато гірких сліз пролила вона над тілом коханого. Довго в глибокому горі й журбі благала богів повернути йому життя. Але навіть боги були безсилі оживити пошматованого Адоніса. Нарешті похмурого володаря суворого царства померлих Аїда розчулили її благання, і він погодився час від часу відпускати юнака на землю.

Відтоді Адоніс півроку проводить з коханою богинею Афродитою на землі, а потім знову повертається в підземне царство Аїда. З появою Адоніса все оживає, земля вкривається зеленню трав, квітами, шелестить молоде листя, духмяні пахощі наповнюють повітря, співають пташки, і кохання править світом. І поки закохані гуляють по землі, навкруги буяє життя. Та от настає час повернення Адоніса в підземне царство. Відчуваються перші подихи холодної зими, і все живе завмирає. Земля застигає від лютих морозів, укриваючись кригою та снігом. І здається, що все живе назавжди згине в тому холоді. Та знову повертається Адоніс на землю до коханої, і теплі промені сонечка розтоплюють лід, проганяють смертоносний холод, і життя відроджується знову й знову.

Тарасик, розглядаючи квіти й трави, часто задумувався, шукав безлюдні місця на околицях села й довго мріяв на самоті. Одного разу він так замріявся, лежачи у високих травах, що забув про все на світі. У височині, над головою хлопця, розкинулася безмежна далечінь блакитного неба. Він милувався білосніжною хмаринкою, яка повисла в тій глибині простору, і думав, що десь там знаходиться всесильний Бог, царство небесне, щасливе життя в раю. "Хоч би одним оком глянути на ті чудеса!" – подумав Тарасик і завмер від страху, чекаючи кари за таку зухвалість. Та небо не розверзлося, не загримів грім, не запалали караючі блискавки. Навкруги панувала тиша. Тарас заспокоївся, аж тут почув, що поряд хтось рве траву й тихо наспівує ніжним голосом:

*Ой, не світи, місяченьку,
 Не світи нікому,
 Тільки світи миленькому,
 Як іде додому...*

Затаївши дух, насторожено слухав він той чарівний спів. Ніжний і разом з тим сумний, він пронизував душу. Хлопець обережно підвівся з трави й побачив поряд дівчину. Її голова була уквітчана вінком із польових квітів, коса перев'язана червоною стрічкою. Нахилившись, вона збирала квіти в пучок. Уся заквітчана, у вишитій сорочці і яскравій плахті, дівчина була схожа на русалку. Тарас, мов зачарований, не міг відірвати погляду від незнайомки й слухав її спів. Та от дівчина підвела голову, і погляд її карих очей вогнем об-

під Тараса. Від хвилювання в хлопця перехопило подих, серце закалатало, обличчя залилося рум'янцем. Із широко розплющеними очима сидів Тарас, зацікавлений, не сміючи поворухнутися й заговорити. Дівчина спочатку теж зніяковіла, але через мить оговталась, і її личко засяяло усмішкою. Чорні брови відтіняли очі, що горіли дивовижним огнем, мов зорі.

– Ти чого тут сидиш? – обізвалася вона.

Тарас мовчав, очманілий від раптової появи русалки, не маючи сили щось їй відповісти. Дівчина розсміялася дзвінким голосом і зірвала квітку. Хлопець хотів спитати її: "Чия ти? Звідкіля взялася?" Та язик задерев'янів і не слухався. Він був немов заворожений таємничою силою променистого погляду дівчини. У вухах продовжували звучати чарівний спів, дзвінкий сміх, мов переливи срібних дзвіночків у райських садах. "Що це? – думав Тарас. – Чи справді, чи ввижається мені? І звідкіля б це їй тут узятися? На хуторі такої не бачив. Видно, з панської прислуги..."

– Чого це ти на мене так дивишся, немов відьму побачив? – знову розсміялася дівчина.

"А може, і справді відьма?" – тривожно подумав, згадавши страшні розповіді бабусі про жінок, які продали свою душу дияволу.

– А ти чого тут розсміялася? – не тямлячи себе, обізвався хлопець і похапцем підвівся із землі.

Неперборна сила тягла його до дівчини й водночас лякала, гнала подальше від її вгняного погляду.

Постоявши якусь мить збентежений, Тарас рвучко повернувся й швидко пішов геть. Услід йому лунав дзвінкий сміх дівчини.

Тарас із бабусею жили на хуторі козака Василя Довженка підсусідками, маючи невеличкий клаптик землі й стареньку хатку. Його батько пішов із чумацькою валкою й не повернувся, а мати з горя невдовзі померла. Отак і ріс Тарас сиротою, заробляючи на хліб у наймах. Добрі люди платили бабусі за лікування грішми та хлібом, допомагаючи виховувати онука. Минали роки, Тарас став парубком. Бабуся Горпина милувалася ним і потай мріяла одружити, а потім уже й на той світ збиратися. Після несподіваної зустрічі на лузі хлопець щодня згадував дзвінкий сміх дівчини, а ночами вві сні бентежив його душу її променистий погляд. Навіть поява на селі москалів і заклопотаний вигляд бабусі не могли вивести його з того дивовижного стану зачарованості. Та коли до них прийшла із села козачка Настя Цапчиха й стала з плачем розповідати про своє горе, Тарас отямився від дівочих чар і став уважно слухати.

– Закатували іроди мого Василя так, що лежить уже третій день, страждаючи від ран. Спина вся закипіла від крові, місця живого немає. Щоб їм, антихристам, на тому світі довелось такі муки терпіти в пеклі, як мій чоловік зараз терпить! – вигукнула Настя й знову заридала. Рукавом сорочки вона втирала сльози, а вони все лилися й лилися нестримним потоком.

Бабуся заспокоювала козачку:

– Не горюй, Насте, не плач, голубко! Твоїй біді я зараджу травками, усі болячки немов рукою зніме!

Охаючи, вона піднялася з ослона й пошкутильгала в сіни, де висіли пучечки різних трав, квіточок, корінців та гілочок. Знайшла там листя деревію та жаб'ячу траву й повернулася з ними до світлиці. Настя Цапчиха мовчки спостерігала за таємничими приготуваннями знахарки. А старенька Горпина тим часом знайшла в запічку горщик з вершковим маслом і почала готувати ліки, перемішуючи масло з розтертим у порошок листям деревію та жаб'ячої трави. Потім додала до суміші ложку меду й знову перемішала, нечутно щось нашптуючи.

– Помажеш, Насте, своєму соколикові рани оцим зіллям, а під вечір пришло до вас Тараса з новими ліками. Через день-два загояться всі болячки на його спині.

– Вік вас не забуду, бабусю! Дай вам, Боже, здоров'я на довгі роки! – дякувала Цапчиха, ідучи з двору.

Під вечір бабуся Горпина спорядила онука з ліками до Турбаїв.

– Спитаєш, Тарасику, у людей козака Василя Цапка, і тобі покажуть його хату.

Тарас узяв вузлик і попрямував навпростець лугом до села, минаючи копиці свіжого сіна. Косарі вже скінчили роботу й пішли додому. Проходячи вулицями Турбаїв, Тарас усюди чув чужу мову москалів і бачив їхні хмільні веселощі. Турбаївці причаїлися по дворах, ніде не видно було ні душі. Не було навіть у кого спитати, де хата хворого козака Цапка. Та от біля воріт одного двору з'явився знайомий парубок Петро Рогачка. Тарас привітався з ним:

– Зі святою п'ятницею тебе, Петре! Де тут проживає козак Цапко, якому москалі спину скалічили?

– Що ж ти за парубок, що двору козака Цапка не знаєш?

– А чого б це? – здивовано запитав Тарас.

– Та в нього там така гарна дочка Соломія, що всіх парубків із розуму звела!

– Та я ще до парубоцької громади не вступив і до дівчат не придивляюся. Оце несучому ліки.

– Ех, Тарасе, не таких ліків козакам треба! Якби моя воля, то отим перевертням Базилевським із вражими москалями всім голови повідкручував би. Приходь до нас на вулицю. Пора вже тобі до парубоцької громади приставати.

Тарас почував потилицю й задоволено відповів:

– Якщо так, то прийду!

Узнавши, де проживає козак Цапко, Тарас попрощався з товаришем і пішов далі. По дорозі він згадав, що в нього немає гарної вишитої сорочки, шароварів із тонкого сукна, хромових чобіт, смушкової шапки. Без доброго вбрання про парубкування нічого й думати! Хлопець поглянув на свої полотняні штани, сіру сорочку, босі ноги й мало не заплакав із досади...

Хата Василя Цапка виділялася серед інших дивовижною різьбою віконниць, високим дахом, білими стінами із жовтою призьбою. Двір був огорожений високим тином із розмальованими дубовими воротами. У дворі – клуні, комори, сараї. Під вікнами хати розцвіли павичі та маки. За хатою зеленів садок. "Такого поважного господаря й то побили клятї пани, а нам, сіромі, сам

Господь Бог велів терпіти всілякі муки", – подумав Тарас, переступаючи через перелаз. Неподалік, біля тину, стояв парубок із дівчиною, яка схилила голову йому на груди й плакала. Чомусь Тарасові защеміло серце, і він придивився до дівчини. "Це вона!" – блискавично промайнула думка. Біля тину справді стояла незнайомка, яка на лузі так зачарувала хлопця. Він швидко пройшов через двір до хати. Нерішуче переступивши поріг, опинився в просторій світлиці. Назустріч йому вийшла жінка, що так тяжко побивалася сьогодні вранці.

– Спасибі тобі, синочку! – обізвалася Настя Цапчиха до хлопця. Вона взяла в нього вузлик із ліками й вийшла в сіни.

– Соломіє! Соломіє! Де ти забарилася? Іди-но хутчіше сюди! – погукала дочку.

Та миттю прибігла, і мати послала її в погріб набрати меду, масла й сала, щоб віддячити бабусі Горпині за ліки. Коли Соломія з кошиком увійшла до хати й побачила Тараса, її очі широко розкрилися від здивування, а потім на обличчі дівчини промайнула посмішка. Вона згадала зустріч із Тарасом у лузі. Він і сьогодні засоромлено ховав погляд.

– Дякуй, Соломіє, онукові бабусі Горпини, вони нашого батька рятують від мук своїми ліками, – обізвалася мати до дочки.

Соломія підійшла до Тараса й поставила біля нього кошик.

– Ось, візьми гостинець для бабусі, – промовила дівчина.

Хлопець сидів, не піднімаючи голови.

– Та не соромся, Тарасику, бери, – лагідно мовила стара Цапчиха й поклатла до кошика ще рум'яних пирогів і пампушок.

Тарасові хотілося зірватися з місця й помчати геть від Соломії. Він схопив кошик, пробурмотів: "Спасибі!" – і вибіг із хати. Соломія провела його поглядом до самого перелазу. "Дивний!" – подумала вона й засумувала знову, згадавши про хворого батька.

Настушок

*Мені тринадцятий минуло,
я пас ягнята за селом.*

Т. Г. Шевченко

Яка чарівна й дивна пора – дитинство. Усе навколо цікаве й таємниче! Кожний день приносить нові відкриття й нові враження, які необхідно засвоїти невгамовній дітворі. Особливо принадливі для них ліс, луг і річка. Там могутні дуби з розкішними кронами високо здійнялися в небо. Поряд ростуть запашні липи й широколисті клени, а між деревами розрослися кущі ліщини, терну та шипшини. У тих кущах гніздяться дзвінкоголосі пташки. Хлоп'ята люблять заглядати в їхні гнізда, щоб помилуватися яечками або маленькими пташенятами. Ліс для хлопчаків – невичерпна скарбниця зага-

док. Тут можна обласити всі дупла на деревах, нори під пеньками, рівчаки й усіякі ями, які поросли непролазними чагарниками. Навесні ліс дарував перші барвисті квіти пролісків та рясту, улітку пригощав суніцями й ожиною, а восени – грибами, горіхами, терном та кислицями.

У літню спеку манило до себе прохолодне плесо ріки Хорол. Скільки радості приносили забави у воді. Річка дарувала нові таємниці. Хіба не цікаво було спостерігати за невтормними бобрами, коли ті споруджували свої греблі й хатинки? Величезна біла птиця-баба теж була не менш цікавою. Як вправно вона ловила рибу й ховала її до мішечка, який висів біля величезного дзьоба!

Великою втіхою для хлопчаків була й риболовля. Тільки вони знали місце, де добре ловилися карасі, лящі, щуки, окуні й коропи. Звичайно, їм ні разу не доводилося спіймати на гачок здоровенну білугу або сома, як те вміли робити дорослі, але і їхня "золота" рибка була смачною. Усе навкруги вабило до себе хлоп'ят! На полі, у лісі, на луках і річці – скрізь було цікаво непосидючим, допитливим і жадібним до нових пригод хлопчакам. Вони ватагами зранку до пізнього вечора оббігали всюди й утомлені, із чорними від пилуги ногами й руками, позбиваними коліньми й розірваними сорочками, голодні поверталися додому. Рідко обходилося без лозини перед сном за яку-небудь шкоду. Та от після гарячого борщу мати кличе до подушки, і стомлений маленький шибеник засинає глибоким сном, навіть уві сні продовжуючи свої денні подорожі й пригоди. На другий день кожен із хлопчаків знову готовий до нових пригод. Так у шаленій круговерті пролітають золоті дитячі дні, місяці й роки. Василькові теж дуже хотілося побігати з товаришами околицями Турбаїв, але йому було не до цього. Удома завжди було голодно й холодно. Тому він на ціле літо наймався пасти чужі ягнята, щоб заробити хоч трохи хліба на зиму. Правда, і з ягнятами на луках було добре й навіть весело, але, звичайно, не те, що з ватагою хлопчаків. Найсолодший сон приходиться уранці, коли мати починає будити:

– Васильку! Уставай, рідненький, уже сонечко зійшло й овечки давно ждуть тебе в кошарі.

Хлопчик продовжує спати під рядном, скрутившись калачиком. Мати гукає голосніше:

– Чуеш, синку! Розплюшуй швидше оченята!

Десь далеко крізь сон лунає голос матері, але немає сил відірватися від подушки. Мати пораяється біля печі, ставить на черинь чавуни та горщики, стукаючи рогачами та кочергами. Вогонь у печі освітлює рожевим саявом її спітніле обличчя, кидаючи тіні під вицвілими бровами, зморщеним лобом та сивими пасмами волосся, яке вибивається з-під очіпка. Шкода їй синочка рано будити, але худоба вже чекає на пастушка. Палажка підходить до ліжка й удавано сердитим голосом гримає:

– Ах ти шибеник! Набігався вчора по чужих садках до упаду, а сьогодні й волами тебе не стягнеш!

Вона нахиляється над сином, скидає з нього рядно, гладить по голому животі, лоскоче боки й шию, поки той не розплюше блакитних оченят. У їхній глибині поступово з'являються переливи іскорок, які прилинули туди з потаємних куточків тіла, щоб знову сприймати й розгадувати чарівний навколишній світ. Та вії чомусь такі важкі! Вони знову падають, закриваючи оченята.

– Не закривай, не заплющуй оченят, Васильку!

Палажка бере сина на руки й ставить на прохолодну долівку. Від цього він остаточно прокидається й млявою ходюю йде на подвір'я. Там його тіло огортає прохолода ранкового повітря, і сон остаточно зникає. Погляд поглинає зелень споришу з безліччю променистих росинок, яскраві барви квітів під вікном, які виблискують під першими променями сонечка, темнозелені листочки й червоні ягідки вишень. Протяжне "м-у-у!", дзвінкоголосе "ку-ку-рі-ку!", тонкоголосе "м-е-е", голоси людей і гавкання собак заповнюють вулиці села. До звуків і барв додаються запахи. Василько відчуває, що якась хвиля пройшла по тілу, заповнюючи всі його куточки зарядом енергії, яка надає легкості всім рухам і можливість невтомно гасати по луках до самого вечора. Потягнувшись, хлопчик підбіг до криниці, витяг води й умився. Мати вже поставила на стіл горнятко молока з окрайцем хліба й приготувала торбину з обідом. Василько мовчки снідає, одягає через плече торбинку, бере батіг і біжить до кошари. Там десяток ягнят уже виглядають пастушка, щоб вирватись із ним на волю до соковитих трав. Василько відкриває загорожу, і вони вибігають на вулицю. Виляскуючи батогом, хлопець же не невеличку отару на вигін, куди односельці зганяють худобу до череди. Сьогодні громадську череду пасуть дід Денис Мойсенко з онуком Петрусем. Василько любив пасти ягнят разом із сивовусим дідусем, який знав багато цікавих історій.

– Не проспав, Васильку? – питає дідусь, привітно усміхаючись хлопчині.
– Такої краси, яка буває на світанку, удень ніколи не побачиш.

Коли прибули останні гурти овець, Василько з Петрусем дружно забігали біля них, направляючи до луків. Отара витягнулась у довгу вервечку, здіймаючи над собою хмару курави. З-за лісу виглянуло сонце, бризкаючи навколо золотим промінням. Усе зелене море трави під тими променями перетворювалося на казковий смарагдовий світ, що мінився зайчиками в крапельках росинок. Високо в небі дзвенить пісня жайворонка. Василько весело біжить біля отари битою дорогою, що біліє серед зелені витоптаною й виїждженою смугою. По її краях ростуть спориш, пирій, лобода, подорожник та багато іншого зілля. А ось видніються квіточки кульбаби, білі суцвіття ромашок і синьоокі волошки. Посеред витоптаного шляху валяються грудки засохлої землі, а по боках у колях осіла м'яка пилюка. Босі ноги звикли до того, що на кожному кроці в підшву давить то грудочка, то горбочок, то камінець. Біль відчував, тільки коли заганяв у ногу шпичку або збивав палець. Тоді Василько слинив пальцем ушкоджене місце й починав "лікування". Шпичку хлопчик витягав, стискаючи товсту шкіру підшви, а збитий палець заклеював листочком подорожника. Нарешті дійшли до луків, вівці розсипалися по них сірими клубочками. Цілісний день бігає Василько по лузі, звертаючи овець та ганяючись із Петрусем за метеликами, не відчуваючи втоми. Тільки-но він відштовхувався від землі, як більше не відчував ані сили тяжіння, ані ваги свого тіла. Тільки час від часу торкався землі, щоб знову злетіти, крутячи перед собою руками, мов вітряк крилами. Василько спрямовував свій політ по луках за вівцями безмежною енергією молодості. Старенький дідусь Денис Мойсенко дивився на хлопчаків. Він уже не міг так швидко рухатися й зітхав, згадуючи далеку молодість. Адже теж колись отак

невтомно гасав по луках, а тепер тіло обважніло й стало неслухняним. Стоїть Денис на одному місці, спираючись на ціпок, і милується луками, отарою й хлопчачками. Василько радіє, спіймавши барвистого метелика. Його очі веселить краса природи, а душа співає, мов пташка. Від цього стає так легко й весело, що ніяка втома не долає пастушка. А ще хлопчику цікаво послухати й розповіді дідуся. Він сідає поряд із ним і деякий час слухає Петруся, який на грає на сопілці. Дідусь гладить Василька по вигорілій від сонця голівці.

– Відпочинь, козаче, а то завтра мати вранці знову не добудиться.

Василько вдячно дивиться на діда Дениса. Йому приємно, що його назвали козаком.

– Дідусю, а я справжній козак?

– Та кожний, хто не гляне на тебе, відразу вгадає козака. Дід і батько твої були козаками, і ти, значить, козарлюга справжній.

Хлопчик задумується, а згодом знову питає:

– А де взялися козаки?

Дід поглажує сиві вуса й поважно мовить:

– Звідки взялися козаки, важко сказати. Кажуть люди, що пішли вони від волелюбних племен чорних кlobуків, які заселили землі біля Дніпра й заснували місто вільних людей Черкаси.

– Я теж хочу жити в тому вільному місті! – перебив його Василько.

Дід зітхнув:

– Було те місто колись вільним, а тепер і там неволя, робота тяжка, пани товстенні та ненажерливі порозідалися. Пропала воля, синку.

Василько стурбовано вигукнув:

– Невже немає ніде вільних людей?

– Мабуть, немає, синку, коли останню сорочку з козаків знімають. Пропали наша воля й слава. Колись була сила, колись гриміло славолюдне Запоріжжя, наводячи жах на татар, ляхів, жидів і всіх ворогів нашого люду. А тепер на тій святій землі козацтва нашого літають чорні ворони, височать могили й скрізь чути чужу вражу мову. Німці та москалі бенкетують тепер на Україні разом із перевертнями й запроданцями – підлою козацькою старшиною.

Василько уважно слухає дідуся й усе випитує:

– А ви ж казали, діду, що козаки були сміливі й непереможні! Як же їх вороги здолали?

– Ех, Васильку! Сміливі й славні були козаки. На своїх чайках впливали в Чорне море й добиралися аж до Синопа, Трапезунда й Константинополя, наганяючи жаху на бусурманів. Польський король Стефан Баторій перший оцінив їхню силу й умовив служити Польщі для захисту від диких татарських орд. Козаків тоді перетворили на регулярне військо, дарували плату, волю й привілеї, а до того ще й місто Трахтемирів, де сидів перший гетьман Предслав Лянцкоронський. З того часу й почалася гетьманщина на Україні, а Запорізька Січ стала опорою волі й незалежності нашого краю. Але наш багатий і квітучий край вабив до себе ненажерливих сусідів. Усі вони мріяли захопити наші землі, з усіх боків роздирали цей край, поки не перетворили на Руїну. Довелося соколикam-запорожцям шукати притулку за Дунаєм у віковичного ворога, віддавши рідну землю на поталу іуді-москалю, якому служили вірою й правдою, як братові. Опинилися й ми тепер у рабстві пе-

ревертнів Базилевських, але козацькому роду немає переводу. Ви, хлоп'ята, обов'язково будете вільними козаками!

Василько зачудовано дивився на дідуся. Він, сивочубий, усе знає й завжди каже правду. Особливо вірить Василько в те, що він буде вільним козаком. Здалеку долинає пісня й чути стукіт коліс. На чумацькому шляху з'являється якась цятка. Вона все росте, і невдовзі вже добре видно чумацьку валку. Розноситься багатоголоса пісня:

*Ой, по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
А по шляхах маки цвітуть:
То не маки, а чумаки
З Криму їдуть, рибу і сіль везуть!*

– Чумаки, чумаки їдуть! – радісно вигукнув Василько й побіг чимдуж до чумацького шляху. Уже не один день виглядав він свого батька із чумачкою й тепер летів до нього стрілою. Він добре бачить сірих круторогих волів, погоничів і великі мажі, укриті шкірами. Захеканий, він вискочив на шлях і став придивлятися до чумаків. Усі вони чорні, обвітрені, укриті курявою довгого Муравського шляху. Петро Якименко, який сидів на першій мажі, гукнув до чумаків:

– Чи то не нашого кашовара хлоп'я вибігло зустрічати?

Чумаки вдивляються в малого пастушка, а від середнього воза вже біжить високий Петро Бондар, радісно гукаючи:

– Васильку, синку!

Товариші радіють за свого кашовара, самі відчуваючи близьку домівку. А Василько вже сидить у батька на руках, обнімаючи його засмаглу шию. Петру щось здавило горло, на очах виступили сльози. То були сльози щастя. Він притуляв сина до грудей і посміхався, гладив його по голівці, щипав за щокки й носа, підкидав високо вгору. Малий задоволено верещав, розвеселяючи чумаків, які обступили батька із сином. Усі відчували, що тяжкий чумацький шлях нарешті залишився позаду. Скоро Василько заліз на воза й пригощався чабаком і волоськими горіхами, якими його щедро засипали чумаки. З високої мажі він гордо поглядав навкруги, смакуючи сушеною рибою, щасливо до всіх усміхаючись. Попереду й позаду Василька їхали так багато возів, що він захоплено вигукнув:

– Тату, тепер нам надовго стане солі!

Петро Бондар глянув на сина й заперечив:

– Ні, Васильку, пани наші такі зажерливі, що їм і цього мало. Доведеться знову їхати солі їм привозити.

– Хай пани самі собі їдуть по сіль, а нам і цієї досить!

– Пани по сіль не поїдуть, синку, бо то робота тяжка. Вони не їздять, а сіль уся їхня, бо вози, воли й ми всі їм нележимо.

– А нам що залишиться? – стурбовано запитав Василько.

– А нам трохи солі, риби та нова робота.

– Казав дід Денис, що ми будемо вільними козаками. То правда, тату?

– Правда, синку! Тоді сіль ми будемо возити собі, а панам покажемо дулю!

Дружина Васи

Зван Кравченко

Хлопчик весело засміявся, а потім згадав про москалів і знову покликав батька:

– Тату, а в нас удома є справжні москалі!

– Які ще москалі? – стурбовано запитав Петро Бондар.

– Справжнісінькі! – вигукнув Василько. – У них є зброя, коні, і говорять вони по-чудному.

– Гей, братці, чули новину? Поки ми сіль панську волочили до Турбаїв, нам у хату москалів насаджали! – вигукнув збентежений Бондар.

Чумаки тривожно загомоніли, а хлопчик продовжував:

– А дядька Василя Цапко пани побили за те, що москалів до себе не пускав, то він тепер ледве дихає!

Григорій Яструбенко зі злістю ляснув батогом панського воза:

– Було добре, а тепер стало ще краще!

– Тепер і дихнути не дадуть перевертні Базилевські з москалями! – обізвася Степан Левенець.

– Якби всі були такі, як Василь Цапко, то ті Базилевські з москалями обходили б Турбаї десятою дорогою! – гнівно вигукнув Мусій Пархоменко. Чумаки притихли, відчуваючи гіркий докір у словах товариша.

– На язик ви всі герої, а як до діла, то й душа тремтить з переляку, – невдоволено буркнув Петро Бондар.

Звістка про москалів розвіяла веселий настрій і радісне передчуття зустрічі з рідним селом. Чумаки під'їжджали до Турбаїв із відчуттям смутку, немов довгий Муравський шлях привів їх не до рідної оселі, а до диявола в пекло.

Мураки

*Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердечної України!
Що добре ходите в ярмі,
ще краще, як батьки ходили?*

Т. Г. Шевченко

*А в нашого економа шовкові онучі –
плачуть, плачуть бідні люди, з панщини ідучи.*

Народна дума

У Базилевських відлягло від серця, коли почувлися радісні вигуки турбаївців, що сповістили про появу довгоочікуваної чумачки. Ще минулого тижня прибули чумаки з Остапійого й Говтви, а турбаївські десь барилися. Усяке буває на довгому Муравському шляху! Минулого року до Кременчука сам отаман валки з'явився з одним батогом у руках без волів, маж, солі, грошей і товаришів. Підстерegli чумаків гайдамаки біля очеретів та й пограбували, залишивши в живих одного отамана. А що, як і Петро Якименко втратить доб-

ро? Від таких думок не по собі було Базилевським. Прощайте тоді, тараня, сіль, чабак та дзвінки золоті червінці! І от сьогодні радісна звістка заспокоїла господарів Турбаїв. Бог був милостивим до них! Коли у двір поважно заїшов Петро Якименко, Степан та Іван Базилевські вийшли йому назустріч.

– Зачекалися ми вас, Петре! Слава Господу, що бачимо тебе із чумачкою вдома! Уже й думки тривожні почали осідати нас, місця собі не знаходили. Розповідай швидше, чи все гаразд? – нетерпляче мовив Іван Федорович, підходячи до отамана.

Петро Якименко зняв бриль і, уклонившись панам, увічливо відповів:

– Бог милував нас від злих пригод. Мій черес повний червінців, мажі аж тріщать від солі, риби та вина. А затрималися ми, шановні Іване й Степане Федоровичі, не по своїй волі. Біля сольових озер нині великі черги, на переправах теж не один тиждень доводилося чекати, попасти й напоїти волів теж непросто. Усюди рондарі луплять такі ціни, що чуб дибки стає! З кожним роком усе важчою стає чумачка. Та, слава Господу, усі муки наші вже позаду. Приймайте добро й гроші, шановний Іване Федоровичу! – звернувся Петро Якименко до старшого Базилевського. І, розстебнувши свиту, відв'язав важкий черес, набитий грішми. Іван Федорович узяв його, зважив у руці.

– Ого, такого важкого чересу ти ще ніколи не привозив! Мабуть, добре поталанило з хлібом, Петре?

– Засуха в тих краях дуже велика, і від того хліб там удесятеро дорожче можна продати. Є сенс цього року побільше жита та пшениці туди відправити. У Крим уже поз'їжджалися валки із Чернігівщини та Харківщини зі своїм товаром.

– Бач, як потягло всіх на комерцію, що й не протовпишся! Розвантажуйся, отамане, та обговоримо все, не поспішаючи, – мовив Іван Федорович і оглянув чумаків, що стояли біля воріт. Підійшов до них ближче й привітався:

– Здорові були, чумаки! Зі щасливим поверненням вас додому!

Чумаки, познімавши шапки, уклонилися панові.

– Спасибі на добрім слові, – обізвався Філат Кравченко.

Інші мовчали, насторожено поглядаючи з-під насуплених брів. Поміщик посміхнувся:

– Добру чумачку привезли, хлопці! Я задоволений, а тому готуйтеся скоро знову з товаром до Криму. А сіль, яку ви привезли, я забираю по 12 копійок за пуд.

Чумаки невдоволено загули. Григорій Яструбенко виступив наперед і рішуче заперечив:

– За таку ціну, пане, ми своєї солі не віддамо! Вона нам обійшлася з узякими поборами за містове, попас та водопій більш ніж по 14 копійок за пуд, а до того ж і праці своєї в ту сіль ми вклали немало. Менш як за 25 копійок нізащо не вступимо!

Степан та Іван Базилевські тільки переглянулися. Отаман валки Петро Якименко, нахиливши голову, мовчав, очікуючи панського слова. Степан Базилевський був тонким політиком і ніколи не поспішав застосовувати силу. От і зараз він лагідно мовив:

– Ми високо цінуємо ваше старання й готові проявити свою милість. На перший погляд 12 копійок за пуд здається малувато, та це тільки на перший погляд! А якщо подумати, то це зовсім не так. Два місяці ви були звільнені від будь-якої роботи на панщині. А в цей час треба було сіно косити, худобу доглядати, до жнив готуватися. Ви ж каталися на возах, привезли собі риби, солі й вина, та ще й грошенят уторгуєте. Таку вигоду не кожен у Турбаях має, а ви, невдячні, смієте ще й ціну таку загинати своїм панам, мов жида на ярмарку, щоб уцент розорити нас.

– Ви, шановний пане, не розоритесь, а ми з порожніми кишенями залишимося! За споконвічними козацькими законами маємо повне право розпоряджатися своїм товаром, – обізвався Мусій Пархоменко.

– Про які це ти, хлопе, козацькі закони базикаєш? Хіба не відомо вам, що ми купили в пані Краміної село Турбаї у своє підданство? У тій купчій жодна родина не вважається козацькою! Ви всі хлопи за тією купчою, тож про ваше минуле козацтво нічого й згадувати! А хлопам не годиться так зі своїми панами розмовляти! – суворо мовив Базилевський.

Чумаки невдоволено загули. Григорій Яструбенко голосно вигукнув:

– Діди й батьки наші були природними козаками, а тому й ми всі козаки! Пані Краміна підкупила суди й підлістю нас у своє підданство записала. Ми живемо на предківських землях і маємо повне право на своє добро! У нас на те кріпосні грамоти є!

Обурені чумаки підняли справжній рейвах, не погоджуючись віддавати задарма сіль. Базилевські перемовились про щось між собою, і Іван Федорович звернувся до громади:

– У купчій на село Турбаї справді немає згадки про козаків, але якщо у вас є папери, які доводять ваше козацьке право на землі й своє добро, то ми повинні їх розглянути, а тоді вже й поговоримо про ціну на вашу сіль.

– Згода! – закричали задоволені козаки й відправилися по кріпості на землі, грамоти та інші документи, які мов зіницю ока берегли в кожній козацькій родині.

Поміщики тим часом почали вживати енергійних заходів проти непокірних. Більше десятка панських гайдуків причаїлися за клунями. Про всякий випадок у двір завели кількох москалів на чолі з капралом і поставили на сторожі біля панських покоїв. По двору бігав вїт Влас Коваленко з економом Гнатом Москаленком і писарем, підганяючи дворових, які поспішали розвантажити чумацьку валку. Іван Федорович вдоволено потирав руки, спостерігаючи, як засіки наповнюються сіллю та рибою. Зухвальство чумаків вивело його з рівноваги. Він зловтішно посміхався, поглядаючи на ворота, де от от мали з'явитись оті невдячні волоцюги. От вони вже по одному підходять до Івана Федоровича, нерішуче простягаючи свої затерті роками кріпості на землі, грамоти полковників, дані батькам за ратні подвиги в далекі й славні часи козацтва. Базилевський брав папери, зловісно посміхаючись.

– Оце зовсім інша справа! Тепер ми в усьому розберемося детально, і якщо оці ваші листочки справді чого-небудь варті, то ми дамо їм раду, – лебедів Іван Федорович козакам, ховаючи документи.

– Е, ні! Давайте, шановний Іване Федоровичу, розглядати наші папери відразу, не відкладаючи! – невдоволено мовив отаман чумаків.

Його підтримали інші козаки, а з-за Базилевського виглядали війт із писарем.

– От темнота безграмотна! Принесли сюди якісь пострілі бомажки, і давай їм відразу – розбирайся! Так можна й у яку-небудь халепу вскочити, – зневажливо дзязволив писар.

– Не твоє засипалося, не твоє й змелеться! – grimнув на нього Григорій Яструбенко.

– Не здіймайте гвалту, спокійно йдіть додому. Ми з братом розглянемо ваші папери й потім викличемо для розмови, – запевнив Степан Базилевський.

– Ні, пани добрі, ми своїх паперів вам не залишимо. Розглядайте їх ось тут, при нас, а ні, то повертайте назад, – рішуче мовив козак Григорій Величко.

Війт Влас Коваленко, відчувши погрозу в цих словах, заходився виштовхувати козаків із панського двору:

– Геть звідси, харцизяки! Як смієте на панів голос піднімати?! У Сибір, на каторгу захотіли?! Геть звідси, лайдаки!

– Відійди, панський посіпако! Не доводь до гріха! – grimнув Мусій Пархоменко.

– Віддайте наші папери! – загули козаки.

– Ви, хлопи, забуваєте, з ким розмовляєте? – заволав розлючений Базилевський. – Ану, навчіть цих волоцюг, як треба панів поважати!

Гайдуки тільки й чекали команди, швидкими несподіваними ударами кивів вони повалили людей на землю.

– Господь і ми не забудемо цього дня! – прохрипів Григорій Величко, залившись кров'ю.

– Бийте цих злодюг батогами, що є сил! – верещав Степан Базилевський, бігаючи по двору.

Панські гайдуки з великим завзяттям лупили козаків, не звертаючи уваги на стогін і крики.

– Скільки неприємностей від оцих клятих хлопів! – невдоволено буркнув Іван Базилевський. – Необхідно покінчити з їхнім зухвальством назавжди.

– Причиною тому є їхні землі, худоба, господарство. Коли вони ситі, у теплі й спокої, то годі чекати від них покори. Тільки голий і голодний хлоп є вірнопідданим слугою, – відповів Степан.

– Правду кажеш, брате! Клич війта, економа та писаря до зали. Поміркуємо, як із цих зухвалих хлопів гонор збити.

Вірні слуги миттю примчали до панських покоїв і стали біля порога. Іван Федорович невдоволено глянув на здорованя Власа Коваленка:

– Ми вибрали тебе війтом не для того, щоб ти хизувався цим по селу та байдики бив. Нам потрібен спокій і порядок у Турбаях!

Війт, збліднувши, упав на коліна:

– Вірою й правдою служу вашій милості!

Базилевський, презирливо обвівши поглядом опецькуватого Коваленка із заплилою жиром пикою, зі злістю крикнув:

– Пороз'їдалися на панському хлібові, лайдаки! Негайно йди по дворах отих зухвалих хлопів та повідбирай у них худобу. Позаводили отари овець, табуни коней, волів по десятку, і пан їм уже не пан!

– Усе буде зроблено, шановний пане! – лепетав війт, відповідаючи до порогу.

Та Базилевський уже не слухав його. Він давав розпорядження економу й писарю.

– Ось вам нова книга. Сюди ретельно записуйте всю худобу, відібрану в козаків. Глядіть, щоб жодна вівця, жоден віл, жодна корова не загубилися. Три шкури спуцу з кожного, хто тільки подумає ошукати чи розорити! А ти, Стецьку, затримайся надворі біля отих ланців, що пригощаються солоненькими дубцями, і візьми з них розписку, що всі вони – з діда-прадіда хлопи панів Базилевських і козаками ніколи не були.

Писар кинувся негайно виконувати наказ пана, а Іван Базилевський підійшов до шафи, витяг звідти карафку бургундського вина. Стомленим голосом обізвався до брата:

– Останні сили відбирають оці господарські турботи. Іди, Степане, по чарочці вип'ємо та трохи відпочинемо. Сьогодні полковник Даєв із сестричкою повинен завітати.

– Той тамбовський гусак неситим оком так і поглядає на наше Остап'є. Мабуть, і уві сні марить нашою Марією, – невдоволено відповів Степан, наповнюючи кришталеву чарку вином.

– Нехай марить, а в нас своя голова є на плечах. Якщо він до нашого Остап'яго додасть зо дві тисячі кріпосних душ, землі та грошей тисяч сто, отоді, може, і зятем буде. А поки що цей герой із Тамбова потрібен нам для стримування непокірних мугирів.

– Чи надовго москалі в Турбаях? От знову бусурмани оголосили війну Росії, і всі війська пересуваються до Очакова та Бугу, – промовив Степан Федорович.

Брат невесело зітхнув, задумавшись. Справді, надії на москалів мало. Кожної години могла пролуhati команда збиратися в похід на південь до армії князя Потьомкіна-Тавричеського або фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського, аби помірятися силами з Оттоманською Портою. Ідуть розмови про набір нових рекрутів, про нові податки. А хто своїх хлопів захоче задарма віддавати на неминучу смерть, хто зрадіє додатковим поборам у державну казну? От і спробуй туг не розоритися! Іван Федорович допив вино й почав набивати люльку тютюном. Тривожні думи роїлися в його голові. Пройшовшись по кімнаті, став біля вікна й задивився вдалечінь. За долиною шуміло золотоколосье море пшениці. Настала пора жнив, і звідти долинав крик ланових та дзвін серпів. "Уся надія на хліб", – подумав Іван Федорович, згадавши слова Петра Якименка про високі ціни на нього в Криму. Необхідно наказати економому, щоб не спускав очей із женців на полі, з молотильників на току й мельника біля жорен. Жодна зернинка, крупинка, борошнинка не повинні пропасти. Скрізь потрібні надійне око й тверда рука! Він умів підібрати таких ланових і гуральних, що від одного їхнього погляду в хлопів від страху тремтіли коліна. Але й за тими потрібне пильне око. До цього часу економ Москаленко міцно тримав у руках своїх помічників. Не один за недоліки в

роботі юшкою вмивався від його важкої руки! Ну а ланові після того відводили душу на хлопах. Хай тільки посміє хтось присісти хоч на хвилику! Та тільки всього того не досить. Треба бути ще вимогливішим. Скільки ще пропадає марно часу й втрачається зерно! Іван Федорович вирішив негайно об'їхати поля й самому за всім приглянути господарським оком.

* * *

Кріпосне право на Україні узаконила Катерина II в 1783 році. Уже четвертий рік стогне український чорний люд у ярмі. Останні залишки вільного життя часів Гетьманщини назавжди зникли під натиском жорстокої північної володарки. Та для турбаївців неволя почалася ще раніше. Уже дев'ять років гнуть вони свої спини на Базилевських, які з кожним роком скаженіють усе дужче й дужче. Підлим обманом відібрали в козаків папери, які підтверджували їхнє природне козацтво, розграбували худобу й б'ють немилосердно за найменшу провину. Тепер сльози й горе не покидають турбаївців ні одного дня. На каторгу, вогняне пекло перетворилося життя козаків у рідному селі. А кому поскаржитися? Усюди в судах сидять такі ж пани-звірі, як і ненависні Базилевські. Та й закони Російської імперії забороняють хлопу скаржитися на свого пана. І все зацікавлено в тому пеклі. Чи бачить Господь ті страждання людські? Чи чує він стогін чад своїх у тяжких муках? Ні! Осліп і оглух, всесильний і всемілостивий! А тебе ж, непорочного, кожному мить благають люди допомогти й заступитися! Опам'ятайся, зніми полуду зі своїх очей і глянь на багатостраждальну землю біля повноводного Славутича! Поведи своїм ясним зором на лани широкополі, на села квітучі, на людей чумних і змилуйся над ними, грішними. Ні, не чує, не бачить людського плачу всемілостивий Гоподь Бог, блаженствуючи у своєму кришталевому царстві небесному...

Василь Цапко одужав від тяжких ран, які залишили на його спині грубі рубці, і знову впрягся в роботу. Суперечити панам, коли в їхніх руках сила й влада, було даремно. Хоч рани ще нили, але економ вигнав Цапка на жнива. З ранку до вечора під гарячим сонцем пеклася тепер його спина на панському полі. За день треба зжати, пов'язати в снопи й скласти три копи жита! Пучок за пучком зрізає серпом Цапко стебла хліба, укладаючи їх у купки рівним рядком. Поряд зігнулися до самої землі турбаївці, а між ними роз'їжджають на конях ланові, пильно наглядаючи за трударями. Соломія жала хліб, не розгинаючи спини, поряд із батьком. Нестерпно нила спина, занімили руки, солоний піт заливав очі. Вона випросталася, витерла рукавом лоб і глянула навкруги. Попереду – безмежне море жита, над головою – далечінь безхмарного неба, позаду – довгий ряд скошеного хліба, далі поле покрили копи. Настя теж розігнулася й глянула на дочку:

- Перепочинь трішки, серденько, та підемо в'язати снопи.
- Сонечко вже перекотилося на другу половину дня, а ми ще не обідали, – обізвалася Соломія.
- Сходи, доню, за перевеслами, а там, може, скажуть обід розпочати.

Дружина Васи

Зван Кравченко

Соломія пішла до воза й витягла з діжечки оберемок перевесел, які відмокали там із самого ранку, щоб краще було ними снопи зв'язувати. Вона напилася з барильця води й набрала кухоль для батьків. Хотіла трохи перепочити в затишку під возом, але неподалік роз'їжджав на коні економ Москаленко. Обізвавши його подумки недобрим словом, Соломія пішла назад до серпа. Вона поспішила до матері, щоб швидше дов'язати снопи, а потім трохи відпочити. Раптом різкий біль у носі змусив її зойкнути. Босою ногою наскочила на тверду й гостру стернину й поранилася. Дівчина, оглянувши рану, з якої текла кров, почала її перев'язувати. Коли вже збиралася звестися на ноги, над головою почулося фиркання коня. Це, мов шуліка, налетів на Соломію економ.

– Ти чого це ходиш по лану сама, та ще й розсілася, лейба, до самого обиду? – заверещав він не своїм голосом.

– Я спини не розгинаю біля неньки із самого ранку, а присіла на мить, бо ногу пробіла, – виправдовувалася Соломія.

– Повертайся хутчіше, ледацюго! – загарчав економ і вперіщив Соломію батоном по спині. Від різкого болю дівчина аж підскочила й із плачем побігла до батька. Василь Цапко обняв дочку й з ненавистю дивився вслід економу, який помчав до іншого краю панського лану підганяти людей.

– Ми вам за наші сльози сторицею віддячимо, кати, дияволи люті! – крикнув він, піднявши серп над головою.

Підійшли козаки Семен Помазан, Григорій Яструбенко та Мусій Пархоменко. Вони мовчки дивилися на сльози Соломії, набиваючи люльки самосадом.

– Чи діждемось коли ми волі своєї? – сумно обізвалася Цапчиха.

– Не ждати, а своїми руками треба її виривати! – гнівно вигукнув Семен Помазан.

Пошук

*У всякого своє лихо,
і в мене не тихо.
Хоч не своє – позичене,
а все таки лихо.*

Т. Г. Шевченко

Біля Обухівки в лісі лунали удари сокир і чутно було тріск гілля падаючих дерев. Лісоруби вибирали високі й рівні дуби для спорудження нового житла для свого поміщика. Дружині бажалося мати будинок із колонами, великими залами, кількома спальнями, бібліотекою, кабінетом, передпокоєм і кухнею, як личить поважним поміщикам. Василь Васильович не заперечував, але всіляко старався уникнути неприємних господарських турбот. Біль-

ше за все Капніст любив працювати в садку, підрізаючи й обкопуючи дерева разом із садівниками. Обухівці шанували свого молодого господаря, який ніколи їх не бив, не кричав, розмовляв лагідно й навіть заходив у гості. Василь Васильович прислухався до народного гумору й пісень, записуючи все, що вважав цікавим. З голови все не йшла розмова з посланцями турбаївської громади. Хотілося, маючи владу предводителя дворянства, допомогти їм повернути втрачену козацьку волю, але наживати нових ворогів Капніст теж не бажав. Та й тут, у губернії, цієї справи не вирішити. Треба йти на поклін до самої імператриці. Але йому, предводителю дворянства, не годиться ходити із суплікою хлопів проти своїх побратимів-поміщиків. Після такого все дворянство губернії здійме такий гвалт, що доведеться втікати світ за очі або йти волонтером до війська князя Тавричеського! Йти до війська князя... Василь Васильович зупиняється на цій думці й завмирає. Нарешті його осяяла щаслива думка! У цей тривожний час, коли Оттоманська Порта знову розв'язала війну з Російською імперією, не бажаючи поступатися Кримом і Чорноморським узбережжям, князь Потьомкін у відчаї навіть просив імператрицю позбавити його титулів і відпустити до монастиря. Значить, у цей скрутний для імперії час треба вмовити Катерину II відродити славне лицарство України, створивши військо українських козаків! Якщо імператриця затвердить цей план, то не тільки турбаївці, а й увесь поневолений кріпосним рабством український люд поверне втрачену волю. Очі Василя Васильовича засяяли радістю, і він одразу зачинився в кабінеті, щоб скласти детальний план формування козацького війська. Капніст поділився своєю ідеєю зі своєю Сашунею, але дружина сприйняла його наміри без ентузіазму.

– Знову помчиш із цими своїми козаками в Петербург, у Сенат, а мені тут, у глухомані, доведеться самій сидіти? Коли в тебе буде час подбати про своє господарство, про дітей, про свою дружину? – закричала Олександра й заплакала.

Василію Васильовичу стало ніяково від того плачу, і він кинувся заспокоювати дружину, обіймаючи її й витираючи сльози:

– Люба Сашенко, заспокойся, кохана! Ти ж знаєш, що я тебе дуже люблю!

Дружина, ковтаючи сльози, жалібно мовила:

– Не залишай нас, Васінко.

Василь Васильович пообіцяв нізащо більше не покидати дружину й дітей. Непомітно минув тиждень після тієї розмови, і Капніст улесливо сказав дружині:

– Зустрів я на прогулянці нашого сусіда із Сорочинців, добропорядного Черниша, і, між іншим, він мені повідомив, що в Гадяч приїхав граф Кирило Розумовський оглядати свої маєтності. Чи не провідати нам колишнього гетьмана? Він людина значуща й завжди нам знадобиться.

– Васінко, щось я погано почуваюсь. Їдь сам до цього товстуна, тільки не барися там, – відповіла Олександра й пішла відпочивати.

Василь Васильович звелів запрягати, і вправний машталір не змусив довго чекати. Невдовзі карета, запряжена четвіркою рисаків, везла його до Гадяча.

Генерал-фельдмаршал Кирило Розумовський поволі прогулювався тіністими доріжками саду, спираючись на палицю. Останніми днями знову почав мучити біль у нозі, але Кирило Григорович не став вилежуватися на дивані. Пересилюючи біль, неспішно обходив свої володіння в Гадячі, милостиво подаровані Катериною II. Містечко було гарне, але серце старіючого графа боліло, коли згадував, якою ціною воно йому дісталось.

Коли тієї фатальної ночі 28 червня 1762 року Розумовський зі своїм полком вів до престолу імператрицю Катерину, йому ввижалося щасливе майбутнє, успадковане родом Розумовських гетьманство на Україні, безмежна влада в рідному Придніпров'ї. Спочатку нова імператриця ті надії підтверджувала, пожалувавши Кирила Григоровича в сенатори й генерал-ад'ютанти. Через рік, коли становище імператриці зміцнилося, усі вороги були знищені, Розумовський відправився до своїх володінь на Україні. Невдовзі він направляє зі своєї резиденції в Батурині довіреного помічника Теплова до Катерини II з проханням назавжди підтвердити за родом Розумовських гетьманство. Кирило Григорович у всьому довіряв Теплову, але той підло зрадив його. Прибувши до Петербурга, став розповідати Катерині II про велику небезпеку, що загрожує Росії через Розумовського. Україна день і ніч мріє про повернення втраченої волі, про свою незалежність і державність, а якщо Розумовський одержить право наслідувати титул гетьмана, то це дасть Україні можливість здійснити свої наміри. Катерина позеленіла від страху, почувши від Теплова про можливий розпад Російської імперії. Допустити такого вона не могла ніколи, ладна була навіть принести в жертву через це найвідданіших прихильників. У цьому їй підтримували графи Панин, Строганов, Шувалов, князь Волконський, брати Орлови й уся придворна знать. Цариця почала вимагати від Розумовського відмовитися від титулу гетьмана України. Для Російської імперії гетьманство, автономія й незалежність України були смертельно небезпечними. Тоді прощайте назавжди мрії про світове панування! Кирило Григорович був заскочений таким поворотом справи й навідріз відмовився виконати вимогу імператриці, яку власноруч посадив на престол. Але його з усіх боків обсіли брати Орлови, граф Панин і князь Волконський, вимагаючи скоритися монаршій волі, бо то була воля всієї аристократії Росії. Розумовського підкуповували високими чинами, багатством, зарахуванням роду до перших вельмож Російської імперії.

– Адже ви, любий Кириле Григоровичу, нічого не втрачатете. Вам, вашим дітям, онукам і правнукам забезпечено право бути першими серед осіб, які вирішують долю великої Росії.

"Можливо, то все й так, але що станеться з Україною, якщо я відмовлюсь від гетьманства? Яким словом мене будуть згадувати люди й що скаже мені славний Богдан, коли зустрінуся з ним на тім світі? Ні, не можу бути я Іудою для рідного краю!"

Кирило Григорович понад рік не поступався волі Катерини II, вимагаючи залишити за ним і його нащадками гетьманство. Коли ж умовляння не подіяли на непокірного гетьмана, самодержиця з усією прусською рішучістю, відчуваючи підтримку всіх вельмож імперії, пригрозила Розумовському

силою добитися знищення гетьманства на Україні. Підняти народ на кровопролитну війну з Росією гетьман не наважився й змушений був скоритися долі. У кінці жовтня 1764 року він подав прохання про звільнення його з посади гетьмана України, якого Катерина II нетерпляче чекала не один день. Неначе гора звалилася з її плечей, і імператриця з полегшенням зітхнула, уникнувши страшної війни з Україною, котра могла назавжди зруйнувати імперію й позбавити її влади, якої та так прагнула довгі роки. 10 листопада 1764 року вона видала указ про скасування гетьманства на Україні, а Кирилу Розумовському замінила титул гетьмана на чин генерал-фельдмаршала, пожалувала йому пожиттєву гетьманську плату в 50 000 із добавкою з прибутків України ще 10 000 червінців, містечко Гадяч із селами й хуторами, Биховецький повіт і палац у Батурині. Після смерті брата Олексія Кирило Розумовський став власником величезного багатства, 100 000 душ кріпосних селян, зрівнявшись із наймогутнішими вельможами імперії.

Тепер старенький граф безтурботно обходив свої володіння в Гадячі, зовсім відійшовши від державних справ. Одного разу головний управитель маєтку прийшов невдоволений до господаря й доповів, що кілька сотень селян утекли на Дон.

– Хіба можна бути такими невдячними! Ваша світлість є справжнім батьком для своїх хлопів, – додав управитель.

Кирило Григорович помовчав, а потім мовив:

– Батько добрий, а мати-воля в тисячу разів краща. Розумні хлопці: на їхньому місці я теж утік би!

Розгублений управитель пішов від господаря здивований. Таких слів не від кожного пана почуєш! Управитель був добрячим здирником і шахраєм, старався за будь-яку ціну розбагатіти. Навіть генерал Гудович, який часто відвідував Розумовського, стараючись увійти в довіру до графа, щоб узяти його дочку собі за дружину, зауважив колишньому гетьману, проходячи повз новий будинок управляючого:

– Пора вам, шановний Кириле Григоровичу, замінити управляючого. Відразу видно, що він великий злодій і збудував хату за ваші гроші.

– Ні, брате, – відповів Розумовський, – йому залишилося тільки дах накрити, а другого візьмеш, то почне заново весь будинок майструвати!

Гудович розсміявся, почувши дотепну відповідь графа, який завжди відзначався справжнім українським гумором. Так, одного разу в присутності Катерини II й усього двору в Петропавловському соборі митрополит Платон з великою пристрасстю басив, звертаючись до покійного Петра Великого: "Восстань теперь, о великий монарх, отечества нашего отец! Восстань и воззри на любезное изобретение твое!" Серед загального потоку сліз і захвату Кирило Григорович викликав усмішки друзів, шепнувши тихенько:

– Чого він його кличе? Як устане, то буде нам усім!

У багатому кабінеті графа, у прикрашеній різьбою шафі з рожевого дерева, зберігаються сопілка пастуха й бідний жупан, який Кирило Розумовський носив юнаком у Лемешах під Києвом. Коли його діти починали хизуватися багатством і знатністю, Розумовський наказував камердинеру відчинити шафу:

– Подай-но сюди мужицьке вбрання, яке було на мені в той день, коли мене повезли з хутора до Петербурга. Хочу згадати той час, коли пас волів, овець і грав на сопілці.

Доньці Наталочці, синові Андрієві та іншим дітям графа такі витівки батька були не дуже приємні. Вони навіть не припускали, що можуть походити з простого люду.

Стомлений після прогулянки, Кирило Григорович сів відпочити. У цей час доповіли про приїзд Капніста, і граф наказав провести його до кімнати. Через мить у дверях з'явився стрункий, з кучерявим чорним волоссям, ніжним обличчям і запальним поглядом Василь Васильович. Він із шанобливим поклоном привітав графа, і той запросив його присісти. Граф був одягнений по-домашньому, у халаті, який вільно облягав його високу й огрядну постать.

– День сьогодні, дякувати Богу, славний, тільки болячки старечі не дають уволю намілюватися красою землі, – поскаржився Розумовський, погладжуючи хвору ногу.

– Нога все тривожить, шановний Кириле Григоровичу? – співчутливо мовив Капніст.

– Під старість, синку, що тільки не заболить, а особливо душа не дає спокою. Як згадаю про втрачене гетьманство, про славне козацтво, то аж у голові паморочиться. Знаю, що лихим словом будуть згадувати мене нащадки.

– Якщо дозволите, Ваша світлосте, то я хотів би поділитися з вами своїм планом формування козацького війська в цей тривожний для імперії час. Ось тут я записав головні свої думки, – повернув розмову в інше русло Василь Васильович, подаючи графові папери.

Кирило Григорович погортав записи Капніста й промовив:

– Час дійсно слухний настав для виконання твого задуму. Найясніший князь зараз у такому розпачі, що хапатиметься за будь-яку соломинку, щоб урятувати армію від розгрому. Імператрицю буде важко вмовити погодитися на відновлення козацького війська на Україні, але умови для цього дуже слушні. Необхідно заручитися підтримкою генерал-фельдмаршала Рум'янцева, нинішнього правителя України. Щоправда, князь Потьомкін з імператрицею усувають його все далі й далі від управління справами, але без схвалення твого проекту Петром Олександровичем до Петербурга нічого й носа показувати.

Граф пожвавішав, зацікавившись планом Василя Васильовича. Він написав листи до генерал-фельдмаршала Рум'янцева, канцлера Безбородька й князя В'яземського. Окрилений першим успіхом, Капніст помчав до ставки головнокомандувача військ на Україні графа Рум'янцева. Славетний полководець сидів у бездіяльності в селі Парафіївці, невдоволено спостерігаючи за діями найяснішого князя, про якого поширювалися різні чутки. Одні говорили, що Потьомкін хоче постригтися в ченці, назавжди покинути армію, інші – що князь Таврії перебуває в поганому настрої й не вихмеляється ні вдень, ні вночі. Армія танула, бо тисячі солдатів помирили від голоду, тяжкої служби й епідемій. Велика нестача людських ресурсів, озброєння, фуражу й харчів доводила Рум'янцева до розпачу. Усунений Катериною II від активних дій, він відсиджувався у своїй ставці. Поява молодого й енергійного предво-

дителя дворянства Капніста з планом формування козацьких полків звеселила фельдмаршала. Петро Олексійович добре знав завзятість і хоробрість українського лицарства. У цей тривожний для імперії час стали б у нагоді закріпачені козаки. Фельдмаршал відразу написав схвальний відгук про план Капніста графу Безбородьку й імператриці. Прощаючись із Василем Васильовичем, Рум'янцев усміхнувся й дав йому два пістолі:

– Дорога до столиці небезпечна. Скрізь вештаються ватаги мужиків-розбійників, які втекли від своїх поміщиків, рятуючись від набору в армію й немилосердного здириництва своїх господарів. Візьми, голубчику, ці пістолі, і хай береже тебе Бог до самої столиці.

Капніст заховав зброю, подаровану фельдмаршалом, і на крилах надії помчав назад до Обухівки. Поїздки до Петербурга необхідно було поєднати зі справами губернського дворянства, яке прислало своєму предводителю чимало скарг на ненависного губернатора Лосева, а також із особистими справами. Головною турботою Капніста було тепер умовити Сашеньку відпустити його до столиці. Восени, коли в господарстві багато роботи, про поїздки не могло бути й мови. Необхідно засипати в ями хліб, зібрати овочі й фрукти, мед і віск, зробити запаси, дати лад худобі та птиці – словом, підготуватися до зими. До того ж і будівництво нового помешкання тільки-но розпочалося, і справ тут теж було доволі. Довелося скоритися обставинам і до першого снігу виконувати обов'язки господаря Обухівки й глави родини.

Випав перший сніг. Василь Васильович вирішив відразу ж після Різдвних свят виїжджати до столиці.

Надворі стояла тиха ясна погода. Сніг під сонячним промінням сяяв, мов кристаль. У таку днину Василь Васильович любив покататися на санях околицями Обухівки. Швидка їзда, морозне повітря, сяйво сонця й снігу, чудернацькі обриси заметів, лісу й села, укритих білою ковдрою, піднімали настрій. Сани скрипіли по мерзлому снігу, четвірка вороних коней мчала повз ліс полем, а потім вулицями села. Мороз щипав за щоки й носа, пробираючись аж під кожух до самого тіла. Капніст підняв комір кожуха й сів якнайглибше в сани, щоб зігрітися. Ще кілька поворотів – і сани залетять на панське подвір'я. Раптом перед очима відкрилося неймовірне видовище. На майдані стояла купка зовсім голих людей. Зробивши різкий поворот, Василь Васильович зупинився біля задубілих від холоду селян, яких ісправник Слуцький немилосердно бив палицями по босих ногах.

– Хто наказав чинити таке неподобство?! – гнівно вигукнув Капніст, сплотнівши від гніву.

До панських саней поспішно підбіг ісправник і бадьоро доповів:

– Ці негідники відмовляються платити подушне, і я змушений навчити їх, як треба служити панові.

– Негайно відпустіть! За таке самоуправство я вам покажу, мерзотнику! – люто вигукнув Капніст, оперезавши ісправника батогом.

– Я перебуваю при виконанні службових обов'язків і попрошу пана безпідставно не принижувати мене перед хлопами, – залемнтував той.

– Я не допущу у своєму маєтку звірячих розправ над підданими! Геть з-перед моїх очей, негіднику!

Ісправник розгублено вкляк на місці. Скривджених селян уже відтирали снігом, одягали й розводили по дворах. Жінки плакали, проклинаючи ката. Капніст погнав коней до маєтку, до глибини душі вражений самодурством ісправника. Не роздягаючись, упав на диван.

– Варварство! Азіатська дикість! Ганебне кріпосне право прямо в моїх володіннях проявляється в усьому своєму жажітті, а я нічогосінько не бачу! Негідники, сволота продажна за мою спиною катує моїх людей, вкриваю ганьбою мою голову. Усіх порозганяю, вилупків проклятих!

Василь Васильович усе більше розпалювався, здійнявши крик на весь дім. Збентежена Олександра Олексіївна допомогла роздягнути збудженого чоловіка, гладила його непокірний кучерявий чуб, лагідно вмовляючи:

– Заспокойся, Васінко! Ти весь палаєш від збудження! Негайно лягай у ліжку, я приготую компрес.

Капніст схопив дружину за руку:

– Сашенько! Там на сильному морозі голих людей прикували до колод і немилосердно били палицями! Мерзотника Слуцького треба негайно розжалувати й покарати, негідника!

– Душа моя, заспокойся! Накажи звільнити того Слуцького, та й Бог із ним! Голівонька твоя прямо вогнем горить.

Капніст випив гарячого молока з медом і пірнув у м'яку постіль. Поступово сон зморив його й поніс далеко від турбот засніженої Обухівки. Снилися тепле літо, веселий спів птахів і усміхнена дружина й дітки, які безтурботно граються на лісовій галявині. Приємний сон розвіяв зіпсований настрій.

Капніст усе-таки добився звільнення ісправника Слуцького й відправки його до діючої армії. Настав час від'їзду й самого графа до Петербурга. Провожати Василя Васильовича приїхав із Хорола брат Петро. Він невдоволено нарікав:

– Наживеш ти зі своїм проектом створення козацького війська немало ворогів серед поміщиків.

Василь Васильович тільки усміхався:

– Не одному з них доведеться попрощатися із сотнями поневолених у рабстві козаків. Вони й справді мене по голівці не поглядять. Доведеться самому втікати до козацького війська!

– Поклопочись, Василю, у Петербурзі за мене, щоб намісництво не описувало моєї садиби за борги та не знеславило на всю округу, – просив брата Петро Васильович.

Невдоволена дружина встала й вийшла до дітей. "Минулого року всю весну просидів у Києві, а тепер у Петербург їде на цілу зиму! Невже все життя отак і доведеться прожити солом'яною вдовою?" – гірко думала Олександра, укладаючи дітей спати.

На другий день чотири пари баских коней помчали криті сани Василя Васильовича засніженим шляхом до Москви. Позаду їхали ще двоє саней із подарунками для друзів та особистими речами. Предводителя дворянства супроводжували унтер-офіцер Яків і дворовий Митрофан. Олександра

Олексіївна довго дивилась услід саням, аж поки ті не розтанули в засніженій долині. Обійнявши дітей, вона зі слізьми на очах вернулася в дім. Попереду були довгі зимові дні без чоловіка. Гнала його нездоланна сила від сімейного тепла в пошуках справедливості й добра для інших людей, а життя дружини сповнювала муками чекання.

Подорож до Петербурга

*І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
дивуєшся, чому не йде
апостол правди і науки?!*

Т. Г. Шевченко

*Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
високо, високо за синій хмарами.*

Т. Г. Шевченко

Шлях до Москви був увесь у вибоїнах та снігових заметах. Змучені коні з останніх сил тягли сани. Далеко позаду залишилися рідні поля України, обабіч дороги синіли в інею березові ліси Московщини. Василь Васильович з острахом вдивлявся в зарості, кожну мить готовий до нападу розбійників. Обома руками він міцно стискав пістолети. У ці тяжкі для простого люду Росії дні дійсно у великій кількості втікали селяни від своїх тиранів-поміщиків, живучи з розбою. Багато таких ватаг ішли далеко в ліси на північ, аж до Білого моря й Соловецьких островів, шукаючи притулку в монахів і в общинах розкольників-старовірів. У тих віддалених місцях виникали поселення із селян-утікачів, які огороджувалися високою й міцною дерев'яною огорожею. Але й туди добиралася царська влада й повертала втікачів. Капніст цілий тиждень на шляху до Москви провів у напруженому очікуванні нападу розбійників. На шостий день тяжкої подорожі добралися до Тули. Василь Васильович сподівався бути вже в Москві, але погана дорога завадила цьому. Необхідно було зробити в Тулі зупинку з двох причин: по-перше, дати відпочинок загнанним до краю коням, а по-друге, необхідно було відвідати крамниці зброї. Тульські зброярі здавна славилися своєю майстерністю. На велику радість Василя Васильовича, тут можна було недорого придбати шаблі, пістолети старого зразка, які за якістю не поступалися новим. Майбутні козацькі полки будуть негайно забезпечені зброєю тульських майстрів! З Тули Капніст виїхав у піднесеному настрої, мріючи про доблесне військо лицарів України.

Дружина Василя

Зван Кравченко

На восьмий день подорожі показалася білокам'яна Москва. Стара столиця жила своїм особливим життям. Вона вороже ставилася до самозваної пруссачки, яка правила країною вже не один рік з допомогою своїх фаворитів. До Москви з'їжджалися відставні вельможі, опальні дворяни й вороже налаштовані до існуючих порядків чиновники. З кожним роком царювання Катерини II сюди прибувало дедалі більше вельмож, які перейшли до прихованої опозиції – Орлови, Долгорукі, Трубецькі, Розумовські, княгиня Дашкова, Голіцини, Черкаські, Татищеві, Остермани. У Москві панував дух вольності й республіканства. Московський університет виховував ліберальну молодь. На чолі цього найстарішого вищого навчального закладу Росії в той час перебував Михайло Матвійович Херасков, будинок якого відвідували палкі поборники волі й освіти для простого люду: Новіков, Дмитрієв, Карамзін, Сумароков, Фонвізін, Радіщев. Сам Херасков був видатним поетом і покровителем літераторів Росії.

Василь Васильович Капніст зупинився на відпочинок у графа Воронцова, де всі його радо вітали. З Воронцовим Капніст відразу відправився до Хераскова, щоб віддати на його суд свої поетичні праці та побути в атмосфері палких філософських суперечок. Широкими мармуровими східцями, укритими килимом, вони піднялися нагору й увійшли до зали. Проїшовши кілька кімнат, Воронцов провів Капніста в коридорчик, де на дивані дрімав старий лакей, і постукав у двері.

– Хто там? – почувлося за дверима.

– Зорі сяють у Москві... – відповів Воронцов.

– ... і по всьому світу, – пролунало у відповідь, і двері відчинилися. Гостей зустрів сам Херасков, статечний чоловік років сорока з приємною й солідною зовнішністю.

У великому кабінеті, заставленому книжковими шафами, у кріслах і на диванах сиділи, розмовляючи, гості.

– Радий тебе бачити, Василю Васильовичу! – привітався Херасков із Капністом. – Пригощайся, – запросив він прибулого й показав на стіл із закусками та пляшками. – А ми тут міркуємо над загадками людського життя.

Василь Васильович із господарем сіли в крісла біля столу й налили собі бургундського в келихи. Серед присутніх Капніст упізнав Радіщева, Фонвізіна, Новікова, Трубецького й Гамалію. Микола Микитович Трубецької розмовляв із високим і худим Гамалією.

– Народ перетворили на рабів і безперервними загібницькими війнами та тиранією поміщиків довели до крайньої бідності. Дворянство у своєму дикому буйстві й розпутстві не має меж, наслідуючи приклад найвищих персон імперії. Що робити для порятунку вітчизни від загибелі?

– Пізнати самого себе й через особисту досконалість, пригноблення почуттів і плоті вдосконалити людину й увесь світ – таке наше завдання, – відповів апостол московських мартиністів Семен Іванович Гамалія.

З протилежного кінця столу обізвався Микола Іванович Новіков:

– Але як можна змінити світ на краще без науки й освіти широких верств населення?

На його голос обернулися всі присутні. Яскраві думки, приємне поведіння якось мимоволі притягували до Новікова всіх, хто з ним спілкувався. Микола Іванович усе своє життя присвятив поширенню знань серед простого люду Росії. Він випускав популярний науковий журнал "Магазин натуральної історії, хімії й фізики", а ще "Дитячі читання для серця й розуму", щоб із дитячих літ привчати народ до читання. Микола Іванович опікувався "Топографічною компанією" й "Дружною громадою", які у великій кількості випускали підручники для школярів, наукові й філософські трактати, переклади зарубіжних авторів, статті й листи на злободенні теми сучасності. Імператриця уважно слідувала за діяльністю Новікова й усієї масонської ложі в Москві. Особливо насторожувала її останнім часом діяльність масонів, коли був оголошений маніфест про війну з Туреччиною. Рік був неврожайний. Жито сягнуло двадцяти карбованців за чверть. Та й карбованець тепер упав у ціні. Оброк зріс у п'ять разів, гроші знецінились майже вдвічі, хліб подорожчав удесятеро, а доходи чорного люду стали зовсім мізерними. Голод страшною ходою наближався до старої столиці. На вулицях розлючено гув голодний народ, товплячись біля пустих хлібних крамниць. Вечорами в Москві було порожньо й тривожно. У ці буремні дні за круглим столом зібралися Семен Гамалія, Іван Лопухін, князь Черкаський, Петро Ладижинський, генерал-поручик князь Юрій Трубецькой і князь Микола Трубецькой. Новіков запросив на збори й сибірського купця-мільйонера Григорія Максимовича Походяшіна, який вирішив віддати все своє багатство на освіту народу. На цих зборах московських масонів-мартиністів створили касу для закупівлі хліба для голодної Москви. І невдовзі в місті знову відкрилися хлібні крамниці. Сьогодні друзі можуть пишатися своєю діяльністю на благо народу. Вони рятували Москву від голоду!

Семен Іванович Гамалія подивився на Новікова й усміхнувся:

– Без освіти народу світ удосконалити неможливо. Але не всяка освіта корисна. Якщо говорити про французьких енциклопедистів, то вони разом із проповіддю рівності підтримують любовну розпусту, сміються з намагання людини пізнати свої духовні витоки...

– Що ж потрібно перш за все кріпосному люду – воля чи освіта? – нетерпляче вигукнув Радіщев.

Гамалія тихо промовив:

– Соромом роду людського є рабство. Високі ідеали людини несумісні з гнобленням інших людей, і я відпустив на волю всіх своїх кріпаків. Той божественний ідеал несумісний і з потягом до наживи й накопичення багатства за будь-яку ціну. Усе, що мав, я віддав братам по ложі на благо народу.

Радіщев знову обізвався, випереджаючи всіх:

– Ви, шановний Семене Івановичу, через благородство своєї душі відпустили на волю кріпаків, а сусідній поміщик, напевно, уже встиг їх поневолити. Ні! Благородними вчинками окремих осіб ми не принесемо волі й щастя народові. Необхідно знищити всю існуючу систему рабства! Треба силою мистецтва показати всі вади дворянства й болячки нашого суспільства. Це неодмінно дасть поштовх для добрих змін у нашому житті, – спокійно сказав Фонвізін.

– Поки не буде знищене ганебне кріпосне рабство в Росії, говорити про будь-які інші заходи смішно! – не заспокоювався Радіщев.

Капніст запитав:

– Так що ж ви нам порадите робити?

– Я бачу тільки один вихід – закликати народ скинути своїх тиранів!

Усі присутні тільки посміхнулися, слухаючи Радіщева.

– Ви накажете мені самому закликати селян, щоб вони мене відправили на той світ? Це смішно й дуже скидається на пугачовщину, – невдоволено відповів Капніст.

Херасков заспокійливо промовив:

– Я вважаю, що на сьогодні селяни перебувають у такому стані темноти й безграмотності, що керувати такою величезною імперією просто неспроможні.

Радіщев обвів присутніх пронизливим поглядом:

– Я сподівався зустріти в Москві людей, які бачать головне зло нашого часу – кріпосне рабство. Тільки знищивши його, можна врятувати вітчизну від загибелі! Але я знайшов тут вірнопідданих імператриці, які бажають полегшити муки рабів, тримаючи їх і надалі в покорі!

Радіщев устав, поклонився й швидко вийшов.

– Божевільний! – спокійно обізвався Трубецької.

Після того як Радіщев пішов, розмова набула спокійного тону. Гості смакували чудове французьке вино, підсміювалися з імператриці й Потьомкіна.

– Панове, запрошую завтра вас на мій тридцятирічний ювілей, – обізвався Капніст, коли гості почали розходитися.

– Ви – єдина зірочка, яка зараз сяє в Малоросії, і ми всі будемо дуже раді привітати вас, шановний Василю Васильовичу, – відповів Херасков.

Наступного дня, 12 лютого 1788 року, Капніст відзначав серед московських друзів свій день народження в будинку графа Воронцова. Усі були до нього ласкаві й привітні. Вітання, щасливі побажання, іскристе вино, музика й танці – усе в той день сповнювало Капніста безмірним щастям.

На другий день після урочистого вечора Василь Васильович вирушив до столиці. Шлях від Москви до Петербурга був ще гіршим, ніж від Гадяча до Москви. Вибоїни й рівчаки раз у раз кидали сани з одного боку на інший, іноді вони летіли в яму, мов у безодню. Від такої їзди Капніста змарудило, і їхати далі не було сил. Тільки згадка про страшні перепони, які вже залишилися позаду, змусила продовжувати шлях. Нарешті на сьомий день тяжких випробувань він підїхав до будинку Миколи Олександровича Львова. Зовсім знесилений, поволі піднявся східцями і зайшов до яскраво освітленої зали, звідки доносився веселий жіночий сміх. Тут зібралися сестри дружини Василя Васильовича: Машенька, Дашенька й Надійка. З чоловіків у домі був тільки граф Федір Петрович Львов. Усі дуже зраділи появі Капніста, із щирою теплотою привітали його й посадили до столу.

– Ледве живий до вас добрався, – слабо всміхаючись, обізвався Капніст.

Дочки сенатського обер-прокурора Дьякова відразу засипали гостя запитаннями:

– Як там наша сестричка Сашуня поживає? Як дітки, не хворіють?
 Василь Васильович запевнив:
 – Усі живі й здорові. Ганнуса вже бігає. Навесні знову чекаємо поповнення сімейства.
 Маша лукаво усміхнулася:
 – Ну ти, Васінька, і шибеник! Завіз нашу сестричку за тридев'ять земель, обсадив купою дітей, а сам молодцем погулюєш. Справжній кощій!
 – Сашуня вважає Обухівку земним раєм і нізащо не поміняє її на вашу Північну Пальміру.
 – Ходімо, друже, покажу, де ти зможеш відпочити після дороги, а то наші цокотухи зовсім тебе заговорять, – обізвася Микола Львов.
 Василь Васильович підвівся:
 – Прошу вибачити, дорога й справді була нелегка. Просто падаю від втоми.
 Він оглянув присутніх, прощаючись, і тут раптом погляд затримався на одному з портретів на стіні. Боже, та це ж портрет його Сашуні на весь зріст. Згодом дізнався – написаний рукою великого художника Дмитра Григоровича Левицького.
 – Немов жива стоїть моя Сашуня. Дозвольте повісити портрет у моїй кімнаті, хочу бути з нею поряд.
 – Якщо зумів від нас забрати оригінал, то копії вже не пошкодуємо, – весело відповів граф Федір Петрович Львов.
 Тільки опинившись на м'якій пуховій перині, Капніст повірив у щасливий кінець довгої й важкої подорожі. Тут повинна нарешті вирішитися доля турбаївців і всього українського козацтва. За мить Василь Васильович поринув у глибокий сон.

Петербург

*...А всім нам вкупі на землі
 єдиномислиє подай і братолюбіє пошли.*

Т. Г. Шевченко

Заснована Петром Великим нова столиця Російської імперії по праву величалася Північною Пальмірою. Широкі вулиці-проспекти неодмінно виводили на майдани, навкруги яких чарували погляд дивовижні палаци. Біля Палацової площі здійнявся у височінь Зимовий палац. З його вікон видно Адміралтейство, Сенат із майданом, на якому красувався пам'ятник Петру I роботи скульптора Фальконета, а поряд чувся стукіт сокир на будівництві Ісааківського собору. Закутана в граніт Нева повільно несла свої води повз золотий шпиль Петропавловської фортеці, Ермітаж, Адміралтейство й Сенатський майдан до Балтійського моря. Тут вирішувалися долі держав, імперії й кожного вірогідного.

Другого дня Василь Васильович вирушив з візитом до канцлера графа Олександра Андрійовича Безбородька, маючи при собі лист від генерал-фельдмаршала Рум'янцева й свій проект "Положення, на якому може бути набране й утримане військо охочих козаків". Граф походив із Глухівської козацької старшини й добре знав, що діється на Україні. Проявивши себе на службі у фельдмаршала Рум'янцева, він був рекомендований ним імператриці в статс-секретарі. Завдяки неабияким здібностям, добрій пам'яті й знанню своєї справи Олександр Андрійович зумів швидко досягти високої посади канцлера імперії й набути величезного багатства. Він мав до 20 тисяч кріпаків, обширні землі на Україні, соляні озера в Криму, рибний промисел на Каспійському морі. Крім того, після всіх успішних посольств до іноземних дворів та в інших особливих випадках Безбородько отримував від милостивої імператриці й послів коштовні подарунки. В урочисті дні він приїздив до царського двору в позолоченій чотиримісній кареті, запряженій цугом, в оточенні пишно одягнутих гайдуків і скороходів. Сам канцлер сявав від коштовностей. Андріївська зірка, погон для орденської стрічки, гудзики на кафтані й пряжки на черевиках – усе було всипане діамантами. Але при всій своїй пишності Безбородько зовсім не був схожий на вельможу. Височений і товстий, з веселим довгастим обличчям, на якому світилися сірі очі, він поволі й незграбно пересував свої товсті ноги. Ішов так, ніби виконував дуже тяжку повинність. Незважаючи на таке враження, Олександр Андрійович любив рухатися й часто, одягшись просто, ходив по місту. Його можна було побачити в шинках серед веселих і привабливих красунь. Граф не мав дружини й перший серед вельмож вів вільне життя, наслідуючи приклад французів. Безбородько утримував актрис і танцівниць. Улітку в його заміському будинку на Виборзькій стороні гриміли гучні бенкети з гарматною стріляниною, на які, крім його коханок, запрошувалися друзі зі своїми пасіями. На свої розваги всесильний канцлер витрачав величезні кошти.

Італійській співачці Давії за любовні втіхи він щомісяця давав 8000 золотих, а коли вона виїжджала до своєї сонячної вітчизни, подарував грішми й діамантами 50 000 карбованців. Про таке життя син козацького старшини, будучи бурсаком Київської академії, не міг і мріяти! У поведженні з людьми Олександр Андрійович був дуже лагідним, навіть до найдрібніших чиновників звертався на "ви". Його поважали й цінували в цьому незграбному велетні великий розум державного діяча.

Була вже 10 година ранку. Безбородько, не поспішаючи, снідав. Він любив багато й смачно попоїсти. Допивши останню чашку кави, Олександр Андрійович попрямував до кабінету, щоб переглянути пошту. Політична обстановка в Європі була складною й напруженою. Пруський двір нашіптував шведському королю про втрати, яких Швеція зазнала за Петра Першого. У свою чергу й Англія налаштовувала Туреччину й Швецію проти Росії. Війна з Оттоманською Портою перешкоджає організації оборони північних кордонів імперії. Канцлер заглибився в тривожні думки. "Необхідно негайно укласти союз із Австрією проти турків та з Данією проти Швеції. Англія з нами довго ворогувати не зможе, маючи проблеми з Американськими

штатами й вороже налаштовану Францію під боком. Їй потрібні наші ліс, хутро, сало й хліб. Щоправда, хліба й сала в самих нині обмаль..." Канцлер зітхнув. У державній казні немає грошей, засуха минулого року залишила армію без хліба, селяни стогнуть під тягарем поміщицької тиранії й тільки чекають нагоди, щоб підняти бунт...

Саме в цей час до особняка графа Безбородька під'їхав Василь Васильович Капніст. Двері відчинив високий швейцар у розшитій лівреї. Піднявшись розкішними мармуровими сходами, Капніст наказав секретарю доповісти канцлеру про свій прихід. Через хвилину масивні, прикрашені позолотою двері відчинилися, і він зайшов до кабінету. Безбородько зустрів Василя Васильовича як рідного:

– Здоровенькі були, земляче! Радий вас бачити, дорогенький Василю Васильовичу! Як там цього року врожай, уродили сливи? Ох, як я люблю вареники в сметані, гречані галушки з медом, а наших наливочок зі слив та вишень не промінюю на найкраще заморське вино!

– Хвалити Господа, у нас, на Миргородщині, і хліб є, і до хліба знайдеться. Для вас, ваша світлосте, я прихопив відмінного медку й горілочку з перцем.

– Дякую, друже, із задоволенням скуштую, але спочатку до справи. Які біди занесли вас, Василю Васильовичу, до Петербурга? – поцікавився Безбородько.

– Маю честь, Ваша світлосте Олександрє Андрійовичу, передати вам листа від генерал-фельдмаршала Рум'янцева й висловити деякі свої міркування щодо створення козацького війська для допомоги матінці-імператриці у війні з бусурманами.

Канцлер уважно подивився на Капніста, і усмішка зникла з його обличчя. Несподівана поява молодого земляка з Обухівки відірвала Безбородька від неприємних державних дум. Тепер його знову повертали до них.

– Цікаво-цікаво знати, як сподіваються перемогти наших ворогів лицарі з України! – з іронією промовив канцлер і заглибився в читання листа свого колишнього начальника.

Петро Олександрович просив канцлера уважно поставитися до проекту Капніста, який міг у цей тяжкий час дати Росії п'ятсот тисяч завязятих воєнків. Це дало б змогу не тільки відбити напад турків, але й розпочати наступ на їхні володіння вздовж Чорноморського узбережжя від Кавказу й до Дунаю, загрожуючи повним знищенням Оттоманської Порти, що повністю відповідало честолюбним задумам Катерини II й найяснішого князя Таврії.

Але імператриця про такий план і чути не захоче. Відновлення могутності України вона не допустить ні за яку ціну. Навіть запропонувати їй таке небезпечно, хоча ідея цього енергійного грека про козацьке військо була непогана й, головне, подана вчасно. Її необхідно підтримати, але вмовляти імператрицю затвердити план Капніста повинен не сам канцлер, а хтось інший. Досвідчений у тонких придворних інтригах, після довгої мовчанки Безбородько заговорив:

– Катерина Олексіївна відразу вас виділа з-поміж інших під час своєї подорожі Україною. Графу Воронцову імператриця так і сказала: "Я в Малоросії знайшла одного достойного мужа – Капніста". Це, дорогенький, багато

значить для реалізації вашої ідеї. Зі свого боку я теж вас підтримаю, бо вважаю план дуже важливим і цінним. Але це зовсім не означає, що я відразу ж почну нав'язувати його Катерині Олексіївні. Питання про відродження козацького війська на Україні дуже складне. Як кажуть у нас: "І хочеться, і колется". З вашим проектом, шановний Василю Васильовичу, імператрицю повинна ознайомити людина, дуже їй близька. Найбільше, на мою думку, підійде для цієї справи Олександр Матвійович Мамонов. У палких любовних обіймах усе якось по-іншому сприймається, – закінчив з усмішкою Безбородько, погладжуючи круглий живіт.

– Але ж до нього можуть потрапити тільки дуже близькі люди, – розгублено обізвався Капніст.

– Не переймайтеся, любий Василю Васильовичу! Дістати для вас запрошення на обід до Олександра Матвійовича я беру на себе. Намагайтеся зацікавити вашим проектом коханця імператриці, інакше задум ваш помре в зародку. Я ж у цей час постараюся нагнати страху імператриці й князю В'яземському щодо турків і шведів так, що вони раді будуть мати допомогу не тільки від козаків, а й від самого чорта!

Грізний канцлер імперії й Капніст весело розсміялися. Ідея Василя Васильовича, здавалося, отримала шанс.

– Чекаю вас у себе в будь-який час, шановний Василю Васильовичу! – привітно мовив Безбородько, прощаючись із гостем.

Візит до канцлера окрилив Капніста. Йому вже ввижалися полки українського козацтва, що палахкотіли червоними китаївками, немов маків цвіт навесні. А серед них – тісна лава турбаївців на вороних конях. А над ними дуго лунає: "Гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть!"

І тоді знову відродиться козацька воля на Україні, а турбаївці берегти-муть добру пам'ять не тільки про миргородського полковника, а й про його сина, поета Василя Васильовича Капніста.

Та мрії мріями, а життя життям. Капністу доводилося терпляче чекати запрошення до фаворита імператриці Мамонова. І от, нарешті, довгоочікуване запрошення отримано. Усі фаворити мали в Зимовому палаці кімнати, сполучені особливим переходом із внутрішніми покоями цариці. Але ніхто не смів заходити до Катерини, коли заманеться. Час для побачення вона призначала завжди сама, а іноді писала листи. Найбільшу ніжність пруссачка виявляла в них до велетня Потьомкіна: "Гришанечка, бесценный, безпримерный и наймилеший в мире! Я тебя очень-очень, без памяти люблю, целую и обнимаю". Але й цей велетень ненаситній пруссачці невдовзі набрид. Її утроба вимагала нових відчуттів і втіх. Гострий розум Потьомкіна швидко оцінив ситуацію, він уже обдумував план своїх подальших дій, коли до кабінету просунув голову ад'ютант поручик Олександр Матвійович Дмитрієв-Мамонов. Фельдмаршал деякий час уважно розглядав його. Так, справжній красень: блакитні іскристі очі, рожево-молочні щоки, соколині брови, сильний стан. "Ось та фігура, яку я підставляю імператриці! Через нього я й надалі впливатиму на неї", – подумав Потьомкін і багатозначно сказав:

– Завтра ввечері підеш зі мною на малий прийом до імператриці. Я хочу зробити з тебе людину, перед якою схилитимуть голови всі князі, графи й фельдмаршали. Тільки ніколи не забувай того, хто привів тебе до такої влади й багатства!

Молодий чоловік здивовано дивився на фельдмаршала, намагаючись зрозуміти сказане. Коли ж усе усвідомив, то мовчки покірно схилив голову. Так зійшла нова зірка при дворі Катерини II. Поручик походив із стародавнього дворянського роду. Його дядько зумів відзначитися при Петрі Першому в походах, і цар одружив його зі своєю племінницею. Наблизившись до царського двору, дядько швидко пішов угору, отримавши чин сенатора й генерал-аншефа. Але багатство й високі чини не втрималися надовго в роду Мамонових, і Олексію Матвійовичу доводилося жити досить скромно, сподіваючись на свою щасливу зірку. І от вона зійшла. Олександр Матвійович був людиною невладолюбною, слухняно виконував настанови найяснішого князя Таврії.

Капніст помітно хвилювався, проходячи повз лакеїв у розшитих позолотою лівреях до зали, де його чекав Мамонов. Привітна усмішка на приємному обличчі й простота в поведженні поволі повернули Василю Васильовичу спокій. Він зрозумів, що перед ним людина тонкої поетичної душі. Зовсім освоївшись у незвичній обстановці царського палацу, де все навкруги вражало пишністю й красою, Капніст читав Олександрю Матвійовичу свої вірші про рідний край і милу Обухівку:

*В миру с соседями, с родными,
В согласьи с совестью моей,
В любви с любезною семьей
Я здесь отрадами одними
Теченье мерю тихих дней.*

Мамонов, попиваючи бургундське, слухав Капніста й згадував літню подорож Україною разом з імператрицею. Який чарівно-казковий край! Спокійне життя серед цієї чудової природи, напевне, і є справжній рай. Цей несподіваний гість нагадав про ту незабутню подорож.

*Лучше жить с друзями, Хлоя,
Чем златой все клад копить, –*

продовжував читати Капніст, на мить забувши, що перебуває в гостях. Але думки поета напрочуд добре збігалися з думками самого Мамонова. Життя при царському дворі й роль коханця старої пруссачки набридли йому. Він по-справжньому покохав молоду й чарівну фрейліну імператриці Одарку Федорівну Щербатову й був готовий іти з нею на край світу, можливо, навіть у яку-небудь Обухівку, щоб жити там на лоні природи, насолоджуючись справжніми почуттями. Олексій Матвійович знав, що до нього тепер просто так у гості не приходять. От і цій поетичній душі теж щось від нього потрібно.

– Чим я можу вам прислужитися, любий графе? – лагідно запитав Мамонов гостя.

Василь Васильович на мить зняковів, але швидко опанував себе. Він подав фавориту імператриці проект створення козацького війська.

– Ваша світлосте, прошу переглянути мою пробу пера в справах державних.

Олексій Матвійович швидкими рухами тонких пальців почав гортати папери, подані Капністом.

– Бачу, що ви перейшли на примітивну прозу, мій любий, – з іронією промовив Мамонов.

Капніст відразу знайшовся:

– Ваша світлосте, у поезії не завжди можна розкрити поезію душі й напакі. От і в цьому випадку під прозою прихована поезія моєї душі, яка горить бажанням прославити Вітчизну й матінку-імператрицю. У моїй мальовничій Малоросії ще не помер дух славного козацького лицарства. У ці грізні для імперії часи ми можемо без великих затрат створити могутнє військо з українського козацтва, яке не пожалкує сил для знищення свого віковичного ворога – татар і турків.

– Це дуже цікаво, але питаннями війни з Оттоманською Портою займається найясніший, – відповів Мамонов.

Капніст насторожився, але обережно продовжував свої:

– Говорять, що найясніший у ці дні перебуває в якомусь непевному стані й облишив виконання державних справ. Можливо, це тимчасово, але чекати в бездіяльності дива, коли над Вітчизною нависла смертельна небезпека, гріх. Я звертаюся до вашої милості з надією знайти підтримку й співчуття не до моєї особи, а до всього народу малоросійського, який горить бажанням кинутись у бій із клятими бусурманами. Будьте нашим Мойсеєм на шляху до вседержавнійшої Катерини Олексіївни, шановний Олексію Матвійовичу.

Мамонов помовчав, постукуючи пальцями по столу. Він не мав бажання займатися справами державними й особливо тими, яких без згоди найяснішого він узагалі не міг вирішувати, але Олексію Матвійовичу сподобався гість, і йому хотілося відпустити його в доброму настрої:

– Я поговорю з імператрицею про ваш проект і сподіваюсь на її схвальне рішення, – сказав він на прощання своєму гостеві, уселивши тим самим надію на успіх справи.

А час плинув невпинно, залишаючи позаду прожиті дні, тижні й місяці. У безперервних візитах до всесильних вельмож, у чеканні їхнього милостивого рішення минула зима й настали теплі весняні дні. З Обухівки не було ніяких вістей. Василь Васильович, не одержуючи жодного рядочка від Сашуні, усе більше нервував. Зовсім немає душі в дружини! До сімейних негараздів додалися перші невдачі в справі, заради якої він поїхав так далеко від сім'ї. Того дня, коли з нагоди приїзду з Миргорода чудового іконописця Володимира Боровика в Миколи Олександровича Львова зібралися друзі, ніщо не віщувало неприємностей. Як завжди, у залі було гамірно. Сперечалися про вищі духовні ідеали, якими жили в той час масонські ложі. Спільною для масонів різних напрямків була ідея ідеального образу людини. Поєднання християнської моралі з ідеями французьких енциклопедистів Вольтера й Руссо було головною темою всіх розмов на зборах масонів. Василь Васи-

льович сидів біля Дмитра Григоровича Левицького й Володимира Боровика, який із цікавістю придивлявся й прислухався до всього.

– Що, друже, незвично? – усміхаючись, звернувся до Боровика старий живописець.

Прибулець із сонячної Малоросії нагадав йому молодість, яка промайнула в мальовничому селі Маяжці. Сивочубий і вже незрячий батько передав Дмитрові майстерність художника й гравера. Григорій Кирилович був останньою зіркою, яка яскраво сяяла в мистецтві України середини XVIII століття. В українському малярстві тоді панував стиль бароко, у якому розписана Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. У творах художників усе виразніше звучить мотив народного мистецтва. Особливою красою вражав усіх прихожан іконостас Спасо-Преображенської церкви в Сорочинцях біля Миргороду. Розквіту живопису сприяло й те, що, розбагатівши, козацька старшина хотіла прикрасити свої помешкання, як і російські дворяни, чудовими сімейними портретами, мальовничими пейзажами в багатих вирізьблених позолочених рамах. Щаслива доля звела талановитого Дмитра Левицького з художником Антроповим, який дружив із його батьком. Син із батьком допомагали Антропову розписати інтер'єр Андріївської церкви в Києві, і це згодом вирішило долю молодого Дмитра Левицького. Під керівництвом Олексія Антропова він став неперевершеним портретистом. Особливої слави набув Левицький, написавши парадний портрет Катерини II. Це був не просто портрет, а особлива живописна ода, політична декларація, яка висловлювала ідеали друзів, що збиралися вечорами в Миколи Львова. Композицію портрету імператриці розробляв сам Львов, який намагався втілити в ньому ідею про справедливого й мудрого правителя. У центрі картини зображено інтер'єр храму богині правосуддя, перед яким стоїть Катерина II в білому сріблястому вбранні, з лавровим вінком на голові й орденською стрічкою на грудях, у важкій мантиї, що спадає з плечей, вона спалоє на алтарі червоні квіти маку. Це – символ законодавця, який приносить у жертву свій спокій заради щасливого життя підданих. Імператриця зображена на тлі урочистої завіси, яка широкими складками огортає величні колони й п'єдестал, на якому гордо здіймається скульптура богині правосуддя Феміди. Удалині видніються грозове небо й море з бойовими кораблями. Поряд із жертвником на стосі книг із законами імперії сидить орел – птах Зевса, царя богів Олімпу.

Усе це повинно було викликати повагу до Катерини II – мудрої законодавиці й грізної завойовниці. Портрет сподобався імператриці, і тому автор мав великий успіх при дворі. Царедворець Державін одразу відгукнувся на нього віршем "Видение мурзы!":

*Виденьє я узрел чудесно:
Сошла со облаков жена,
Сошла – и жрицей очутилась...*

Катерина II була задоволена картиною. І невдовзі Імператорська Академія мистецтв нагородила Дмитра Григоровича Левицького платнею в чотириста карбованців. Для художника настали дні слави, багатства й творчих

здобутків. З'явилася низка неповторних за красою й витонченістю портретів. Посипалися замовлення від найбагатших вельмож імперії, але біда, як кажуть, не змусила себе довго чекати. Від напруженої праці Левицький почав утрачати зір. І коли почав зовсім погано бачити, довелося просити відставку зі служби в Академії: "Відчуваючи через постійну працю в художествах слабкість здоров'я й зору, змушений просити височайшу раду про звільнення мене від посади..." Рада Академії мистецтв задовольнила прохання Дмитра Григоровича, надавши йому пенсію... двісті карбованців на рік! З такою мізерною подачкою довго в спокої не проживеш... Доводилося хворому художнику працювати через силу, шукаючи замовлення. Зараз Дмитро Григорович працював над портретами Миколи Львова і його дружини Марії.

Свого земляка Володимира Боровика кволий художник узяв у науку, щоб навчити всім своїм таємницям, умінню змусити сяяти живим огнем звичайні фарби. Удивляючись у задумливі очі сина козака з Миргорода, Левицький вірив, що Божа іскра його таланту продовжить своє життя в молодому козацькому тілі Боровика.

А в цей час, звертаючись до друзів, Микола Львов говорив:

– Якщо відкинути всілякі титули, успадковане багатство, то що залишиться від усієї пишності аристократії й царського двору? Пустота й нікчемність, неспроможність зробити навіть найпростіші речі! Тому я схилиюся перед такими людьми, як наш шановний Дмитро Григорович, який своїми руками щодня творить диво.

Усі заговорили про мистецтво. Архітектор Кваренгі, який уже встиг прославитися чудовими спорудами в столиці, уважно слухав Львова й, коли той закінчив говорити, обізвався:

– Після людини залишаються творіння її рук. Давно пішли в небуття імператори грізної Римської імперії, та й сама імперія розпалася назавжди. Але чудові палаци й скульптури, створені в ті далекі часи руками талановитих творців, назавжди залишилися зразком перекрасного для всіх прийдешніх поколінь. Я дуже радий, що маю честь повторити в Росії великі творіння Браманте. Його славетна лоджія Рафаеля прикрашатиме Ермітаж.

Микола Львов знову заговорив. Його чорне волосся розсипалося на плечах, карі очі загорілися вогнем.

– Я вірю, що наш могутній і гордий народ, який у рабських кайданах утратив гідність, знову оживе й продемонструє свою силу й геніальність. Сьогодні я прихистив чудового молодого іконописця з Малоросії, який невдовзі, можливо, стане нашою гордістю!

Усі присутні звернули свої погляди на просто одягнутого тридцятирічного Володимира Боровика. Від такої уваги до своєї особи молодик розгубився.

– Це я його відшукав, почувши про чудові розписи іконостасу в селі Сорочинцях. Мій сусід Черних ніяк не міг нахвалитися богомазами з Миргорода, і я із цікавості поїхав подивитися на те диво. І повірте, я був приголомшений красою розписів Сорочинського іконостасу. Ось перед вами сидить один із тих чародіїв. Сподіваюся, невдовзі в нас буде свій Рафаель! – весело всміхаючись, вигукнув Капніст.

– У глибинах народу лежить не відкритий ще скарб самоцвітів, який борсається в бруді кріпосницької тиранії. Свій талант і золоту душу розчинив мужик у пияцтві, занімівши в нестерпному горі. Вірю, що настануть кращі часи для нашого багатостраждального краю! – запально виголосив композитор Пашкевич.

Василь Васильович оглянув присутніх і зупинив свій погляд на Олександрі Васильовичу Храповицькому, який весь час витирив лискуче від поту обличчя шовковим носовиком. Уже п'ятий рік поспіль він успішно виконував обов'язки статс-секретаря імператриці. Храповицький був догідливим, хитрим, як справжній царедворець, і водночас гарним поетом. Писав оди й правив труди самої Катерини II, яка бралася писати опери, комедії, трагедії, казки для своїх онуків та історичні трактати. З-під легкої руки Олександра Васильовича без особливих труднощів виходили різні доповіді й усілякі "положення" та "устава". Він завжди був готовий виконати будь-яке доручення імператриці, вчасно їй усміхнутися, доречно зробити зажурене обличчя, старався нікого не образити й з усіма ладнати при дворі. Катерина особливо дружньо ставилася до Храповицького, довіряючи йому важливі справи, була з ним відвертою й трималася при ньому без церемоній. Вона часто насміхалася з його огрядності й підвищеної пітливості.

Олександр Васильович, як любитель муз та директор театру, був частим гостем літературного гуртка Миколи Львова. Він більше слухав присутніх і дуже рідко говорив сам. Капніст підійшов до товстуну із запитанням:

– Чи не думає наша матінка-імператриця скасувати кріпосне право?

– Катерина Олексіївна на сьогодні вважає це неможливим. Та й усі депутати Установчих зборів були проти його ліквідації. Навіть ваші, батечку, козаки! – зловтішно посміхаючись, відповів Храповицький.

– Правду кужуть у нас на Україні, що якби знав де впадеш, то й соломки б підмостив. Отак і козаки наші самі теж у те кріпосне ярмо потрапили, бідолашні, – відповів невесело Капніст.

– Між іншим, сьогодні Катерина Олексіївна звеліла графу Олександрі Андрійовичу Безбородьку прочитати ваш проект створення козацького війська. Їй дуже не до вподоби ця ідея. Імператриця так і заявила, що хоче дати рішучу відповідь Капністу.

Василь Васильович був приголомшений таким повідомленням. Він деякий час сидів мовчки, а потім поволі пройшов залом і став під колоною, щоб на самоті пережити неприємну звістку. Нечутно наблизився Вельямінов:

– Чому сумуєш, брате?

Капніст махнув рукою:

– Ще один удар долі! І це в той час, коли питання про створення козацького війська було майже вирішеним! З волі однієї людини мільйони моїх земляків залишаться й надалі в кайданах кріпосного рабства!

– Плюнь ти, Василю Васильовичу, на ці твої високі ідеї й радій, що тяжкі клопоти зі створення того війська спали з плечей. Пий, веселися й думай більше про особисте щастя! – відповів Вільямінов і, узявши Капніста під руку, повів його до столу. – Щоправда, і в особистому житті, на жаль, не завжди

все добре. Прикро, але допомогти вашому братові Петру Васильовичу я вже ніяк не зможу. З банку надіслано розпорядження до Києва описати за борги його маєток. Між іншим, опис майна виконуватиме ваш брат Микола Васильович, так що він, за бажання, оту неприємну процедуру зможе відтягнути на місяць. За той час мізерний борг у 9 тисяч карбованців необхідно за будь-яку ціну погасити, щоб не сталося гіршого.

– То все робота старого телепня Лосева, який уже зовсім вижив із розуму.

– Про ці справи краще поговорити з князем В'яземським. На жаль, останнім часом він почуввається зовсім погано й приїжджає до столиці дуже рідко.

– Якщо гора не йде до Магомета, то Магомет піде до гори! – мовив Капніст.

За столом тривала жвава розмова. На одному кінці столу гаряче обговорювали проблеми живопису й архітектури Левицький, Кваренгі й Боровиковський, поряд Державін, Хемніцер, Хвостов, Храповицький, Вельямінов, Муравйов і Капніст слухали критичні зауваження щодо поезій Миколи Львова. Віддалік музиканти Пашкевич, Матінський, Фомін і Бортнянський слухали гру Марії Олексіївни й спів сестер Катерини й Дашеньки Дьякових. Усім було затишно, крім Василя Васильовича. Не покидала його думка про відхилений імператрицею проект створення козацького війська. А Капніст так мріяв звільнити українське козацтво з кріпосної неволі! Особливо турбувала його доля турбаївців, звільнення з рабства яких він вважав своїм обов'язком.

На другий день карета везла Василя Васильовича за місто до чудових маєтків столичних вельмож. Свіжа весняна зелень листя на білосніжних стовбурах берізок і зелений оксамит трави звеселяли душу. Повіяло чимось рідним, обухівським. Десь там, на березі Псла, теж усе навкруги зелене, квітне й співає! Його з новою силою потягло додому.

Уздовж Петергофського шляху, починаючи від Катерингофа й аж до самої Стрельки, тяглися один за одним безперервним рядом маєтки, палаци й сади, які належали найзнатнішим і найбагатшим вельможам. Кожна будівля мала свою назву. У придворного блазня Нарішкіна вона називалася "Ба! Ба!" й розкинулася від дороги аж до самої затоки. Маєток княгині Катерини Романівни Дашкової називався "Кіряново" й був розташований поряд із "Ба! Ба!". Названий так на честь святих Кіра й Іоанна, іменини яких святкували 28 й 29 червня. Якраз у ці дні за активної участі самої княгині відбувся переворот 1762 року, який привів на престол Катерину II. Не так давно вся ця місцина була безкрайнім болотом. Скільки треба було людської праці, щоб перетворити її на розкішні сади й парки! Кістями поневоленого кріпацького люду загатила ті болота знать Російської імперії! Особливою красою славилось Олександрійське, збудоване між Павловськом і Царським Селом за наказом Катерини II для її улюбленого онука великого князя Олександра Павловича. За задумом онука імператриці тут повинні були знайти втілення образи з казки самої Катерини "Царевич Хлора", яка надихнула Державіна написати оду "Феліца". Дзеркальні озера відбивали у своїй гладі крони різноманітних дерев, які вкривали чудернацькі пагорби. То тут, то там виднілися колони білосніжних альтанок і містків. Серед озер улаштовані вкриті пишною зеленню острівці, біля яких плавали білі й чорні лебеді. Особливо

гарним було це місце восени, коли дерева горіли золотом і багрянцем по-жовклого листа.

Серед цієї краси природи, створеної рабською працею селян і поневолених козаків, був і маєток князя В'яземського. Тут всесильний вельможа відпочивав від столичної метушні. Князь любив поезію й був палким прихильником учення Руссо. На старість, коли ослабле тіло обсіли різні болячки, йому хотілося тиші й спокою на лоні природи. Капніст із першої хвилини зустрічі з В'яземським, який прийняв його в домашньому халаті, старався завоювати повагу кволого старого. Перевівши розмову на справи київського дворянства, Василь Васильович передав князю кілька десятків скарг на губернатора Лосева.

– От старий шахрай! Пора йому вже на спочинок! – невдоволено мовив князь, переглянувши папери.

Він хотів ще щось додати, але закашлявся, а потім довго віддихувався. Капністу стало ніяково за свій візит.

– Вибачте, Ваша світлосте, що потурбував, і якщо дозволите, то всі справи відкладемо до кращих часів. Вам зараз потрібен спокій, а кращого відпочинку ніде немає, як на квітучій землі Малоросії. Якщо ваша ласка, то приїжджайте на літо в мою Обухівку. Там, Олександрє Олексійовичу, справжній рай земний:

*Зеленым бархатом покрывлась
И тысячами цветов земля;
Оделись листием дубравы,
Кусты и благовонны травы
Нам испаряют аромат.*

Генерал-прокурор захоплено заплескав у долоні:

– Bravo, друже! Хотілося б на старість придбати клаптик земельки в тих родючих краях.

Василь Васильович, задоволений, пообіцяв:

– Я для вашої світлості постараюся підшукати райський куточок на березі Псла або Хоролу. До речі, мій брат Петро Васильович збирався продати частину своєї землі, а край наш справді чудовий:

*Взойду на холм – мой взор веселый
Везде довольство, негу зрит:
В далу спокойно бык дебельый
Близ стада тучного лежит.
Там бодрый конь, поднявши гриву,
И хвост, и выю горделиву,
Играет вокруг своих подруг.
Тут козы брань ведут, резвяся,
Там, паствой овцы насладяся,
Блеяньем наполняют луг.*

– Постарайся, шановний Василю Васильовичу, пошвидше знайти щось підходяще на Миргородщині. Після таких похвал не заспокоюсь, поки не

отримаю бажаного! Про справи київського дворянства я першої ж суботи доповім матінці-імператриці, і клятого губернатора Лосева обов'язково відправимо у відставку!

Василь Васильович знову повеселішав. Добре ставлення до нього князя В'яземського вселило нові надії. Усесильний генерал-прокурор імперії мав великий вплив на вінценосну пруссачку, і кожному його слову можна було вірити.

– Ваша світлосте! Мій проект створення війська з охочих козаків відіслано до найяснішого князя Потьомкіна-Тавричеського, щоб він прийняв остаточне рішення. Сама імператриця не дуже прихильно ставиться до моїх задумів. Ну та й Бог з ними! Але мене совість терзає через кілька десятків турбаївських жителів, які й надалі залишаться в кріпацькому рабстві. Довгі роки козаки із села Турбаїв вірно служили Вітчизні під командуванням мого покійного батечка, а потім хитрістю й обманом були взяті в підданство родиною Апостолів. Прошу вас, князю, милостиво переглянути їхню справу й повернути назад втрачену козацьку волю.

– Для вас, голубчику, я все зроблю.

Опісля генерал-прокурор запросив Василя Васильовича до обіднього столу. Думка про придбання землі в мальовничій Малоросії йому припала до душі, та й сам гість був приємним співрозмовником. Капніст завжди вмів створити навколо себе поетичний настрій. Він із кожною хвилиною все більше подобався генерал-прокурору, що гарантувало успіх його справи.

Милостиве рішення

*На тебе, мати, уповаю,
Святая сила всіх святих!
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридю:
Воззри, пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих невольників.*

Т. Г. Шевченко

Після лютих зимових морозів і сніжних хуртовин до Петербурга прийшла весна. З настанням тепла Катерина ІІ почала думати про переїзд у замський палац, який велично височів серед чудового парку в Царському Селі. А поки що життя імператриці проходило на берегах Неви в Зимовому палаці. Прокидалася вона завжди о сьомій ранку від різноголосого гавкання сімейства крихітних чорних левреток, які займали в придворному штаті почесне місце. Гавкання собачок прогнало сон не тільки в імператриці, а й у її прислуги. Камердинер Зотов, перша камер-юнгерфрау Марія Перекусихіна й інші фрейліни були готові почати цілий день прислуговувати всевладній

Катерині Олексіївні. Імператриця піднімається з пуховиків, потягується й ласкаво поглядає на улюблених собачок. Незважаючи на свої п'ятдесят вісім років, пруссачка на вигляд була моложавою. Вона зберегла чудовий колір шкіри й жваві вогники в синіх очах, пишне волосся й усі зуби. Її висока й оґрядна постать здавалася легкою завдяки швидким і легким рухам. Гордо посаджена голова й стрімка хода викликали пошану. Нікого не чекаючи, Катерина Олексіївна опускає ноги в м'які пантофлі й у самій сорочці підходить до пічки. Присівши біля каміна, спритно підкидає поліно у вогонь. Язики полум'я освітлюють її важке підборіддя й високий лоб. Не поспішаючи, імператриця прямує до маленької вбиральні, промиває заспані очі, одягає білий градетуровий капот із широкими складками й білий флеровий чепець. Потім переходить до кабінету, де Перекусихіна подає їй чашку міцної левантської кави й тарілочку з грінками. Імператриця, попиваючи каву, перебирає на столі папери й робить деякі помітки. Час від часу вона відривається від паперів, щоб зробити ковток, відкусити грінки й пригостити ними собачок, які збилися біля ніг цариці. Через дві години, попрацювавши з документами, Катерина повертається до спальні. За цей час фрейліни прибрали ліжку й скрізь навели порядок. Вона сідає за столик і дзвонить у дзвіночок. Відразу з'являється черговий камердинер Зотов, який цілу ніч простояв на посту біля дверей спальні. Імператриця привітно звертається до нього:

– Захаре Костянтиновичу, гукайте доповідачів.

У парадній вітальні чекали на прийом обер-поліцмейстер Микита Іванович Рилєєв і генерал-прокурор князь В'яземський. Іншим високим чинам імперії для доповідей були відведені особливі дні тижня: канцлеру, губернатору й статс-секретарю – субота, а Петербурзькому головнокомандувачу – четвер.

Обер-поліцмейстер Рилєєв першим з'явився для доповіді й низько вклонився імператриці. Катерина відповіла легким кивком голови й з усмішкою подала руку для поцілунку. Обер-поліцмейстер вірнопіддано припав до її руки.

– Сідайте! – запросила.

Рилєєв сів за поставлений навпроти імператриці стіл і приготувався читати рапорт про справи в столиці. Після вчорашньої п'ятики в товаристві французьких актрис у голові шуміло. Катерина мовчки чекала. Нарешті обер-поліцмейстер кашлянув і обережно почав доповідати:

– Минулої доби в столиці зберігався спокій і повний порядок. Ціни на хліб та інші продукти знову піднялися через відому вашій імператорській величності причину. На проспектах і майданах міста з'являється все більше жебраків і всякого іншого підозрілого люду, що може викликати грабунки та інші злочини.

Імператриця підняла ліву брову й невдоволено засопіла. Її великі сині очі вп'ялися в Рилєєва, вона стиснула губи, від чого глибокі зморшки пронизали обличчя.

– Необхідно очистити місто від усякого підозрілого люду, щоб в іноземних послів не виникли недобрі думки про нашу державу.

Імператриця замовкла, потім несподівано запитала:

– Як учора повеселилися в графа Безбородька?

В обер-поліцмейстера відлягло від серця, і він аж засяяв:

– Надзвичайно чудовий бенкет улаштував граф! Були запрошені земляки канцлера з Малоросії й перші вельможі столиці. Окрасою балу були актриса Туранова, графині Наталія Львівна Сологуб і Наталія Кирилівна Розумовська.

Катерина здивовано підняла брови й повернулася до Перекусихіної:

– Маріє Савівно, хіба граф уже поміняв італійську актрису на нову співачку?

Та в цей час поправляла сукні імператриці в шафі й обізвалася звідтіля:

– Безбородько нещодавно вициганив молоденьку й чепурненьку Туранову в графа Шереметьєва й тепер забавляється з нею.

Імператриця багатозначно посміхнулася й знову звернулася до Рилєєва:

– Давайте, Матвію Івановичу, список чиновників, що приїхали й вибули із столиці, та йдіть із Богом на службу.

Після Рилєєва в кабінеті імператриці з'явився генерал-прокурор князь Олександр Олексійович В'яземський у парадному мундирі з орденами, розшитому золотом. Привітавши імператрицю, як належить, князь сів навпроти й розклав на столі папери для доповіді. Олександр Олексійович почувався погано, його обличчя було блідим, під очима залягли темні тіні. Імператриця з першого погляду зрозуміла, що життя генерал-прокурора добігає кінця. В'яземський був людиною глибокоосвіченою, із широким кругозором і великим життєвим досвідом. Катерина цінувала його за високі людські якості й часто ставила за приклад навіть собі. Природа обдарувала її спостережливістю, доброю пам'яттю й відчуттям реальності, умінням швидко аналізувати, щоб вчасно прийняти необхідне рішення, підібрати відповідний тон у розмові. Усе це маленькі деталі, з яких складається щоденна робота правительки величезної імперії.

– Щоб стати ким-небудь на цьому світі, необхідно мати для цього певні якості. Загляньте уважно всередину себе й відшукайте їх, а якщо не знайдете, то здобудьте, вивчаючи інших людей! – часто говорила Катерина.

Бути великою, мудрою й улюбленою імператрицею – таке завдання поставила перед собою пруссачка, силою здобувши корону цариці. Через двадцять п'ять років свого володарювання вона досягла своєї мети.

В'яземський почав говорити, вимовляючи кожне слово так, що воно звучало особливо вагомо й значуще:

– Нині губерньський предводитель дворянства Василь Васильович Капніст ознайомив мене з причинами гніву тамтешнього дворянства на губернатора Лосєва. Ось перед вашим мудрим поглядом, матінко наша Катерино Олексіївно, я кладу цілий стос скарг на нього. З них видно, що в губернії процвітає продажність судових чинів, службовців присутніх місць, городових і навіть самого намісницького управління. Закони імперії для них стали тільки ширмою, за якою хапуги та всілякі ябеди наживають багатство. У судах губернії правий завжди той, хто більше підсунув грошей і краще підлестив.

Катерина її гнівно насупила брови, переглядаючи подані князем папери. Зір її ослаб, і вона останні роки почала користуватися окулярами.

– Ах ти ж, старий шахраю! Ми вважаємо, що Лосєву пора у відставку, – гнівним тоном мовила імператриця, знімаючи окуляри.

– Ваше мудре рішення, государине, Сенат здійснить без затримки, – відповів задоволений генерал-прокурор.

– Що маєте доповісти далі? – запитала імператриця.

Генерал-прокурор подав їй скаргу турбаївських козаків на родину Аполтолів.

– Капніст добрим словом відгукувався про цих прохачів, які в минулому брали участь у різних походах проти ворогів імперії під командуванням покійного миргородського полковника Василя Петровича Капніста, який доводиться батьком нашому поету й уславився мужністю, вірністю Вітчизні й престолу.

Катерина II швидко пробігла старанно виведені писарем Йосипом Коробкою слова: "Найсвітліша, найдержавніша велика государине імператрице Катерино Олексіївно, самодержавице всеросійська, государине всемілостива.

Просить отаман Кирило Золотаревський із товаришами, села Турбаїв жителями..."

Скарга була довгою, рядок за рядком у ній поставали митарства й горе козаків із села, захованого десь далеко від столиці в долині на Миргородщині. Першим бажанням Катерини II було пригрозити зухвалим мужикам, які посміли скаржитися на своїх господарів. Так би вона й вчинила, аби не згадала, що таке рішення, напевне, засмутить Капніста, який так добре зустрічав її в Малоросії під час подорожі. Зітхнувши, вона мовила:

– Якщо справді підтвердиться, що згадані турбаївці брали участь у походах у козацькому званні, проявили хоробрість у боях за славу імперії, то ми милостиво повелимо повернути їм те козацьке звання, звільнивши з підданства панів Базилевських.

Катерина II глянула на князя В'яземського й усміхнулася:

– Гадаю, наш запальний поет і поборник волі Капніст буде задоволений нами й перестане гніватися за відхилення його небезпечного проекту щодо створення козацького війська в Малоросії. Достатньо для нього буде й звільнення з рабства кількох десятків мужиків.

Олександр Олексійович теж усміхнувся імператриці й подумав, що Капніст тепер обов'язково відшукає йому добрий шмат землі у квітучій Малоросії. З добрим настроєм генерал-прокурор відкланявся. На прощання Катерина лагідно побажала старенькому князю:

– Поправляйтесь, Олександр Олексійовичу, і приходьте до мене розважитись увечері. Між іншим, можете взяти із собою й нашого поета з Малоросії, ми ним задоволені.

Після генерал-прокурора до імператриці один за одним з'являлися з доповідями її статс-секретарі.

Коли ввійшов Олександр Васильович Храповицький, імператриці здалося, що своєю огрядною постаттю він заповнив увесь простір кімнати. Вона весело спитала:

– Як здоров'я?

– Слава Богові.

– Не перестав ще пітніти?

– Тиждень уже пітнію.

– Я сама, голубчику, спочатку багато пітніла. Треба для полегшення приймати холодну ванну. Сідай і доповідай про свої чолобитні.

Храповицький уклонився, поцілував руку імператриці й хотів уже пристіти на стілець.

– Ні, ні! Сідай на диван, а то розвалиш мені стілець, – розсміялася Катерина.

З Олександром Васильовичем вона поводитися вільно й без усіляких церемоній. Храповицький сів на диван. Завжди по горло зайнятий різними справами, він, як і більшість придворних, любив випити й добре поїсти. Імператриця не дозволяла, щоб до неї хто-небудь з'являвся напідпитку, тому Олександру Васильовичу доводилося робити це обережно. Напивався він досхочу лише перед сном. У Храповицького була добра пам'ять і вміння без запинки доповідати імператриці навіть тоді, коли після важкого перепою не встигав записати все на папері.

– Із чого почнемо? – запитала Катерина.

Статс-секретар бадьоро відповів:

– З канцелярії найсвітлішого князя Григорія Олександровича Потьомкіна одержана дивна чолобитна малоросійських хлопів із села Турбаїв, які просять повернути їм утрачене козацтво. При ній є клопотання самого найяснішого князя.

Катерина Олексіївна від здивування на мить завмерла. Потім голосно розсміялася:

– Таких чудес за всі двадцять п'ять років правління ми не зустрічали! Кілька хвилин тому князь В'яземський був тут із такою ж самісінькою чолобитною!

Хіба могла вінценосна пруссачка знати про мандри писаря Йосипа Коробки із суплікою турбаївців до Полтави й прохання архієпископа Амвросія до всевладного князя Потьомкіна допомогти нещасним козакам?

Катерина ще раз глянула на знайому супліку турбаївців і повеліла:

– На першому ж засіданні Сенату в цій справі необхідно прийняти наше монарше рішення про повернення турбаївцям козацького звання. Про це було сказано сьогодні князю Олександру Олексійовичу, і тепер ми відчуваємо, що повеліли цілком справедливо.

Вислухавши інші чолобитні, імператриця на прощання подала спітнілому Храповицькому рукопис своєї опери "Іван Царевич".

– Олександрє Васильовичу, прогляньте мою поетичну пробу пера й старайтеся написати до кожної сцени арії, – лагідно мовила Катерина.

Храповицький відкланявся й пішов шліфувати писанину цариці, щоб її можна було поставити на сцені нового театру в Ермітажі. Туди запрошували близьких друзів пруссачки. Вона сама написала на порозі свого театру жартівливі "Правила, за якими чинити належить усім, хто входить у ці двері":

"1. Облиш усі чини за дверима, так само як і капелюхи, а особливо шпаги.

2. Сідати, стояти, ходити, як кому заманеться, не зважаючи ні на кого.

3. Розмовляти помірно й не дуже голосно, щоб в інших голова не розболілася.

4. Сперечатися без серця й без гарячковості.

5. Не зітхати, не позіхати й нікому суму або журби не наводити.

6. Сміття з хати не виносити!"

На сцені театру ставили в основному опери, хоча Катерина II не цікавилася співом та музикою через повну відсутність смаку до них. Після вистави починалися танці. Під час танців імператриця сідала грати в карти. Постійними її партнерами були графи Розумовський, Орлов, Строганов і австрійський посол Кобенцель. Особливо завзятим гравцем був граф Строганов, який дуже переживав, коли програвав. У такі хвилини він червонів від гніву, кидав карти на стіл, вискакував із-за столу й починав швидко ходити навколо гравців і викрикувати до імператриці:

– З Вами грати зовсім неможливо! Вам легко програвати, маючи багатства всієї імперії, а як бути мені?!

Якщо хто-небудь здивовано поглядав на Катерину, вона спокійно відповідала:

– Не бійтеся. Він уже двадцять п'ять років викидає такі штучки за столом і до цього часу ще не розорився.

Граф швидко заспокоювався, і гра тривала далі. Коли карти набридали, імператриця організовувала нові ігри: відгадки, фанти, лото й навіть піжмурки. Під час святок гадали перснями на воску або олові.

До улюблених розваг Катерини належала "літературна гра", яка полягала в тому, що хто-небудь із присутніх писав речення, а інші один за одним без роздумів дописували продовження. Виходив кумедний колективний твір: "Кого тягнуть за вуха, того не повинні тягнути за ноги. Хто йде задом, той не переміщується вперед. Кінь короля не його таємний радник, не враховуючи особливих випадків..."

Читаючи написане, присутні весело сміялися. Так було вечорами, а зараз Катерина II, закінчивши прийом, підвелася й попрямувала до малого кабінету, де її особистий перукар у чині полковника Микола Семенович Козлов з нетерпінням чекав початку процедури "волосочесання". Він старанно укладав пишне волосся імператриці за останньою модою з невеликими буклями на скронях. У цей час вінченосну бабусю приходили навідати онуки, щоб побажати доброго ранку. Вправними руками Микола Семенович зробив останній рух прикрашеним діамантами гребінцем і вклонився. "Волосочесання" закінчено. Потім Катерина йде до вбиральні, де на неї чекають чотири літні "дівичі", щоб одягти її. Під час цієї пишної церемонії присутні придворні й поважні вельможі. Імператриця розмовляє переважно з блазнем Нарішкіним або графом Строгановим. У будні Катерина II носила шовкову одіж, пошиту за молдавським фасоном. На свята ж її вбирали в парчові сукні з трьома орденськими зірками: андріївською, володимирською й георгіївською з різнобарвними смужками, а голову вінчала золота корона, прикрашена коштовним камінням.

Увесь день монархині був розписаний до хвилини. О чотирнадцятій годині – обід, який триває цілу годину. Після обіду імператриця прямує до

спальні, і там хто-небудь із придворних читає їй закордонну пошту або книгу. Пруссачка слухала й водночас бавилася коштовними камінцями або в'язала довгими спицями накидки для своїх внуків. Інколи після обіду вона сідала за стіл і писала свої опери, казки, листи або ділові папери. Через годину роботи за столом починала приймати запрошених осіб. У цей час вирішувалися найважливіші державні справи. Потім наставав час вечірніх розваг. І так тривав кожен день з ранку до вечора, наближаючи імператрицю до тієї фатальної миті, коли вона впаде на підлогу й застигне нерухомо назавжди. Це станеться через вісім років, а до того навколо неї обертатиметься весь важкий механізм Російської імперії. Від її настрою, бажання й просто хіті залежатимуть долі мільйонів підданих. Сьогодні вона милостиво звільнила від рабства турбаївців завдяки щасливому збігові обставин. Через мить імператриця забула про них, підхоплена стрімким виром життя.

Василь Васильович Капніст був безмежно радий, дізнавшись, що його прохання відносно турбаївців вирішене позитивно. Тепер уже ніщо не затримувало його в столиці, і можна було мчати до своєї Обухівки. Звідти нарешті прийшло радісне повідомлення, що люба Сашуня народила донечку, яка оченятами, носиком, губками дуже схожа на свого батька. Капніст вирішив підшукати гувернантку, щоб звільнити себе й дружину від турбот по догляду за дітьми, яких уже стало четверо. Сестра дружини Катя швидко знайшла підходящу дівчину. Вона приїхала до Росії з Пруссії, добре володіла німецькою, французькою й російською мовами, не один рік служила в одного столичного вельможі, який був дуже задоволений нею.

– Мадемузель Гебель добра, весела й вихована людина. Вона безмежно полюбила мене й дуже зраділа запрошенню поїхати до нашої сестрички в Обухівку, – щебетала Катя.

– Які її умови? – діловито запитав Василь Васильович.

– Їй вистачить 100 карбованців за рік, включаючи стіл і одяг. Це зовсім недорого, Васильку! – запевнила Катя.

– Я думаю, що вона допомагатиме нам не тільки доглядати за дітьми, а й у господарських справах, замінивши безпорадного ключника Івана, – відповів Капніст, якому платня в 100 карбованців не здалася дуже малою.

– Що ти, Васінко, вона виховувалася серед благородних людей і може не погодитися на роль служниці.

– Моя люба Сашенька зуміє обережно й делікатно привчити її до наших господарських справ, – усміхнувся Василь Васильович.

Катя промовчала, не бажаючи вступати в суперечку.

– Катрися, тут у мене цілий аркуш, списаний дружиною. Вона просить купити їй наймодніше вбрання, яке побачила в "Дамському журналі". Сподіваюся на твій смак і прошу допомогти мені в цій делікатній справі.

– Ми з Машенькою виберемо своїй сестричці кращі туалети, які прийшли до нас із Парижа! До речі, demoiselle Гебель має великий хист до шиття.

– Ого! Це дуже сподобається Сашуні! Можливо, хоч цим я відмолю свої гріхи перед нею, – весело відповів Капніст.

Тепер залишалося дочекатися затвердження рішення Катерини II в Сенаті. Головну роль у ньому виконувала Рада, яка була створена імператрицею відразу після подорожі до Криму. До неї входили графи Безбородько, Брюс, Мусін-Пушкін, Шувалов, Воронцов, князі Салтиков, В'яземський, Стрекалов і Завидовський. Генерал-прокурор знову занедужав, тому не зміг з'явитися на засідання Ради. Спочатку Капніста це тривожило, але Рада й без князя В'яземського підтвердила рішення імператриці про повернення турбаївцям звання козаків і звільнення їх від кріпосного рабства та зняла Лосева з посади київського губернатора. Це була справжня перемога! Ото тепер пани Базилевські заскреготять зубами від люті, почувши про рішення Сенату!

Закінчився довгий і важкий шлях до цієї перемоги. Пора повертатися назад, до квітучої землі на берегах Псла й Хоролу, до затишної хати в Обухівці!

Дружина боги

Зван Кравченко

Великдень

*Воскресну нині! Ради їх,
людей закованих моїх,
убогих, нищих... Возвеличу
малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
поставлю слово.*

Т. Г. Шевченко

З приходом весни природа прокидається після зимової сплячки й оживає на безмежних просторах пригрітої сонцем землі. Знову наповнюється життєдайними силами, проявляючи свою енергію в бурхливому рості зелені й квітів, дзвінких співах птахів, веселому сміху дітвори й поскрипуванні возів та плугів на полі. Спочатку на лісових галявинах услід за блакитними квіточками пролісків, сон-травою й весняним первоцвітом, рястом та ведмедиками з'являються перші яскраво-зелені листочки на деревах, а згодом їхні крони зашумлять на всю силу буйним листям. Білим цвітом укриваються в садах плодіві дерева, а на лісових галявинах біліють кущі колючого терну. Радість сповнює душу кожного, хто гляне на цю чудову красу! Весна

прийшла! Про це щасливо щебечуть пташки, які повернулись до рідного краю з далекого вирію. Під лагідним сонячним промінням земля починає дихати теплим паром, закликаючи до праці невтомного хлібороба. Той віковичний поклик землі манить до себе нестримною силою трударів із кожного двору українського села. Земля й люди злилися навіки воедино, віддаючи один одному все своє багатство душі й плоті. У цьому природному єднанні – уся краса й сила вільного людського життя. Воля... Де ти блукаєш у широкому полі, покинувши на поталу своїх дітей? Без тебе цей квітучий земний рай перетворився на пекло. З біленьких хаток, старанно прикрашених і підведених попід вікнами жовтою глиною невтомними жіночими руками, виходять понурі й обтяжені журбою люди. І немає в Бога, мабуть, такого лютого зла, кривди й горя, щоб не жило в тих розмальованих, мов писанка, хатах поневолених кріпосним рабством хліборобів. Віковичне вільне єднання людей і землі варварською силою зруйнували кати-поміщики з біснுவатими царями, перетворивши людей на німу худобу. Квіте ясний, земле християнська, краю наш квітучий! За що тебе у своїй теплій, добрій хаті заковано?! Зглянься, милостивий і всесильний Господи, над дітьми твоїми, зглянься над нещасними рабами. Стогне заціпеніла в горі християнська душа, одурманена візантійським маревом.

Уже дзвінкоголосі мелодійні дзвони турбаївської церкви скликають парафіян на величне й неповторне таїнство Воскресіння Сина Божого. Настало свято Великодня, або, як ще називають його християни, Пасхи. З глибокої давнини примандрувало воно до нас, прославляючи Воскресіння всього живого на землі після зимових холодів. Та коли з'явилася в Київській Русі візантійська віра, яка, знищивши стародавні святині, одурманила людей обіцянками щасливого життя в царстві небесному, Великдень перетворився на свято Воскресіння головного чудотворця – Ісуса Христа. На це радісне свято християн навіть найубогіша сім'я старалася спекти святкову бабу, або паску, з найкращого борошна, нафарбувати крашанок, намалювати писанок, приготувати сала, меду й горілки, щоб усе те посвятити в церкві, а потім повеселитися. Писанки, крашанки й святкова баба з давніх-давен на нашій землі були символами відродження природи, продовження роду й нескінченності життя.

Гудуть церковні дзвони над Турбаями, скликаючи всіх до храму Божого. І тягнуться з долини вгору крутими стежками до церкви люди. Церква велично височить на косогорі, усією своєю будовою тягнеться до безмежного неба, виблискуючи золотом хрестів. Вона завжди була для турбаївців образом і символом самого Господа Бога й усього безмежного Всесвіту, де зібралися всі його красоти й благі діяння. У церкві кожного прихожанина охоплюють водночас і страх, і подив, і насолода, немов із грішної землі раптом потрапив у чарівне царство небесне. Земля, водні простори, небо, зорі й сам Господь Бог з усіма святими знайшли своє казкове відображення в просторовій конструкції церкви, створеній талантом і розумом архітектора, у розписах і різьбленнях народних умільців. Церква поступово наповнюється прихожанами з Турбаїв і навколишніх хуторів.

Пани Базилевські стоять на почесному місці, майже біля самого іконостасу, який сяє позолотою на червоному тлі. Праворуч і ліворуч від іконостасу в

мерехтливому світлі свічок відблискують таємничим сяйвом ікони святих. Біля ікони Богоматері, перебираючи беззвучно губами, молиться баба Горпина, благаючи заступницю зглянутися над єдиним онуком Тарасом і дарувати йому щасливу долю. Тарас у новій вишитій сорочці стояв поряд з бабусею й із цікавістю розглядав ікону, удивляючись у немигаючі очі святої Марії. Кіот ікони весь покритий чудовою ажурною різьбою. На ній була багата, срібна з позолотою риза. Поряд, на стінах, переливаючись чудовими барвами, зображені різні епізоди із життя святих. З далекої височини куполу в сяйві золотих променів серед блакитного неба дивився на присутніх миловидний дідок із сивим волоссям, який, напевне, був образом самого Господа Бога. Біля іконостасу на хресті в муках і стражданнях – Син Божий. Увесь цей складний і чудодійний інтер'єр створює особливий простір, який уміщує в собі невмістиме.

Поставивши свічку біля ікони Богоматері, Горпина перехрестилася й стала поряд із Настею Цапчихою. Настя пошепки привіталася до бабусі, даючи їй місце біля себе й дочки. Соломія повернулася, почувши шеліт матері за спиною, і зустрілася поглядом із Тарасом. Шоки її зашарілися рум'янцем. Вона перевела погляд на іконостас, який виблискував позолотою й загадковими образами Спасителя, Богоматері, Іоанна Хрестителя, ангелів та апостолів, і, заворожена, завмерла. Увесь таємничий, багатогранний і неоссяжний світ у загадкових символах сповнив її душу. Віра в Господа Бога, якого неможливо побачити й до кінця зрозуміти, для Соломії в цю мить утілилася в сяючому красою іконостасі, іконах і розписах, які прикрашали стіни церкви, у мерехтінні свічок, дурманячому запахові фіміаму, у мелодійному співі півчих на хорах. Ось тут, у цьому чарівному й таємничому місці, біля іконостасу, кожний відчуває, як невидимо витає Дух Святий, символ краси, світла й справедливості. Тут обитель милостивого, всесильного й всепрощаючого Господа Бога. Він єдиний на цім жорстокім і тяжкім світі залишився захисником поневолених і страждущих, єдиною надією на безсмертя й вічне щастя в Його царстві небесному. Соломія відчувала, що з кожною хвилиною дихати стає все важче. Церква була переповнена односельцями, які з нетерпінням чекали півночі, коли повинне було явитися чудо Воскресіння мученика Ісуса Христа. І от нарешті отець Петро Данилевський зі служками виходять на середину церкви й стають біля плащаниці. Півчі жалібно виводять останні гімни померлому за нездолених Сину Божому, який мученицькою смертю й стражданнями прийняв на себе весь гнів Бога-Отця, який той послав на грішне людство. Звучить багатоголосо:

*...Не ридай мене, мати,
Востану-бо і прославлюся...*

По цих словах панотець із служкою піднімають плащаницю, у якій нібито знаходиться прах Ісуса Христа, і заносять його до вівтаря. У церкві, над головами прихожан, незримо витав великий смуток. Чувся плач. Зворушливі, душевні, сумні й закличні звуки, які линули над головами турбаївців, щемним болем стискали серце. З очей Соломії по рум'яних щічках котилися сльози. Якийсь клубок здавив горло й Тарасові. Він роззирнувся навкруги й

побачив, що сльози блищать на очах не тільки в жінок, а й у дядьків Василя Цапка, Григорія Величка, Семена Помазана, Ничипора Тарасенка та інших козаків. Не соромлячись, Тарас дав волю сльозам. Ніщо так не крає душу, ніщо так її не окрилює, не віддаляє від земних турбот, ніщо так не зміцнює у вірі, як чарівна мелодія й божественні співи. Наближається північ. У церкві тиша. Загоряються свічки в руках прихожан. Настають останні хвилини перед Воскресінням, хвилюючо-радісні хвилини чекання дивовижного чуда. З вітваря доноситься звучний баритон отця Петра:

– Воскресіння твоє, Христе Спасе, ангели співають на небесах, і нам на землі подобає чистим серцем тебе славити.

Із цими словами царські ворота вітваря відчиняються, і звідти з'являється священник зі служками в білих із позолотою святкових ризах. З радісним співом процесія направляється через усю церкву до виходу й надворі обходить її навкруги, зупинившись перед зачиненими дверима. Отець Петро протяжно й урочисто співає:

*Христос Воскрес із мертвих,
смертію смерть поправ,
і суцим у гробі життя дарував!*

Радісна звістка оживляє й просвітлює обличчя турбаївців, які дочекалися цієї урочистої миті. Віднині безмежна радість і щастя витають у церкві над прихожанами, уселяючи в їхні душі дивовижну благодать. Лунає радісний спів півчої, час від часу чути урочистий голос священника:

– Христос Воскрес!

Багатоголоса юрба радісно відповідає йому:

– Воістину Воскрес!

Усіх присутніх у церкві охоплює неземна радість, надія на щастя й світле майбуття. У цю хвилину всі забули про горе й злидні, про ненависних Базилевських і їхніх гайдуків, вони існують десь в іншому світі, за стінами церкви. Панотець безперестану обкурює кадилом вітвар, іконостас, прихожан, церква заповнилася пахощами фіміаму, увесь час лунає "Христос Воскрес!"

Турбаївці перебували немов у дововижному сні. Через сизий дим ледь-ледь видніються прикрашені квітами ікони, панікадило й підсвічники. Таємнича й чарівна атмосфера пасхальної служби переносить Соломію, Тараса, сивоголового Василя Цапка, козаків і всіх односельців у неземний світ до самого Господа Бога. Солодка краса церкви, але вона лише шлях до краси духовної. Її відчують християни, тому що божественна краса і її сяйво сприймаються тільки очима душі віруючого. Такого радісного почуття волі, щастя, радості й блаженства, крім церкви, ніхто не міг дати людям на цій багатостраждальній землі.

Ой, як не хотілося турбаївцям прощатися із цим примарним щастям і знову повертатися в реальний світ земного пекла. Вийшовши із храму на подвір'я, де весело світило весняне сонечко, зеленіла й цвіла земля, вони зберігали й несли вулицями села до своїх хатинок радість, щасливо всміхаючись один одному. Але цього настрою, на жаль, вистачало тільки до кінця

дня. На другий день панські гайдуки розганяли те марево батогами й повертали всіх мрійників до реального життя кріпосного рабства.

Василь Цапко наступного дня після Пасхи рано-вранці відправився з братом Данилом і онуком баби-лікувальниці Тарасом на своє поле доорювати останні гони, щоб устигнути впорати землю ще й у брата Данила та Тараса.

Дерев'яний плуг був такий важкий, що тільки три пари волів могли з натугою тягти його по полю. Нещодавно в козаків було по три й більше пар волів, а тепер і по одній не знайдеш. Розорили їх люті Базилевські вщент, перетворивши на вбогих і знедолених хлопів. Доводилося тепер об'єднуватися турбаївцям по два, а то й по три двори, щоб виорати лан. А земля не чекала! Кожного дня від спеки втрачала вона дорогоцінну вологу. Тому й поспішав хлібороб зорати, посіяти й посадити все вчасно, пам'ятаючи приказку: "Один весняний день рік годує".

Перед оранкою першої борозни Василь Цапко виконав таємничий обряд, який батьки, діди й прадіди віками проводили й нащадкам своїм передали. Ще взимку під час великого посту дружина Настя випекла з тіста хрестики й поклала в засіки із зерном. І от тепер, перед оранкою, вона відшукала їх і передала чоловікові, щоб той закопав у чотирьох кутках поля. Василь Цапко урочисто приніс жертву матінці-землі, аби щедро родила, а рештою пригостив Данила, Тараса, дав і волам. Хай у всіх буде достатньо сили для важких весняних робіт. Помолившись і поклонившись на чотири сторони, Василь із помічниками почав орати. Першу борозну пройшов сам господар поля, а Данило з Тарасом поганяли биків. Міцно взявшись за чепіги, Василь уперся з усієї сили ногами в землю й пішов, згорблений, поволі за плугом. Чорні брили землі рівною смугою переверталися під лемешем, розкришуючись у м'які грудки. Борозна була м'яка, тепла й приємно гріла босі ноги, а її вологий подих обдавав орачів теплом із ніг до голови. Круторогі воли йшли повільно, похитуючи головами в ярмах і важко сопучи. Тарас вів першу пару за налігач і час від часу покрикував:

– Гей, сірі! Гей, круторогі! Цоб!.. Цабе!..

Трохи позаду йшов Данило, підганяючи інших волів. До обіду поле вже чорніло зораною землею, паруючи під весняним сонечком.

– День-другий мине – і засохне земля. Треба пошвидше засівати, – обізвався Цапко, витираючи із чола піт.

Тарас глянув навкруги й угледів на шляху вершника, який, здіймаючи куряву, мчав від села до орачів.

– Чи не сталося чогось удома? – тривожно промовив Данило, вдивляючись у вершника.

– Здається, економа чорти несуть, – невдоволено буркнув Василь.

І справді, до орачів наближався на змиленому коні економ Гнат Москаленко. Він ще здалеку з люто кричав:

– Ви що, лайдаки, забули про панщину?! Свою землю орете, а панська хай заростає пирієм?

Василь Цапко поправив солом'яний бриль, погладив вуса й спокійно відповів:

– Чого це ти, Гнате, розкричався, мов різане порося? Про панщину ми не забули й належні три дні на тиждень відробимо сповна.

– Не три, а чотири дні буде панщина цього року. Крім того, кожний на селі знає, що спочатку треба панську землю виорати й засіяти, а потім уже й до своєї приступати з Богом, а вас, бачите, треба особисто просити.

– Поки панську землю виоремо та засіємо, то своя засохне й задубіє так, що потім нічого вже не вдієш. А чим узимку дітей годуватимемо і як виживати будемо? – запитав Цапко економа.

Той витріщив очі:

– Не йде тобі, харцизяко, ніяк наука в голову! Мало тебе лупили в панській клуні? Діждешся, що не тільки волів, а й землі не буде в господарстві! Підеш з простягнутою рукою попідтинню жебракувати!

Василь Цапко від такої лайки економа й погроз зблід і, важко дихаючи, вигукнув:

– Руки короткі у вас до моєї землі! Живу я на ній ще з діда-прадіда й горло перегризу кожному, хто полізе до неї!

Гнат Москаленко оскалився:

– Ну і дупак же ти, Цапко! Забувся хіба, як тієї осені Кирило Золотаревський у в'язниці одубів за довгий язик і непокору панам? А який був гонористий, Боже крий! Ти йому й в устілки не годишся, а туди ж...

Василь Цапко стиснув до болю кулаки й заскреготів зубами. Люта ненависть затьмарила розум.

– Загнали, іроди, святого чоловіка на той світ і радієте?! Прийде праведний суд і на вас, клятих антихристів! Геть із-перед моїх очей, падлюко! – не самовито вигукнув козак.

– Як смієш, бидло, так зі мною говорити?! – заверещав економ і перехилився, щоб ударити Цапка нагайкою.

У цей час Тарас з усієї сили вперіщив економа батогом по спині, а Данило оперезав його коня по морді. Кінь кинувся вбік, і економ від несподіванки поповз із сідла, але вчепився руками за гриву й дивом утримався! В очах Москаленка замерхтіли скажені іскри:

– Ну стривайте, свині! Я вам цього не прощу!

Він з місця зірвав коня в галоп і помчав назад до панського двору. Орачі отетеріло дивилися йому вслід. Потім Василь Цапко зітхнув і махнув рукою.

– Вивертай, Даниле, плуг та поїдемо на панське поле. Їхня сила й воля. Свою земельку доведеться ночами орати.

Виїхавши зі своєї землі, Цапко погнав волів на панщину. Усі троє йшли мовчки, похнюпивши голови.

– Немає на них кари Божої, – обізвався нарешті тихо Данило.

– Прийде праведний суд і на їхні собачі голови. Пани Базилевські зовсім озвіріли, здираючи останню сорочку з нещасних мугирів. До того ж учора після церкви Соломія ледве вирвалася з рук диявола Івана Базилевського. Хотів песиголовець поглумитися над моєю донькою. Якби те сталося, то не жить тоді отому перевертню й одного дня! Я знайшов би в лісах ватагу безстрашного Семена Гаркуші й усе гидке кубло Базилевських винищив би дотла!

– І я з вами пішов би! – рішуче вигукнув Тарас.

Василь Цапко глянув на молодця й усміхнувся, подумавши: "Добрий козак буде, та гарячий тільки. Був би непоганим зятем, якби Іванові Кобзаренку Соломію не пообіцяв". Знову запала тиша, тільки чутно було скрипіння ярм та сопіння волів. Цапко весь час думав про своє гірке життя: "Ненавидять усі панів, а щодня спину гнуть на них, б'ють поклони до самої землі при зустрічі, бояться слова проти них мовити. А що воно таке, отой пан Базилевський? Дай йому, миршавому, добряче в пику, то він і Богу душу віддасть. Чому ж їх бояться? Тому, що мугирі й козаки, мов отара овець, полохливо поховалися по своїх кошарах. Мене сьогодні пани дубасять, а всі інші односельці мовчать. Завтра іншого будуть устюжити батогами, і я мовчатиму. А якби ми всі разом стали на захист один одного проти панської сваволі, то й руки в пана відразу б покоротшали. Ми самі дозволяємо поводитися з нами, мов із худобою!" Уголос він зажурено мовив:

– Живемо в одному селі, але кожен самотній, мов Мойсей у Синайській пустелі. Так ми до кінця віку носитимемо ярмо неволі, брате мій любий!

Данило запально вигукнув:

– Ой, давно сверблять у мене руки на Базилевських і їхніх прихвоснів, тільки гукніть на бійку!

– Треба нам громаду збирати в єдиний кулак так, щоб з панями можна було розмовляти на рівних, щоб вони боялися лупити нас, мов шкідливих кіз. Ми все надіємося на Господа Бога, молимося день і ніч, а він, окаянный, оглух і осліп, напевне, на своїх небесах.

– Гріх тяжкий береш на свою душу, Василю! Хіба люди просто так кажуть: "Без Бога – ні до порога"?

– То пусте, Даниле! На Бога надійся, а сам не зивай! Незабаром писар Йосип Коробка повинен повернутися зі столиці. Можливо, привезе нам добру звістку про волю.

Данило махнув рукою:

– Козацька воля наша літає десь журавлем у небі. Отой панок загарбав наші червінці, нарядили ми його, мов отамана, добра всякого в придачу надавали, а він мотнув задом, та й шукай вітра в полі!

– Тепер лихих людей на кожному кроці зустрінеш. Можливо, і Коробка теж волоцюга й драпічка добрий, але покійний Кирило Золотаревський йому довіряв, і я вірю. Очі в нього світлі, усмішка добра, слова теплі. Такий чоловік не може зрадити.

Данило знову заперечив:

– Тепер і братові рідному не вір! Озвіріли люди, дивлячись на панів своїх.

– Ну, ти говори, та не заговорюйся, братику! Хто ж оце тебе своїми волами виручає, як не брат рідний? А он сироті Тарасу хто допомагає? Люди озлобилися, це правда, але в усіх одна злоба на панів. Вона й об'єднує нас у громаді, і стане запорукою братерства сердешного!

Данило не відповів. Приїхали до панського поля, і лановий Мішкевич відміряв прибулим норму. До пізньої ночі не розгинали орачі спину. Спішили відробити оту клятву норму, щоб раніше повернутися до своєї землі.

Стомлені люди й воли пізно ввечері поволі брели до села. Хрущі літали навкруги, глухо гудучи. Десь неподалік плачем залунала пісня:

*Ой біда, біда
Чайці небози,
Що вивела діточок
При битій дорозі!
Хто йде, скубне,
Таки чайки не мине...*

Над полями, лугом і селом неслася вечірніми сутінками та пісня. Темрява ночі огортала все навкруги. Закінчився ще один день кріпосної неволі.

Радісна звістка

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більші нічого.
А серце б'ється – ожива,
як їх почує!..*

Т. Г. Шевченко

Як не пригнічувала турбаївських козаків кріпосна неволя, як не глумилася над ними доля, а їхня мужня боротьба, практичний розум, кмітливість і безмежна віра у власну перемогу й безмірна ненависть до тиранії дали, нарешті, першу надію. Радісна звістка про милостиве рішення імператриці й Сенату щодо турбаївців летіла з Петербурга до Турбаїв разом із невтомним писарем Йосипом Коробкою. Він, звичайно, не міг у столиці зробити того, що було під силу відомому поету й поважному малоросійському дворянину Василю Васильовичу Капністу. У Петербурзі Коробка проживав не в палацах, а в убогій келії Вознесенської церкви разом із товаришем по Київській академії Петром Ковалем, який гостинно прихистив його у своїй обителі.

Подружившись з унтер-офіцером Яковом, який супроводжував Капніста в подорожі до Петербурга, Коробка був у курсі всіх справ предводителя дворянства. Разом з ним він переживав усі невдачі й безмежно радів успіхам. Особливу радість принесла звістка про повернення турбаївцям козацької волі. Йосип Іванович добре знав роль писарської братії в Сенаті, яка могла кожне рішення так перекрутити, що й сам чорт потім нічого не розбере. Ось тут він і доклав увесь свій хист, щоб те рішення було написане без хитромудрого лукавства і якомога швидше направлене до Київського намісництва для виконання. Довелося Коробці розв'язувати гаманець і сипати червінці в жадібні до хабарів руки чиновників. Адже всім відома істина: "Не підмажеш – не поїдеш!" Цілісінький місяць після від'їзду Капніста до Обухівки

Дружина воли

Зван Кравченко

довелося Йосипу Івановичу "мазати" руки сенатським чиновникам, поки не було оформлене те довгождане "Рішення".

І от уже минають за вікнами пасажирської карети смугасті верстові стовпи на шляху до України. Подорож була далекою й важкою. Ґрунтова дорога повсюди була розбита коліями проїжджих екіпажів, рівчаками від талих і дошових вод, закидана груддям та різним паліччям. Пасажирів весь час кидало й трясло так, що в ніжних дам паморочилася голова й з'являлася нудота. Стомлених їздою подорожніх на поштових станціях зустрічали не дуже привітно. Самі станції були вбогі, брудні, мали два-три поламанах стільчики й грубий тесаний стіл.

Скрізь бігали свині, кози, кури й коти – господарство начальника станції. Спати доводилося посеред смороду від домашньої худоби, мишей, щурів, тарганів і блощиць. За таку гостинність проїжджі офіцери лупили станційного наглядача по п'яній пиці, і той покірно зносив образи, але потім згонив усю свою лють і ненависть від гіркого свого життя на інших пасажирях. Звичайний проїжджий не міг на нього ні поскаржитися, ні навіть обмовитися про кращі харчі чи постіль. Погані шляхи були в Російській імперії! Та от уже позаду залишилися Чернігів, Ніжин, Прилуки, Пирятин, і зазеленіла пишними садами Лубенщина. Серце радісно забилося в грудях, коли попереду замааячив рідний хутір із високими тополями біля тину. Майже піврічні мандри по чужині настільки остогидли, що сльози радощів мимоволі навернулися на очі Йосипу Івановичу, коли побачив знайоме поле, садок, білолиці хати. От і рідний двір, за ворітьми чутно гамір гусей, курей, індиків та свиней. Загавкав, а потім радісно заскавчував, махаючи хвостом, собака, упізнавши господаря. Вибігла з радісним криком жінка й повисла з плачем на шиї пропалого безвісти чоловіка.

– Ну годі, Галино, люди дивляться, – невдоволено бурчав Йосип, ніжно погладжуючи дружину по спині.

Заметушилися у дворі наймички, готуючись пригостити господаря. Йосип Іванович діставав із мішків та подорожніх скринь гостинці дружині, дітям, родичам, кумам, сватам і побратимам, намагаючись нікого не забути або обійти увагою. Жінка відразу почала приміряти розшиті чудернацькими візерунками черевички, велику квітчасту хустку з тонкої шерсті, намисто з дукачами, повертаючись на всі боки біля люстerek і щасливо усміхаючись. Та радість її була не дуже довгою. Відпочивши кілька днів у домашньому теплі й затишку, Йосип Іванович почав знову збиратися в дорогу, цього разу до Турбаїв. Він добре знав, що там його з нетерпінням чекають друзі. Дружини козаків за довгі роки сімейного життя звикали до того, що чоловіка завжди немає вдома: його завжди тягне до товариства сердешного, до пригод із ризиком, до боротьби з лютим ворогом. Йосип Іванович віддавав усі сили своєї душі боротьбі з кріпосною тиранією, за волю козаків-побратимів. Сплакнула Галина на прощання й відпустила в мандри свого невгамовного чоловіка. І знову стукотять колеса брочки відставного козацького писаря битою дорогою до берегів Хоролу в село Турбаї. Минувши містечко Хорол, села Вишняки й Остап'є, пізно ввечері Коробка добрався до хутора Романа Кобзаря.

Незважаючи на втому, знову збиралися турбаївці на хуторі Романа почути новину з уст писаря. Мовчки розсідалися козаки в садку на траві під вишнями. У кожного тривожно калатало серце, готуючись витримати велику радість або нове горе. Гурт усе більшав, заповнюючи затишний тінистий садок. Уже прийшли не тільки здорові й швидкі Семен Помазан, Григорій Яструбенко, Трохим Довженко, Мусій Пархоменко, Степан Рогачка й Григорій Величко, а й старі та кволі козаки Денис Мойсенко, Степан Рудя, Микита Підмазка та Наум Жульженко. Тихо переговорюючись між собою, вони розсілися півколом на землі й раз у раз поглядали на хатні двері. Нарешті вони відчинилися, і звідтіля поважною ходою вийшов у вишитій сорочці й широких червоних шароварах Роман Кобзар із писарем Йосипом Івановичем Коробкою. Кахикнувши й пригладивши пишні вуса, Кобзар обвів пронизливим поглядом великих карих очей громаду й мовив:

– От і діждалися ми до нашого двору шановного Йосипа Івановича з новою.

Роман замовк і знову обвів щасливим поглядом товариство.

– Не терзай душу, кажи швидше! – вигукнув Семен Помазан.

– Радіти нам чи плакати, кажи швидше, Романе! – подав голос Ничипір Тарасенко.

Роман Кобзар усміхнувся, підняв обидві руки вгору й вигукнув:

– Хвала Господу нашому, що приніс щасливу новину!

– Воля?! – вигукнули одночасно кілька голосів.

– Воля!!! – забувши про будь-яку обережність, закричав щасливий Кобзар.

– Слава писарю нашому! – виголосив Василь Цапко, і десятки дужих рук схопили Йосипа Івановича й підняли над землею.

Коробка не встиг і отямитися, як уже літав у повітрі над головами ошалілих від щастя козаків. Коли нарешті його відпустили на землю, обережний старий козак Василь Довженко попередив:

– Від такого крику вся зграя панських гайдуків невдовзі буде тут.

– Правду, кажеш, Василю, – мовив сивовусий козак Назар Олефір, – доки воля не поселилася в кожній хаті турбаївця, необхідно пильно стеретися лютих Базилевських.

Козаки притихли, згадавши про своїх ворогів.

– Доки суд не оголосить про вашу козацьку волю, ви залишаєтеся хлопами Базилевських, які мають великий хист до всіляких підлостей. Отож будьте з ними особливо обережні зараз, коли до оголошення милостивого рішення залишилося кілька тижнів, – обізвався до козаків Йосип Іванович.

– Хотілося б послухати, що там пишеться в тому "Рішенні", – звернувся до писаря титар турбаївської церкви Тарас Олійник.

Надворі почали згущатися сутінки, і читати в наступаючій темряві було неможливо. Через хвилину з'явилися дві великі воскові свічки. Роман Кобзар і Василь Цапко тримали їх над головою Йосипа Івановича, який обережно розгорнув сувій паперу й почав повільно читати, чітко вимовляючи кожне слово. Козаки жадібно ловили слова Коробки, затамувавши подих:

" Гетьманша Уляна Апостолова в 1739 році Генеральній військовій канцелярії скаржилася на Миргородську полкову канцелярію, що вона підданих її жителів села Турбаї 76 мужиків вписала в козаки. Генеральний суд за наказом канцелярії провів слідство, яким було виявлено, що вказані турбаївці, їхні батьки, діди й прадіди споконвіку були козаками..."

– Истино так воно і є! – обізвався дід Наум Жульженко.

"... але гетьман Апостол у період свого полковництва турбаївцями заволодів..." – продовжував читати Йосип Коробка.

Хтось із козаків гнівно вигукнув:

– Щоб отой одноокий ірод на тому світі так мучився, як ми оце мучимось!

"... У 1740 році 28 жовтня Миргородський полковник Василь Петрович Капніст Генеральній військовій канцелярії доповідав, що в селі Турбаях раніше жителі були козаками й у реєстрах до 1710 року числилися. Тому їх знову в козацькі компути прийнято до числа виборних козаків. У цьому званні вони добре служили й проявили героїзм в Очаківських, Дністровських і Хотинських походах, доводячи всюди свою вірність Вітчизні.

Суд Генеральний за скаргою гетьманші рішення так і не виніс, а турбаївські козаки залишилися в компутах Остапівської сотні без усякої від роду Апостолів залежності. Але в 1767 році, після загибелі бригадира Василя Петровича Капніста, онука гетьмана Апостола Катерина подала знову в Генеральний суд на турбаївців скаргу, доводячи на них своє право.

Усупереч домислам онуки турбаївські козаки зі своїм отаманом Денисом Мойсенком доводили, що вони природні козаки..."

Дід Денис Мойсенко зітхнув:

– Ох, і вимотала клята Катерина Краміна нам тоді душі! Коли Генеральний суд підтвердив право Краміної на нашу громаду, ми почали оббивати пороги Малоросійської колегії, а потім і до Урядового Сенату добралися.

Знову залунав голос писаря: "...Урядовий Сенат 16 травня 1778 року у своєму "Рішенні" заявив: "Хоча прохання турбаївських жителів зберегти їм козацьке звання зовсім не обґрунтоване, але головною причиною всієї справи є миргородський полковник Капніст, який предків нинішніх прохачів без усяких підстав самовільно використав на козацькій службі, що тепер і нинішнім прохачам послужило приводом стверджувати себе козаками. Із чолобитної їхньої видно, що вони теж були в різних походах і в минулу турецьку війну служили в козацькому званні. Зважаючи на такі обставини, доручено було пану генерал-фельдмаршалу Рум'янцеву-Задунайському перевірити покази турбаївців, і якщо підтвердиться, що вони службою своєю проти ворогів імперії себе дійсно проявили, то всіх залишити в козацькому званні, наділивши землею по своєму розумінню..."

При цих словах не втримався дід Степан Рудя й мовив:

– Ще десять років тому наша воля козацька була в нас у руках, але ми самі її й губили! Три роки прислані від графа Рум'янцева чиновники разом з Миргородським судом каламутили воду на селі, щоб потопити в ній нашу громаду. Тоді нашим отаманом був тепер уже покійний Кирило Золотаревський, царство йому небесне. Три роки боролися ми з пані Краміною й же

були б перемогли, та в цей час у справу втрутилися підлі Базилевські. Секундмайор Іван Базилевський із братом Федором розпоряджалися в той час у Миргородському суді. Загарбавши у своє підданство не одне село на Миргородщині, вони вирішили й на нашій справі нагріти собі руки. Домовившись із Краміною, яка вже зовсім утратила надію одержати у своє підданство Турбаї, купити їх у неї за мізерну ціну, Базилевські швидко сфабрикували потрібні документи. Так от тепер і мучимося ми вже дев'ятий рік.

– Якби наші багатії Філат Кравченко, Петро Якименко та Федір Клименко не допомогли їм тоді в тій чорній справі, заявивши, що всі турбаївці природні посполиті, то ми й Базилевським тоді роги скрутили б! – гнівно вигукнув Василь Цапко.

– Тепер ми такого вже не допустимо! Необхідно всім односельцям стояти один за одного горою, щоб повернути назад утрачену волю! – виголосив Ничипір Тарасенко.

– Тихіше! Дайте людині головне прочитати! – гримнув на товаришів Роман Кобзар.

Йосип Коробка почекав, поки збуджені згадками про минуле козаки притихли, і продовжив читати "Рішення" далі: "...Від 1740 року ні гетьманша Уляна Апостолова, ні її сини Петро й Павло, ні Павлова дочка Катерина ніде в судах із позовом на турбаївців не з'являлися до 1767 року. Статутовим же правом ми маємо повеління з розділу третього в артикулі 45: "Якби кому що дано або продано було й із записами перед государем або земським судом об'явлено, а він би тим не володів і не користувався, то через 10 років і через суд собі не поверне та й відшукувати не має права".

– Розумна голова писала, – обізвався Роман Кобзар. – Що з воза впало – те пропало!

Козаки дружно розсміялися. Писар продовжував читати: "...Розділ 4 артикулом 91 говорить: "Хто за нерухомим помістям давність земську промовчав і 10 років ніде не згадувався, такий уже про те володіння вічно мовчати повинен. У силу наведених законів перша позивачка Уляна Апостолова залишила відповідачів у козацькому званні з ґрунтами, а потім син Павло, який отримав право на спадок, і дочка його Катерина Краміна, які промовчали про свої права на Турбаї до 1767 року, утратили вже не одну земську десятирічну давність, а тому й усякі права на турбаївських козаків..."

– Правду закон каже! Ніяких прав на нас Краміна не мала, а значить, і продавати Базилевським не могла! – знову вигукнув гарячий Семен Помазан.

"...Найголовнішим документом для підтвердження своїх прав на турбаївців позивачка Катерина Краміна подавала жалувану грамоту гетьманші Уляні Апостоловій від імператриці Єлизавети Петрівни, якою пожалувано їй з іншими селами й Турбаї разом із козаками. Але з тієї грамоти видно, що село Турбаї раніше було під Остапівською сотнею, тому є правильним, що в ньому жили козаки до поневолення їх гетьманом Данилом Апостолом. Далі в тій грамоті говориться, що гетьман володів селом Турбаї на підставі гетьманських універсалів. Цих документів, які засвідчують право на володіння родиною Апостолів Турбаями, чомусь ні гетьманша, ні теперішня позивач-

ка Краміна при доказах своїх прав до грамоти не приклали. Звичайно, вони їх і не мають.

У силу вище сказаного, усі в цій справі попередні рішення відмінити й тим 76 чоловікам, яких полковником Капністом було записано в козаки і які пішли від них родом, надана можливість бути козаками без винятку й із ґрунтами, якими вони володіють, і всім своїм господарством..."

По цих словах Йосипа Коробки присутні турбаївці захвилювалися, мов море в негоду. Їхні очі блищали слізьми радості, на обличчях грали щасливі усмішки.

– Бути козаками без винятку... – шепотіли їхні губи чарівні слова "Рішення". Серця від тих слів стискалися від щастя.

Перекрикуючи шум громади, Йосип продовжив: "Якщо вони по останній 1782 року ревізії записані в посполиті, то з неї їх виключити й записати до козацької сотні!"

Писар замовк, закінчивши читати "Рішення" Урядового Сенату. Забувши про будь-яку обережність, турбаївці радісно вигукували:

– Воля! Ми знову козаки! Кінець рабству!

Вони обіймали один одного, вітаючи з радісною звіскою. Роман Кобзар розпорядився подати горілки й закуски, щоб відзначити цю урочисту подію. По руках пішли куклі й шклянки. Залунала пісня:

*Гей, наливайте повнії чару,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося!*

Сусід Кобзаря вїт Влас Коваленко виріс біля двору, мов із неба впав. Поважного господаря хутора він боявся зачіпати, зважаючи на його крутий норов, але й дізнатися про несподівані веселощі в будень йому було край потрібно. Адже з нього першого спитають завтра пани Базилевські, що там колося на хуторі в Кобзаря. Вїт запримітив біля хліва наймита Хому й покликав до перелазу:

– Ходи сюди хутчіше, Хомо, діло є!

Наймит із вилами в руках, не поспішаючи, підійшов:

– Що пан вїт скаже?

– Чи не знаєш часом, якої бенері таку веремію у твого господаря завели?

– Моя справа темна, куди пошлють – туди й пішов. А господар мій веселитися може щодня, адже все-таки панок. То нам, сіромам, ні свята, ні неділеньки ніколи відгуляти за клятою роботою, – невдоволено відповів наймит.

– А ти все-таки випитав би в когось, чого ото так веселяться, – настирливо приставав вїт до Хоми.

– Та буцімто іменини якісь справляють, чув я одним вухом у сінях від господині, – збрехав Хома вїту, щоб той пошвидше відв'язався.

– То скажи, щоб не дуже кричали, а то пани розгніваються, – сердито прошипів Коваленко й безшумно зник у темряві.

Роман Кобзар знав, кого поставити на сторожі.

– Щоб тебе чорти забрали, собако! – вилаявся Хома вслід війту й пішов попередити господаря про нежданого гостя.

– Пора розходитися по домівках, а то вже панські посіпаки сполошилися, – звернувся Кобзар до товаришів, які після кожної чарки горілки продовжували обніматися, співати пісні, весело сміятися від щастя. На прохання господаря турбаївці стали обережно, по двоє-троє розходитися, розносячи радісну новину по всьому селу. Щоправда, усіх попередили зберігати новину про "Рішення" Сенату у великій таємниці від Базилевських.

Таємно від панів відзначити свою величезну радість допомогли турбаївцям близькі свята: через день – Зелена неділя. У чисту суботу дівчата й хлопці ламали в лісі й у лузі віти з клену, липи й калини, щоб тим клечанням прикрасити ворота й тини, а в хатах – двері, вікна й стіни. Долівки у світлицях і хатинах посипали запашними духмяними травами любистку, м'яті, чебрецю та полину. Кожна хата на селі в ці дні перетворювалася на сповнене ароматами зелене гніздечко. Ніколи ще так радісно не святкували Зеленої неділі турбаївці! На лузі біля річки парубки цілий день вигравали на бандурі горлицю, сопілка ятрила молодецьку кров і кликала утнути зуба, а скрипка із жаром вигравала санжарівку. Дівчата, убрані у вишиті сорочки, яскраві хустки, червоні чобітки, з низками намиста й дукачів, у вінках із польових квітів і в різнобарвних шовкових стьожках чарували парубків своїм гнучким станом, довгими косами, чорними бровами й палкими поглядами карих очей. Соломія весело сміялася й перешіптувалася зі своїми подругами, і всі разом вони поглядали на хлопців, які стояли поряд у гурті. Григорій Золотаревський, Іван Кобзар і Петро Рогачка виділялися серед інших високим зростом, багатим убранням і зухвалим норовом. Вони завжди верховодили в парубоцькій громаді села. Тарас теж був серед їхнього гурту й крадькома поглядав на Соломію. А Соломія його наче й не помічала. Вона все перешіптувалася з Оксаною Пархоменко й Наталкою Помазан і поглядала на Івана Кобзаря. Та от ударив бубон, і хлопці й дівчата вийшли в коло. Іван Кобзар, затиснувши однією рукою матню широких шароварів, щоб не волочилася по землі, завзято вибивав новими хромовими чобітьми гопака разом із Соломією. Турбаївська молодь закружляла у вихорі танцю. Веселощі били через край.

Окремо веселилися хлопчики й дівчатка. Одні грали в "гилки", вибиваючи палицею шерстяний м'яч із "города" в "поле" або з ямки високо вгору. Дівчатка більше любили грати в "горю-дуба", вигукуючи "Горю, горю ясно, що би не погасло!", із сміхом ловили одна одну. Разом грали в "гусей та вовків". Від їхнього гурту чулося:

- Гуси, гуси додому!
- Чого?
- Вовк за горою!
- Який?
- Сірий, білий, волохатий, та тікайте швидше в хату.

"Гуси" тікали, а "вовки" їх ловили. Скільки веселощів і сміху було навкруги!

Разом із молоддю веселилися й старші люди. Вони сиділи на лузі й під вербами біля річки, пили горілку, співали пісні, згадували давнину й моло-

дість. Радісна звістка про козацьку волю оживила турбаївців, повернула їм молодецьку вдачу, любов до пісні, танців, жартів і музики. Співала в rado-щах і надії на близькі щастя й волю козацька душа!

Сама природа й Господь Бог допомагали турбаївцям радіти щасливій новині. За Зеленою неділею настало чарівне свято Івана Купала. У цей день турбаївці збирали на луках цілющі трави. Дівчата склали букети й плели віночки, щоб потім із милим пускати їх по течії ріки й ворожити, угадуючи свою долю. День Івана Купала був святом молодості й невмирущого кохання. Говорять, що в ніч на це свято раз на рік розцвітає чарівна квітка папороті, з якою були пов'язані різноманітні легенди. Вечорниці на Івана Купала були особливо привабливі. Парубки ставили зрубане деревце верби, а дівчата прикрашали його вінками, стьошками й квітами. Уквітчане деревце називалося "Мареною", а поставлене поряд солом'яне опудало величалось "Купалою". Біля Марени з Купалою парубки розводили велике вогнище, яке здавна було символом добра й справедливості, оберігаючи людей від злих духів. Дівчата в цей святковий вечір клали за пояс любисток, щоб хлопці "липнули". Цілий вечір кружляла у веселому хороводі навколо Марени з Купалою та вогнища молодь. Іван Кобзар не відходив від Соломії, Григорій Золотаревський любився з Наталкою Помазан, Петро Рогачка – з Оксаною Пархоменко. Усі інші теж познаходили собі пару. Тільки Тарас стояв засмучений, ревниво поглядаючи на Соломію. У його душі клекотала буря, яку неможливо було притишити ні веселим співом, ні стрибками через вогнище, ні чаркою горілки. Муки першого потаємного, неоціненого, неприйнятого й самотнього кохання нестерпним вогнем палили молодого парубка.

Йому хотілося закричати на весь голос, забігти кудись далеко за край світу, щоб не бачити, як жартує з іншим його кохана Соломія. А Соломія безтурботно веселилася, нічого не помічала, танцюючи з Іваном Кобзарем, стрибала через вогонь, обпікаючи босі ноги, і все сміялася. Потім парубки й дівчата пішли до річки. У цю ніч, говорять люди, на берег Хоролу виходять утоплениці-русалки, щоб упіймати та залоскотати якого-небудь козака. Отож ніхто в пізній час до ріки йти сам не наважувався, хіба що тільки гуртом. Кожна пара знайшла собі місцинку на березі, і всі почали пускати свої вінки за течією. Чиї зійдуться й попливуть разом, тим і бути навіки в парі! Так з давніх-давен дізнавалися про свою долю дівчата. Соломія пустила свій віночок на воду й завмерла, вдивляючись, куди понесе його стрімкий потік. Іван Кобзар і Тарас теж пильнували свої вінки й чекали, чий прибіється до вінка Соломії. А вони пливли тихо по воді один за одним, потім їх закрутило й завертіло в шаленім танці, а згодом вони зовсім зникли в темряві ночі. Важко відгадати, що віщувала ріка молодяткам. А їм і байдуже, побігли далі веселитися. Палахкотів купальський вогонь, здіймаючи язики до зоряного неба й освітлюючи веселі молоді обличчя. Парубки та дівчата продовжували стрибати через багаття. Скрізь лунали сміх і співи. Перед світанком, коли вже закричали треті півні, молодь почала розходитися. Пара за парою йшли вони з піснями вулицями села, залитими срібним місячним промін-

ням. Самотній Тарас із болем у серці проводжав очима Соломію з Іваном Кобзаренком. Соломія виводила дзвінким і ніжним голосом:

*Ой не ходи, Грицю,
Та й на вечорниці.*

Через деякий час усе навкруги стихло. Село заснуло, затихло, тільки десь у садочку витьохкував соловейко, продовжуючи нескінченну пісню кохання.

Сидлох

*Не жаль злого: коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль недоброго такого,
Що й славу вміє одурить.*

Т. Г. Шевченко

Чутки про указ Урядового Сенату, який повертав турбаївцям козацьку волю, з кожним днем усе далі й далі поширювалися вулицями Турбаїв, по навколишніх хуторах Романівці, Петрівці, Кравченках, Довженках, доповзли аж до самих Зубанів, Кринок, Вергунів та поповзли далі, до Остапйого На величезних просторах Миргородщини, які загарбали й поневолили погані правнуки козацького роду перевертні Базилевські, кріпацький люд загорівся надією. Говорили, милостива імператриця видала указ, за яким усім покріпаченим козакам Миргородщини повертається назад козацька вольність. Люди, затамувавши подих, чекали манни небесної... Найрішучіші не тільки чекали, а на кожному кроці відстоювали свою людську гідність перед ревними панськими посіпаками. З кожним днем усе більше непокори й грізних бунтарських вигуків доводилося відчувати на собі панським гайдукам. Пани Базилевські тепер майже щодня мали вислуховувати скарги економів, десятицьких, ланових, гуральних і війта про бунтарство селян. Зловісно свистіли, люто розсікаючи повітря, канчуки гайдуків на панському подвір'ї, караючи непокірних кріпаків. Але тривожних чуток та духу бунтарства й вольності вже неможливо було заглушити. Під осінь хвилювання серед селян почали тривожити панів Базилевських.

Одного погожого осіннього дня до воріт панського маєтку під'їхала карета з дворянським гербом поміщиків Остроградських. Не встиг ще дворовий Гордієнко й доповісти, як до панських покоїв зайшов молодий фронт Олександр Михайлович Остроградський, який служив при дворі пажем імператриці. Погостювавши влітку в маєтку батьків, він збирався вже відправитися до столиці. Базилевські жили в мирі з Остроградськими й обмінювалися з ними дружніми візитами. Поява гостя їх не здивувала.

– Радий, дуже радий бачити вас, шановний Олександрє Михайловичу! Ми в нашій провінційній глушині зовсім здичавіли без культурного товариства.

Дружина Васи

Іван Кравченко

На таке вітання Остроградський весело усміхнувся:

– Годі, годі, вельможний Іване Федоровичу, бідкатися! Чув я, що ви тут не так уже й погано живете. Усе собі земельки, кріпаків та грошенят накопичуєте, перетворившись на справжніх миргородських царків! Навіть із самими Кочубеями не побоялися позмагатися за багатство й владу. Відчувається широкий розмах, який можна порівняти тільки з перемогами самого славного Александра Македонського.

– Усе підсміюєтеся з нас, хуторян, Олександрє Михайловичу? Ми люди прості, за чинами не ганяємося. У масони не пнемося й у філософи не годимося. Усе то суєта суєт. У трудах праведних, у сільській тиші дні свої проводимо й гостинно всіх приймаємо до нашої вбогої хатини. Слава Господу, є чим пригостити й задовольнити найвибагливіший смак. Прошу вас, шановний Олександрє Михайловичу, до столу, і ви в цьому відразу переконаєтеся.

З бібліотеки вийшов із книгою Вольтера в руках Степан Базилевський.

– Столичним гостям наш низький уклін, – мовив він до Остроградського й сів у крісло.

Столичний гость знову розсміявся:

– Ну чим не ідилія Жан-Жака Руссо? Серед первозданої природи з книгою в руках! Залишилося вам лише написати кілька ліричних од, прославляючи діяння й мудрість матінки-імператриці, і ви явите собою взірець дворянина.

Степан Федорович поклав книгу на столик і зітхнув:

– Дивний гумор у вас, шановний Олександрє Михайловичу. Не знаю, як його й розцінити: гніватися чи веселитися. Ви знаєте, що освіту ми отримали в кращому іноземному університеті, служили в намісництві, а потім добровільно усамітнилися у своїх володіннях, щоб не поклонятися чинам та знаті. Отут і живемо в тиші, самотності й страшній нудзі. Кожного дня одне й те ж: вівці, коні, корови, цегла, горілка, сіно, хліб і всілякі дрібниці господарські. А до того пияцтво, гультяйство, лінощі й непокура хлопів доводять нас до відчаю так, що кричати від люті хочеться на весь світ. Набридло все це до нестями!

– Не гнівайтесь, шановний добродію Степанє Федоровичу! Я добре знаю, що ви високоосвічені й обізнані з новітною літературою. Кращої бібліотеки, ніж ваша, по всій Миргородщині не відшукаєш. Я й на гадці не мав із вас насміхатися! А про ваших непокірних хлопів краєм вуха чув, – відповів Остроградський.

Іван і Степан Базилевські при цих словах гостя насторожилися.

– Слава Господу Богу, наші хлопи не піднялися на всю округу, а окремі випадки гультяйства іноді є, та це скрізь таке по сусідніх маетках. Що ж ви могли чути, шановний Олександрє Михайловичу, про наших мутирів особливе? Напевне, злі язики знову розносять плітки, а насамперед із партії нашого недоброзичливця предводителя Капніста? – гнівно обіззався Іван Федорович.

Остроградський здивовано глянув на Базилевського й запитав:

– Невже вам до цього часу нічого не відомо?

– А що саме?

– Гм, що саме, панове? А те, що ваш предводитель дворянства Капніст довбився відставки губернатора Лосева?

– Оце дива! Тепер Капніст і його братія візьмуть гору в губернії так, що нам і дихнути ніяк буде? – вигукнув Базилевський.

– Вони вже взяли віжки у свої руки. Новий губернатор Шишков тільки Капніста й слухає! Вам, панове, вони вже каверзу велику підготували, – загадково мовив паж імператриці.

– Того від них тільки й жди! Що там вони задумали, шановний Олександр Михайловичу? – улесливо мовив Іван Базилевський, підливаючи гостю в келих вина.

Остроградський по-змовницьки нахилився над столом і зашепотів до господарів, які напружено дивилися на нього:

– Чув я, панове, що Сенат прийняв рішення про повернення ваших хлопів із Турбаїв до козацького стану. Уже в Київське намісництво відіслано указ про виконання. От вам і перша ластівочка про злі наміри й діла панів Капністів і Шишкових. Вам необхідно негайно щось робити, доки губернатор не надіслав до Турбаїв судових чинів, які розорять ваш маєток!

Брати Базилевські переглянулися. Повідомлення їх заскочило, мов грім серед ясного неба.

– Значить, чутки, які ходять серед хлопів, правдиві? – злякано запитав Степан Базилевський.

– Ти що, з плигу збився? Шановний Олександр Михайлович явно хоче нас розіграти, але йому сьогодні не пощастило, – невдоволено обізвався Іван Базилевський.

– На жаль, панове, усе, що я сказав, правда. Ви скоро самі в цьому переконаєтеся, – з притиском мовив Остроградський.

– Якщо це правда, то по якому праву? У нас зберігається купча на село Турбаї, у якій жодна душа не названа козацькою. Ми пані Краміній заплатили по 60 червінців за кожного мутиря й віддавати задарма жодного з них нікому не збираємося. Навіть тоді не відступимося від свого добра, коли сам новоспечений губернатор сюди припреться зі своєю судовою братією сутяг і драпчників. Ми знайдемо й на них управу! – гнівно вигукував Іван Федорович, нервово походжаючи по кімнаті.

– Так, так, добродію, це дуже неприємно для вас. Світ став несправедливим і жорстоким. Хто з нас може похвалитися тим, що має навколо себе тільки друзів? Я знав, що рішення Сенату про повернення турбаївцям козацтва викличе у вас справедливий гнів, і вважав за обов'язок попередити своїх друзів про небезпеку, – мовив Остроградський, наголошуючи на кожному слові.

Степан Базилевський мовчки слухав розмову брата з гостем і нервово постукував пальцями по томику Вольтера. Він явно хвилювався й старався зрозуміти, наскільки реально нависла над ними небезпека. Поправивши напудрену перуку й витерши спітнілий лоб, він скористався паузою й собі втрутився в розмову:

– Дев'ять років тому всі плітки про козацтво турбаївців були припинені законним рішенням суду, який затвердив їх хлопами пані Крамінії. На підставі цього ми купили в неї це убоге село Турбаї. Стояло воно пустою серед

болотистого луку, а тепер ми тут збудували три шинки, дві гуральні, цегельний завод, лісопилку, млин із сукновальнею, кінний завод і сироварню, розвели отари породистих тонкорунних овець, молочні стада корів бельгійської породи, завезли першокласних свиней, індиків, курей та гусей. Гляньте на наше господарське подвір'я, шановний Олександр Михайловичу! Воно забудоване добротними клунями, коморами, сараями, погребами й усілякими іншими спорудами. Навколо будинку дбайливо вирощені й доглянуті парк і сад. Усе це Базилевським не впало з неба! А тепер усе нажите нами добро доведеться кинути собаці під хвіст?! Швидше світ стане догори ногами, ніж те станеться!

Базилевські все більше й більше розпалювалися, проклинаючи Капніста, губернатора й Сенат. Вони бігали по кімнаті, нервово розмахуючи руками. Зупинившись біля гостя, який приніс недобру вість, Базилевські грізно кричали, витріщивши очі:

– Не дозволимо!!!

Збентежений Остроградський підвівся й невдоволено промовив:

– Пробачте, але я тут до чого? Хіба я забираю ваших хлопів? Я хотів зробити вам добру послугу, а почув натомість докори й образи. Дозвольте відкланятися, панове.

Олександр Михайлович піднявся й із почуттям гідності та з гордо піднятою головою попрямував до дверей. Базилевські опам'яталися й принішкли. Іван Федорович кинувся до гостя й почав умовляти його залишитися:

– Шановний Олександр Михайловичу, не гнівайтесь на нас! Усьому виною душевний розлад і несподівана звістка. Вибачте. Сказане в нападі гніву вас жодним чином не стосується. За дружнє ставлення до нас ми вам щиро вдячні й ніколи цього не забудемо. Ви людина столична, часто буваєте при дворі імператриці, і ваш візит для нас велика честь. Допоможіть нам, добродію, у горі, порадьте, що робити, куди податися?

Остроградський піддався настирливим умовлянням Базилевського й знехотя знову сів за стіл. Він випив ще чарку горілки, вислуховуючи скарги Степана Базилевського, який вів своєї:

– Зганьбилися ми, мов телепні. Обвели нас навколо пальця мугирі й дістали вороги лютіі! Що тепер робити? Допоможіть, шановний Олександр Михайловичу!

Остроградський слухав господарів уважно, устигаючи разом з тим віддавати шану й найдкам та напоям. Витерши уста серветкою, він поважно відповів:

– Відмінити рішення Сенату вже неможливо, а перешкодити виконанню – це в наших силах. Я думаю, що вчити вас цій справі не потрібно.

Іван Базилевський ожив, очі його загорілися:

– Десять років тому нам довелося добренько поморочитися з клятими турбаївцями, і впорались ми із цим добре. А от бач, знову голову підняли! Можна було б і не хвилюватися, але, самі бачите, шановний Олександр Михайловичу, що тепер обставини зовсім інші. Політику тепер у губернії ведуть наші вороги, і вони, звичайно, постараються використати цей випадок, щоб насолити нам.

Остроградський ствердно закивав головою:

– Предводитель дворянства Капніст має авторитет серед вельмож і в самої матінки-імператриці. З його партією впоратися вам буде нелегко, але червінці сильніші за все на цім білім світі. Не шкодуйте їх, панове, судовим чинам, і вони за гроші й рідного батька продадуть!

– Нічого не пошкодуємо, друже, щоб зберегти своє добро. Село Турбаї є центром нашого помістя, і втратити його – це означає повністю розоритися. А заново все починати – уже літа не ті...

Іван Федорович замовк, схиливши голову на груди. Посидівши так хвилину, він підвів голову й уїдлимо посміхнувся:

– Дякувати Господу Богу, у нашій імперії завжди залишається правим той, хто більше платить. Доведеться замазувати очі всій судовій сволоті, яка буде виконувати мерзенний указ Сенату! Тільки поможи, Господи, а тоді вже ми доберемося до наших підлих мугирів! Отоді вже вони в нас оніміють на завжди, забувши навіки про своє паршиве козацтво!

– Головне, шановний Іване Федоровичу, не падати духом. Капніст із губернатором Шишковим і своїми прихильниками в Малоросії зараз святкують перемогу, улестивши імператрицю і її фаворитів. Але нічого вічного немає на цьому світі. Імператриця вже в літах, а її фаворити міняються швидше за осінню погоду. Затягніть справу на кілька років, і я запевняю вас, що обов'язково виграєте її, – говорив уже трохи захмелілий Остроградський.

Степан Базилевський заперечив:

– Дурень думкою багатіє, а ми радіємо лише надії, мов діти маленькі. А якщо не зуміємо затягти виконання рішення Сенату, що тоді робити, га?

– Це лише Богу відомо, що буде завтра. Якщо й трапиться така біда, Степане Федоровичу, то можна й виконати той клятий указ, але при цьому нічого не втративши.

Остроградський голосно розсміявся:

– Та не гнівайтесь, друзяко! Я ще не зовсім із глузду з'їхав, хоч горілочка й мед у вас відмінні. Щастя ваше, панове, що в тому указі Сенату не названі імена турбаївців, які підлягають переводу до козацьких реєстрів. У цьому й уся заковика! Адже можна й зовсім не відшукати предків отих 76 хлопів, яких полковник Капніст через свою дурість записав у козаки. Вони зникли безслідно, назавжди! І чим більшого ви підсунете судовим чинам хабаря, тим певніше, що вони не побачать у Турбаях козаків.

Усі весело розсміялися. Справа уже не здавалася такою безнадійною, як у перші хвилини. Базилевські потроху заспокоювалися, готуючись до затяжної оборони. Провівши гостя, вони вирішили негайно зібрати сімейну раду. До всіх родичів помчали гінці. У Зубані до колезького асесора Андрія, у Вергуни до надвірного радника Федора, у Харківську губернію до полковника Петра й підполковника Івана. Не забули й про сестру Марію з Остапйого. Велика родина Базилевських збиралася на змову, щоб знову обдурити турбаївців.

Зіслать

*І я прозрівати
став потроху... Доглядаюсь –
бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
не люди, а змії...*

Т. Г. Шевченко

Через кілька днів після візиту пажа імператриці Остроградського до Турбаїв з'їхалася вся велика родина Базилевських. Господарі маєтку, надвірні радники Іван і Степан Базилевські, радо зустрічали своїх братів Андрія, Федора, Івана, Петра й сестру Марію у своєму будинку. Серед прибулих гостей виділялися полковник Петро Федорович і підполковник Іван Федорович своєю зібраністю, упевненими й рішучими рухами та лаконічною мовою військових. Петро Базилевський з'явився до Турбаїв у кареті, запряженій цугом чотирма парами породистих коней. Машталір у мундирі унтер-офіцера гвардії впевнено правив екіпажем. Поряд з каретою полковника скакали на конях два його ад'ютанти. З не менш парадною пишністю з'явилися й інші, викликаючи цікавість у дівори. Дорослі мешканці села насторожено поглядали на панський двір, який заповнювався гербовими каретами панів Базилевських і їхніми слугами. Нічого доброго турбаївці від отого зборища для себе не чекали. І, звичайно, не помилилися.

Пани радилися між собою, як краще назавжди поневолити турбаївців у кріпацькому рабстві. Кожний із них говорив своє. Колезький асесор Андрій Федорович Базилевський був у дружніх стосунках із повітовим стряпчим Махном і говтвянським городовим князем Шаховським.

– Не один раз я їх виручав із біди, то й вони нас тепер не підведуть. Семен Іванович Махно за бажання всякий указ Сенату в повітовому суді зможе надійно приховати.

Полковник Петро Базилевський рішуче заперечив:

– Усе це цивільні викрутаси! А справа вирішується значно простіше. Треба виловити на селі заводіїв, відшмагати їх до нестями, відібрати в них худобу та інше майно, щоб не було приводу із себе козаків удавати, і відправити їх усіх із села на хутір Очеретуватий на роботи під якнайсуворішим наглядом. Хлопи повинні відчувати нашу силу, перейнятися страхом, і тоді вони самі відмовляться від своєї маячні про козацтво. Їхньому гульгтяйству назавжди поклала край матінка-імператриця, а поява указу Сенату є якоюсь безглуздою випадковістю, яку ми невдовзі залагодимо.

Промова брата Петра відразу припинила всякі мудрування родини й дала чіткий план дій. До панського двору негайно викликали війта Власа Коваленка, економа Гната Москаленка, писаря Стецька Прокопенка, десяцьких і секунд-майора Тамбовського полку Лаптева, який із двома ротами егерів квартирував у Турбаях. Господар Турбаїв Степан Федорович звернувся до війта:

– Вибрали ми тебе, Власе, старшим на селі, щоб вірно служив, підтримуючи спокій і порядок у всьому. А особливо пильно маєш прислухатися до розмов, помічати неподобства й припиняти злі теревені.

– Стараюся, шановний Степане Федоровичу! – покірно мовив вїйт, розгублено поглядаючи на панство.

Другий господар Турбаїв Іван Федорович невдоволено закричав:

– Стараєшся, лайдаку паршивий?! А звідки ото з'явилися різні плітки про козацтво, про волю? Хлопи роз'їжджають усюди із села, відшукуючи козацтва, підняли гвалт на всю округу, а тобі все байдуже!

Вїйт не очікував такого й збився з пантелику, витріщившись перелякано на панів. Базилевські дивилися на Власа Коваленка з явним презирством. Від тих поглядів у вїйта аж похолело в грудях. Не тямлячи себе від переляку, він забелькотів:

– Я завжди доповідав вам, що Золотаревські, Кобзарі, Помазани, Цапки й усі інші гультіпаки, які марять козацтвом, дуже зухвало поводяться, виявляють неповагу на кожному кроці. Останнім часом зовсім вийшли з покори Роман Кобзар, Назар Олефір, Василь Цапко, Семен Помазан і Трохим Довженко. На хуторі Романа Кобзаря вони свої зборища час від часу проводять із пиятикою та іншими неподобствами. Уже слова сказати нікому не можна, огризаяються всі, мов скажені!

– Ще й погрожують розправою! – обізвався економ.

– Проходу не дають! – зашуміли десяцькі й ланові. Панські гайдуки всі разом почали скаржитися на непокірних турбаївців.

Полковник, підійшовши до них, гаркнув:

– Мовчати! Як посміли розпустити хлопів до краю? Шмагати! Усіх вас відшмагати треба, ледацюги!

Гайдуки притихли, чекаючи грізної панської кари. Та от господар маєтку Іван Федорович обвів своїх слуг суворим поглядом і наказав:

– Рушайте негайно до Романа Кобзаря й усієї його ватаги та волочіть їх до панського двору. Ми їм покажемо козацтва!

Вїйт Влас Коваленко нерішуче мовив:

– Ваша милосте Іване Федоровичу! Щоб не сталося біди, не завадило б москалів попросити допомоги нам.

Полковник Петро Базилевський повернувся до секунд-майора Лаптева:

– Віддайте наказ своїм молодцям утихомирити бунтівників. Обіцяємо відмінної горілки за службу.

– Слухаю, пане полковнику! – відчеканив Лаптев і побіг виконувати наказ.

За ним поспішили й панські гайдуки. Базилевські залишилися чекати турбаївців, задоволено переглядаючись і посміюючись. Тільки Степана Федоровича в цей час обсіли тривожні думки: "Де хлопів могли взяти грошей, щоб добитися "Рішення" Сенату? Хто верховодить серед цього підлого зброду? Які замисли затаїли вони проти своїх законних господарів?" Невдовзі москалі з гайдуками почали звозити козаків. Вони були зв'язані по руках і ногах і скидані купами на вози. На панському дворі їх поставили на коліна. По розірваній одежі й синцях було видно, що козаки чинили спротив на-

сильству гайдуків. Степан та Іван Базилевські обійшли, не поспішаючи, турбаївців і зупинилися біля Романа Кобзаря. Степан Базилевський несамовито закричав на нього:

– Ану розповідай, негіднику, що замишляєш проти своїх панів?! Чого зборища харцизяк у своєму дворі збираєш?! Де гроші брали для підкупу різних пройдисвітів, які обіцяють вам козацтво?!

Роман Кобзар мовчав, низько схиливши голову.

– Мовчиш, гультіпако! Ану розв'яжіть йому язика батогами! – крикнув Базилевський до гайдуків. – Та лупіть із пристрастю, щоб місця живого не залишилося!

Гайдуки кинулися на козака, зірвали сорочку й почали шмагати щосили батогами. Били з люттю, яка давно накопичилася в них на козаків. Від тих ударів спина Романа вкрилася кривавими смугами, нестерпний біль пронзував усе тіло.

– Говори, що задумали проти панів?! – верещав Степан Базилевський.

– Де гроші брали на підкуп чиновників? – кричав Іван Базилевський.

Кобзар тільки стогнав. Розлючений Іван Федорович сам узявся лупцювати козака по спині, яка вже перетворилася на криваве місиво.

– За що людину мучите? Гріх на свою душу берете, пане, – не витримав Назар Олефір, який вже не міг далі дивитися на муки товариша.

Розлючений Базилевський накинувся на неочікуваного захисника:

– Ти мене, собача мордо, Богом лякаєш?! А грабувати панське добро, забувши восьму заповідь, не гріх? Де взяли гроші на підкуп судових чинів, як не в нашому господарстві? Злодюги! Бити! Усіх злодіїв бити без жалю!

Панські гайдуки заходилися жорстоко лупцювати Семена Помазана, Трохима Довженка та інших непокірних турбаївців. Чути було тільки свист батогів і різок, розлючені крики панів та стогін катованих. Нарешті озвірілі від люті Іван і Степан Базилевські потомилися, до нестями б'ючи козаків. Вони підійшли до рідні, яка спокійно спостерігала за страшним видовищем, і присіли відпочити.

Полковник Петро Базилевський здивовано стелував плечима:

– Били цих негідників до напівсмерті, а жодна хамська душа не закричала "Винен!" Істинні злодюги! Самих побоїв замало.

Іван Базилевський витер спітнілого лоба й покликав до себе вїйта:

– Відправляйся, Влаسه, по дворах оцих харцизяк, забирай худобу й зганяй її прямо до нашого двору. Та повертайся хутчіше!

Вїйт уклонився й побіг із гайдуками та москалями виконувати наказ пана. Іван Федорович звернувся до родичів:

– Самі бачите, у якому пеклі доводиться нам тут жити. Терпіти збитки ми ніяк не можемо. Витрачене оцими нікчемними мугирями наше добро на відшукування свого козацтва ми повернемо худобою.

Андрій Базилевський обережно запитав:

– Якщо із цими хлопами в змові наші вороги, то вони можуть знову підняти лемент на всю губернію. Як ви доведете їм, що ці злодії крали ваше майно?

– До Петербурга повірені турбаївської ватаги відвезли не одну тисячу грошей, це ми вже знаємо точно. А все те, що знаходиться в Турбаях, є нашою власністю, і ніхто не має права її розтринькувати! – запально відповів Степан Базилевський.

– І все ж таки слід бути обережнішими. Щоб закрити рота Капністу, не завадило б оформити все законним порядком, – порадив асесор Андрій Базилевський.

Надвірний радник Федір Базилевський підтримав брата:

– Андрій має рацію. Наші недоброзичливці готові на все, якщо дійшли зі скаргами до самого Сенату. Вони так і чекають нагоди, щоб призначити над Турбаями свою опіку.

– Чхати я хотів на всіх отих Капністів і їхню братію! У Турбаях ми із Степаном господарі, і ніхто нам не указ. Якщо хочете, щоб було по закону, то я не полінуюся відвезти цих злодіїв з їхньою худобою в Говтву до повітового суду! – рішуче відповів Степан Базилевський.

Підполковник Іван Базилевський, який до цього часу мовчав, обізвався до брата:

– Закони імперії для нас, благородних дворян, – надійний щит! Поганяй, Степане, до суду, і хай наші вороги від злості хоч луснуть, а вкусити все одно не зможуть.

Тим часом гайдуки робили свою чорну справу. Непритомних козаків відливали водою й надівали їм на шиї залізні нашійники з величезними шипами. По всіх Турбаях стяли крик, плач, сердито гавкали собаки, ревіла худоба. Лють і жорстокість Базилевських розпливлися зміїною отрутою по селу, несучи горе в кожную хату. Через деякий час почали збиратися в дорогу до Говтви: гайдуки скидали на вози знесилених козаків, машталір оглядав панську коляску, а писар Стецько Прокопенко переписував худобу, відібрану в турбаївців. Тут було більше трьохсот голів волів і коней.

– Ну, з Богом! – мовила Марія Базилевська на прощання братам. Карета виїхала з двору й повернула в напрямку Говтви. За нею тяглися вози із закривавленими козаками, брела череда награвованої худоби. Вибравшись на битий шлях, незвичайна процесія поволі віддалялася від Турбаїв. Колеса возів, на яких сиділи й лежали козаки, безперестанку то пірнали в ями, то підстрибували на грудках нерівного шляху. Кожний поштовх віддавався нестерпним болем у їхніх пошматованих побоями тілах. Незабаром на обрії замаячила гірка, на якій височів храм. З кожним кроком все ясніше виднілися його позолочені хрести. Нарешті біля підніжжя пагорба заіскрилося плесо річечки Говтви, що впадала неподалік у Псел. У ніжній зелені берегів забілили хатки містечка Говтви. Сюди, до величної Успенської церкви з дев'ятьма позолоченими банями, з усієї округи з'їжджалися прихожани. У ній були три престоли: головний – Успіння Пресвятої Богородиці, з правого боку – Святої Трійці, з лівого – Святого Миколая. От і зараз там повно людей. Іде служба. Василь Цапко, застогнавши від болю, з ненавистю сплюнув:

– Моліться, дурні, а он за церковною брамою на вас уже чекають душогуби, щоб шкуру з вас живцем здерти! Не молитися, а давити цих гадів треба!

Друзі по нещастю не обзивалися. Вони стогнали від болю, час від часу непритомніючи. На вулицях Говтви турбаївську процесію жителі з острахом проводжали поглядами. Вони хрестилися їй, нишком перемовляючись, збирались у гурти. Біля міської ратуші на центральному майдані процесія зупинилася. Закривавлені козаки на возах і череда худоби на майдані збурили мешканців Говтви. Сюди почали збиратися люди. Кругом чулося:

- Бач, як покалічили!
- Страждають, бідолашні, нізащо.
- Упаде кара Господня й на наших панів!
- Замовкни, а то он уже чорти городничого несуть.

На площі з'явився князь Шаховський, який повагом ішов до ратуші в супроводі земського засідателя Семена Кавуна. Зупинившись, він здивовано оглянув гурт худоби й натовп людей на майдані.

– Який це недоумок вирішив тут худобу пасти? Ану негайно піди дізнайся! Я зараз покажу, як порушувати порядок у місті!

Земський засідатель поспішив до погоничів, які стерегли худобу на майдані, розпитав їх про господаря й прибіг доповісти князю:

– Ваше благородіє, скотину цю пригнали аж із села Турбаїв...

Городничий, почервонівши від гніву, пробасив:

– Хто дозволив? Тільки цього не вистачало! Тут не скотний двір! Негайно прибрати!

Князь тицьнув пальцем у Кавуна, який топтався поряд:

– Біжи, голубе, до цих негідників і накажи їм забиратися геть!

Городничий, задоволений своїми рішучими діями з наведення порядку в містечку, повільно продовжив свій шлях по майдану. Біля будинку земського суду він запримітив коляску поміщиків Базилевських і самих вельможних господарів Турбаїв. Тут князь Шаховський зупинився, буркнув щось собі під ніс і повернувся до Кавуна, який намагався спровадити погоничів із худобою за місто.

– Семене! Облиш цих телепнів, хай залишаються. Кажеш, вони з Турбаїв?

– Еге ж, звіди принесла їх лиха година.

– Так, так... А я спочатку й не здогадався, що це пани Базилевські прибули до нас. Цікаво знати, до чого б це все? Підійду розпитаю.

Князь Шаховський підійшов до Базилевських і ще здалеку весело вигукнув:

– Скільки літ, скільки зим! Дуже радий вас бачити, панове. Моє шанування...

– А-а, та це ж його світлість, наш благодійник князь Владислав Станіславович! Низький уклін, – відповів Іван Базилевський.

Привітавшись, старі знайомі розговорилися, і Базилевські повідали князю про своє горе з турбаївцями, приправляючи розповідь перцем і сіллю.

– От мерзота! Потрапили б вони мені в руки, я б їм показав козацтва! Якщо потрібно, то в мене для таких злодіїв є належне місце. Завжди до ваших послуг, панове, – поспівчував князь Шаховський.

У Говтві нещодавно збудували велику в'язницю неподалік від ратуші й суду. Городничий пишався нею, як італійці храмом Святого Петра в Римі, і зав-

жди був готовий запроторити туди непокірних хлопів. Іван Федорович подякував за турботи:

– Не треба, шановний Владиславе Станіславовичу! Ми для них підшукали вже чудове місце на хуторі Очеретуватому.

Базилевські розсміялися, а разом із ними й князь Шаховський.

– Давненько ми з вами не сиділи за гральним столом. Приїжджайте до нас у Турбаї, Ваша світлосте. Цього року відмінні наливки є, дуже чудові, – запросив князя в гості на прощання Іван Федорович.

– Неодмінно, неодмінно, панове, приїду! – задоволено відповів князь і продовжив свій шлях.

Базилевські залишилися біля коляски чекати стряпчого Махна. Уже минуло близько години після того, як він пообіцяв облишити всі свої справи й з'явитися, а все затримувався, виводячи з терпіння своїх клієнтів. Степан Базилевський невдоволено бурмотів:

– Де подівся отой паршивий канцелярський пацюк?

– Бог терпів і нам велів, – повчально відповів брат.

Нарешті з'явився довгоочікуваний стряпчий. Його худу й згорблену постать облягав старенький мундир. В одній руці він тримав теку з паперами, а другою спирався на палицю. На блідому, аскетично суворому обличчі Прокопа Петровича Махна виблискували хитруваті тернові оченята. Базилевські з полегшенням зітхнули, приховуючи свою роздратованість і розпливаючись у люб'язних усмішках:

– Покірно дожидаємося вас, шановний Прокопе Петровичу.

Стряпчий увічливо поклонився, і в його голові блискавкою промайнула згадка про борг у 1700 червінців нежданним гостям. Махно ніяково посміхнувся й став ще запобігливішим:

– Прошу вибачити мене за затримку, панове. Служба така, що з усіх кінців тягнуть за поли клієнти. В одного невідкладна справа про спадщину й розділ батьківщини, інший благає захистити від ненаситного сусіда, який привласнив собі його земельку, третій хоче взяти гору над самим паном губернатором. Справи, справи... Суєта суєт! Але вам, шановні панове, я завжди радий прислужитися. Якщо вас тривожить той невеличкий боржок по векселю, то будьте певні...

Іван Базилевський замахав руками:

– Боронь Боже! Як ви могли подумати таке? Якщо ви допоможете нам в одній справі, то ми про той боржок і зовсім забудемо.

– Радий старатися! Що в моїх силах, усе зроблю для вас! Прошу до моєї обителі.

Базилевські пройшли слідом за стряпчим до його контори. Переступивши поріг невеликої й похмурої кімнати, вони відчули себе тут не зовсім зручно. Зате Махно повеселішав, умостившись за свій робочий стіл. Тут він почувався всесильним. Ці вицвілі й облуплені стіни за довгі роки служби бачили сотні дивовижних історій, чули плач гордих дворян і ридання знедолених козаків, істеричні мольби поважних дам і неприступних красунь. У цьому непривабливому кабінеті відвідувачі знімали свої звичні світські мас-

ки. Людські почуття безсоромно оголялися перед сухопарим стряпчим, шукаючи в нього захисту від жорстоких людей і обставин або допомоги у своїх не завжди християнських задумках.

– Прошу вас влаштовуйтеся зручніше й повідайте мені, що тривожить вашу душу, – запросив Махно клієнтів, показуючи на грубі дерев'яні стільці.

Базилевські присіли, Іван Федорович обережно почав викладати суть справи:

– Ми не збираємося зловживати нашими добрими стосунками, шановний Прокопе Петровичу, щоб вимагати чогось неможливого або премудрого. Справа наша досить проста. Ви пам'ятаєте отой гучний процес пані Краміної з турбаївцями?

Махно, хвилину помовчавши, ствердно кивнув головою:

– Так, так! Це було років десять тому. Заплутана була справа настільки, що сам чорт ногу в ній зламав би. Але навіщо це вам?

– Для того, любий, що оті турбаївські хлопи знову воду каламутять, хочуть відновити своє козацтво.

Стряпчий хіхікнув:

– Як кажуть, "что написано пером, того не вырубишь и топором"!

– У тому-то й уся біда, що не завжди все правильно пишеться! Покійний Данило Апостол полінувався гетьманський універсал на село Турбаї нашкрятати, а це тепер дало можливість ворогам заперечувати наше право на турбаївців. З'явився навіть наказ Сенату про повернення деяким нашим хлопам козацтва.

Махно здивовано підняв брови:

– Хто б міг подумати! Чого тільки не зробить людська злоба!

– Ой, не кажіть, Прокопе Петровичу! Єдина надія на вашу мудрість і чуйне серце. Вік не забудемо цієї послуги. За винагороду не переживайте. Ось ваш вексель на 1700 червінців. Його вже нема, – Іван Федорович порвав вексель на дрібні клапти і викинув. – Це тільки аванс. Після закінчення справи одержите, добродію, ще дві тисячі й усякого добра з господарства не пошкодуємо.

– Дякую, дякую вам, Іване Федоровичу! Що накажете зробити? – покірно бурмотів стряпчий, відчувши добру наживу.

– Дрібниці, друже. Я вже говорив про отой паршивий указ Сенату. Необхідно його заховати подалі, щоб і згадки про нього не було чути.

– Постараюсь, шановний Іване Федоровичу! Скільки зможу, стільки й буду приховувати.

Степан Базилевський невдоволено обізвався:

– Цього замало. Необхідно знищити указ і поховати його назавжди.

Стряпчий заперечив:

– Але може з'явиться запит з управління намісника про його виконання. Пришлють нову копію, та ще й урядовців із ревізією. Зовсім поховати неможливо. Але за бажання зробити багато чого можна.

– От-от, Прокопе Петровичу! Що ж можна зробити?

– Можна приховати той наказ, поки його не кинуться зверху відшукувати. Потім, не поспішаючи, вести слідство років зо два, а потім прийти до потрібного нам рішення...

– Що то значить мудрий чоловік! Робіть, як знаєте, а поки що нам необхідно відібрану в бунтівників худобу законним порядком записати як повернення нашої власності, а також узяти розписки в найзавзятіших харцизьяк, що вони є природні посполиті.

– Ну, це дрібниці, але за них теж треба нести відповідальність, – багато значно попередив Махно.

– За це отримаєте додаткову винагороду, – запобігливо відповів Іван Базилевський і поклав на стіл перед стряпчим гаманець із червінцями.

Після доброго хабаря стряпчий Махно негайно оформив усі необхідні папери. Залишалося одержати розписки від турбаївців, які продовжували сидіти закуті на возах і терпіли муки від кривавих ран, у тому, що вони є природні хлопи. Піднесли папери Роману Кобзарю.

– Підпиши ось тут, – гримнув Іван Базилевський.

– Дякую, пане. Мене уже списали так, що й дихати несила, – кволим голосом відповів козак.

– Значить, мало писали, якщо зухвальства свого не покинув! Підписуй, бо часу немає теревені правити з усяким бидлом.

– Нічого мені з тобою, пане, підписувати. Нас один Господь Бог може розсудити, – спокійно відповів Кобзар.

– А, так ви знову за своє?! Не хочете підписувати, що ж, невелика біда. Волосний писар за всіх вас, безграмотних, руку прикладе. Усіх злодіїв негайно везіть в Очеретуватий. Отам я їм покажу козацтва! – заверещав Іван Базилевський.

Худобу погнали назад до Турбаїв, а вози зі знесиленими від побоїв козаками направили на хутір Очеретуватий. На прощання Іван Базилевський наказав економу Гнату Москаленку:

– Відповідаєш за кожного злодія головою! Передай прикажчику Однору, щоб очей з них не спускав і кожного дня всіх на роботи без перепочинку до самого Різдва ганяв. Хай мочать коноплі в ставках, поки не задубіють там песиголовці від морозів! – люто вигукнув Базилевський і скочив у карету.

Машталір махнув батоном, і карета помчала дорогою, залишаючи за собою клуби куряви. Економ постояв ще деякий час, поки коляска не зникла за воротами, і повільно пішов до возів із козаками. "Круто взяли Базилевські. Тепер турбаївцям не ждять від них добра", – подумав Гнат Москаленко й пішов поряд із крайнім возом. Козаки сиділи похнюплені й мовчазні. Василь Цапко, зціпивши від болю зуби, суворо дивився кудись удалечінь.

Шлях тягнувся солончаковою рівниною, на якій тільки де-не-де виднілося деревце й убога травичка. Далі почалися болота аж до самого Очеретува-того. Край цей був непривітним і невеселим. Хутір був серед озер, зарослих густим очеретом, від якого й пішла його назва. Заграбастали цю землю Базилевські двадцять років тому в козака Якова Кулябки й розводили тут льон, коноплі та тонкорунних овець.

Улітку місцеві жителі вирощували льон і коноплі, пасли отари овець і кіз, ловили рибу, а восени й узимку вимочували коноплі, сушили й тіпали їх на прядиво, стригли овець, топили лій, дубили шкіри й смушки, ткали полотно, шили й вишивали сорочки, шевцювали й навіть жали очерет. Цілий рік

без відпочинку, не присідаючи, тяжко працювали поневолені. Скажений прикажчик Одновол замучив хуторян побоями й непосильною працею, щоб вислужитися перед Базилевськими. Недобра слава про звірячу жорстокість прикажчика розійшлася далеко по навколишніх селах. Тому й відправляли сюди, як на каторгу, Базилевські непокірних хлопів. Багато з них утікали від жорстокої тиранії за Дніпро. Та за кожного втікача розплачувалися сусіди, у яких Базилевські взяли розписки в тім, що вони будуть стримувати один одного від втечі під страхом жорстокої кари. Але це мало допомагало. Тоді вони завели на втікачів окрему книгу.

Приймати засланців в Очеретуватому прикажчик Одновол звик як поодинокі, так і гуртом. Але такої великої партії йому ще не доводилося зустрічати ні разу.

Після Покрови похолодало, почалися перші нічні заморозки, пішли холодні осінні дощі з пронизливими вітрами, і прибулим треба було підшукати житло.

– Крім комори, у яку цього року не засипали ніякого збіжжя, бо вона протікає, у мене для цих голубчиків нічого не знайдеться, – заявив Одновол економу.

– Не переживай, Микито! Цим ланцям і таке житло згодиться. Вони все козацтвом своїм марять, а для козака, звісна річ, за постіль завжди був степ широкий, а небом вони вкривалися. Отож нехай небораци козакують у клуні до самого Різдва, поки озера не позамерзають!

Економ із прикажчиком зловтішно захіхикали. Турбаївських козаків загнали в стару діряву комору. На холодну долівку не постелили навіть соломи.

– Кинь оберемок очерету хоч для тих, хто сидіти не може, – обізвався до прикажчика Василь Цапко.

– Що ж то за козак, що звик спати тільки на м'якенькій перині під боком у жінки? Для мугирів я й носилок соломи не пожалів би, а для козаків така розкіш ні до чого! – зло насміхався прикажчик, замикаючи двері клуні.

Турбаївці вибрали більш затишний куток і стали лаштуватися на ніч.

– Собак так не тримають, як нас, неборак, – гірко зітхнув Роман Кобзар.

– Хоч би на долівку що підмостити, щоб від сирої землі не протягло, – простогнав Назар Олефір, якого знівечили не менше за Романа Кобзаря.

Василь Цапко підвів голову й через дірки в покрівлі побачив зорі. Він деякий час дивився в небесну далечінь і тихо прошепотів:

– Зглянься, Господи, над нами грішними, – і перехрестився.

Потім звернувся до наймолодшого Григорія Золотаревського:

– Ану, синку, спробуй зі стріхи насмикати очерету. Усе одно покрівля вся наскрізь світиться, як у жебрака сорочка.

Хлопець підвівся й підійшов до дверей. По них він видряпався до крокв. Учепився вправно за лати й почав висмикувати прогнилий очерет. Козаки повеселіли, підмощуючи собі хоч яку-небудь постіль. Та невдовзі за дверима клуні почувся сердитий голос:

– Ти куди ото заліз, негіднику? Ану геть назад, а то зараз як стрельну з рушниць!

Григорій зістрибнув униз.

– Варту поставили, сволота! – обізвався з темного кутка Ничипір Тарасенко.

– Оце діждалися волі! На цьому хуторі серед очеретів і згинемо в неволі, – застогнав Назар Олефір.

Він був уже в літах і мав повагу серед жителів села. Але в усьому був дуже обережний, розсудливий і нерішучий.

– Не ховай нас живцем, Назаре! – невдоволено відповів Василь Цапко.

Запала тиша. Кожний думав про своє, але горе й мука були спільними. У всіх нили спина від побоїв, тіло задубіло від холоду, металеві нашійники із шипами не давали спокою ні на мить. По клуні гуляли протяги, бігали миші та щури, скрізь сиро й холодно. Жодного затишного куточка. У таких умовах ніч тяглася нестерпно довго. Нещасним здавалося, що їй ніколи не буде кінця. Та от морок у клуні почав поступово розвіюватися. Через дірки в покрівлі й стінах пробилося ранкове світло. Знадвору чути людські голоси й звичне ревіння худоби. Настав новий день. От біля дверей комори почулися кроки, розмова, потім загримів засув. Двері клуні зі скрипом розчинилися, і на порозі з'явився прикажчик Одновол із помічниками. Високий, огрядний і сутулий, він своїм виглядом викликав огиду й ненависть. Вишкіривши зуби, прикажчик пробасив:

– Де тут козаки ночують? Пора вже їм у похід збиратися до ставка. Конопельки там давно вже ждуть славних лицарів!

Він голосно розсміявся, задоволений своїм гумором. Йому підхікнули помічники. Змучені боями турбаївці мали пригнічений вигляд і викликали в панських посіпак тільки зловтішні посмішки. Вони сиділи мовчки, пронизуючи Одновола важкими поглядами. Тільки Василь Цапко, переборовши лють, спокійно відповів:

– Козаки перед походом добре відпочивають, їдять, щоб сил набратися.

Одновол перевальцем підійшов до Цапка й ткнув його пужалном батога:

– Хоч ти й за козака себе видаєш, але тут я отаман і базік не люблю. Не лізь, чоловіче добрий, поперед батька в пекло.

Принесли в казані пісного кулішу з коржем, а потім погнали на роботу. Біля ставка на березі висихали незліченні купи витягнутих із води кулів із конопель і льону. У чорній від мулу воді скрізь виднілися кілки, якими закріплялися в трясовині такі ж кулі конопель та льону, щоб вимокали. Їх треба було всі витягти на берег і розкласти сушитися.

Василь Цапко опустив у воду руку й похитав головою.

– У такій воді й закоцюбнути недовго, – мовив він.

Тут до нього підійшов прикажчик Одновол і люто закричав:

– Я вже казав, що не люблю базік. Ану швидше залазьте у воду, гультіпаки!

Він із силою штовхнув Цапка у воду, і не встиг козак отямитися, як над головою засвистіла нагайка. Грізні окрики й удари батогів погнали турбаївців у крижану купіль. Їхні ноги тонули в мулі по коліна, залишаючи на воді бульби та чорні плями. По пояс у воді простояли турбаївці цілий день, витягуючи із чорної маслянистої багнюки коноплі. Промоклі до кісток, вимазані з ніг до голови мулом, стомлені до нестями, вони лед-

ве дочекалися кінця робочого дня. На вечерю подали ріденьку затірку із черствим чорним хлібом.

– У доброго господаря такої страви й собака не їстиме, – тихо буркнув Василь Цапко, оглядаючись на злого прикажчика.

Поївши, турбаївці почали вмощуватися в клуні на ніч. Мокрий одяг прилип до задубілого від холоду тіла. Так і сиділи, поки втома й сон не здолали їх.

Наступні дні очеретуватської каторги нічим не відрізнялись від першого, затяглися вони до самої зими. Скажений прикажчик Одновол зі своєю зграєю помічників без жалю били козаків за найменшу непокору. Більшість людей від льодяної води в ставку й протягів у клуні занедужали. Нестримний кашель роздирав їм груди вдень і вночі. Ударили перші морози. Плесо ставу біля берегів затягла тонка крига. Пронизливий осінній вітер пронизував до кісток промоклих у воді турбаївців, валячи, знесилених, з ніг. Василь Цапко щосили стискав задубілі пальці, намагаючись витягти куль конопель із мулу. Та його так засмоктало в чорну й липку трясовину, що ніякими зусиллями козак не міг зрушити з місця. Зібравши всі сили, Цапко смикнув коноплі й упав у воду. Піднявся вимазаний з голови до п'ят мулом так, що рідні діти перелякалися б, угледівши таку мару. Кволим, але рішучим голосом гукнув до товаришів:

– Годі! Гинути в цьому багні я не бажаю! Краще загину в чесному бою з панською сволотою, як личить козаку, ніж хлопом у багні!

Він витяг з мулу кілок, яким закріпляли коноплі, і поволі рушив до берега. За ним – інші. По березі забігали стривожені панські посіпаки. Розлючений прикажчик погрозово махав кулаком:

– Ану назад, у воду! Кожного бунтівника заб'ю!

Турбаївці, незважаючи на ті крики, мовчки вийшли з кілками на берег. Наглядачі кинулися заганяти їх назад у воду, але швидко відскочили, ховаючись від ударів. Козаки так пригостили їх кілками, що прикажчик залишився на березі сам. Він не очікував такої рішучої відсічі й розгублено белькотів:

– Схаменіться, дурні, пани вам цього не простять.

– Гірше вже не буде, як є, а губити живцем себе не дозволимо! – обізвася Ничипір Тарасенко.

– Не дозволимо! – загули козаки.

– Хай буде по вашому. Ідіть до клуні, а я з панами переговорю, – пом'якшав Одновол.

– Хворих дозвольте до Турбаїв відвезти, а то помруть тут. Не бери гріха на душу, – обізвася Роман Кобзар.

Прикажчик щось бурмотів під ніс, ідучи слідом за козаками. Коли вони зайшли до свого непривітного житла, заgrimів засув, і настала тиша...

* * *

Тривожно гули дзвони турбаївської церкви. Біля неї на цвинтарі чути було скорботний спів півчих і плач односельців. У цей морозний грудневий день турбаївці ховали козака Панаса Підмазку. Привезли його хворим із хутора Очеретуватого три дні тому. Прокашляв, бідолаха, день і ніч безперес-

танку, а потім, на світанку, заспокоївся назавжди. Занапали нелюди Базилевські ще одну козацьку душу. Полетіла вона із сумних просторів великої руїни в кращі піднебесні світи.

- Царство тобі небесне!
- Хай земля буде пухом!
- Жди нас, брате, скоро всі там будемо!

Так примовляли турбаївці, кидаючи на домовину козака жмені сирі землі. Півчі проникливим скорботним співом наvertsали на очі сльози. Усім присутнім стало моторошно й навіть страшно. У цю мить кожний мимоволі подумав про свій прийдешній кінець, про власну смерть... Перед її лицем усе стає мізерним, нікчемним і малозначущим. І от височіє над свіжою могилою дубовий хрест. Рідні не перестають голосити. Друзі заспокоюють їх. Поступово односельці розходяться. Між зажуреними людьми швидко промайнула постать Йосипа Коробки й зникла в кущах бузку. Звідти писар непомітно розгляв юрбу, побачив там Романа Кобзаря, Василя Цапка, Ничипора Тарасенка, Назара Олефіра. Повз пройшли закутані в чорні хустки жінки та похнюплені мугирі. Окремим гуртом пройшли півчі. За ними поволі, з похиленою головою йшов титар Тарас Олійник. Йосип Іванович тихо погукав його. Той зупинився. Обличчя його відбивало глибоку скорботу. Заглиблений у свої тяжкі думи, він не відразу впізнав писаря. Привітавшись, вони поволі посунули стежкою до господарських приміщень церкви. Коробка мовчав, поглядаючи на похмурого Тараса.

- Отакі-то справи наші, шановний Йосипе Івановичу, - зітхнувши, обізвався нарешті Олійник.

Вони зайшли до невеликого приміщення у дворі церкви. Тут титар турбаївської церкви вів усі записи по невеликому, але клопітному церковному господарству.

- Журба та горе панують навкруги нас, - мовив знову Тарас Олійник, сідючи на ослін.

- Бачу я, що "Рішення" Сенату не принесло вам сподіваного щастя, - відповів Коробка. Йому було ніяково дивитися в очі титарю, немов у горі турбаївців була і його провина.

- Імператриця із Сенатом за тридев'ять земель від нас, та їм і діла до нас немає, а антихристи Базилевські під боком кожного дня творять чорні свої діяння. Горем орють, сльозами поливають, а жнива - самі бачите які. Похоронні дзвони б'ють по наших козацьких душах день у день...

- А що козаки? - поцікавився Йосип Іванович.

- Ех, друже, після вашого від'їзду панська лють вибухнула пороховою бочкою. Розгнівало їх "Рішення" Сенату так, що зовсім оскаженіли. Запроторили поважне козацтво наше на каторгу до хутора Очеретувагого й терзають їх там гірше за татарина або ляха. Бога кляте панство забуло, церкву навіть грабують... Диявол засів у їхніх душах.

Титар замовк. Йосип Іванович підвівся, походив по кімнаті й рішуче мовив:

- Не сумуй, друже! Клянусь перед Господом Богом, що турбаївці повернуть собі втрачену козацьку волю.

– Помирати, брате, ніяка тварина не хоче, а тим паче людина. Але далі терпіти муки несперпні теж більше немає сил.

– А якщо немає сили терпіти, треба разом, усією громадою піднятися й до кінця стояти за свою волю.

Перемога!

*О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой
Со всеми гадами земными
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.*

В. В. Капніст

Ген-ген залишилося далеко в долині село Турбаї, сховавшись у ній, немов галушки в макітрі. У Йосипа Івановича відлягло від серця, коли небезпека потрапити в лапи жорстоких Базилевських минула. Від них добра не жди! Кинуть на розправу до ведмеда на ланцюгу, або зацькують собаками, або... Та годі думати про те, чого не сталося. Писар, насвистуючи пісеньку, погнав коня хутчіше. Треба поспішати. Навкруги білів перший сніг. Мороз і вітер проймали до кісток. Добре було б залізти зараз на теплий черинь і безтурботно там ніжитися. Та холодний розум гасить ті привабливі плотські бажання. Там, на хуторі Очеретуватому, гинуть друзі. Їхні праведні душі благають про спасіння. Рано підлі Базилевські радіють! Час і Бог – єдині судії над усім світом. Вони сміються з вашої гордині, панове! Де зараз Рим і Спарта, пишна Троя й волелюбні Афіни? Де величні володарі Єгипту? Усі вони канули в небуття, стерті бігом неблаганного Часу. О гордине людська! Згадай про це й зрозумій свою нікчемність! Влада твоя – не що інше, як дивний збіг обставин. А обставини створюють і змінюють самі ж люди, гнані неблаганною долею. От і зараз жене вона писаря Коробку до Говтви.

Говтва завмерла в зимовій сплячці. Від околиці містечка тягнеться вулиця до центру. Уздовж неї стоять хати, хліви й стодоли, припорошені снігом. Поміж ними тини з ворітьми й перелазами. За тинами де-не-де червоніють грона ягід на кущах калини. Йосип Іванович з-під насуплених брів поглядає навкруги. На нього непривітно дивляться підсліпуваті віконця низеньких хатин під солом'яними стріхами. У них животіють знедолені люди, задихаючись від диму у своїх убогих житлах. Ближче до центру містечка – пишні будинки багатого міщанства, дворян, купців і чиновників. Неподалік розмістився шинок. Там завжди людно. Це місце, де зустрічаються друзі, радяться й розважаються, вирішують різні життєві проблеми, виливають один одному своє горе. У шинку напиваються, сваряться, б'ються й миряться. Сюди тягнуться старі козаки, щоб утопити в оковитій спогади про колишню во-

лю, парубки забігають погрітися горілкою в борг, а жінки й дівчата – погомоніти між собою. Скільки цікавого чують обшарпані стіни шинку, скільки бачать вони! Саме тут, у хмільному тумані, розкривається нічим не прикрита людська душа, гола, мов ангел, така, якою явилася на світ Божий. Сюди завернув і Коробка, щоб погрітися й перекусити. Після снігової білизни в першу мить усередині шинку Йосип Іванович нічого не міг побачити. Він тільки відчув тепло, що линуло від печі, та сморід, яким тягло з усіх кутків переповненого людьми шинку. Поволі його очі звикли до темряви, і писар розгледів у першій кімнаті розмальовану шафу, піч із припічком і широким комином, де горів вогонь, ослони, відра, кочерги, піл, укритий рядном, і маленьких замурзаних дітлахів на ньому. З другої кімнати лунали сміх і хмільні вигуки. Там, за кількома столами, сиділи на лавах відвідувачі. Між ним метушилися чорноока шинкарка та її чоловік. Жид Лейба тримав шинок у найбільш людному місці. Прибутки текли до його кишені й улітку, і взимку. Він із жінкою завжди вміли добре прийняти гостей. Не встиг Коробка переступити поріг, як до нього вже мчав із люб'язною усмішкою сам Лейба:

– Прошу пана, що бажаєте? Є запіканка, деренівка, калганівка й звичайна сивуха. Якщо грошенят бракує, то є пиво й сирівець, шановний пане...

Йосип Іванович пройшов до столу й гукнув до шинкаря:

– Гроші є не тільки на квас, а й на горілку! Бери їх, жиде, та не мозоль очей! Давай швидше випити та закусити, а то ребра полічу на твоїй собачій спині!

Жид невдоволено закліпав очима, але, уледівши срібло, улесливо вклонився й побіг за стравами!

– Оце козак! Знай наших! – обізвався басом чоловік за сусіднім столом.

– Сідай поряд, пане-брате, пригощаю! – відповів сусіду Коробка, уледівши в нього свого побратима.

Шинкар приніс квартиру горілки, кагани з гарячим борщем, кашею з салом і глечик квасу. Оковита відразу зігріла й звеселила писаря. Він налив у кухоль ще й подав сусідові, який підсів до нього.

– Пий, пане-брате, до дна за наше козацтво, щоб воно панувало довіку.

Той випив і витер вуса:

– Добра жидівська горілка, ніде правди діти. Так і обпікає, клята! А ти, козаче, куди мандруєш?

– Я й сам не знаю. Світ за очі! Куди ноги донесуть, туди й приплентаюся. Вільному – воля, блаженному – рай! Хіба ж ми не козаки?

– Козаки, та підтоптані, хай йому грець! – невдоволено вилаявся незнайомиць.

– Еге ж, друже! Самі себе й підтоптали. Одні до Мазепи подалися, інші – до лютого Петра. Товкли, товкли один одного, поки не видихалися, а отямилися вже не вільними козаками, а мугирями-гречкосіями. Тепер дрібненькими слізьми землю свою, ворогом сплюндровану, поливають і проклинають усіх, а себе, бач, жаліють. Так нас, дурнів, і треба вчити!

– Правда твоя, друже. Сліз і горя навкруги – безмежне море. Я возним службу при земському суді, то вже надивився й наслухався всякої всячини, аж жахіття ночами сняться.

Йосип Іванович насторожився, почувши, хто з ним причащається. Він одразу почав міркувати, як скористатися присутністю возного за столом, і підлив ще горілки в кухоль:

– Удармо горем об долівку, хай воно скисне! Пий, друже, оковиту до дна, хай вона душу зігріє та приголубить.

Возний знову випив і через деякий час захмелів. Він почав обіймати Коробку:

– Люблю тебе, друже, як брата.

Писар поплескав його дружньо по плечу:

– Усі ми пани-брати, та, не в гнів кажучи, не завжди щирі буваємо з ближнім своїм.

– Ти не знаєш Пилипа Кавуна, а мене вся Говтва знає! Що забажаєш, усе для вірного побратима!

– Якщо так, то зроби милість і випитай у суді, чи, бува, не отримували земські засідателі з Києва "Рішення" Сенату про повернення турбаївців до козацького стану.

– А що тут випитувати? Я ж таки возний при земському суді, а не якийсь засідатель. Хоч у голові в мене від жидівської сивухи трохи затуманилося, але дещо метикую. Кажеш, про турбаївців?

– Еге ж, про них.

– Так місяць тому привозив я такий пакет із намісництва до суду, а що далі з ним сталося, не питай – не знаю.

– Так є таке "Рішення" Сенату про турбаївців у суді? – радо вигукнув Коробка.

– То невже я брехун якийсь? Кажу ж тобі, що є! Йй-Богу, не брешу! От не гріх, що й забожився! – возний розмашисто перехрестився.

– Спаси, Боже, твою душу за добру звістку. Мені час мандрувати далі, а ти випий ще кухоль горілки за турбаївських козаків.

– Хай їм Бог помагає! – відповів возний.

Йосип Іванович поспішив із шинку до земського суду, який був у самому центрі Говтви біля міської ратуші. Залишивши коня на постоялому дворі, писар широкою ходою перетнув навпростець майдан і рішуче переступив поріг суду. У тісному коридорі суду юрилися люди із супліками, вешталися з однієї кімнати в іншу з паперами чиновники, чувся плач, крики, стогін. Йосип Іванович протовпився до потрібних дверей і без вагань відчинив їх. У невеликій кімнаті сидів за столом голова суду Хома Гладкий і перебирав папери. Поряд на стільцях розсілися князь Шаховський і стряпчий Махно. Між ними велася якась весела розмова, і городничий час від часу задоволено похіхікував. Поява Коробки обірвала приємну розмову й насторожила всіх. Деякий час панувала тиша. Йосип Іванович розглядав кабінет голови й не наважувався розпочати розмову в присутності сторонніх осіб. Його погляду не уник і великий портрет імператриці над кріслом голови суду. Гаяти часу не було коли, і Коробка вирішив відразу брати бика за роги:

– Я відставний писар Малоросійської колегії Йосип Коробка, з'явився до нижнього земського суду як повірений турбаївської громади. Прощу ша-

новного пана, ваше благородіє Хомо Денисовичу, вибачити вашого покірного слугу за невчасний візит, але справа не терпить зволікання.

Голова суду відкинувся на спинку крісла й, склавши руки на грудях, уважно розглядав прибулого. Стряпчий Махно й князь Шаховський насторожилися. Хома Гладкий поправив "Зерцало" на столі й невдоволено обізвався:

– Я зараз, добродію, зайнятий, але раз уже зайшов, то кажи по що.

– Милостива матінка-імператриця й Урядовий Сенат прийняли рішення про повернення підданам панів Базилевських із села Турбаїв козацької вольності. Уже минув місяць, як суд отримав із Київського намісництва "Рішення" про турбаївців, а воно все продовжує лежати без дії. Прошу негайно оголосити його в Турбах і забезпечити бездоганне виконання волі її імператорської величності.

Спокійна й лаконічна мова повіреного турбаївської громади збентежила голову суду, і він нервово постукав пальцями по столу, шукаючи поглядом підтримки в князя Шаховського й стряпчого Махна. Ті негайно прийшли на допомогу. Стряпчий Махно хитрувато примружив очі й запитав:

– Шановний добродію, а по якому праву ти звертаєшся до суду? Ти не член турбаївської громади, а до того ж не показав нам від неї довірнього листа. Суд не вправі кожному бродязі звітувати про свої справи. Як кажуть люди: не твоє засипалося, не твоє й змелеться.

Князь Шаховський із головою суду підхіхкнули. Йосип Іванович зблід від гніву, але стримався й спокійно відповів:

– По-перше, я звертаюся до шановного пана голови, а не до всякого, хто своїм язиком, немов лопатою, пашекує без розбору. Ось, ваше благородіє Хомо Денисовичу, довірний лист турбаївської громади, завірений Лубенським земським ісправником Самойловичем.

Голова суду взяв довірний лист у Коробки й довго його розглядав.

– Лист справний і за всіма артикулами оформлений. Тільки скажіть мені, писарю, чого ото з Лубенщини сунулися вам аж сюди в наші справи?

– Це не забороняється законом!

Князь Шаховський, який до цього часу мовчав, вигукнув:

– Законом не забороняється, але й не схвалюється! У себе на Лубенщині захищайте всіляких бунтівників, а до нас носа не пхайте! А то ми й на вас управу знайдемо! Добром поки що прошу: забирайся геть звідси подалі.

– Пане голово, я протестую проти такого хамства! Прошу виконати волю імператриці негайно, якщо не бажаєте накликати біду на свою голову.

Хома Гладкий усміхнувся:

– Радий виконати, але ніякого "Рішення" про турбаївців ми не отримували й чути про нього не чули.

– Перед вами стоїть "Зерцало" не для забави, а щоб нагадувати вам про ретельне виконання законів. Хіба зараз ви не стаєте злодієм, порушуючи всі заповіді?

– Геть звідси, харцизяко! – вигукнув обурений Хома Гладкий.

– Кажуть же тобі, дубино, забирайся геть! Ніякого "Рішення" про турбаївців нема в суді та й усе! Ану, голубе, іди звідсіля якнайдалі! – закричав князь Шаховський, виштовхуючи Коробку за двері.

– Я протестую! – закричав Коробка, але двері за ним із грюкотом зачинилися, і він знову опинився в переповненому коридорі. Погрозивши кулаком у зачинені двері, писар гнівно вигукнув:

– Ну, сволото, ви ще не раз згадаєте козака Йосипа Коробку!

Він надів шапку й швидко вийшов надвір. Не затримуючись у Говтві більше ні на хвилину, Коробка помчав до Обухівки. Він вирішив шукати захисту від сваволі Базилевських і земського суду в предводителя дворянства Василя Васильовича Капніста. Минаючи містечка Остап'є й Хорол, села Хомутець, Великі Сорочинці, поспішав козак до берегів Псла, де причаїлася садиба чуйного й доброго пана Капніста. Син волелюбної Греції, яка стогнала під ярмом Оттоманської Порти, був захисником усіх знедолених на Миргородщині. Після тривалої поїздки до Петербурга Василь Васильович безвиїзно знаходився в Обухівці, інколи виїжджаючи в справах імператорської шовкопрядної фабрики до Києва. У садибі повним ходом тривали будівельні роботи. Поряд із стареньким будинком виростав новий. Велика сім'я й прислуга, а також становище предводителя дворянства цілої губернії вимагали мати великий і світлий будинок. Мадмузель Габель призвичаїлася до неспішного ритму сільського життя родини Капністів і швидко з усіма порозумілася. Усі діти, крім маленької піврічної донечки, невідступно слідували за миловидною Габель із самого ранку й до пізнього вечора. Олександра Олексіївна була задоволена появою в будинку гувернантки й полегшено зітхнула, позбувшись незліченних турбот з виховання неслухняних малюків. Була вона задоволена й чоловіком, який більше не носився з різними проектами, а все більше відсиджувався в Обухівці. Заглибившись у вивчення давньої літератури рідної Греції, Василь Васильович із захопленням писав вільні переклади з давньогрецької поезії, роздумував над таємницями людського життя. Захопившись мріями про людське щастя, він яскравими барвами змалював фантастичну Країну гіпербореїв. У ній жили веселі й щасливі люди. Благодатна земля гіпербореїв мала чудовий клімат і родючу землю. Працьовиті жителі чарівної країни добра збирали по два врожаї на рік, жили заможні, росли здоровими й ніколи не знали війн. Поклонялися богу сонця Аполлону, прославляючи його кожний рік піснями й танцями. Ніхто в тій країні не знав, що таке пан і раб. Усі рівною мірою користувалися благами землі й колективної праці, кожний поважав усіх людей, як самого себе. Любов і щастя панують щодня й кожної миті в чарівній Країні гіпербореїв. Василь Васильович душею линув у той фантастичний світ добра, але доля прирекла його жити в іншому світі, де панують насильство й зло. Хвалити Господа Бога треба за те, що власне "Я" Капніста зародилося й зросло не в убогій хатині кріпака, а у дворянській родині. А могло б бути й по-іншому! Адже всі ми могли з'явитися на цей білий світ з однаковою ймовірністю і в спекотній пустелі Африки, чорними, як смола, і в далекому Китаї, жовтими, як річковий пісок, і в снігах північної тундри, до того ж іще й у будь-якому столітті й у будь-яку еру. Свідомість нашого "Я" усвідомлює свій факт існування вже тоді, коли він

здійснився, коли доля вже сміється зі свого творіння, бавлячись ним досхоchu, мов дитина в пісочку. Дякувати їй треба за те, що вона дала людині можливість літати хоч думкою в часі й просторі так, як їй заманеться. І то вже немала втіха! Василь Васильович із задоволенням користувався тією волею духу й літав у мріях повсюди далеко-далеко...

Безтурботно мріяти давали можливість багатий маєток, спокій у сім'ї, повага серед дворянства й прихильне ставлення самого губернатора Шишкова. З відставкою Лосева всі вороги Капніста притихли, відчуваючи силу предводителя. Добившись милостивого рішення для турбаївців, Василь Васильович і гадки не мав, що хтось посміє не скоритися волі імператриці. Поява писаря Коробки із суплікою на Говтвянський суд, стряпчого Махна й князя Шаховського вразила його, мов грім серед ясного неба.

– Не люди, а звірі навкруги повзають! Базилевські граються з вогнем. Уже не один поміщик поплатився життям за свої звірства. Через таких недолюджів і всьому дворянству життя на селі немає. Хіба для того їм дані земля й люди, щоб бути жахіттям для своїх підданих?

Василь Васильович замовк, думаючи про щось своє, а потім тихо, але чітко заговорив віршем:

*Приемлю лифу, мной забвенну,
Отфу лежащу пьль на ней,
Простерши руку, отягченну
Железных бременем цепей,*

*Отчизны моей любезной
Порабощенье воспою.*

Голос Капніста затремтів. На мить запала тиша, потім знову залунав рішучий голос поета:

*Куда ни обращаю зеницу,
Омытую потоком слез,
Везде, как скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесь:
Исчезли сельские утехи,
Игрива резвость, пляски, смехи;
Веселых песней глас утих;
Златые нивы сиротеют;
Поля, леса, луга пустеют;
Как туча, скорбь легла на них.*

Йосип Іванович із захопленням слухав і спостерігав за дивовижним дворянином із чорним кучерявим волоссям та іскристими карими очима. Невже це теж поміщик? Невже він може розуміти страждання поневоленого люду? Це незбагненно для розуму! Капніст тим часом уже сидів за столом і розмашистим почерком писав листа до генерал-губернатора:

"Вельмишановний Михайле Микитовичу!

Людина гадає, а Бог розпоряджається. Це видно й у справі жителів села Турбаїв, яким Урядовий Сенат приписав бути козаками. Усупереч тому пани Базилевські, підкупивши Говтвянський нижній земський суд, стряпчого Махна й городничого князя Шаховського, усіляко перешкоджають виконанню височайшої волі. Прошу вас, ваша світлосте, використавши владу губернатора, покарати злодіїв і вжити заходів для швидкого й ретельного виконання височайшої волі з надання турбаївцям козацького звання. Залишаюся вам покірним слугою й з глибокою повагою

В. В. Капніст".

Запечатавши листа, Василь Васильович подав його Коробці:

– Передаси цей пакет генерал-губернатору. До того ж ось тобі бланкет на білет для безперешкодного проїзду до Києва й назад. До мого листа можеш докласти супліку від турбаївської громади, щоб детальніше ознайомити їхню світлість зі справою. А зараз без затримки рушай швидше в дорогу! Унтер-офіцер Яків супроводжуватиме тебе до самого Києва. Хай вам Бог помагає!

Коробка заховав папери за пазуху, попрощався з Капністом і вийшов на подвір'я. Там його вже чекали запряжені сани. Поправивши шапку, він рішучо ходою попрямував до них.

Далека дорога до Києва пролягала перед невтомним писарем зі сніговими заметами, пронизливим вітром і тріскучими морозами. Та Коробку не могли спинити жодні труднощі. Він мчав з Обухівки до губернатора з листом Капніста за пазухою, закутавшись в овечу шубу.

Через кілька днів щасливий Коробка знову з'явився в Говтвянському земському суді. Улесливо посміхаючись, він поклав на стіл перед головою суду пакет. Хома Гладкий узяв його в руки й здивовано запитав:

– Що це таке?

– Послання генерал-губернатора до вашого благородія, – поважно відповів Йосип Іванович.

Голова суду швидко зірвав сургуч із пакета й почав уважно читати послання. Чим далі він читав, тим більше його обличчя ставало похмурим, блідніло, червоніло, немов на нього напала пропасниця. Такої халепи Хома Денисович ніяк не чекав перед самим Різдом! Їхнє превосходительство генерал-губернатор у величезному гніві вимагав від суду негайно дати пояснення намісницькому управлінню, чому до цього часу не виконано "Рішення" Сенату щодо повернення турбаївцям козацького звання. Стряпчому Махну разом із городничим князем Шаховським наказувалося дати пояснення своєї поведінки з повіреним турбаївської громади писарем Коробкою. До того ж городничому наказувалося негайно звільнити з каторги турбаївців, яких пани Базилевські запроторили до хутора Очеретуватого. Від Говтвянського суду вимагалось по закінченні розгляду справи сплатити їм відшкодування за завдані поміщиками Базилевськими образи. Усе загарбане панамі в козаків майно належить повернути, і надалі суд повинен охороняти турбаївських козаків від насильства Базилевських. Хома Денисович подумки вилаяв стряпчого Махна, який умовив його приховати "Рішення" Сенату про турба-

ївців, накликавши тим самим немилість начальства. Тепер доведеться швиденько виправлятися, а до того ж ще й цей клятий писарчук прилип, мов реп'ях! Голова суду невдоволено засопів і глянув спідлоба на Коробку. Той стояв біля столу, широко розставивши ноги, з гордо піднятою головою, немов сенатор. "Такому пальця в рот не клади!" – подумав Хома Денисович.

– Чого чекаєш? – буркнув він до Коробки.

– Як повірений турбаївської громади, хочу знати, коли буде об'явлено "Рішення" Сенату в Турбаях? – спокійно відповів писар.

– Що тобі так припекло? Через день починається Різдво, і ніяку собаку не змушиш морочитися з тим клятим "Рішенням". Після святків уже й візьмемося за нього.

– Ні, добродію! В Очеретуватому люди гинуть від голоду, холоду й звірств прикажчика Одновола, а ми з вами будемо веселитися цілий тиждень, справляючи Різдво. Об'явіть негайно волю Сенату перед Турбаївською громадою, звільніть ув'язнених, і тоді ми спокійно будемо чекати ще місяць!

Голова суду хотів послати цього писарчука під три чорти, але, глянувши на грізне послання генерал-губернатора, стримався.

– Сьогодні я направляю до Турбаїв земського засідателя Карамзіна, який задовольнить усі ваші вимоги.

– Я почекаю пана Карамзіна, щоб супроводжувати його, – відповів Коробка й, уклонившись, вийшов із кабінету.

Зі щасливою усмішкою він пройшов через майдан і зупинився, щоб розпалити люльку. Кількома вправними ударами кресала об кремін'я вибив сніп вогняних іскринок, від яких затліла суха губка. Роздувши слабенький жар, із насолодою затягнувся. Навкруги виблискував сніг: на майдані, тинах, деревах, дахах будинків багатих міщан і стріхах убогих хатинок бідноти. Над ними високо в небо піднімалися стовпи сизого диму з бовдурів. То невтомні готвянські господині випікали на різдвяні свята калачі, бублики, пироги, пампушки, коржики та різні пундики. Закінчувались останні дні посту. Увесь християнський люд із нетерпінням чекав приходу найвеселіших і найрозгульніших свят. Йосип Іванович теж чекав їх із нетерпінням, а більше за все – тієї миті, коли в Турбаях оголосять про довгождану волю.

Воля

Душа рвалась, душа ридала, просила волі...

Т. Г. Шевченко

Приголомшені чорною злобою й нелюдською жорстокістю поміщиків Базилевських, турбаївці у глибокій журбі й горі причаїлися у своїх хатинках. Ні сонячні передсвяткові дні, ні самі різдвяні свята не звеселяли їхніх

закляклих у біді душ. Чорна хмара журби огорнула Турбаї так, що жоден промінь радості людського життя не міг пробитися через її зловісну товщу. Саме життя турбаївців, яке раніше буяло у вільній праці, тепер ледь жевріло й тліло їдким димом сумних незгод. Для них жахи пекла, якими завжди залякував односельців отець Данилевський, були тепер не страшнішими за земні муки кріпацького рабства. Здавалося, що темна ніч тиранії Базилевських надовго вкрила село. Козаки від безсилля топили своє горе в пекучім хмелю горілки, якою щедро торгував у трьох шинках лукавий жид Шльома. З великою майстерністю він обчищав кишені турбаївців, які з горя несли останню копійку до жидівських шинків. Шльома пригрівся в селі, допомагаючи Базилевським збувати горілку, яку поміщики щодня варили діжками. За ненаситність та здирництво козаки прозвали жида "кровожерним чортом", а москалі просто – "красноглазым". А Шльома лукаво посміхався: "Хоч горшком називайте, якби тільки в піч не саджали!" Так і набивав він потихеньку свою комору червінцями, обдурюючи селян.

І минало життя в Турбах день за днем, мов страшний сон. Та от одного дня, перед самим Різдом, заскрипіли вози на шляху, що вів від хутора Оче-ретуватого. Ними їхали з каторги додому козаки. Обірвані, зарослі й схудлі так, що лише шкіра обтягувала кістки, поверталися до рідного села мученики панів Базилевських. Разом із козаками прибули писар Йосип Коробка з якимсь панком. Ця подія пробудила турбаївців. Вулицями села забігали люди, що раділи поверненню друзів та родичів, плакали разом із ними, змішавши почуття радості й горя.

– Кланяйся, стара, добродію нашому пану писарю! Це він урятував нас із тяжкої неволі, – говорив Василь Цапко до жінки, витираючи сльози.

– Хай Господь Бог береже його душу! – відповіла Настя й низько вклонилася Йосипу Івановичу.

Турбаївці тяглися до писаря, дякуючи за допомогу.

Коробка радо усміхався друзям і загадково підморгував:

– Пождіть дякувати, подивимося, що далі буде! Може, справа дійде й до могорича!

– А чого ж чекати, друже? Чим багаті, тим і раді! Біжи, жінко, до шинкаря та візьми в борг горілки, – наказав Цапко.

– Та йдемо всі в шинок! – вигукнув Роман Кобзар.

– Ні, ще не час до шинку, – відповів Коробка.

Він усе поглядав на панський двір, куди подався засідателю земського суду Карамзін. Щось забарився він там! Та от по селу забігав вїт Влас Коваленко, загадуючи всім турбаївцям іти до церкви. Загули дзвони. "Почалося!" – подумав Коробка, обвівши поглядом юрбу козаків. Люди потяглися до церкви, тривожно перегукуючись:

– Чого б це?

– Знову якась біда прийшла на наші голови!

Ішли на сходку поволі, зажурено схиливши голови.

– Не встигли одне горе пережити, а Базилевські вже нове затівають! – зітхнув Василь Цапко.

– Та, може, якась і радість? – посміхнувся Коробка.

Козак махнув сердито рукою:

– Не чекай добра від ворогів!

Нічого хорошого від панів Базилевських і всього жорстокого навколишнього світу турбаївці вже не чекали, але все ж таки покійно йшли до церкви. Простір біля неї поступово заповнювався людьми. Усіх хвилювала одна думка: "Що буде?" Разом з усіма стояли козаки Василь Цапко, Назар Олефір, Роман Кобзар, Ничипір Тарасенко, Трохим Довженко, Семен Помазан, Григорій Величко, Мойся Пархоменко, Степан Рогачка та їхні побратими по каторзі. Слабі та немічні, вони тримались тісним гуртом, мов брила. Серед них було видно і Йосипа Коробку. Йому не терпілося розповісти друзям, чому прибув до Турбаїв із засідателем Карамзіним, але стримувався до останньої миті. Стоять турбаївці, гомонять і все поглядають на панський двір. Нарешті на шляху закуріло, зателенькав голосний дзвінок. Над громадою прокотилася хвиля зітхання. Серце кожного на хвилю зупинилося, а потім – затіпалось дужче... Всі притихли, насторожено поглядаючи на шлях. Уже чулося стукотіння коліс і дзеленчання дзвіночка, що наближались все ближче й ближче. І от зовсім скоро з-за повороту з'явилася панська коляска й підкотила до брами. Громада відхитнулася, змикаючись тісніше, мов отара овець у кошарі перед хижим звіром. Із коляски виповзли Базилевські, а за ними – незнайомий панок у мундирі судового службовця з паперами в одній руці й ціпком у другій, а потім – і вїйт Влас Коваленко. За панською коляскою примарширувала рота москалів і вишикувалась на вигоні за цвинтарем. Іван Базилевський підійшов до них і привітався. Москалі у відповідь загелготіли, мов індики. Далі послали вїйта за отцем Данилевським служити молебень. Той відслужив літургію на честь мудрої й милостивої цариці Катерини II, а потім наперед вийшов Іван Базилевський. Він якимсь збентеженим поглядом обвів море голів своїх хлопів, відкашлявся й прокричав: "Сьогодні всі ми маємо нагоду ще раз бачити безмірну щедрість нашої матінки-імператриці Катерини Олексіївни до своїх вірнопідданих чад. Навіть таких нікчемних хлопів, як ви, вона наділила своєю милістю. Про це вам об'явить засідатель Говтвянського земського суду пан Карамзін Остап Тарасович".

По цих словах незнайомий пан став урочисто зачитувати "Рішення" Сенату про повернення турбаївцям козацького звання. Від несподіванки односельці сторопіли. Вони не вірили своїм вухам, очманіло поглядаючи один на одного, на панів Базилевських і прибулого з Говтви засідателя Карамзіна, який протяжно вимовляв кожне слово височайшого "Рішення". Нарешті, отямившись, вони почали боязко усміхатися, усвідомлюючи, що до них завітала воля. І чим ближче засідатель дочитував до кінця радісне "Рішення", тим більше світлішали обличчя турбаївців. Вони вже збуджено гули, мов потривожений бджолиний рій. Нарешті засідатель Карамзін вимовив останні рядки з "Рішення": "Усім 76 чоловікам, записаним полковником Капністом і які пішли від них родом, бути козаками без винятку з їхніми володіннями й ґрунтами. Якщо вони по останній 1782 року ревізії записані в посполитстві по продажу Краміною за Базилевськими, то, з оної виключаючи,

Дружина Василя

Іван Крайченко

записати в козацьку сотню..." Не встиг Карамзін закінчити, як багатоголосий натовп повторив відлунням:

– Записати в козацьку сотню!!!

Що тут сталося! Старі й малі, чоловіки й жінки плакали й сміялися, обіймалися й цілувалися, кричали щось один одному й знову обіймалися... З усіх кінців чулися вигуки:

– Воля!!!

– Ми знову козаки!

– Геть Базилевських із Турбаїв!

– Слава Господу Богу й матінці-імператриці!

Базилевські стурбовано оглядалися навкруги, шукаючи захисту й підтримки. Їхні погляди зупинилися на москалях. Іван Базилевський звернувся за допомогою до секунд-майора Лаптева, але той розвів руками:

– Проти височайшої волі ми безсилі.

Тоді Базилевські з люттю накинулися на засідателя Карамзіна:

– Ми вас попереджали, що необдумані дії з оцим клятим "Рішенням" призведуть до бунту. Тепер погляньте на цю веремію! Просимо, шановний Остапе Тарасовичу, заспокоїти хлопів і повернути їх до цілковитої покори.

Збентежений засідатель замахав руками й почав благодати громаду заспокоїтися. Та на нього ніхто не звертав уваги. Турбаївці перебували в хмелю безмежної радості. Та от Роман Кобзар гукнув:

– Тихо, панове козаки! Хай засідатель мовить.

Усі принишкли. Карамзін відкашлявся й заволав:

– Прошу, панове громадо, дотримуватися закону й порядку. Зачитане "Рішення" Сенату не дає права відразу вважати себе козаками й ухилитися від покори панам Базилевським. Своє право на козацтво вам необхідно довести перед судом, який розглядатиме вашу справу після Різдва. Тільки ті, кого суд визнає козаками, будуть мати законне право на те звання. А до того ви всі залишаєтеся хлопами панів Базилевських!

Та куди там! Уся громада невдоволено заревіла:

– Не дозволимо! Віднині ми вільні козаки!

– Геть Базилевських із Турбаїв!

Грізні оклики турбаївців налякали Базилевських так, що вони поспішили сховатися в кареті від розлюченого натовпу. А громада продовжувала ревети, мов море в негоду. Так бушували б, можливо, і до третіх півнів, якби Роман Кобзар із Назаром Олефіром та старими дідами не почали вгамовувати односельців. Із великими труднощами їм удалося всіх утихомирити. Коли настала тиша, у коло вийшов сивочубий дід Денис Мойсенко. Він суворо глянув на натовп пронизуючим поглядом вицвілих за дев'ять десятків років очей і старечим хриплим голосом заговорив:

– Дивлюся я на вас і бачу отару овець, а не поважну громаду. Якщо так і далі буде, то не бачити вам волі довіку! Справжня громада вільного козацтва має свої давні звичаї, закони й порядки, за якими жили наші діди й прадіди з давніх-давен. І вам теж належить шанувати їх вірою й правдою.

Люди принишкли, присоромлені старим односельцем, який увесь вік прожив у козацькій громаді й навіть був її отаманом.

– Святі слова мовиш, брате! – обізвався дід Наум Жульженко.

– Повчи, Денисе, синів та онуків, як треба козакувати! – підтримав дід Микита Підмазка.

– Повчіть, батьку! – попросив Роман Кобзар.

Сивоголовий майже столітній козак погладив вуса й повагом продовжив промову:

– Панове громадо! У козацтва ще за Стефана Баторія утвердилася низка неписаних законів, які передаються з покоління в покоління. Один із них говорить, що громада отаманом сильна. Який буде у вас отаман – такою буде й ваша сила. Отож, обираючи з-поміж себе ватажка, сім разів відміряйте, а раз відріжте. Та людина повинна бути мудрою, простою й рішучою в діях, сміливою в часи небезпеки й вольовою, щоб завжди підтримувати зразковий порядок серед козацтва.

– Хай Роман Кобзар буде отаманом! – загукали кілька голосів.

– Назара Олефіра бажаємо! – заволали другі.

– Василя Цапка! – кричали треті.

Хоч Роман Кобзар і був поважним жителем села, а Василя Цапка всі любили за чуйне серце, та більшість односельців схильні були мати за отамана Назара Олефіра, який простіше поводився з людьми й умів з усіма ладити.

Назар Олефір вийшов на середину кола, низько вклонився й мовив:

– Спасибі, панове, за честь! Клянуся вірою й правдою служити нашій справі.

– Сам ти, синку, нічого не вдієш. Як кажуть старі люди: одна голова добре, а десять – краще! Отож у всіх справах питай ради в громади, і як вона вирішить – так і дій. Тоді совість твоя перед людьми й Богом буде завжди чистою, – наставляв нового отамана дід Мойсенко. – А ви всі віднині поважайте й шануйте свого отамана, як батька рідного. Його слово – для всіх козаків закон!

– Будемо шанувати! – загули турбаївці.

– Ну от і добре! А тепер оберемо з-поміж себе корвісарів, тобто словесних суддів, які по совісті й справедливості розглядатимуть усі справи на селі. Та вибирайте таких, щоб за доброго могорича не кривили душею перед правдою й совістю!

– Василя Цапка суддею!

– Романа Кобзаря! Кобзаря хочемо!

– Семена Помазана!

– Григорія Яструбенка!

– Цапка! Кобзаря! Помазана! Яструбенка! – ревіла збуджено громада.

Обрали словесних суддів, а потім і писаря Трохима Довженка, який закінчив Київську бурсу й добре знав грамоту.

– Отаман, судді й писар у нас є. Це наша козацька влада. Тепер залишилося створити загін міліції, який оберігатиме спокій на селі від усіяких ворогів і нежданих гостей. Сюди потрібні сміливці! – усміхнувся старий Денис Мойсенко.

І знову захвилювався натовп. Здобуту волю необхідно охороняти надійно! Для цього треба мати не тільки сміливість, а й зброю, коня та спритність у бою. Дев'ять років кріпосної неволі понівечили людські душі, але не знищили козацького духу! І от уже більше двох десятків молодців дібрали в кравчину, яка стіною стоятиме на варті козацької вольності. Серед них козаки Степан і Леонтій Рогачки, Мусій і Манайло Пархоменки, Григорій Величко, Петро Бондар, Павло Олефіренко й Василь Назаренко.

– Тепер козакуйте, панове браття, довіку! – під кінець мовив дід Денис. – Хай вам Бог помагає!

– Спасибі, батьку, за науку! – відповів Назар Олефір, який після обрання відразу змінився.

Постать його випрямилася, голова гордо піднялася. Тепер у селі обрали свою козацьку владу, якій ніхто не сміє перечити. А якщо й знайдеться такий сміливець, то озброєний загін козаків силою змусить поважати!

Ще довго турбаївці радилися між собою, як пануватимуть на селі громадою, а потім, щасливі, гуртами розійшлися. Село ніби знову ожило! Задиміли димарі, забігали сусідки одна до одної, готуючись весело, з багатим столом зустріти різдвяні свята. Заможні власники хуторів Роман Кобзар, Явдоким Кравченко, Федір Клименко, Петро Якименко й Василь Довженко розвозили по дворах зuboжілих у панській неволі односельців пшеницю, борошно, мед, горілку, свиней і овець, щоб у кожній козацькій сім'ї було весело й радісно. Геть горе, журбу й сльози! Козаки гуляють на волі! Не тільки люди, а й світ навкруги посвітлішав, став святково-радісним. Зима вдягла його в казковий одяг з інею, укрила кришталевою ковдрою снігу поля, вулиці, двори, дахи хат, клунь і комор турбаївців. Діти бавилися сніжками, ліпили снігових баб, спускалися з гірок на санчатах. А на веселому вогні в печах набиралися в цей час рум'янцю пироги, пампушки, коржики. У кожній хаті господині метушилися з кочергами й рогачами, засовуючи в піч горщики й сковорідки, утираючи рукавами спітнілі обличчя. Вони поспішали встигнути всього насмажити, напекти й наварити, щоб вдосталь було на Святу вечерю, Щедрий вечір і Новий рік.

І от, нарешті, догорів останній день посту.

Під Святий вечір Василь Цапко заніс у хату приготовані ще з літа снопик добірних колосків пшениці й оберемок запашного сіна, привітавши жінку й дочку зі святом:

– Будьте здорові, мої голубки, зі Святим вечором!

Він поставив на покуті під образами сніп, розіслав на ослонах сіно. Світлиця була побілена білосніжною крейдою, а долівка вимазана жовтою глиною. Навкруги вікон і дверей красувалися старанно виведені червоні візерунки. На покуті виблискували образи, горіла лампадка, освітлюючи своїм мерехтінням хату. На стінах висіли чудово оздоблені татарські шаблі, рушниці, майстерно оброблений ріг для порошу, золота вуздечка й нагайка. То були німі свідки козацької звитяги Василя Цапка в молоді роки. Ховав він їх ретельно від панів Базилевських усі дев'ять років неволі, і от сьогодні знову відшукав і повернув на старе місце. Ті

прикраси на стінах наочно підтверджували повернення козацької волі. На полицях біля печі святково всміхалися розписані опішнянські горщики, пузаті пляшки з кольорового скла, чудернацькі золоті й срібні кухлики й чарки з Туреччини, Греції, Венеції та інших заморських країн. Вони з'явилися в хаті Цапка як бойова здобич і зараз звеселяли погляд господаря, нагадуючи про минулі славні дні козацького лицарства. У світлиці тішили не тільки козацьке добро, а й розвішані над образами й вікнами білосніжні, з багатою вишивкою рушники. Вона сяяла щастям і святковим убранням. Господиня відразу заметушилася, коли чоловік, поставивши снопик пшениці, присів на ослоні. Настя Цапчиха вийняла з печі великий пухкий книш і поставила на покуті біля снопа, поклавши на нього грудочку солі. Потім витягла горщики з кутею й узваром, які розпарювалися на гарячому черні. Кутя й узвар теж стали на покуті, щоб під образами "освятитися" перед вечерею.

– Давай, дочко, святкову скатертину! – наказала мати Соломії.

Невдовзі на святковому столі стояли миски з кутею та борщем. У макітрі тіснилися вареники, у горщиках – запашний мед, а у квартах – калганівка та слив'янка. Слина текла в усіх від тих ласощів, але ще не настав час сідати за стіл. Треба було ще святково вратися! Настя відкрила розмальовану скриню й почала обережно виймати плахти й розкласти їх на ляді, милуючись візерунками. Усі вони були виткані з тонкої вовняної пряжі на червоній, синій і чорній основі. Тут були плахти "мудні", "тричі рябенькі", "стовпаті" й "коропова луска". Скільки ночей недоспала Настя в далекі дівочі літа, сидючи за ткацьким верстатом! Є тут і плахти, ткані Соломією. Передала мати їй свій талант. Донька нечутно підходить до матері й обіймає її:

– Ой, яка ви, мамо, чарівниця! Таких гарних плахт я не бачила ні в кого на селі!

Настя всміхнулася:

– Усе твоє буде, доню, як заміж підеш.

Соломія від цих слів зашарілася, мов мак, і притулилася щокою до плеча матері:

– Ой, страшно про те й думати.

Вона вибрала собі плахту "червонятко", сорочку з вишитими трояндами й побігла переодягатися. За нею поспішила й Настя, подавши чоловікові червоні шаровари з тонкого сукна, вишиванку й шовковий пояс. За столом усі з'явилися в обновках. Соломія у вишитій сорочці, з намистом і дукачами на шиї, кольоровими стрічками на голові була справжньою красунею. Цапко поглянув на неї й задоволено обізвався:

– Як дві краплі води на тебе, Насте, схожа!

– Коли то було, а тепер он самі зморшки й залишилися!

Узявши миску з кутею, Цапко вийшов на подвір'я. Підніс її високо над головою й промовив:

– Морозе, морозе! Іди куті їсти! А якщо не йдеш, то не приходь і влітку на наші городи.

Підійшов до клуні, витяг із кишені жменю маку й посипав навколо, обійшов стодолу, щоб усяка нечисть не чіплялася хати.

Зайшов у хлів, дав скуштувати куті худобі, щоб була здорова й гарно плодилася.

Не оминув господар і пса Бровка, який уважно спостерігав за хазяїном, і всипав жменю куті в собачу миску. Хай і охоронець господарства долучиться до величного свята.

Після цього з холоду зайшов до хати. Дружина подала господареві миску з пирогами.

Василь присів за мискою, на якій із горою лежали пироги, і весело гукнув:

– А чи бачите ви мене?

Жінка з дочкою розсміялися й дружно відповіли:

– Ні, не бачимо, батьку!

Тоді він поважно піднявся з-за столу, помолився на образи й знову мовив:

– Дай, Боже, щоб ви й за рік так не бачили мене!

Починають Святу вечерю кутею. Цапко взяв ложку куті й плеснув нею із силою в стелю. Там прилипли зернятка, а від узвару по білій крейді розпливлися рожеваті плями. Усі з цікавістю дивилися вгору, і Соломія радісно вигукнула:

– Дивіться, дивіться тату, як багато куті пристало!

– Значить, доню, добрі бджоли будуть цього літа, – відповів задоволений Цапко. Він розлив горілки по чарках і виголосив:

– Спасибі Господу Богіві, що дав діждатися Святого вечора, а більше за все – козацької волі!

Вечеряли довго й усмак. Та от хтось застукотів у сніях, і до хати разом із клубком морозяного повітря вкотився хлопчина з вузликом у руках. То був син Петра Бондаря Василько, який приніс хрещеному батьку вечерю. Василько дзвінким голосом вигукнув:

– Просили батько й мати на вечерю, і я прошу!

По цих словах подав Василю Цапку вузлик із "вечерею".

– Ну спасибі, синку! – весело розсміявся козак.

– Сідай із нами повечеряти, – запросила Цапчиха малого, розв'язуючи в нього на голові велику материну хустку. Хлопчик присів до столу й узяв ложкою куті. Йому зараз було не до їди. Головне – одержати гостинці, які стара Цапчиха вже зав'язувала у вузлик. Там були кільце ковбаси, пироги, яблука й усілякі пундики. Та очі Василька найбільше заблищали від радощів тоді, коли хрещений подав йому здоровенного пряника у вигляді коня з вершником, розмальованого червоним та білим. Такої краси він ще ніколи не бачив!

– Ось тобі, синку, козак на коні! А до того ще трохи грошенят, придбай собі шаблю гостру та й починай сам козакувати! – пригощав Василька Цапко.

Хлопчик весело залепетав:

– Спасибі, хрещений!

"Як хороше, що є на світі свята!" – думав Василько, вибігаючи з хати Цапка. На вулиці, по протоптаних у снігу доріжках, бігали хлопчаки з вузликами, несучи "вечерею" сусідам та родичам. У кожного радісно калатало в грудях серце, адже їх усюди чекали гостинці!

Різдвяні свята розійшлися по Турбаях нестримним потоком щастя й радощів. Діти, парубки й дівчата снували попід вікнами, співаючи колядки. Міхоноші з парубоцької громади тільки встигали ховати в лантухи ковбаси, сало, книші, пироги, горілку та гроші. Ночі стояли тихі й зоряні, але морозні. Скрипить сніг під чобітьми, мороз щипає за носи й щоки, але це не заважає молоді веселитися. Не встигли відійти від вікна одні колядники, як уже ступають другі. Господарі щиро всіх вітають і пригощають.

І лунають безперервно колядки на вулицях Турбаїв. Довгою світлою смугою зірок простягнувся Чумацький Шлях, замиготів Волосожар, розливає срібне саяво Місяць. У його блідому світлі все навкруги набуває таємничості... А турбаївці продовжують гуляти. Бродять ватагами від одного двору до іншого, вітають зустрічних із Різдром і козацькою волею, п'ють горілку без міри, співають пісні, кричать і клянуть Базилевських:

- Щоб вони крізь землю провалилися! Щоб їх лихий забрав!
- Хай їм герць! Пропади вони пропадом!
- Та цур їм пек! Давайте краще вип'ємо! Вільному – воля, блаженному – рай! – вигукнув Василь Цапко до друзів, які завітали до його хати.

П'ють, гуляють козаки, і ніхто їм тепер не указ! Самі собі панують на селі, як знають.

Пани й підпанки принишкли, з острахом поглядаючи на неспокійне село. А козакам до того й діла немає! Вони веселяться та співають:

*Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця милося.
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося!*

Уже не одну цеберку горілки й не одну діжку браги випито! Гуляли всі – старі й молоді. Такого щасливого часу не було на селі давно. Про волю довго мріяли всі, тепер вона тут, надворі, на вулицях села, у кожній хаті. Бенкетує щасливий люд! Ллеться горілка, мов вода! Пили слив'янку, мед і пиво, брагу, сирівець, горілку просту й калганівку, пінну й запіканку – усе випивали до дна. Турбаївський люд гуляв широко й із розмахом. Та в цій веремії гульгтяйства поважні мужі села, обрані громадою до влади, не втрачали світлого розуму, не забували про підлих ворогів своїх у панських покоях. Озброєний загін козаків увесь час роз'їжджав вулицями, оберігаючи село. Підпилі козаки кричали панським холуям, які інколи з'являлися на вулицях:

– Геть, собако, з-перед наших очей, поки твою шкуру не розіп'яли на барбан!

І переляканий гайдук швидко зникав за ворітьми панського двору. Там посіпаки й відсиджувалися, не наслідуючись і носа поткнути в село. Вони ніколи не бачили, а тільки чули від старих людей, що так колись гуляв на Україні козацький люд. Турбаївці покидали солодовні, олійниці, броварні, млини й усе господарство Базилевських, щоб ніколи більше не повертатися туди. Навіть у панських покоях залишилися тільки кілька слуг. Хай тепер самі своїми ніжними реченнями все роблять!

Різдвяні свята промайнули так швидко, що турбаївці не встигли й оглянутися. От уже й останній день під Новий рік настав. Рано-вранці постукав хтось до Цапків. Хазяїн нехотя виліз із теплої постелі й пішов відчиняти. То Василько зрання прибіг поздоровити свого хрещеного батька з Новим роком. Він витяг з кишені жменю зерна й став сипати ним. На образи, стіл, долівку, ослони, піл і припічок полетіли жито, пшениця, гречка, ячмінь, овес, просо та горох. А Василько весело примовляв:

*Житом, житом із долоні
По долівці, по ослоні
Засіваю в вашій хаті,
Будьте дужі та багаті.
Хай все збудеться нівроку!
З новим щастям!
З Новим роком!
Хай з одного колоска
Буде жита півмішка!
Часник, як бик!
Цибуля, як дуля!
Сійся, родися всяка пашниця:
Зверху колосиста
Зі споду корениста.
Будьте зі святом здорові.
З Новим роком поздоровляю,
Щастя й долі всім бажаю!*

– Спасибі, синку, за поздоровлення! – усміхнувся Василь Цапко, глядячи хлопчика по голівці.

Надворі загорявся перший день 1789-го.

Суд

*За кого ж ти розп'явся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини...*

Т. Г. Шевченко

Для панів Базилевських Різдвяні свята цього року були гірші за редьку. Вони із чорною люттю дивилися з вікон своїх покоїв на село, яке гуляло вже другий тиждень. Поки були святки, то вже куди й не йшло те хлопське гульгійство, але ж воно триває й після Різдва! А припинити все це неподобство немає змоги. Негідники озброїлися списками, шаблями та рушниця-

ми й роз'їжджають у козацькому вбранні вулицями погрожуючи розправою кожному, хто завадить їхньому буйству! У панському будинку – мертва тиша. Слуги порозбігалися, залишивши панів самих. Тепер вони десь там, серед п'яних харцизяк! У залі на м'якому дивані сидить, заглибившись у сумні думки, Іван Базилевський. Біля вікна стоїть Степан, притримуючи руками шовкові занавіси, щоб краще було видно, що діється в селі. Звідти лунають сміх, пісні та хмільні крики хлопів. Ось від річки мчить на санях економ, спішно підганяючи коней. За ним з улюлюканням женуться турбаївці на конях, розмахуючи в повітрі шаблями. Степан Базилевський бачить біле, мов крейда, обличчя Москаленка, витріщені з переляку очі й чує відчайдушний крик:

– Пробі! Рятуйте!

Він відсахнувся від вікна, схвильовано белькочучи:

– Я б-б-більше н-не могу! Т-треба покласти к-край цьому д-дикому в-в-варварству!

Брат презирливо окинув його поглядом і затягнувся тютюновим димом.

– Угамуйся, голубчику. Це тобі не за читанням Вольтера блаженствувати, а боротися із життєвими незгодами доводиться. У дворі я розмістив два десятки москалів, які не допустять злодіїв до наших покоїв. А що буде далі, одному Богу відомо, – відповів він бадьоро, але вигляд мав теж пригнічений.

– Я знаю, що треба робити. Слід негайно написати до суду. Нехай ті мудреці заспокоять хлопів за будь-яку ціну, якщо стало в них розуму оголосити те паршиве "Рішення" на селі.

Степан Базилевський спішною ходою попрямував до кабінету. Сівши за письмовий столик, від хвилювання довго не міг знайти папір і чорнило. Нарешті все знайшлося, і перо швидко забігало в тремтячій руці переляканого поміщика. Чорнилом, мов слізьми, виливав він своє горе: "Бунтівники ці, не бачачи достойної кари за буйства їхні, приходять час від часу ще в більшу безстрашність і, відмовившись підкорятися законам, назвали своє скопище козаками. Дехто із числа цих бунтівників самовільно привласнили собі звання отаманів, суддів та інші старшинські звання. Вони навіть надали самі собі право судити й вести розправу в цивільних і карних справах. А крім того, установили податковий збір на утримання своїх начальників, відмовившись платити панам подушне..."

Степан Базилевський відірвався від написаного. Про все це він дізнався від ключника Цилініченка та економа Москаленка. Базилевський глянув у вікно й знову побачив юрбу захмелілих хлопів. Он Василь Цапко вирядився козаком із шаблею, пістолем біля пояса й списом у руці. Гордо роз'їжджає на коні разом зі скопищем харцизяк, зухвало поглядаючи на вікна панського маєтку. Вони сміються, кепкують зі своїх панів! Люта злоба душить, змушує знову взятися за писанину: "...Позбувшись таким чином покори своїх підданих, які весь час проводять у п'янстві та буйстві, облишивши всяку роботу, ми не маємо сили приборкати їх через причину озброєності їх. Просимо Говтвянський нижній земський суд виїхати негайно до Турбаїв для припинення злодіянь наших хлопів..." Дописавши листа, Степан Федорович запечатав його сургучем і покликав ключника.

– Якиме, голубчику, їдь негайно в Говтву до суду й передай панові голові цей пакет. Та дивись, головою за нього відповідаєш!

– Що ви, пане, зі мною ваш пакет не пропаде! – відповів ключник, стараючись вислужитися перед хазяїном.

Хай собі там що на селі говорять, а Яким Цилініченко знає своє діло! Хіба той гвалт перший? Гвалтувалися односельці й при Апостолі, і при його онуці Крамінії, і тепер от колобродять... А що з того? Заженуть москалі до Сибіру з десятком верховод, а всіх інших пани прикрутять ще дужче! Ні, краще панам у цю скрутну мить послужити вірою й правдою. А там, дивись, і в економи, може, потрапити пощастить! А то й в управителі! Тоді свою дочку Галину можна буде віддати за справжнього пана. Отоді й Цилініченко виб'ється в люди! Розмірявся ключник так, що й не зчувся, коли Степан Федорович ткнув йому в руки щербатий гривеник.

– Що це?

– Це завдаток, а повернешся – одержиш цілий червінець за вірну службу, – відповів Базилевський.

"Цілий червінець!" – радісно подумав Цилініченко й хутко помчав виконувати наказ пана.

Через кілька днів у Турбаї прибув із Говтви земський суд з городовим князем Шаховським і стряпчим губернського магістрату Кононовичем. Після різдвяних свят у судових чинів ще тріщали від хмелю голови і їм не дуже хотілося займатися судовими справами, але скарга поважних панів Базилевських погнала із теплих місць у засипані снігами Турбаї. Що то значить зла доля на службі в "Отечества"! Прибулих чинів радо вітали господарі маєтку. Нарешті вони дочекалися своїх рятівників! Тепер Базилевські не одинокі серед озвірілих хлопів. А коли ісправник Клименко завів до двору загін охорони, то в поміщиків з'явилася навіть радісна усмішка, перша за останні два місяці. Вони гостинно розмістили у своєму обширному будинку всіх поважних осіб, а дрібну чиновницьку братію розселили по дворах довірених осіб: війта, економа й прикажчиків. Влас Коваленко аж упрів від біганини по селу, стараючись краще влаштувати прибуле панство. Він із задоволенням потирав руки, поглядаючи на двори принишклих турбаївців.

"Ага, прочумалися! Скоро будете на колінах просити прощення!" – задоволено бурмотів війт, поспішаючи до панських покоїв. Там Базилевські вже щедро пригощали голову суду Хому Гладкого, городового князя Шаховського, стряпчого губернського магістрату Кононовича та ісправника Клименка.

Влас Коваленко довго тупцяв біля порогу, мнучи в руках шапку з решетилівських смушків, поки на нього не звернув увагу Іван Федорович:

– А, це ти, Влаسه? Ну, як там, усе гаразд?

– Розмістив усіх панів суддів так, як ви звеліли: у мене возний із секретарем, у Гната Москаленка засідателі, а вдесяцького Шульженка – решта панів. Уже там їх пригощають, як рідних та дорогих гостей.

– Дуже добре! А тепер біжи хутко до старого Підмазки й викури його з хати до сусідки вдови Олефірихи. Хай там вони на пару погріються... – Ба-

зилевський при цих словах підморгнув війту й скривив пику в змовницькій усмішці. – А його хату приготуйте для панів суддів, які будуть там угамовувати наших хлопів.

– Та крику буде на все село! – сахнувся війт.

– А нам цього й треба! Хто більше буде кричати, того – до суду та в катаджку! – заспокоїв Власа бадьорим голосом Базилевський.

– Ваша воля, – покірно відповів війт і поспішив виконувати наказ.

– Разом із писарями та секретарем суду все там у тій хаті зробить як треба! – услід йому крикнув пан.

Та війт уже човгав чобітьми десь у коридорі й нічого не відповів.

– А, щоб тебе, йолопе чумазий! – вилаявся Іван Федорович і поспішив до зали.

Там гостей забавляв Степан Федорович із сестрою Марією. Дворецький вніс велику круглу тацю, заставлену срібними з позолотою чарками. На другій таці несли кришталеві карафини, наповнені горілками різних сортів, кольорів і смаків. Спершу налили губернському стряпчому вельможному пану Кононовичу. Він почекав, поки налили іншим, і урочисто мовив:

– Вип'ємо, панове, за щасливий кінець тієї справи, яка покликала нас сюди, до гостинного двору шановних господарів неспокоїного села Турбаїв.

– Дай Боже! – обізвався Іван Базилевський.

Усі пили не поспішаючи, маленькими ковтками, як водилося в столичного панства. Губернський стряпчий, випивши, прицмокнув і довго розглядав чарку.

– Чудова, вишукана робота! – вихваляв він чарку, яка справді була зроблена майстерно: велика, важка, позолочена й прикрашена гербом Базилевських.

Обставини вимагали подарувати чарку стряпчому, що Базилевські негайно й із задоволенням зробили. Піднесли по другій, і Степан Федорович із низьким поклоном улесливо мовив до Кононовича:

– Насмілюся уклінно доповісти вашій ясновельможності, що після першої не закушують.

На цей раз стряпчий уже не хвалив чарки. Гості повеселішали. Горілка розвіяла ту неприємну нудоту, яка залишалася ще від різдвяного перепою.

– Щось у жар кинуло. Скажена горілка у вас, Степане Федоровичу! – обізвався голова суду Хома Гладкий, витираючи рушником спітнілий лоб.

– То воно з морозу в жар кидає, щоб не було в кістках ломоти, шановний Хомо Денисовичу, – медовим голоском відповів Базилевський.

Раптом засурмили сурмачі в сінях, сповіщаючи, що перша переміна страв уже виставлена на столі. Марія Федорівна вклонилася гостям:

– Панове, прошу до столу скуштувати, що Бог послав.

– Із великим задоволенням, люб'язна Маріє Федорівно, – відповів Хома Гладкий.

Великий стіл був накритий ковдрою, а зверху – ще й білою з чудернацькою вишивкою скатертиною. З двох рядів срібних мисок парували борщі. Посередині стояли великі горщики й сулії з медом та пивом, звареними за особистим рецептом Базилевських. Від меду линули приємні пахощі польових квітів, гречки, липи, акації та бузку... Неначе дмухнув літній вітерець із зелених садів. Серед горщиків та сулій стояли горнятка, штофи, кухлі – усе срібне, важ-

ке, оздоблене сценами з античних міфів і біблійних сказань. Коштовний посуд був прикрашений пишними гербами Базилевських.

Його ясновельможність пан губернський стряпчий сидів на найпочеснішому місці. Біля нього – голова суду Хома Гладкий, а навпроти – князь Шаховський. Далі – ісправник Клименко й господарі дому Базилевські. Марія Федорівна зовсім не присідала, а розпоряджалася прислугою. Жіночого товариства за столом не було, а тому й розмова йшла суто чоловіча, ділова.

– Ну й завдали ви нам клопоту під саме Різдво! – обізвався, закушуючи, голова суду Хома Гладкий.

– Так, послав нам Господь Бог випробування тяжкі в урочний час, – відповів Іван Базилевський.

– Я теж думаю, що не обійшлося тут без нечистого, – промимрив князь Шаховський.

– Недарма мені чорна кішка снилась перед самим Різдвом, – уставив ісправник Клименко. – Жінка одгадувала: напасть... Так воно і є...

– А мені ота клята тварюка дорогу перебігла! Хоч і плювався на всі боки аж цілу годину, а біди не минулося, – підтакнув Степан Базилевський.

– Ой, лихо-лишенько! Дев'ять років ми недосипали, недоїдали, рук не покладали, забудовуючи Турбаї, і ось тобі маєш! Усе собаці під хвіст! – бідкався Іван Базилевський.

– Не побивайтесь, голубчику, так дуже через якісь дрібниці! Хлопи бунтують – чи й не новина! Та вони по всій імперії гудуть, але нічого, так і живуть, дивись, із року в рік... заспокоюються, затихають, – обізвався князь.

– Одна надія на вас, панове! Життя більше немає серед озвірілих хлопів. А особливо після прочитання того клятого "Рішення" Сенату.

– Закони імперії нам надійніше шанувати. А вони в наших руках! Як захочемо, так і закрутимо справу! – поважно мовив губернський стряпчий Кононович.

– Дай, Господи, вам вічного здоров'я, наш благодійнику! – залепетав Степан Федорович. – Посудіть самі, яка чорна несправедливість звалилась на наші голови. Адже всіх жителів Турбаїв ми купили в пані Краміної по 60 карбованців за душу. А тепер пиши їх у козаки! Та краще я до цього дня не доживу! – істерично закричав Іван Базилевський, і його очі заблищали від сліз.

– Годі, годі, люб'язний! Ці байки про козацтво ми чуємо вже з часів Петра Великого. Слава Богу, від них лишилися самі спогади після тріумфальної вікторії під Полтавою. І який сенс із цього "Рішення" Сенату? Адже там ідеться не про ваших хлопів, а про якихось їхніх предків, які воювали разом із покійним полковником Капністом. Уловлюєте суть? Покійний полковник, покійні і його полки, а нам хіба дане право покійників воскрешати? Земля їм пухом, як мовиться... А що нинішні лайдаки мріють про козацьке гульгяйство, так біди в тому немає. Хай помріють! Хто з нас не мріє про маєтності, славу й таке інше. Але на все це треба мати право. От і ваші хлопви хай доведуть документами, фактами та наведуть інші належні докази про своє право на козацтво. А коли ні – то нічого суду й голову морочити! – урочисто виголосив губернський стряпчий.

– Мудро, мудро сказано! – обізвався голова суду Хома Гладкий, витираючи рушником заяложену жиром пику.

Коли досьорбали борщ, знову заревіли сурми в сінях, проголошуючи перву після перших страв. Поки дворові дівчата міняли на столі посуд, Базилевські повели вельможне панство показати своє господарство. І все, що тільки сподобається гостям, відразу й відносилось до відведених їм покоїв. Князь Шаховський запримітив золотий годинник, оздоблений коштовним камінням, голові суду припала до душі велика кришталева ваза в золотій оправі, а ісправнику Клименку – турецька шабля неймовірної краси. Губернський стряпчий довго придивлявся до незліченного добра Базилевських, настяганого в усі кімнати обширного будинку, і зупинив свій погляд на ажурній різьбленій скриньці. Там зберігалися жіночі прикраси: персні, дукачі й кульчики. Тонка робота венеціанських майстрів оцінювалася не в одну тисячу червінців. Та Іван Базилевський, не вагаючись, щедрим жестом простягнув її Кононовичу:

– Не прогнівайте нас, шановний Якове Яковичу! Прийміть від широго серця!

І скринька помандрувала до кімнати стряпчого. А коли вийшли на подвір'я оглядати клуні, комори та конюшні, то слуги тільки встигали виводити арабських скакунів, які впали в око вельможним судовим чинам, виносити смушки, викочувати бочки з медом та горілкою. У Базилевських добра вистачить на всіх!

– Добре хазяйнуєте! Ну й справді молодці! – підхвалював господарів голова суду Хома Гладкий.

Базилевським ті похвали приємно лоскотали душу. Їм зараз нічого не шкода, якби тільки задобрити судових чинів так, щоб оте кляте "Рішення" Сенату звести нанівець! Тут сурми знову засурмили до столу. Там на вельможне панство чекала друга переміна страв. Перед тим як почати долати заново горою заставлений різноманітними смачними стравами стіл, князь Шаховський послабив пояс, а за його прикладом – і всі присутні.

Незважаючи на те що ще за першої перемини в усіх розпашіли щоки від борщу, горілки та меду, господарі ходили навколо столу й кожного припрошували побільше їсти, вибираючи з мисок найапетитніші шматки індичатини, гусятини, курятини та молоденької свинини, приготовленої за рецептами старопольської шляхти. Качку запікали з начинкою із чорносливу та запашного коріння в рожевому соусі, гусей та індиків – у власному жиру, начинивши яблуками, морквою, редькою та запашним корінням, а молодих поросят запікали цілісінькими, і на столі вони лежали, мов живі. Нелегка то була справа – подолати багатий стіл панів Базилевських! Сто потів зійшло з гостей, так трудилися вони над наїдками та напоями, уже важко дихається, серце, бідолашне, від утоми тіпається, а Базилевські, знай, усе пригощають, умовляють, уклінно благають не ображати, не гребувати, а ще трохи піднатужитися та все доїсти й допити, щоб весь посуд залишився чистим. І чим ближче обід підходив до кінця, тим наполегливіше господарі запрошували вельможне панство побільше їсти та пити, щоб ніхто з них не залишився в образі та потім, боронь Боже, не осудив. Кажуть люди, що душа міру знає. Але якщо все на дурничку, апетитне, без міри підноситься та підсовується, то й найсвятіша душа не второпає, коли треба зупинитися! Та якщо душа розгубиться, то тіло саме міру знайде... От уже руки не тримають виделки, і вона падає під стіл, голова

на в'язах уже не тримається, весь час падає на стіл: "Більше не можу! Геть від очих тарілок і чарок!" Таку мову людського тіла всі розуміють добре й відразу йдуть йому на допомогу. Отож і потягли слуги одного за одним вельможних суддів до покоїв на пухові перини відпочивати після трудів праведних...

А поки високі суддівські чини сплять глибоким сном у тиші покоїв поміщиків Базилевських, дрібна чиновницька братія хазяйнує в хаті старого козака Підмазки. Сивочубого дідуся вїт із гайдуками та москалями витурили взаший до вдови Олєфірихи та ще й пригрозили розправою, якщо буде сперечатися. Турбаївці відразу відчували, що то за правий суд приїхав! Загін козаків, який охороняв село, направився був до зухвалих гостей, щоб добре їх провчити та навчити, як треба поважати козацтво, але отаман Назар Олєфір зупинив їх:

– Ми не бунтівники й злодії, а законом визнані козаки! Закони охороняє царський суд, і не гоже нам застосовувати щодо нього силу.

– Не дозволимо глумитися над старим козаком! – гнівно вигукнув Семен Помазан.

– То біжи, воюй із судом, а завтра нас усіх запроторять до Сибіру, як злодіїв! – невдоволено гримнув отаман.

– Так що ж оце, отамане, будемо чекати, поки нас усіх по одному отак зі своїх хат повикидають під тин?! – підтримав товариша Степан Рогачка.

– Не гарячкуйте, козарлюги, подивимося, що далі буде, а дід Підмазка поживе поки що в Олєфірихи. Біди великої від того не буде.

– Воля твоя, батьку отамане, – покiрно відповів Помазан, і загін козаків повернув назад за річку.

А вїт Влас Коваленко із судовими писарчуками пристосували хату діда Підмазки для проведення судових засідань. Познімали зі стін рушники, порохівниці, татарські шаблі й рушниці, почепили портрет цариці Катерини над столом, за яким засідатимуть пани судді, а на самому столі поставили "Зерцало". Вїт покрутив у руках ту чудернацьку штуку й здивовано запитав возного Пилипа Кавуна, якого колись щиро пригощав у шинку Йосип Коробка:

– І чого оця "побрякушка" тут стоїть?

Возний розкладав папери на столі й, піднявши голову, махнув рукою:

– Правду кажеш, що "побрякушка", або й просто вертушка! Воно-то справа буцімто й для доброго діла була колись заведена, але втратила тепер усяку силу.

– І яка ж то в ній бісова сила водиться?

– Ти що, зовсім темнота безграмотна? – здивувався возний, підходячи до вїта. – От бачиш, на цій штуці три боки? На кожному з них виписаний указ Петра І для судових чиновників. Вони повинні нагадувати суддям завжди про те, що "марно закони писати, якщо їх не оберігати або ними грати, мов картами..."

– Так, так! То добре сказано!

– Було б сказано, а діла творяться не так, як писано! Чув, як говорив один бродячий монах чи дяк: "Кожному рот дере ложка суха, хто ж є на світі, щоб був без гріха?"

– То, мабуть, ти згадав про Сковороду? Бував він і в нашому селі не раз, – відповів задоволено вїт, показавши, що не зовсім уже він темна людина.

Возний підтакнув і продовжував далі просвіщати необтесаного мугиря:
– А далі ось, на другому боці "Зерцала", пишеться, що: "належить чинно поводитися, бо над всіма нами суд Божий є, і хай буде проклятий усяк, хто творить Божу справу нечесно..."

– Божий суд відшукає і праведних, і грішних. Він загляне глибоко-глибоко в душі людські, і від нього ніде й ніхто не заховається, – побожно підтвердив вїйт.

– То, може, так і буде колись, а зараз той суд мало кого із земної судійської братії лякає. А от на останньому боці цієї вертушки наказується панам суддям "знати всі закони державні й важливість їхню, як першу й головну справу..."

– То вже пани судді закони всякі знають, – підтвердив вїйт із повагою до високого панства.

– Знати вони то їх знають, та крутять ними так, як кінь голоблями. Куди захочуть – туди й завернуть.

– Та так і люди кажуть: закон як дишло, куди повернеш, туди й вийшло! – похитав головою вїйт.

– Тут теж скоро завариться таке, що хоч світ за очі тікай... – зітхнув возний.

– Так справа ясна, як Божий день. Хлопам нашим дулю з маком піднесуть пани замість козацтва. Захотілося їм, бач, байдикувати! – зло відповів Влас Коваленко.

– Щоб тобі язик відсох за такі слова, що ти плещеш! – невдоволено мовив Пилип Кавун.

Його душа завжди вболівала за долю сплюндрованого лицарства. Возним йому поталанило стати за щасливих обставин, і роду свого він ніколи не цурався. Та що вдієш, чим допоможеш своїм братам, коли незначна посада возного при суді зовсім не впливала на хід усіх справ?

Дворянський засідателю Карпо Баранников мовчки слухав розмову возного з вїйтом, а потім не витерпів і гримнув на обох:

– Як смієте, брудна голото, високих персон обговорювати?!

– Та я нічого, то ось він... – злякано забелькотів вїйт.

– Ти бач, яка гнида! Усе допитувався про те "Зерцало", а тепер – і я не я... Тьху на тебе, погань! Згинь звідси, а то пану судді такого наговорю, що будеш знати!

Влас Коваленко позадкував до дверей і прожогом вискочив надвір.

– Побіжу подалі від отих грамотіїв, а то не встигнеш й отямитися, як у халепу вскочиш! – пробурмотів він до себе й подався до панського двору. Там, під панськими дверима, він почувався завжди спокійно.

У хаті запанувала тиша. Засідателі порпалися в паперах, секретар щось підшивав, а писарі чистили пера та готували чорнило. Робота мала бути довга та клопітка. Отож треба було всього заготовити вдосталь.

Карпо Баранников пройшовся по кімнаті й став біля столика. Середнього зросту, з обвислим черевом і круглою, мов сонях, пикою, він вирячив випуклі зеленкуваті очі на "Зерцало" й так стояв деякий час. Потім простяг руку з куцими пальцями й крутнув його.

– Така собі оказія стоїть завжди тут і підглядає за всіма! Не встигнеш руку простягнути за базаринкою, а воно своїми закарлючками вже щипає за душу, – пробурмотів невдоволено Карпо, продовжуючи вертати "Зерцало".

– Та що там те "Зерцало"! Правду мовить пан возний, що воно для пана голови стало забавкою під час суду, а не правилом у роботі. Та що говорити! Хто більшу базаринку підсунув, підмазав на загребушу руку судді, той і правий. Ось тобі й суд увесь наш праведний! – задумливо промовив молодий засідатель Микола Червоненко.

– Еге! Подивися, друже, ось це перо й те безперервно чорнило з каламаря тягне, коли хоч трохи висихає. Так увесь час і занурюєш його в чорнило, а воно тягне собі й тягне... Такий закон природи! А що ж нам, цьому закону перечити? – здивовано відповів Карпо, витріщивши каламутні очі на чорнобривого й статного колегу.

– Закони ті ваші, добродію, жорстокі! От наше начальство зараз п'є та гуляє в поміщиків, а потім чекай від них добра та правди. А де ж шукати тоді отим знедоленим мугирям тієї правди, якщо й у суді її серед білого дня зі свічкою не знайдеш? – гаряче промовив Микола, оглянувши Карпа гострим поглядом карих очей.

Той посміхнувся, крутнув головою й зневажливо махнув у бік молодого засідателя рукою:

– Молоде й зелене! Життя, брате, штука складна й жорстока. Люди для задоволення своїх бажань та мрій не завжди чинять за заповідями Христа, а щодня продають свою душу сатані, щоб вижити серед подібних собі.

Знову запанувала тиша. Чути тільки шелест паперів та скрипіння пера в руках секретаря. Та от і він відклав свої справи й оглянув усіх веселим поглядом:

– Щось засиділись ми тут довго, а чрево моє вопіт уже о подаянії. Там, у хаті вїята, чепурненька хазяйка ще ранком виставила на стіл отмінную горілочку. Поспішаймо, а то іспортиться, окаянная!

Усі весело розсміялися й швиденько почали збирати свої речі. Ще мить – і судова хата опустіла. Рядове чиновництво підтюпцем подалося до квартири з горілкою. Через годину вони вслід за своїм начальством захоплювали на лавах у хмільному чаді. Так промайнув перший день роботи Говтвянського нижнього земського суду в неспокійних Турбаях.

Боротьба триває

*З слова живого скуй самопали
й з ними між люди іди.*

*Бий ними, Музо, всяку неправду,
хто б не вчинив її, – бий!*

Панас Мирний

Коли червона смуга спалахнула край неба й нічні сутінки поховалися в глибокі закутки, заворушилися люди на селі, зустрічаючи новий день. От і полум'яне сонечко викотилося слідом за тією кривавою смугою й осяяло своїм

промінням верхів'я засніжених дерев, замети попід тинами та покрівлі хатинок. Усюди заграли рожеві зайчики. Сіре після ночі небо поступово світлішало, розгорнувшись над землею глибокою, прозорою й безмежною ковдрою. Повітря навкруги було чисте та морозяне. Сонце пронизувало його тисячами рожевих промінчиків. Разом із сонечком прокинулось усе навкруги. Заревіли корови по дворах, протягли своє дзвінкоголосе "кукуруіку!" невсипущі півні, зафелготали гуси... Пішов і глухий гомін людей по селу, які з першим кроком нового дня знову занурились у свої безкінечні клопоти. Вулицями вже бігав вїт із дворовими Гордієнком та Лисенком, загадуючи старожилам Турбаїв їти до суду. Столітні сивоголові діди Денис Мойсенко, Наум Жульженко, Влас Дузя, Микита Підмазка та Степан Рудя понадягали кожухи й із ціпочками пошкутильгали до отамана Назара Олефіра. Назар уже порався по господарству, вичищаючи в сажі промоклу підстилку та відходи після перебірливих у їжі свиней. Жінка розсипала по двору зерно, скликаючи курей: "Тю-тю-тю!" Ніщо не свідчило, що господар сьогодні прокинувся настороженим.

– То тобі й діла немає, що на селі вже суд порядкує? – невдоволено пробурчав дід Мойсенко, привітавши отамана.

– Та він нас поки що не чіпає, а самим чого туди набиватися? – відмахнувся Назар.

– Еге-ге, синку! То ти ще не второпав, що зараз-то й починається справжній бій за нашу волю! Ось нас уже й до суду поволокли, а ти все в гної порпаєшся. Громада тобі довірила велику справу, а ти продовжуєш жити простим мугирем. Будь отаманом, Назаре! Забудь про своє господарство й кожную мить живи справами громадськими, стій на сторожі нашої волі! – почав докоряти отаманові Денис Мойсенко, пристукуючи ціпком та ногами по снігу.

– То що ж маю робити? – розгублено запитав Олефір, кидаючи вила на купу гною.

– А те, що збирай хутчіше громаду на раду та погомони з людьми, як перед судом за волю стояти будемо. Щоб не сталося так, як десять років тому, коли один поліз у брід, а другий поза бродом...

– Якщо так, то я зараз умить! – мовив Назар і побіг до хати перевдягатися.

Діди вийшли з двору отамана й потихеньку попрямували до суду. Старість – не радість! Ноги не слухаються, тіло обважніло, серденько тьохкає, вириваючись із грудей, забиваючи подих. Перепочинуть дідусі та й далі шкутильгають, поки не дібралися до хатини Микити Підмазки, де тепер розташувався суд.

– Слава тобі, Господи, доволокли ноги! – прошепотів дід Денис, переступаючи поріг хати, де за столами їх уже чекали чиновники з панами Базилевськими.

Діди познімали шапки й низько вклонилися панству. Іван Базилевський підвівся й легкою ходою підійшов до прибулих турбаївців, оглянув їх допитливим поглядом і заговорив:

– Дехто з ваших односельців довгі роки добивається козацтва, киваючи головами на своїх дідів і прадітів, які були колись козаками. Милостива імператриця дозволила вам перед судом довести своє право на козацтво, і якщо хто зуміє це зробити, то вольному – воля!

Базилевський хотів ще щось додати, але тут стряпчий Кононович подав свій голос:

– За вашими сивими чупринами ми відразу визначили, що ви – природжені козаки. Шануючи роки й сивину, суд довірив вам бути головними свідками й з'ясувати, хто в Турбаях справді походить із козацького роду, а хто – прості муґирі, гречкосії, які мають нахабство прирівнювати себе до козаків. Подумайте й усю правду скажіть перед судом, як перед Господом.

Діди похилили голови й стояли мовчки. "Бач як завернув, канцелярська лисиця! То думаєш, на дурнів невчених натрапив та й будеш переливати з пустого в порожнє? Еге, ми стріляні горобці, та ще й не раз!" – подумав про себе старий козак Денис Мойсенко й глянув на стряпчого з-під густих сивих брів важким поглядом. Від того погляду в Кононовича чомусь мороз пробіг по спині. Дід виступив на крок уперед і заговорив повагом, не поспішаючи, старанно зважуючи кожне слово:

– Спасибі поважному суду за честь, що вибрав нас на селі за свідків між людьми. Правду каже пан, що ми природні козаки й багато протоптали землі на цьому світі. Як про все згадати, то вистачить не на один день розказувати. Та тільки це зараз ні до чого, панове. Справу нашої громади належить вирішувати по-діловому. Суд повинен мати реєстри Остапівської сотні, де наше село Турбаї з давніх-давен уважається козацьким, що й підтверджується милостивим "Рішенням" Сенату. Отож нам додати до того немає чого, та до того ж і громада нам не давала таких прав, щоб від її імені виступати перед судом свідками.

Стряпчий відразу відчув неприязнь до цього колючого дідугана, а після його зухвалих слів те почуття ще посилилося. Як сміють вони його, нашпигованого юридичною премудрістю й багатою практикою губернського стряпчого, учити та наставляти!

Відразу видно, що дід цей – міцний горішок. Одним махом не розтрощиш! Але треба опанувати себе. Стряпчий усміхнувся й лагідно відповів:

– Дивно, дивно мені чути такі слова. Хіба громада не шанує вашої сивини й не надає права першого голосу? Хто ж краще знає про минуле на селі, як не ви, довгожителі?

Хитрий Кононович зачіпав найпотаємніші струни людської гордині, яка сиділа в кожного в душі. Але й цей хід не спрацював. Дід спокійно відповів:

– У нас на селі люди побожні та лагідні. Старших поважають, але й порядку, звичаїв своїх стародавніх не забувають. А за тими звичаями наша громада обрала з-поміж себе старшин, які й вирішують усі справи разом з усім людом на спільній раді.

Іван Базилевський сплеснув у долоні. Його довговиде, викохане в розкоші обличчя ще дужче витяглося:

– Чи ви чули таке? У них уже з'явилася Римська республіка вільних громадян! Та не морочте голови панам суддям, називаючи свою ватагу злодіїв громадою! Раджу прислухатися до голосу ясновельможного пана губернського стряпчого й говорити суду те, що вимагається!

Із гурту хтось гукнув:

– Чого це ти тут розкричався, мов різане порося? Це тобі не у своєму дворі хлопів лупцювати, а в царському суді бути, який нас із тобою нарівні розсудить!

Такого зухвальства від козаків не сподівалися почути ні Базилевські, ні судові чини. Від сивих голів турбаївців повіяло грізним степовим молодецтвом козацького лицарства, для якого не існувало жодних авторитетних доказів, крім смертельного удару булатної шаблі.

Хома Гладкий задзеленчав у дзвіночок.

– Прошу без лайки! Суд не може займатися теревеннями. Гукайте сюди ваших виборних та хутчіше приступаймо до діла!

Діди почовгали назад до громадської хати, яка залишилася пусткою після покійного Панька Притики. Там зібралася на раду турбаївська громада. Шумить, хвилюється багатоголосий натовп. Кожний хоче свою думку висловити, своє слово докласти до загальної справи. У центрі стоять отаман Назар Олефір, судді Роман Кобзар, Василь Цапко, Семен Помазан, Григорій Яструбенко та писар Трохим Довженко. Поряд із ними задуманий Йосип Іванович Коробка. Він думає якусь свою думу, час від часу поглядаючи на двері. Аж от з'явилися діди, і його очі засвітилися радістю.

– Сюди, сюди проходите, шановні батьки! – гукнув він до них, махаючи рукою. Дідів пропустили до виборних. Запанувала тиша.

– Ну що там? – почувлися тривожні запитання.

Вони, трохи відхекавшись, почали розповідати, що діялося в суді.

– То, може, список такий і напишем, указавши в ньому природних козаків? – обізвався Назар Олефір.

Громада знову загула:

– Ми всі козаки!!! Усіх пишть!!!

Дід Мойсенко підняв руку, вимагаючи тиші:

– По судах я піввіку свого змарнував, відшукуючи нашу волю, то маю право вам дати наказ і пораду. Гвалтом та криком справі не зарадиш. Судовим чинам подавай докази, документи, кріпості й грамоти. Тоді їх можна й до стінки приперти. Отож і ви вимагайте розглядати справу не за словами, а за паперами та документами. Основним доказом нашого козацтва є козацькі реєстри Остапівської сотні до 1757 року, коли славний полковник Капніст був ще живим, а також "Рішення" Сенату про повернення нам козацтва, до якого повинен бути прикладений також іменний список.

– Правильно, батьку, кажеш! – підтримав Мойсенка повірений громади Йосип Коробка. – Я раджу вам викласти всі ваші вимоги до суду на папері, щоб там, у судовій хаті, вас не збили з пантелику різними словесними перепонами.

Отаман Назар Олефір намагався завжди вставити останнє слово:

– То нехай Трохим Довженко все як слід нам і запише!

Трохим швидко приготував перо, каламар та папір і сів до столу:

– Кажіть, отамане, що писати маю.

Назар Олефір підкахикнув і обвів громаду запитальним поглядом:

– То напишемо, панове громадо, щоб суд видав нам на руки копію "Рішення" Сенату з іменним списком турбаївців, які мають право на козацтво?

– Напишемо! – пробасив Роман Кобзар.

Писар старанно почав виводити слово за словом вимоги громади до суду.

– Нехай суд змусить поміщиків Базилевських повернути нам козацькі грамоти та кріпості на землі, які підтверджують наше козацтво! – вигукнув Семен Помазан.

– Загарбану худобу й різне добро теж хай повернуть! – додав Василь Цапко.

Писар Трохим Довженко старанно все записував. Потім громада провела виборних до суду, супроводжуючи вигуками:

– Бог вам на поміч!

– Чекаємо вас!

– Ми з вами!

Вони стояли грізною стіною біля хати, де засідав суд, озброєні списками, шаблями й просто кілками. Тепер турбаївці нікому не дозволять відібрати в них проголошену перед Різдом козацьку волю! Більше трьохсот козаків напружено вдивлялися у вікна та прислухалися, що там відбувається.

В суді ж панувало напружене мовчання після ознайомлення з вимогами турбаївської громади. От тобі й безграмотні селюки! Їхні слова руйнували всі хитромудрі задуми панів Базилевських і продажного суду. Аркуш паперу із записаними на ньому вимогами переходив із рук у руки й зупинився в князя Шаховського. Лице його побагровіло від гніву:

– Як ви, підлі хлопи, так нахабно посміли писати в суд проти своїх панів Базилевських?

– Ми вільні козаки, а не хлопи! Віднині Базилевські нам – не указ! – вигукнув Назар Олефір із люттю, пригадавши панські побої та каторжні роботи в Очеретуватому.

– Хто з вас буде козаками, це вирішить суд, гультіпаки! – зірвався зі свого місця голова суду Хома Гладкий.

Губернський стряпчий узяв вимоги турбаївців і, поправивши окуляри, почав уважно їх перечитувати, а потім голосно розсміявся:

– Ну ви й веселуни тут у Турбаях зібрались! Та якби в нас був список, кого належить зарахувати в козацькі реєстри, то судові тут не було б чого й робити! Уся біда в тому й полягає, що такий іменний список належить скласти й затвердити законним порядком. От ми й хочемо від вас одержати факти, які підтверджують ваше право на козацтво.

– Хай пани Базилевські повернуть назад наші грамоти й кріпості на землі, які підтверджують наше козацтво! – гучним басом вигукнув Роман Кобзар.

Поглядом, повним ненависті, він пронизав обох Базилевських, які поважно розсілися біля суддів. Поміщики від тих слів аж пополотніли. "Ох, і мало ж я тебе лупив!" – подумав Іван Базилевський і роздратовано обізвався:

– Ніяких грамот та кріпостей на землю ми у своїх хлопів ніколи не бачили й чути про них не чули. Кожен турбаївець куплений нами в пані Краміної хлопом! Оця купча на село Турбаї все сказане мною підтверджує! – вигукнув Базилевський і потряс у повітрі купчою, а потім театральнo розіклав її перед стряпчим Кононовичем: – Ось, ясновельможний Якове Яковичу, наш незаперечний доказ повного права на Турбаї!

Стряпчий теж замахав купчою над головою:

– Ось бачите цей документ? Це незаперечний факт! Що ви на це скажете?

Запанувала тиша. Турбаївці ніяково тупцювалися біля порогу, збиті з пантелику вигуками стряпчого. Що йому зараз покладеш на стіл, коли всі папери загарбали підлі Базилевські? Та несподівано почувся дзвінкий і схвильований голос повіреного турбаївської громади Йосипа Коробки:

– Купча панів Базилевських на село Турбаї не є фактом, який стосується справи, яку зобов'язаний вирішувати суд на підставі "Рішення" Сенату.

– На якій підставі? – здивовано запитав князь Шаховський.

– Я вже сказав, що на підставі "Рішення" Сенату, у якому сказано, що всі справи й минулі рішення щодо турбаївців відмінити й записати їх у козацькі реєстри! – вигукнув знову Йосип Іванович.

– Говоріть на зрозумілій благородним людям мові, а не на якомусь хохляцькому наріччі! – закричав князь, стукаючи кулаком по столу.

– А ми в Московію не їздили за наукою й розмовляємо всі у своєму рідному краї так, як батьки навчили! Якщо жерете наш хліб, сало й мед, то не кривіть пику й від мови людей, які те все добро вирощують! – гнівно відказав Коробка, стискаючи до болю пальці в кулаки.

– А що це за птиця? – запитав Базилевських стряпчий.

– Якийсь пройдисвіт! – махнув рукою Іван Базилевський.

– Так женіть його втришия із суду! – звелів Кононович.

Ісправник Клименко миттю кинувся виконувати наказ стряпчого. Та тут почувся загрозливий окрик Василя Цапка:

– Просимо панів не гратися, а то в нас теж іграшок вистачає!

І тут судові чини побачили в руках турбаївців пістолі та шаблі. Така нечувана витівка козаків збила судових чинів із пантелику. Ісправник Клименко зі своїми молодцями відступили, стали осторонь, запитливо поглядаючи на князя Шаховського та губернського стряпчого Кононовича.

– Це бунт! Усіх цих харцизяк негайно забити в колодки! – закричав городничий, скочивши зі свого місця.

– Панове судді, я протестую проти погрози насильством! – закричав у відповідь отаман Назар Олефір. – Цей чоловік, Йосип Іванович Коробка, наш повірений. Тому ми до кінця нашої справи разом із ним будемо захищати свої права на козацтво!

– Це не забороняється законом! – обізвався молодий присяжний засідатель Микола Червоненко.

– Просимо панів не гарячкувати й поглянути у вікно. Там, на вулиці, стоїть наша громада, яка живими вас звідси не випустить, якщо будете з нас кепкувати, погрожувати та різні неподобства чинити! Ми своє право на козацтво доведемо ось цими шаблями! – запевнив Василь Цапко, піднявши шаблю над головою.

Князь Шаховський стояв ошелешений біля столу, витріщивши очі у вікно. А там чувся багатоголосий гул турбаївської громади. Виднілися списи, рушніці, кілки, коси та вила. Холодним потом укрилося благородне княже тіло. Опустивши голову, він сів на місце:

– Треба розігнати їх по дворах.

Судові чини почали перешіптуватися між собою. Задумана ними судова комедія явно зірвалася. Господарями становища стали несхитні турбаївці. То була вже не залякана отара безмовних хлопів, а грізна козацька громада, від якої віяло гордою непокою й вільною степовою силою!

І тут знову пролунав дзвінкий тенор присяжного засідателя Миколи Червоненка:

– Повірений турбаївської громади пан Коробка цілком правильно заперечив проти використання купчої поміщиків Базилевських на село Турбаї як факту. Пані Краміна продала те, чим ніколи не володіла, а значить, і сама купча є фальшивкою, яка не має юридичної сили!

Іван Базилевський підскочив, мов ошпарений.

– А наші 6 тисяч червінців, виплачені за турбаївських хлопів за цією купчою, теж фальшиві?! – несамовито заричав він на молодого присяжного засідателя.

– Подавайте позов на пані Крамину, щоб повернути назад свої гроші, а турбаївці тут ні до чого, – спокійно відповів Червоненко.

– А збудовані в Турбах за дев'ять років нашого господарювання просторі будинки, клуні, комори, погребі, цегельний завод, винокурні, млини й багато іншого добра накажете подарувати хлопам, а самим іти жебракувати по підтинню? – гарячкував Базилевський.

– Панове! Суд уповноважений розглянути тільки питання про запис деякого з підданих поміщиків Базилевських до козацьких реєстрів. Усі інші питання суду не стосуються! – обізвася стряпчий Кононович.

У залі суду здійнялися галас, крик, метушня... Сперечалися між собою засідателі, пани Базилевські з головою суду, козаки з ісправником Клименком та князем Шаховським. Задзеленчав дзвоник голови суду, який хотів усіх заспокоїти. Нарешті всі вгамувалися. Хома Гладкий розстібнув зелений комір сюртука, який виблискував начищеними гудзиками, і витер піт із лица.

– Панове! Суд просить тиші й спокою! Бунтівні дії виборних турбаївської громади не дають можливості працювати!

– Ми висловлюємо протест проти того, щоб нас обзивали бунтарями! Ми змушені захищатися від зухвальства ісправника Клименка та городничого Шаховського! – заперечив Йосип Коробка.

Князь Шаховський люто прошепотів:

– Де цей миршавий писарчук узявся на наші голови?! Це він підбурює мугирів до бунту!

– Слід негайно запроторити його на каторгу! – тихо відповів стряпчий Кононович.

Голова суду тим часом говорив до виборних турбаївської громади:

– Суд вимагає від турбаївців незаперечних доказів про їхнє право бути козаками! Де ті 76 козаків, записаних полковником Капністом у реєстри?

– Вони давно вже на тому світі! – відповів Назар Олефір.

– Суду треба знати їхні прізвища, а потім з'ясувати роди, які походять від тих 76 козаків.

– То настільки давня й заплутана справа, що й із попом не розбереш. Згідно з ревізіями за 1764 рік село Турбаї вважається козацьким. То і є головний факт для суду. У Турбаях усі жителі козацького роду! – відповів Василь Цапко.

– Як би ж то! Були 76 козаків на селі, а тепер 1000 мугирів раптом стали козаками! Усілякі пройдисвіти лізуть у козаки. Не вийде, голубчики! Ми протестуємо! – несамовито заволав Степан Базилевський.

– От бачите! Зайд, які тим 76 козакам не є родичами, ми не маємо права записувати в козаки! – звернувся знову до виборних Хома Гладкий.

– Так ми, панове, з вами знову теревенимо хтозна про що, а не вирішуємо справу. На підставі яких документів ведеться суд? Де реєстри Остапівської сотні за минулі роки? Хто буде порпатися в архівах Миргородського полку та Малоросійської колегії, відшукуючи списки козаків із села Турбаї? Мабуть-таки, це все повинен робити суд! А ви приїхали в село з пустими руками й займаєтеся теревеннями, вимагаючи від простих людей того, чого вони вам не в змозі дати! Це не суд, а бедлам! – гнівно вигукнув Йосип Коробка.

Судовим чином від гнівних і колючих слів повіреного турбаївської громади стало не по собі. Цей клятий відставний писарчук кісткою став попере горла поважному суду! Стряпчий, ісправник, городовий, голова суду й пани Базилевські хижими поглядами пронизували зухвальця.

– Ось він, головний злодій! Це він заварив кашу в Турбаях! – заверещав Іван Базилевський, тикаючи пальцем у Йосипа Івановича.

– Настане і його черга! – прошипів князь Шаховський, скося поглядаючи у вікно на озброєну турбаївську громаду.

З якою насолодою він зараз би скрутив оцього миршавого писарчука й усю ватагу харцизяк, але несила! "Доведеться просити полковника Даєва, щоб виділив роту москалів", – подумав князь.

Голова суду Хома Гладкий тим часом задобряв виборних:

– Без вашої допомоги суд не в змозі вирішити справу. Ви самі повинні скласти список турбаївців, які є родичами тих 76 козаків, про яких згадано в "Рішенні" Сенату.

Виборні деякий час стояли мовчки. Потім отаман Назар Олефір махнув рукою:

– Ну то хай буде по-вашому!

Йосип Іванович Коробка глянув на отамана й невдоволено похитав головою.

– От і домовились! Суд оголошує перерву! – спішно вигукнув Хома Гладкий.

Йому уже не терпілося швидше покінчити з цією неприємною справою. Звичайна на перший погляд, вона перетворилася на складну, заплутану й небезпечну. За таке люб'язні пани Базилевські однією горілочкою не відбудуться! Коли виборні турбаївської громади вийшли з хати, Хома Гладкий полегшено зітхнув:

– Слава тобі, Господи, на сьогодні кінець мукам! Це ви нам, голубчики, підсунули таку паршиву справу! – кинув він Базилевським.

– Що й казати, справа заплутана! – підтакнув стряпчий, наганяючи ще більше страху.

– Панове, за труди ми вам щедро віддячимо! Тільки врятуйте від розорення! – заскиглив Степан Базилевський.

– Дуже важко це буде зробити! – знову вперся стряпчий, явно набиваючи ціну. Але згодом він таки впевнився, що це чистісінька правда.

За місяць вільного життя на селі після оголошення 5 січня "Рішення" Сенату турбаївці знову воскресили у своїх подавлених рабством душах невмирущий дух козацької вольності. Вони відчували силу громади, якої злякалися не тільки Базилевські, а й уся судова братія. Після судового засідання турбаївці ще довго гомоніли між собою. Розходилися пізно, коли навкруги вже стояла глуха ніч. Та от усе стихло, завмерло навкруги, повите глибоким сном. Тільки ясний місяць дивився з темряви неба на Турбаї, освітлюючи їх срібним промінням. Тисячі зірок миготіли в глибині окутого морозом неба над сонною землею. Та що їм до людського горя й земних клопотів? Вони да-лекі, бездушні й німі свідки того, що було, є й буде...

Скриплять чоботи. То козаки збираються від найдальших околиць села до громадської хати. Тривожні думки про підступний земський суд не дають людям спокою. Тільки в гурті турбаївці почувалися спокійними й рішучими. Спільна небезпека перед лютими ворогами в цю критичну мить настільки згуртувала людей, що тепер вони перетворилися на єдиний організм – громаду, який працював злагоджено й упевнено. І от сьогодні з'явилися в нього перші недуги. З раннього ранку переповнена громадська хата нуртувала збудженими почуттями турбаївців: отаман Назар Олефір із виборними почали складати список жителів села, які мають право на козацтво. Земський суд кинув громаді маслак, який повинен був її розхитати й роз'єднати на ворогуючі групи. Хай, мовляв, доводять між собою, хто з них козацького роду, а хто природний хлоп, поки не перегризуть один одному горлянки. Спробуй розберись, хто з теперішніх жителів села є родичем тим 76 турбаївцям, яких полковник Капніст п'ятдесят із гаком років тому записав у козаки! Щоправда, залишилися в живих кілька столітніх дідів, які були свідками багатьох незвичайних подій у Турбаях, і всі з надією звернули на них свої погляди.

Та вони тільки чухали потилиці, підкахикували й розводили руками:

– От Довбню з Палієм згадую, Підсішка пам'ятаю, мов зараз їх бачу, а інші забулися, хоч убий оце мене! – винувато бурчав Денис Мойсенко.

– Та тих козарлюг уся Миргородщина знала! – підтакнув дід Жульженко. – А хто був сумирніший та тихіший, то вже й із пам'яті випав.

– А де ж родини Довбні, Підсішка, Палія та Гаркуші на селі проживають? Я щось таких не чув! – здивовано вигукнув Василь Довженко.

– Та то й не диво! – втрутився титар Тарас Олійник. – Хіба ж ви не знаєте, як ті прізвища від батька до сина, а потім і до внуків переходять? Був Остап Барило, а син його – уже Хома Остапенко! А до того ж люди перехрестять на Гарбуза або Кривоноса після якогось випадку. От і шукай тоді отих родичів покійного Остапа Барила!

– Та рід Довженків із давніх-давен ведеться! Наш хутір козацьким завжди був! – невдоволено блимнув на старожилів села Василь Довженко.

– Довженки були ще за Капніста! – підтвердив дід Підмазка.

– Та хіба тільки Довженки? Кобзарі, Кравченки, Якименки, Клименки теж були завзятими козаками! Он які хутори для свого роду залишили! – підтвердив дід Степан Рудя.

– Козацькі роди відразу видно на селі! У кого є земля, господарство – той і козак! – поважно обізвався отаман Назар Олефір.

– Отож і пишійте у список спочатку поважних господарів, а потім уже будемо метикувати й про голоту! Якщо він природний мугир-гречкосій, то нічого своє замурзане рило до поважного козацтва пхати! – кип'ятився багатий власник хутора Василь Довженко.

Заклекотіла, заревла, застогнала гнівом від таких слів громада... Та от у коло вийшов розлучений Василь Цапко. Оселедець його вискочив із-за уха й повис чорним пасмом до самого підборіддя, присипаний попелом сивини. Швидким рухом руки він закинув чуприну назад за вухо й обвів громаду блискавицями карих очей, вигукуючи:

– Панове громадо! Мабуть, цього старого дурня пани Базилевські мало сікли батогами, мало шкуру дерли, якщо він до цього часу хизується своїм хутором та землею!

Василь Цапко звернувся до громади:

– А що робити нашим побратимам Помазану, Рогачці, Пархоменку, Величку, Бондарю, Яструбенку й іншим, у яких пани Базилевські загарбали землю, худобу, гроші й ледве душі їхні живими залишили?! Накажеш назавжди залишатися в панській неволі?!

– Хай йому язик відсохне за такі слова! – пригрозив Довженку Семен Помазан.

– Та хіба я про вас говорю? Я ж про отих підсусідків та різних захожих бурлаків-гречкосіїв, що примостилися в нашому селі... – промимрив збентежено Довженко, шукаючи підтримки.

– Треба нам прислухатися до старого Довженка. Він діло мовить. Через усіляких ланців і гречкосіїв нам нічого з панами суддями сперечатися. Чого доброго, ще й нас до того хлопства знову запишуть! – підтримав хуторянина отаман.

– Та що там його слухати! Ми всі в Турбаях козаки! – не вгавав Цапко.

– Усі козаки! – загула громада.

– Та я бачу, що моє слово отамана нічого вже й не важить? – ображено мовив Назар Олефір.

– Проти народу йдеш, Назаре! – вигукнув Семен Помазан.

– То робіть тоді самі, як знаєте! – відповів той люто.

– Обійдемося й без тебе! – зневажливо махнув рукою Григорій Величко.

– Геть, чортів сину, з отаманів! Не хочемо тебе більше! Василя Цапка отаманом! – закричав Петро Бондар.

– Цапка! Хай Цапко буде отаманом! – заревла громада.

Назар Олефір вибіг із кола й розчинився в юрбі. Та на нього вже ніхто не звертав уваги. Громада вітала нового керманіча. Від несподіванки Василь Цапко розгубився... Та десятки поглядів уп'ялися в нього з надією. Особливо раділа сільська голота. Стрепенувся козак, розправив плечі, обвів усіх орлиним поглядом і низько вклонився:

– Дякую, панове браття, за честь! Вдача моя крута, але душа вболіває за правду-матінку та за нашу волю день і ніч. Отож не час нам ворогувати між собою та бідолахи-гречкосія цуратися. Чим більше нас – тим більша сила в громади! Тож обнімемося, браття, і станьмо стіною за волю! Якщо пани її добром нам не віддадуть, то силою заберемо!

– Заберемо!!! – загув у відповідь натовп.

– Тепер послухаймо поради нашого добродія, пана Йосипа Івановича, – звернувся Цапко до Коробки, коли люди притихли.

Повірений турбаївської громади відставний писар Йосип Коробка весь час мовчки слухав розбурхане море людських почуттів. Він добре вловив зміни настрою в людей і бачив причини, що їх викликали. Назар Олефір підігрівав розбрат серед людей, і те, що його замінили Василем Цапком писаря задовольнило. Новий отаман мав здібності вожака й палав бойовим завзяттям. Йосип Коробка вийшов у коло й звернувся до людей:

– Панове громадо! Гаряче сьогодні в нас, навіть пекуче! І бідний, і багатший панський хлоп усією душею рветься на волю. Бо де нема волі, там не буде ніколи добра! Пани навмисне сіють між вами ворожнечу, щоб легше було знову запрягти в ярмо рабства. Та з отаманом Цапком ви не пропадете! Тільки тісніше гуртуйтеся біля нього.

– Що ж нам далі робити? Порадь, друже!

– Треба не опускаєти рук, а й далі воювати за козацтво. У канцелярії Миргородського полку дістанемо копії реєстрів до 1764 року, відшукаємо там турбаївських козаків, а потім по церковних книгах розберемося в їхньому родстві з теперішніми жителями села.

– Правду говорить пан Коробка! Кожна людина має в житті три головні дати: народження, вступ до шлюбу й коли упокоїться її душа, полинувши до самого Господа Бога. І записані вони в церковних книгах. За тими записами й відшукаємо всі козацькі родини від часів полковника Капніста й дотепер. Церква все зберегла для своїх чад. От вам, миряни, істина глаголить: без Бога – ні до порога! – обізвався титар Тарас Олійник.

Усі схвально загули:

– Правду титар каже! Хай буде так!

– Шукайте добре козаків у тих книгах, щоб нікого не загубили!

– Усіх вишукайте! Ми всі козаки!

На тому й порішили. Новий отаман із великим запалом узявся за справу. З'їздив із Коробкою до Миргорода, підобрив там у канцелярії секретаря, добув копії козацьких реєстрів за 1710, 1734, 1740 і 1764 роки й чимдуж помчав назад до Турбаїв. Там титар Тарас Олійник уже відшукав у своєму церковному господарстві книги із записами від 1730 року й до сьогодні й переніс непомітно від батюшки до своєї хати. Василь Цапко з повіреним та титарем засіли за ті книги, обережно гортаючи поживклі сторінки і вдивляючись у кучеряві закарлючки дякового писання. Сиділи вони ночами до ранкової зорі, спалили не один десяток свічок. Ох, і нелегка то була робота! Інколи допомагали Роман Кобзар та Семен Помазан, а то й по дідів доводилося бігати, щоб розтлумачили ті давнішні церковні записи. Важко, поволі, але справа рухалася впе-

ред. І от настав день, коли перегорнуто останню сторінку, виписано останні прізвища та імена... Великий список турбаївців із 1011 чоловік лежав на столі, підтверджуючи їхнє право називатися козаками, разом із реєстрами за 1764 рік та церковними книгами. Тепер панам суддям нікуди не дітися від таких доказів! Майже всі жителі села мали незаперечне право на козацтво. Тільки чотири десятки панських посіпак: ключників, десяцьких, ланових, прикажчиків і економів не потрапили до того списку. Люди були задоволені роботою нового отамана, виборних і особливо свого повіреного пана Коробки. То була свята людина! Незважаючи на погрози судових чинів і панів Базилевських, потерпаючи від незгод і труднощів, Йосип Іванович не відступався від своїх друзів, бажаючи своїм благородним серцем лицаря їм усім здобути волю.

Усією громадою понесли до земського суду іменний список козаків. Біля судової хати зупинилися, тривожно поглядаючи на двері, які тільки-но зачинилися за їхніми представниками. Неподалік вишикувалися москалі й панські гайдуки. Турбаївці вороже поглядали на них, готуючись кожної миті вступити до бою. Григорій Яструбенко за спинами жінок і дідів уже розставляв на майдані сотню за сотнею козаків. "Хай тільки посміють москалі підняти руку проти нас!" – перешіптувались вони між собою, міцно стискаючи в руках зброю. Москалі стояли непорушно, чекаючи наказу. Хоча вже наставали перші дні березня, люта зима ніяк не хотіла поступатися своєю владою. Чекали довго, від холоду в усіх задубіли ноги, замерзли руки й носи, люди почали тупцюватися на снігу, хукати на руки, розгирати снігом носи та щоки. Нарешті терпець увірвався й почувся вигуки:

- Знову голови морочать, сволота!
- Хай їх чорти поморочать!
- Мовчи! Он бач, москалі зиркають!
- Двом смертям не бувати!

Та от нарешті двері відчинилися, і звідти швидко вийшли виборні, оточивши тісним колом Йосипа Коробку. Слідом за турбаївцями поспішав ісправник із кількома гайдуками, вигукуючи:

- Бунтівники! Злодії! На каторгу всіх!

Та з натовпу миттю з'явилися озброєні козаки, і Клименко зі своїми вояками втекли до москалів. Громада обступила виборних:

- Що трапилось?
- Що там суд каже?
- Чого вони скаженіють?

Василь Цапко стояв схвильований, аж руки йому трусилися. Він мовчки зиркав на москалів, важко дихаючи. Нарешті обізвався:

- Гади повзучі! Кровопивці ненаситні!

– Що трапилось, отамане? Кажі швидше, не терзай душу! – нетерпляче просив Григорій Яструбенко. Він із козаками готовий був стерти оту судову хату з лиця землі.

– Що, що! – роздратовано повторював отаман. – Ось, помилуйтеся нашим списком. Суд його кинув нам межі очі!

- По якому праву?!

– А по такому, що Базилевські й слухати не хочуть про наше козацтво. Вони в тому списку бачать тільки захожих до села гульгіпак, а не нащадків козаків. А суд, звісно, робить те, що пани Базилевські велять! Адже вони всі їдять та п'ють із панських мисок, – з гіркотою в голосі закінчив Цапко.

– То де ж та правда?! – сумно обізвася Мойся Пархоменко.

– Хіба ж то правий суд? – прохрипів від хвилювання Степан Рогачка.

– Панам, бач, наші права ні до чого! – вигукнув Василь Цапко. – А особливо їм більмом на оці став наш повірений пан Коробка. Їм аби в колодки його забити.

– Хай тільки пальцем хто зачепить! – пригрозив Семен Помазан.

Турбаївці на всі заставки лаяли судових чинів, панів Базилевських та москалів. Тільки невеличка купка заможних хуторян стояла осторонь від громади, по-змовницьки перешіптуючись. Згорблений, уже в літах, Василь Довженко злісно нашіпував їм:

– Я ж казав, я ж попереджав, щоб не включали до списку всіляких гульгіпак, голодранців, бурлак та мугирів-гречкосіїв! А тепер от стоять і лементують! Що посієш, те й пожнеш. Через усяку погань, що затесалася в козаки, і ми одержимо дулю з маком!

– Не дозволимо! – пробурчав Петро Якименко, який на селі був одним із найповажніших господарів.

Його хутір Петрівка славився на всю округу озерами, садами, лісом та землею. Чималу користь приносило Петру й чумакування. Був у нього на столі завжди хліб і до хліба. Не один десяток наймитів гнули спини в господарстві Якименка. Навіть пани Базилевські ставилися до нього з повагою, завжди посилаючи отаманом чумацької валки до Криму. Петро був огрядним, череватим, таким запанілим, що свої тельбухи ледве волочив. Стояв Якименко серед таких же чванливих господарів хуторів, як і сам: Кравченків, Довженків, Москаленків та Клименків.

– Геть із козацького списку мугирів-гречкосіїв, усіляких гульгіпак та волоцюг! – крикнув Петро Якименко, злісно тупочучи своїми куцими ногами. – Через усякий набрид ми мусимо втрачати власне козацтво!

На той злісний окрик обернулися десятки турбаївців. Такої люті від своїх же побратимів по кріпацькому рабству ніхто не чекав. На деякий час панувала тиша. Потім заgrimів голос отамана:

– Не каламуть воду, Петре! Ти хочеш, щоб повторилося те, що було десять років тому? Не дозволимо! Голови поскручуємо! Зарубайте це собі на носах! Із нашого списку, як і з пісні, слова не викинеш! І на цьому будемо стояти доти, доки клятих Базилевських не витуримо з Турбаїв!

– Геть Базилевських із Турбаїв! – заревла громада.

– Не кажи гоп, поки не перескочиш! – буркнув під ніс Назар Олефір, боячись відкрито заперечити новому отаманові. Спробуй-но тільки запереч! Он як усяка голота за Цапка горлянку дере!

– Застав дурнів молитися, то вони й лоби порозбивають, – прошипів за спиною Петра Якименка Довженко. Від того шипіння в поважного Петра аж у голові запаморочилося від люті. Він зіціпив зуби, заспокоюючись, і знову звернувся до натовпу:

– Панове громадо! Хіба ж я проти того, щоб усі на селі стали козаками? Хіба мені не в печінках Базилевські? І жаль великий до нашого братства душу давить, але хіба ж то в нашій волі всіх зробити щасливими? Рад би кожний із нас у рай, так декого гріхи тримають. Ото ж і в справі козацтва нашого не кожного туди пускають. А через деяких природних мугирів і нам отого козацтва не повертають. Як кажуть: сам не гам і другому не дам!

Загула, захвилювалася, загомоніла, засперечалася громада, збуджена словами шанованого на селі хазяїна.

– Може, і правду він каже?

– Чого ото за всяких захожих бродяг горою стояти?

– От через них суд і завернув список. Відмовлять нам у козацтві, тоді шукай із вітром у полі нашу волю!

Непомітно проповзла між людьми чорна тінь розладу, підозр, хвилювання й розпачу. "Куди притулитися?" – питав кожний сам себе. Василь Цапко деякий час мовчки спостерігав за громадою. Від його погляду не сховалися похнюплені голови сіром Посунька, Семенченка, Бондаря й багатьох інших. "Еге, та це ж отара овець! Куди пастух їх жене, туди вони й біжать! Пора брати батіг у руки", – подумав отаман і закричав на натовп, щоб заспокоїти його. Та гвалт не стихав. Тоді Цапко вихватив пістоль із-за пояса, гримнув постріл. Запала тиша. Над замішаними турбаївцями понісся ураган отаманового гніву:

– Що за ярміз ви підняли?! Це отара овець чи поважна громада? Слухайте базікання Петра Якименка? Слухайте, слухайте отих вилупків! Вони вас знову під монастир підведуть! Забули, що було десять років тому?

– Та чого ж, пам'ятаємо! – обіззався, зітхнувши, Мусій Пархоменко.

– А якщо пам'ятаєте, то тримайтеся гурту, щоб вистояти проти клятого панства!

Турбаївці схвально загули:

– Правду каже отаман!

– Ми всі з тобою, батьку!

Купка хутірських набундючених дядьків залишилася стояти осторонь. Зловісна тінь розбрату пронеслася над громадою й зникла завдяки грізному окрику отамана. А Цапко продовжував говорити вже спокійніше:

– Чого ви боїтеся? Двом смертям не бувати! Ми на підлий суд напишемо супліку до предводителя, нашого благодійника, шановного пана Капніста. Син покійного миргородського полковника не залишить нас у біді!

З тим і розійшлася громада, провівши свого повіреного Йосипа Коробку до Обухівки. Поки перед невтомним козаком слався далекий шлях до берегів Псла, село завмерло в чеканні.

Нарешті сонечко почало відігрівати землю. Люті морози замінила відліга. Від перших подихів весняного тепла білосніжна снігова ковдра на полях почала сіріти, а через кілька днів по крутих схилах, що оточили долину річки Хорол, задзюрчали весняні струмочки. Почався капіж зі стріх – то танули бурульки. Полинула вода з городів по прокопаних канавах до річки. На схилах з'явилися перші латки чорної землі, які з кожним днем росли, розповзалися на всі боки, з'єднуючись воєдино. Защобетало птаство, повернувшись із

далекого вирію. Той радісний спів веселив душі хліборобів. Ще тиждень-другий промайне – і потягнуться до прогрітої сонечком землі робочі руки. Тільки в Турбаях весна цього року особлива, напружена, сповнена чекання й надій, тривожна, принишкла, мов море перед бурею. Село прагло волі... Десь зі списками турбаївських козаків клопотав у Києві Йосип Коробка, оббиваючи пороги російських вельмож, які засіли тепер по всій Україні генерал-губернаторами, губернаторами, намісниками та судьями, перетворивши квітучий волелюбний край на наймита Російської імперії. "А ми дивились і мовчали та мовчки чухали чуби", – з гіркотою вимовить пізніше полум'яна кріпацька душа Шевченка. Нехай собі б'є поклони наш неборака, випрошуючи турбаївцям те, що споконвіку було їхнім, а ми повернемося знов у те сумне село, яке поступово уквітчувалося білим квітом садів, купаючись у промінні яскравого сонечка. У цю благодатну днину, коли земля парувала, просихаючи від снігової вологи, заманулося поміщикам Базилевським погнати турбаївців знову на панщину. Хіба не вони господарі цієї землі, а турбаївці лише їхні хлопці? Хоч і є оте паршиве "Рішення" Сенату про повернення їм козацтва, але хай ще вони своє право на те козацтво доведуть! А якщо не довели, голубчики, то милості просимо на панщину, і податок не забувайте вчасно платити своїм панам! Та де там! Харцизяки й думати про те не бажають. Не допомагають умовляння ні суддів, ні попа, ні самих панів Базилевських.

– Віднині ми вільні козаки, а не панські хлопці! – заладили своє турбаївці, хоч ти лусни перед ними від люті.

Ісправник Клименко верещав:

– Поки немає на ваше козацтво рішення суду, за законом ви перебуваєте в підданстві панів Базилевських!

– Ви, може, козаків на селі будете шукати до тих пір, поки рак свисне, заливаючи свої пельки панською горілочкою? – гнівний відмовив отаман Василь Цапко.

Від такого зухвальства турбаївців лютували пани Базилевські, стряпчі Махно й Кононович, князь Шаховський та ісправник Клименко. Давно вже не зустрічали вони такого опору від приборканих кріпосним ярмом мугирів-гречкосіїв та козаків, перетворених на хлопів. Та хіба ж то може таке бути, щоб якісь зашкарублі в багні свинопаси не підкорилися вельможному панству?! Хіба не на те існує військо, щоб від краю й до краю велетенської московської держави-казарми все мовчало й тремтіло від страху в покорі? І от уже браві вояки Тамбовського полку полковника Даєва марширують вулицями села, гел'гочучи своєю казарменою мовою:

– Ану, хохол, виходь на уклін до свого пана!

Бач, їм мало того, що стояли вони на пості в козаків, об'їдали й оббирали їх немилосердно, чіплялися до жінок і дівчат на кожному кроці так, що жіноцтву на селі вже й вийти з хати не можна без страху. Ці москалі уже два роки сиділи в турбаївців на шії не гірше поміщиків Базилевських. Та хіба хрін солодший від редьки? От і тепер запеклі вороги селян об'єдналися й силою гнуть їх до землі. Нишпорять селом, відбираючи в козаків останню худобу панам за подушне та виштовхуючи вбогих сіром на панщину. Тільки

турбаївців уже нічим не залякати! Коли непрохані гості завітали до двору Кирила Посунька, він зачинив перед їхнім носом двері на засув.

– Ламай двері! – рявкнув капрал Леонт'єв.

Москалі заходилися гатити прикладами. Важкі дубові двері відлунням загули в сінях.

– Відчиняй, хохол, а то гірше буде!

На стук і крик у дворі Посунька почали збиратися люди. Юрба зростала щомиті. Між жіночими головами у квітчастих хустках з'явилися шапки козаків.

– Підпалюй негідника! – заволав ісправник Клименко, якого до нестями розлютила непокора селян. Москалі почали зносити хмиз і солому до вбогої хатини Посунька. За мить задимілася купа хмизу, розносячи їдкий дим по двору. Наразі двері хати розчинилися, і з неї з диким криком вискочив Посунько зі списом у руках. Якусь мить він стояв, огорнутий димом, потім шулікою кинувся на ісправника Клименка. Сторопілий ісправник не встиг і рота розтулити, як гострий наконечник списа пронизав його праве плече.

– Отримуй, собако! – заревів Посунько.

– Хапайте злодія! – кинув капрал москалям. Але подвір'я Посунька вже заповнили озброєні козаки.

Вони стрибали через перелаз, ворота й тини, вигукуючи:

– Бий! Геть москалів із села!

Солдати, забувши про Посунька, ісправника й свого капрала, чкурнули через садок і городами подалися до панського двору. Люди загасили хату, а пораненого ісправника відправили до баби Гурпини лікуватися зіллям. Із двору сіроми Посунька громада вирушила до суду. Попереду ступав отаман Василь Цапко, спираючись на сучкувату палю. Поруч ішли друзі: Семен Помазан, Григорій Яструбенко, Степан і Леонтій Рогачки, брати Пархоменки. Позаду виднілися рішучі обличчя парубків Григорія Золотаревського, Івана Кобзаря, Петра Рогачки, Тараса Козаченка. А далі за ними грізною лавиною сунуло все село. Біля судової хати зупинилися. До них вийшли князь Шаховський, стряпчий Кононович, пани Базилевські, судові чини й секунд-майор Лаптев.

– Що це за скопище?! – грізно зустрів громаду князь Шаховський.

Із гурту вийшов отаман Цапко й, пронизуючи князя суворим поглядом карих очей, відповів:

– Ми вас, панове судді, добром благаємо не гнівити нас і Бога! За яким правом москалі нишпорять по селу, відбираючи в нас останню худобу?

– А хто за вас подушне буде платити? – огризнувся Базилевський.

– Ми вільні козаки віднині й навіки! Свій козацький оклад ми заплатимо матінці-імператриці в казну, а вам – дулю з маком. Шукайте дурнів у інших краях! – гордо відказав отаман.

– Як смієш, хохол, суперечити своєму панові! – загелготав секунд-майор Лаптев. – Зараз скуштуєш шпіцрутенів, тоді по-іншому заспіваєш!

Йому вже було відомо про сутичку у дворі Посунька, і офіцер горів бажанням розправитись із зухвалими хохлами. Та в цей час на майдані з'явився вершник. На змиленому коні до судової хати прискакав посильний і передав Лаптеву пакет.

– Терміново! Зі штабу діючої армії найяснішого князя, – відрпортував він. Секунд-майор тремтячими пальцями зірвав із пакета сургуч і вп'явся очима в аркуш. Лице його посіріло, очі стуманіли від ледь прихованого страху. Скінчилося привільне життя.

– Негайно сурмити збір! – хрипким від хвилювання голосом скомандував офіцер і побіг до штабу.

Судові чини й турбаївці здивовано спостерігали, як під звуки сурм і бій барабанів спішно шикувалися в шеренги солдати, як забігали біля них командири:

– Шикуйся! Рівняйся! З піснею кроком – ру-у-уш!

І помарширувало військо із села. Невдовзі тільки змара куряви залишилася від них на вершині крутого схилу, з-за якого ледь долинала стройова пісня. Десь у степах Бессарабії на них чекали безжалісні кулі татар і турків. Мало хто повернеться до рідної хати, наклавши головою в чужім краю за "царя и отечество". Так пани Базилевські й суд несподівано залишилися без вірних і надійних захисників. Голова суду зітхнув:

– Не мала баба клопоту, купила поросля.

Засідатель Карпо Баранников підтакнув:

– Якби знав, де впадеш, то соломки підмостив би.

– Слава тобі, Господи, здихалися лиходіїв!

– Не все коту масниця, буває й великий піст! Хай тепер вошей погодують в окопах! Там їм бусурмани дадуть прикурити!

Отаман Цапко теж зауважив:

– Капосні то люди – москалі. Бешкетували на селі, завдали нам чималих збитків, але й вони, бідолахи, ідуть туди, куди начальство пожене.

– Та й у Московії люд теж стогне в рабстві. Скрізь панство кляте народ православний тиранить немилосердо, – погодився з отаманом Мойся Пархоменко.

– Тепер без москалів нам плювати на Базилевських і їхній підлий суд! – весело вигукнув Семен Помазан. – Ні подушного, ні панщини від нас їм не бачити, як власної потилиці.

Люди попрямували за своїми виборними до панського двору й повернули назад свою худобу.

– Ми тепер господарі на селі! – пригрозив економу отаман. – Дивись, шельмо, не сунься до нас, а то без голови випустимо!

Економ мовчки сховався в панських закапелках. Повернулися козаки додому й заходилися знову веселитися. Коли це наступного дня прикотила до села пишна карета, запряжена трьома парами коней. Машталір, який сидів на козлах, був убраний у таку ліврею, що від неї аж очі відбирало. Загомоніли турбаївці:

– Якусь поважну птицю принесло!

– Може, то сам пан губернатор завітав до нас?

– Він покаже клятому суду й Базилевським, де груші ростуть та раки зимують!

А карета проминула юрбу здивованих турбаївців, повернула до панського двору й зникла за високими тесовими ворітьми. Того дня з панських по-

коїв долинали музика, співи і сміх. До глибокої ночі не стихали веселощі. То Базилевські щиро шанували гостя з Києва, кавалера численних орденів, радника, вельможного пана Корбе. Прибув він до Турбаїв за особистим розпорядженням самого генерал-губернатора Шишкова, щоб негайно виконати "Рішення" Сенату про повернення турбаївцям козацтва. Від кіптяви кількох десятків свічок і запаленого в люльках тютюну всі кімнати наповнились їдким димом. Через його сизу пелену ледь-ледь було видно гравців. За гральним столиком засіли Базилевські, князь Шаховський, стряпчий Кононович і щойно прибулий радник Корбе. Пани Базилевські навмисне піддавалися вельможному гостю, щоб задобрити його виграшем із першого ж дня.

Радник любив грати, а ще більше – вигравати. За картами він міг просидіти цілісіньку ніч аж до самого світанку.

– Бийте на 5 тисяч карбованців, – виголосив Іван Базилевський.

Корбе хвильку роздумував, потім глянув на Кононовича, якого добре знав по службі.

– Чому ж не бити? Карта дурна, а не бивши, не вб'єш.

Він почав кидати карти й побив Базилевського. Той навіть оком не моргнув:

– Тасуйте карти, я зніму.

Корбе потасував карти, і Базилевський звелів повернути:

– Десятка йде по 10 тисяч карбованців, – мовив він спокійно й по другому "абцуге" додав ще 10 тисяч мазу, підігруючи грізному гостю з Києва.

У радника від хвилювання тремтіли кінчики пальців, на лобі виступив піт. Стряпчий Кононович посміхнувся:

– Що ж ти, Іване Мойсейовичу, сторопів? Знай своє, підкидай та й тільки!

Той покірно продовжував гру, жадібно поблискуючи очима на купу грошей. Знову через кілька "абцугів" десятка вельможного пана радника виграла. Тепер у завязатого гравця затремтіли не тільки пальці, а й руки. Він поставив на дві карти 15 тисяч і обидві виграв. Корбе загнув їх і випалив:

– На наступну талію.

Базилевський перетасував карти й приготувався кидати. Гість поставив дві нові карти й загнув їх "мірандолом". По повторному "абцугу" він відкрив одну карту, яка виявилася десяткою й виграла. Радник перегнув її і з насолодою вимовив:

– На прокидку.

Він відкрив і другу карту, яка теж виграла. Радниковій радості не було меж. Він сявав широкою щасливою усмішкою, поглядаючи на величезну купу грошей. Корбе перегнув і другу карту й поклав її на першу. Тепер уже в Базилевського затремтіли руки й виступив холодний піт, але діватися було нікуди: карти поставлені "мірандолом", і відступити не було можливості. Та й не мав він наміру вигравати в гостя, від якого залежало, бути чи не бути Базилевським господарями в Турбах! "Хай гребе, хай він ними подавиться! Тільки щоб не забрали в нас Турбаїв!" – свердлила думка мозок Івана Базилевського, коли спостерігав за вправними руками радника, які поспіхом згрібали гроші зі столу.

– Розорив я вас, голубчики! – підсміювався гість, лукаво поглядаючи на Базилевських.

– Невже й справді збираєтесь розорити? – запитав Степан Базилевський і насторожено вп'явся очима в обличчя радника Корбе.

– Помилуй Господи, панове! Із цією невдячною місією я приїхав за повелінням хитромудрого губернатора Шишкова. Це йому з Петербурга наказали відправитися до вас у Турбаї, а він, хитрун, відразу заховав, застогнав, засопів, прикинувшись немічним і хворим: "Їдь, голубчику Іване Мойсейовичу, замість мене в Турбаї. Щось мене хвороба здолала. Погримай там на панів за зволання справи, заспокой селян та з Богом повертайся назад". От я й тут, панове!

Від грального столу пани попрямували до іншого, від якого йшов аромат меду, настоянок та закусок. Базилевські старалися всіх задобрити, підкупити, прибрати до рук так, щоб ніхто й пальцем без їхньої волі не поворухнув.

Буря

*...Щоб збудить
хиренну волю, треба миром,
громадою обух сталить,
та добре вигострить сокиру –
та й заходиться вже будить!*

Т. Г. Шевченко

В Обухівці предводитель губернського дворянства прийняв посланця від турбаївців привітно, як старого знайомого. Навіть пригостив його чаркою горілки. Уважно вислухавши розповідь повіреного, він на чім світ стоїть вилаяв продажний суд.

– Ябеди, одні ябеди навкруги! – вигукував Капніст і довго думав про щось, потім сів за стіл і став швидко писати. Запечатавши лист, він простягнув його Коробці.

– Їдь, голубчику, з моїм пакетом до губернатора. Я йому все тут детально написав і прошу його світлість стати на захист закону й справедливості.

Попрощавшись із Капністом, вирушив у дорогу. Тяжкий шлях до Києва по талих снігах тривав більше тижня. Кілька днів Коробка чекав переправи через Дніпро, ночуючи в землянці у рибалки. Коли глдь Дніпра-Славутича очистилась від криги, почалася переправа на другий берег. Нарешті Дніпро залишився позаду, і Коробка прибув до величавого, золотоговерхого, древнього Києва. Там, на кручах, виблискує позолотою хрестів Печерська лавра, в низині потопає в садах Поділ, біліють палаци на горі Володимира... Так, це наш батько Київ, стольний град могутньої держави Київська Русь, яка відійшла в небуття, зупинивши лавину монгольської навали.

Йосип Іванович обвів ще раз поглядом зарослі кручі, величні споруди на них і попрямував до брами. На вулицях – безліч людей, возів, карет. Багатоголосий потік городян і прочан поспішав у своїх справах. Йосип Іванович заїхав до знайомого дядька біля Софії, попросився на постій. Трохи причепурившись, подався до палацу губернатора. Біля палацу стояли кілька десятків гербових карет, а в коридорах товклося панство з усієї губернії.

Йосип Коробка вік прожив у канцеляристах, і та метушня його не здивувала. Він швидко відшукав секретаря, передав йому пакет від предводителя дворянства Капніста й супліку від турбаївської громади з іменним списком жителів Турбаїв, які мають право на козацтво. Секретар надів на носа окуляри й переглянув папери.

– Справа ваша складна й не скоро буде вирішена, – холодно мовив, поглядаючи спідлоба на Коробку.

– Бажано б прискорити, – вимовив Коробка, підсовуючи чиновнику гаманець із червінцями.

Той звичним рухом згріб гроші в кишеню й уже лагідніше відповів:

– Зайдіть через кілька днів.

Через тиждень Йосип Іванович отримав рішення губернатора. У ньому затверджувався іменний список турбаївців як достовірний і правдивий документ. Нижньому земському суду приписувалося звірити затверджений губернатором список із тим, який поданий турбаївцями до суду, і на підставі цього прийняти своє "мнение". Секретар навіть по-дружньому підморгнув Коробці, передаючи папери.

Назад до Турбаїв Йосип Іванович мчав мов на крилах. Турбаївці були не самотні у своїй боротьбі! Губернський предводитель дворянства Василь Васильович Капніст і навіть сам губернатор стали на захист прав турбаївської громади. Коробка добре розумів, що своїм успіхом він повністю зобов'язаний синові славного Миргородського полковника, але в душі в нього було глибоке задоволення своїми діями. Блаженний радісний настрій від удалої поїздки, від перемоги над лютим ворогом не покидав відважного лицаря до самих Турбаїв. Шлях додому вселяв гарний настрій і тому, що земля вже підсохла й зазеленіла першою ніжною травичкою, озиминою на полях, листочками на деревах. У степу серед сірого тогорічного ковилю пробивалася нова зелень. У ній вило свої гнізда різноманітне птаство, наповнюючи повітря курликанням, щебетанням, туркотінням та іншим пташиним грайгоном. Високо в небі заливався веселою піснею жайворонок, прославляючи весну, тепло, сонце й красу життя. Як хороше, як вільно серед широкого степу! Серце козака збуджено б'ється в грудях від радісних думок, тіло сповнене бадьорістю, щастям, погляд іскриться. То там то тут видніються високі могили славного козацтва. Коробка дивляється в безкрайні простори, але там нікого, крім могил, і вже ніколи не зачервоніють китайки славного запорізького лицарства. Нема, пропало, сплюндроване москалями назавжди, спить воно в домовині, а рештки поневіряються десь на чужині, за Дунаєм...

До Турбаїв Коробка прибув саме тоді, коли Базилевські старанно задобряли у своїх покоях посланця губернатора радника Корбе, який за безпе-

рервними бенкетами, грою в карти зовсім забув про службові обов'язки. Поява Йосипа Івановича в приміщенні суду разом з отаманом Цапком і виборними турбаївської громади нагадала радникові про неприємну місію.

Ознайомившись із повелінням губернатора Шишкова, судові чини стали чекати радника Корбе. Затягувати далі справу щодо турбаївців стало небезпечно. Сам губернатор підтвердив їхні права. Воно, можливо, усе було б тихо, якби не отой клятий відставний канцелярист Коробка! Він, шельма, увесь час заважає суду вести справу так, як того бажають Базилевські. Хіба ж можуть судові чини перечити волі поміщиків, коли вони у них п'ють, їдять, одержують різні подарунки, сплять у панських покоях, разом веселяться до пізньої ночі? Звичайно ж, що ні! Щоб таке зробити, треба бути невдячними свинями. А судові чини, князь Шаховський, стряпчі Махно й Кононович, а також радник Корбе були вдячні Базилевським за їхню безмірну щедрість. Але дружба дружбою, а служба службою. Від наказу губернатора так просто не відмахнешся. Необхідно діяти. Скільки ниточка не тягнеться, а кінець їй буде. Настав кінець і зволіканням судових чинів.

– Щоб справу належним чином довести до кінця, слід прибрати повіреного хлопів Коробку. Цей злодій із кожним днем стає все більше небезпечним, – порадив стряпчий Махно.

– Пора, уже давно пора його забити в колодки, оголосивши змовником і заводієм бунту в Турбаях, – підтримав стряпчого Шаховський.

– Так, це допоможе нам закінчити справу без зайвих клопотів, – повагом мовив радник Корбе, давши тим свою згоду на арешт Коробки.

– А як бути з іменним списком, завіреним його світлістю паном губернатором? – обізвався голова суду Хома Гладкий.

Присутні повернули голови до панів Базилевських і ніяково замовкли. Нарешті радник видавив:

– Приступимо до розгляду.

І приступили... знову до пишно накритого всякою всячиною столу. Поки вельможне панство бенкетувало, дрібне чиновництво в судовій хаті продовжувало гру в котика й мишки з турбаївською громадою, знову вимагаючи нових доказів від кожного жителя на право бути козаком.

– Здоровенькі були! На городі бузина, а в Києві дядько! Хіба вам повилазило, що не бачите вже й повеління вельможного пана губернатора? – втрачав терпіння отаман Цапко.

Присяжний засідатель Карпо Баранников ображено засопів:

– Та ти б прикусив язика, бовдуре! У нашій справі поспішиш – людей насмішиш.

– Та ви вже насмішили нас усіх так, що сліз не вистачає від того сміху. Скоро нам терпець урветься! – пригрозив отаман.

– Тихіше їдеш, далі будеш, – насмішкувато відповів засідатель, зарившись носом у якісь папери.

– Доведеться знову йти на уклін до матінки-імператриці, – мовив до отамана Йосип Коробка, надіваючи шапку. Виборні пішли за повіреним із суду.

– Іди, іди! Скоро більше нікуди ходити не будеш! – просичав услід Коробці Баранников. – Скоро в колодках до Сибіру почимчикуєш! – додав, зло хікаючи.

– За що ви їх так ненавидите? – обізвався Микола Червоненко.

– Ех, молоде-зелене! Любов, ненависть та всіляка інша чортівня – це все лайно. Важливо тільки те, що вони, хлопи, – двонога худоба, яку ми, благородні люди, поважні громадяни, іменовані дворянами, можемо купити, продати, програти в карти, віддати в солдати й на каторгу в Сибір. Ось що, молодий чоловіче, дуже важливо! – знову почав повчати Баранников юного колегу.

– Але вони теж люди, творіння Господа Бога! Вони теж хочуть жити, любити, веселитися... – не здавався молодий засідатель.

– І сміх і гріх! Ну де ви бачили, панове, щоб худоба могла любити й мати інші почуття? Їм подавай вчасно їсти, пити, а потім жени на роботу та поводься з ними якнайсуворіше, підтримуючи постійний страх у душі. Інакше вони почнуть брикатися. Бачите, як у Турбаях забрикали? Дика тварина страшна у своєму безчинстві!

– Та воно й серед панства свиноти вистачає! Іноді й не второпаєш, чи то Боже створіння, чи поріддя самого сатани! – обізвався гнівно возний Пилип Кавун.

Він підвівся з-за столу й вийшов із хати, грюкнувши дверима так, що аж шибки у вікнах забряжчали. З якою насолодою він уп'явся б зараз своїми пальцями в заплилу жиром шию отого виродка Баранникова! Та хіба тільки його одного? Усе, усе оте зухвале, пихате, підле панство задавив би своїми козацькими руками, якби були на те його сила й воля! Не зчувся, як ноги принесли до хати отамана Цапка.

– Чи є хто вдома? – спитав, переступаючи поріг.

– Заходьте, пане возний, гостем будете, – відповіла Настя, пораючись біля печі.

– Здрастуйте у вашій хаті, – привітався, знімаючи шапку.

– Здоровенькі й ви були, пане возний! – обізвалося кілька голосів із глибини світлиці.

Там на ослонах під образами сиділи господар, Йосип Коробка, Трохим Довженко, Семен Помазан і Роман Кобзар. Вони про щось жваво розмовляли, але бесіду обірвала поява возного.

– Проходьте ближче до столу та сідайте. У ногах правди немає. Жінка он на стіл щось нам ворожить біля печі. Чим багаті, тим і раді, – підвівся назустріч гостю Василь Цапко.

– Спасибі, не турбуйтеся, – відмовив Пилип Кавун, сідаючи на край ослона. – Згадав оце я, як мене Йосип Іванович у шинку частував горілочкою, та й вирішив по дружбі йому й вам, панове браття, пораяти.

– Гора з горою не сходиться, а людина з людиною зійдуться. То підсядь ближче, Пилипе, не гребуй нашим товариством, – обізвався Йосип Коробка.

На столі з'явилася кварта горілки, кухлі, сало, хліб, солоні огірки.

– Тікати тобі треба, пане-брате, із села! – сказав возний Коробці, закушуючи огірком горілку. – Пани вирішили забити тебе в колодки й відправити на каторгу в Сибір.

Коробка засміявся й махнув рукою:

– Двом смертям не бувати, а однієї не минути!

– Береженого й Бог береже! – наполягав на своєму возний.

– Не такий страшний чорт, як його малюють! Пани Базилевські й судові чини самі нас бояться, мов огню. Якби то не так було, то давно нам роги вони вже скрутили б. Та, бач, близько лікоть, а не вкусиш!

– Моя справа попередити тебе, друже, а там роби, як сам знаєш, – невдоволено відповів возний. Він відчув, що йому не довіряють.

Василь Цапко, розправивши вуса, насупив брови й задумався... Багато, дуже багато зробив для громади брат Йосип! Без його мудрих порад, без його невтомних подорожей по канцеляріях імперії, без його постійної підтримки в тяжкі години ніколи не змогли б турбаївці успішно воювати з усе сильними панами Базилевськими. Тепер боротьба за волю підходить до кінця. Хіба можна в цю останню мить нехтувати небезпекою, яка нависла над головою вірного друга, брата, лицаря з чуйним і благородним серцем?

– Ні, сто разів ні! – вигукнув Василь Цапко, стукнувши важким кулаком по столу. – Їдь, любий наш Йосипе Івановичу, до свого хутора. Там тобі буде затишно й безпечно. Дома й стіни доможуть, і ми в біді тебе не залишимо. Якщо треба буде, то й життя за тебе віддамо. Знай про це, брате! Але навіть звіра, нашого лютого ворога, далі будеш дражнити? Їдь собі з Богом додому, а ми вже й самі з усім упораємося. Спасибі тобі за те, що в тяжкий час, коли, здавалося, і сам Господь Бог уже відвернувся від нас, знедолених, ти простягнув свою міцну козацьку руку й вивів нас на шлях боротьби!

Так довго Василь Цапко ніколи не говорив. Але зараз слова, підігріті високим почуттям вдячності, самі лилися з його вуст. Йосип Іванович схвилювано слухав отамана, і на очі йому навернулися сльози. Суворому козакові сльози не до лица, але в цю мить Коробка не соромився їх. Тремтячим голосом він тихо промовив:

– Та хіба за таких людей жаль віддати свого живота? Ні, Василю! Я з вами, брати мої знедолені козаки, пройду тяжкий шлях боротьби за волю до самого краю!

– Ні, ні! Ми тебе силою вивеземо із села! – вигукнув Цапко.

– Ми не дозволимо тобі ризикувати життям. Воно потрібне тобі, твоїм дітям і жінці, а також і нам дороге, – обізвався Роман Кобзар.

Семен Помазан і Трохим Довженко схвально підтримали:

– Так, так! Правду кажуть Василь та Роман! Їдь, брате, додому!

Довелося Коробці скоритися їхній волі. Він був упевнений, що пробуджена тяга до волі так глибоко засіла в серцях і думках турбаївців, що вже ніяка сила не спроможна знову перетворити їх на покірних німих рабів. Він ще раз поглянув на рішучі обличчя, що стали йому близькими й рідними: отамана Цапка, козаків Семена Помазана, Романа Кобзаря й Трохима Довженка – і махнув рукою:

– Хай буде по-вашому! Поїду на свою Лубенщину гречку сіяти!

– За працю твою ми в боргу не залишимося, – діловито відмовив отаман. Виборні дружно закивали головами.

Василь Цапко підвівся й погукав жінку. Там вони між собою про щось погмоніли, і назад Цапко повернувся вже не з пустими руками.

– Оце тобі, любий Йосипе Івановичу, від усієї громади уклін і шана. Прийми ось від нас гостинці.

Отаман поклав біля Коробки відріз тонкого сукна на шаровари, вишиту сорочку, хромові чоботи, кожух і шапку з решетилівських смушок і міцно набитий червінцями гаманець.

– Господь із вами! Хіба ж я якийсь драпічка чи жид пархатий, щоб зі своїх братів драти? Ні, ні! Нічого не візьму! – рішуче заперечив Коробка.

– Хай людина ляже відпочити перед дорогою, а ви все йому злаштуйте без мороки, – вступилася Настя до чоловіків. – Ось сюди йдіть, Йосипе Івановичу, на пухові подушки, я вже підбила, підпушила й постелила вам.

Соломія в цей час слала на перини квітчасту ковдру.

– Та й то правда, – погодився Василь Цапко й повів Коробку відпочивати. Той невдовзі захропів, зігрітий теплими перинами.

А отаман із друзями тим часом лаштували його в дорогу. Мазали віз, засипали його запашним сіном, закладали діжками з медом та горілкою, кожухами та всякою всячиною. Вибрали в селі найкращу пару волів, а Роман Кобзар не пожалів зі свого табуна молодого татарського скакуна. Щоб Коробка не потрапив до рук ворогів, виборні вирішили відправити його із села глибої ночі, коли все навкруги буде спати глибоким сном. Добре змазаний віз безшумно виїхав із села, через хутір Кобзаря обережно викотився на широкий шлях і зупинився під розлогим столітнім дубом. Усі козаки перецілувалися з Йосипом Івановичем. Останнім підійшов отаман, провівши рукою по сивих вусах, почоломкався тричі навхрест із Коробкою. Узявшись за руки, друзі постояли мовчки.

– Чи дасть Бог ще раз побачитись, пане брате? – обізвався отаман.

– Усе в руках Господа. Помагай вам, Боже, повернути козацтво! Будьте здорові, панове браття, та не згадуйте лихим словом, – відмовив Йосип Коробка, сідаючи на воза.

– У час добрий! – відповіли турбаївці, проводжаючи свого повіреного, поки той не зник за поворотом дороги.

Прислухалися козаки, чи все гаразд, і, не помітивши небезпеки, повернули назад до села. Не чули вони, спускаючись крутим схилом у долину, як на шляху за байраком на віз Коробки, немов зграя вовків-сіроманців, налетіла ватага панських гайдуків. У короткій сутичці вони здолали козака. У темряві почувся голос Василя Довженка:

– Попався, соколику! Ось вам, пане ісправнику, доказ моєї вірної служби.

Ісправник Клименко гарцював на коні біля воза й задоволено спостерігав за вправними діями своїх підопічних.

– Молодчина, Довженко! Пани Базилевські неодмінно прихильно й милостиво поставляться до тебе, розглядаючи право на козацтво. Але постарайся, голубчику, і надалі виявляти відданість і покору. Слухняне телятко двох мамок ссе, – закінчив із хіхиканням ісправник.

– Завсігди стараюсь, пане ісправнику! От і сьогодні, тільки-но почув я від брата Трохима, що цей бродяга вночі тікатиме із села, відразу щодуху помчав до вас.

Гайдуки тим часом забили в колодки непритомного від ран Коробку й розвернули віз у напрямку Говтви. При розвороті одне колесо потрапило в рівчак, і від цього заскрипів увесь віз. Йосип Іванович застогнав. Та на нього ніхто не звертав уваги. Така вже доля козарлюги: терпіти муки від лютого ворога, потрапивши до його звірячих лап. Через деякий час віз із Коробкою й загін гайдуків розтанули в темряві ночі. Від шляху крадькома, мов злодій, пробирався до свого хутора Василь Довженко. Деякий час було чути його шарудіння у високих травах, а потім усе навкруги стихло...

На другий день із самого ранку Василь Цапко з братом Данилом узялися заготовляти колеса до гарб та возів. Тільки-но надворі почало сіріти, як він уже наносив у парню води, заливаючи її в казанки. Дочка Соломія допомагала. Поки вона доливала в казани воду, батько з дядьком Данилом підкладали під них дрова для вогнища й розкладали під дахом парні бруски з берестка, старанно витесані й вистругані Цапком загодя. Коли все було готове, Василь розпалив дрова й заклав вхід до парні, заклавши його дошками й засипавши зверху землею. Скоро з ями почали з'являтися численні цівочки диму. Вони поступово огорнули всю яму димовою завісою так, що до неї неможливо було й підійти. Перед обідом пора було вже витягати розпарені бруски й гнути їх на ободи для коліс. Для гнуття поряд із парнею стояла закопана в землі "баба". З відкритого входу валував густий сірий дим. Та чекаючи, поки він вивітриться з парні, не було часу. Розпарені бруски треба було гнути негайно, поки вони покійно піддаються. Куй залізо, поки воно гаряче, а дерево гни, поки розпарене! Отож Василь Цапко, не довго думаючи, обкутав голову одежиною й поліз у яму, залит водою вогонь і почав подавати Данилові бруски, надівши на руки рукавиці, щоб не ошпаритися.

– Хай йому біс! – прохрипів він, вилазячи з ями. – Ану бери, Даниле, за той кінець бруска та вставляй його в грубку.

– Та хіба нам удвох управитися? Погукай он кума Петра Бондаря та сусідів.

– Я сам цей брусок зігну! – гонористо відказав Василь і почав тягти привід.

На одному його кінці поволі котилося по землі колесо, а на іншому, де привід закріплювався до дубової "баби", із шипінням почав гнутися брусок. Ще дужче піднатужився Василь, і хрестовина бгальні накрутилася на "бабу" разом із приводом, поволі згинаючи берестовий брусок в обід колеса. Данило старанно підганяв той брусок щільно до "баби", щоб обід був круглим, без горбинок і перекосу.

– Господи поможи! – почувся позаду голос.

Не піднімаючи голови, Василь відповів:

– Спасибі! На Бога надійся, а сам не зивай!

– І то правда, панове браття!

Поряд із Цапком став возний Пилип Кавун, засукав рукава й теж піднатужився, штовхаючи вперед привід бгальні.

– Нашого полку прибуло! – весело обізвався Данило. Коли обидва кінці берестового бруска зійшлися до купи, їх туго зв'язали ликом. Василь Цапко тут же взявся за другий брусок.

– Присядь, отамане, погомонимо, – обізвався возний.

– Та ніколи, пане возний, бруски охолонуть, – мовив Цапко, лаштуючись знову піднатужитися біля бгальні.

– То не велика біда, отамане. Дивись, щоб за господарством не прогавив свого козацтва, – відповів Кавун.

Василь Цапко присів на хрестовині, витираючи рукавом спітнілий лоб. Возний підсів до нього, витяг люльку й почав набивати її тютюном. Отаман не витримав:

– Та кажи швидше, із чим прийшов, собачий ти сину! Нам на селі байдикувати немає часу. Земля он ніяк не дочекається трудових рук, а вже й весна минула, сінокіс уже на носі. За клятим панством і судом до землі не підготувався як слід. Кажи, Пилипе, яку там ще гидоту ваша судова братія затіяла проти козаків.

Возний зітхнув:

– Язик не повертається сказати, Василю!.. Пропав наш брат Коробка!

– То як же так?! – здивовано вигукнули брати Цапки. Від несподіванки обидва позіскакували з хрестовини й витріщили на возного очі. Соломія, зойкнувши, сплеснула в долоні й побігла в хату до матері.

* * *

– Геть із мого двору, халамидники, щоб очі мої вас більше тут не бачили, щоб ноги вашої тут ніколи не було, щоб не чув я й каркання вашого осоружного не те що у дворі, а й у провулку!

Економ онімів на мить від такого зухвальства, але, розлючений, згадав нарешті, що в нього теж є язик і захисники. Лаючись та лементуючи, він наскочив на Семенченка:

– Схаменись, дрантогузе чортів!

– Геть звідси!

– А канчуків давно не нюхав?

– А ти, свиняча пико, понюхай мого кулака, – і козак спокійно простяг економому здоровенний, мов дрів'ятня, кулак, а потім грізно додав: – Він смертю пахне.

– В'яжіть! Бийте цього харцизяку! – заходячись від люті, верещав економ Москаленко, мов недорізане поросся.

Гайдуки гуртом накинулися на козака й почали немилосердо гамселити його. На гвалт вихопилася з хати жінка й із плачем кинулася на вулицю:

– Убивають! Люди добрі, рятуйте!!!

На той крик до двору Семенченка збіглися односельці з кілками, рогачами, вилами, списами, були навіть баби з макогодонами. Гайдуки не встигли втекти, грізна й невблаганна юрба оточила кривдників, на їхні голови посипалися удари.

– В'яжіть цих негідників та ведіть до отамана! – наказав Семен Помазан друзям.

Парубки поскручували гайдукам руки й потягли до хати отамана, додаючи стусанів по дорозі тим, що впиралися або огризалися.

– Приймай, батьку-отамане, оцих сучих дітей! – весело обізвався Семен Помазан, переступаючи через перелаз на подвір'я Василя Цапка й показуючи на прикрашених синцями гайдуків.

Василь Цапко стояв серед двору, мов із каменю витесаний, широко розставивши ноги. У широких шароварах, білій сорочці, мережаній ніжними руками дочки Соломії, з пістолем за поясом і шаблею при боці, він перетворився з мугиря-грекосоія на молодцюватого лицаря, яких не так давно можна було зустріти на кожному кроці серед просторів неньки-України.

– Тягніть, панове браття, отих зухвальців сюди! Хочу на них роздивитися. Чи ото, бува, не вельможний пан вїт так підфарбувався синцями, гулями та ще і юшкою вмився? Ти дивись, який він тепер гарний, кумедний і лагідний, немов хтось пошептав, – обізвався отаман, поважно підходячи до гурту.

– Та довелось трохи пошептати, щоб навчити їх поважати нашого брата-козака. Якби ми вчасно не підоспіли, то бідолаха Семенченко від їхнього причащення й Богу душу вже віддав би! – вигукнув Григорій Золотаревський. Отаман обвів поглядом зв'язаних гайдуків. Його великі очі під стріхою вилинялих за довгі роки життя брів потемніли від гніву. Той погляд пропікав поганців до найпотаємніших глибин душі. Вїт мовчки схилив голову, проковтнувши насмішки отамана, а економ усе ще зухвало витріщав свої баньки на всіх, скривившись від гордовитої зневаги.

– Що, голубчики, знову руки у вас засвербіли? Вам так і кортить нас відшмагати, та от тільки зась – не дістанете! Синці на ваших пиках тільки квіточки, а ягідки пізніше будуть. За всі кривди, за всі знущання з нас, жінок і дітей ви отримаєте, катюги, сповна! – промовляв отаман до гайдуків, і його очі все дужче темніли.

– Стули пельку, підлий хлопе! Рано радієш. Завтра я тебе, худобу, провчу, – огризнувся економ Москаленко.

– Не діждешся, падлюко! – гнівно вигукнув отаман і плюнув йому межі очі. – Ось тобі, гадино! Загордилася свиня, що об панський тин чухалася!

– Давайте прикінчимо оцю гидоту на місці. Годі з ними панькатися! – закричав Мусій Пархоменко. – Вони нас ніколи не жаліли!

– Ні! Закриємо поки що в клуні, а завтра громада хай винесе вирок за всі їхні злодіяння, – вирішив отаман.

Так і зробили. А тим часом двір заповнювався односельцями. Дехто з турбаївців підставляли зі схованок дідівські пістолі, шаблі, рушниці й з'явилися до отамана у повному козацькому вбранні. У кого нічого не збереглося від славних предків, той прийшов у латаній свитині, озброївшись, що під руку потрапило: списками, ратищами, вилами, косами, ціпами й навіть дубовими киями. Усі відчували, що настав вирішальний час у боротьбі за волю. Усі розмови велися навколо рішення суду.

– Чує моє серце, що готують нам пани на завтра нову засік! – говорив Ничипір Тарасенко до Григорія Величка.

– У панських законах бідному чоловікові, як рибі в ятері: куди голову не сунь – скрізь петля, – погодився товариш.

– Та це й коневі зрозуміло, що коли кишеня пуста, то панський суд глухий, – обіззався поряд Мойся Пархоменко.

– Де гроші говорять, там правда мовчить, – махнув рукою й Семен Помазан.

– Бідному куди не кинь, то все догори діркою! – сумно зітхнув Петро Бондар.

Так журилися та бідкалися турбаївці аж до самого вечора на подвір'ї отамана. Зібралися сюди й хуторяни, які скупчилися навколо Василя Довженка й Петра Якименка. Вони теж стурбовано перешіптувалися, з надією й острахом чекаючи завтрашнього ранку. У цей тривожний час збилися турбаївці в тісний гурт, мов вівці в кошарі перед злощим вовком-сіроманцем. Сумні передчуття терзали їхні душі. Степан Рогачка у відчай вигукнув:

– Як же його в неволі жити без надії?! Навчіть мене, люди добрі, а то мого розуму не досить.

– Бог поможе... – відповів титар Тарас Олійник.

– Ой, як хочеться з волею жити, любити Божу правду й бути щасливим! – продовжував бідкатися козак.

– Якщо добром не повернуть нам пани судді волі, то силою заберемо! – пролунав рішучий голос отамана.

– Святі твої слова! Ми тепер нізачо не підемо в підданство Базилевських, стонадцять кіп чортів їм під хвіст! – підтримав отамана Ничипір Тарасенко й рішуче додав: – Геть їх, песиголовців, із Турбаїв, щоб і духу не залишилося! Геть із Турбаїв!!! – заревла разом громада.

Окрилені рішучістю отамана, турбаївці пожвавішали. Повертатися до дому ніхто не хотів: у гурті спокійніше, надійніше й веселіше почувався кожний. Хто жив ближче, принесли дещо попоїсти.

– Давай, жінко, засипай великі казани пшоном, – наказав Василь Цапко. – Будемо разом вечеряти.

На подвір'ї розпалили вогнище, поставили на нього казани й усі розсілися навкруги вогнища.

– Де хліб, сіль, каша, там домівка наша! – весело розсміявся Семен Помазан, умошуючись на колоді. Невдовзі каша смачно запахла на весь двір.

Після вечері задиміли козаки люльками-вільхівками. Дід Жульженко взяв у руки кобзу, загравав, і полинула над головами турбаївців мелодія козацької пісні-думи. Старий козак, хитаючи в такт мелодії сивою головою, виспівував:

*... Сива зозуля прилітала,
Та в головах сідала,
Та жалібно закувала:
"Ой голово, голово козацькая-молодецькая!
Се ж ти ні дотила, ні доїла,
Ані хороше не сходила;
Та й довелося валятися,
Звіру, птиці на поталу піддатися!.."*

Полум'я вихоплювало з темряви задумливі обличчя турбаївців, які прислухалися до сумного співу кобзаря й линули своїми думками десь далеко-да-

леко... Це ж про них співає він свою пісню, виливаючи в словах горе й біль знедоленої, понівеченої лютим панством волелюбної козацької душі!..

*Земле польська, Україно подольська!
Та вже тому не рочок і не два минає,
Як у християнській землі добра немає!..*

Ці слова тривожили душу, наповнювали її журбою й безкінечним жалем за себе й товариство кривне й сердешне. Від того жалю наверталися сльози на очі не тільки в жінок, а й у козаків. Згадав старий Наум Жульженко й про славне минуле запорізького лицарства:

*...Ой, як крикне та козак Нечай на джуру малого:
"Сідлай, хлопче, сідлай коня вороного,
А під мене та другого – гнідого!
Ой, підтягуй, малий хлопче, пофуги із туга –
Буде на ляхів, на тих панів клятих, велика потуга!.."*

Отой бойовий клич славного лицаря України стрепенув заляклі душі турбаївців. Голос кобзаря зміцнів, піднісся гордо й рішуче, немов розсікав гострою шаблею повітря:

*...Не встиг козак, не встиг Нечай на коника сісти,
Як взяв ляхків, як став панків, як капусту сікти...*

– Ото був козарлюга! – вигукнув Семен Помазан.

Загомонила збуджена співом турбаївська громада. Кожний міцніше стиснув у руках зброю, відчуючи прилив бадьорості, рішучості й гордої непокори клятій долі. Коротка літня ніч непомітно пропливла в співах, розмовах, роздумах, тривогах і надіях. Та от закукурікали півні. Почало світати. За сосновим лісом, що темнів на схилах за селом, спалахнула червоногаряча зоря. Через мить звідти бризнув сніп золотого проміння, осяявши схили, які височіли над селом, мов сторожа. Ось веселий пучок сонячного проміння прорвався крізь рожевий пух хмаринок, прорізавши простір неба через усю долину й освітивши під крутим схилом панську садибу. На білих стінах маєтку й на великих віконних шибках його сонячне проміння замиготіло криваво-червоною загравою.

Настав новий день. Село ожило, заметушилося, зашуміло. От уже й сільська череда, здійнявши куряву, повагом рушила на пасовисько, задиміли димарі, загелготіли гуси, спускаючись до води, закріякали качки, зарохкали свині, заревли бики, зафиркали коні, заскрипіли вози, загрюкали двері, зливаючись у єдиний різноголосий подих сільського життя. Здавалося, що звичайнісінький день настав, схожий на всі минулі, що назавжди канули в небуття. Тільки уважніше придивившись, пильний спостерігач запримітив би сьогодні в Турбаях одну незвичну річ. На всіх вулицях і в провулках села до найдальших околиць не видно було жодного господаря у дворах. Усі чоловіки й парубки товклися на подвір'ї й біля воріт отамана Василя Цапка. На панському дворі теж із першим промінням сонечка забігали люди, під'їжджали й

відїжджали брички та карети, туди-сюди моталося чимось наполохане панство. З двору Василя Цапка було добре видно маєток під горою й незвичну метушню на його подвір'ї.

- Бач, як чорти їх носять зрання!
- То погана прикмета.
- Видно, затівають пани щось зле!
- Побий, Господи, їхні анахтемські душі!

Так гомоніли між собою турбаївці, спостерігаючи за панським подвір'ям. Ніч промайнула в розмовах, піснях та дрімоті на подвір'ї отамана, залишивши важку втому на душі кожного турбаївця. Новий день приніс настороженість, яка змушувала тривожно стискатися серця односельців. "Що буде?" – свердлила кожного думка.

– Не доведи, Господи, знову залишитися під владою панів Базилевських, – забідкався Петро Бондар.

– Краще смерть, ніж повертатись у рабство! – гнівно відповів Пархоменко.

Несподівано до двору отамана підкотила бричка з ісправником Клименком. Він зіскочив на землю й пихато оглянув громаду. Ніхто анітелень. Навіть шапок не познімали, не те що вклонитися пану ісправнику в ноги! Тільки десятки злих поглядів із-під насуплених брів обпікали й проймали до самих печінок незваного гостя.

Аж наразі з юрби почувся насмішкуватий голос:

– Роздайся, море, жаба повзе!

Подвір'я сколихнув дружний регіт. Від такої неповаги ісправник зблід і люто затупав ногами:

– Підлі хлопи! Бунтівники! Ану шапки геть, коли ісправник говорить, сволото!

Той же голос із юрби вигукнув:

– Осла впізнаєш по вухах, а дурня – по балачках!

І знову громовий сміх прокотився подвір'ям отамана Цапка.

– Я вам зараз покажу! – заверещав ісправник, шаленіючи.

– Чого репетуєш, козолупе?! Говори по-людськи, за чим приїхав! – обізався отаман виходячи наперед.

Ісправник уп'явся в нього налитими кров'ю, мов у бика, очима й мовчки тремтів. Нарешті крекнув і ще раз оглянувся навкруги. Холодний піт укрит його тіло. У натовпі виднілися списи, ратища, коси, ціпи, кілки, шаблі й навіть пістолі та рушниці. Зустрівшись поглядом із Василем Довженком, він поманив його до себе. Серед грізного натовпу турбаївців ісправнику пощастило знайти тільки одну покірну душу, яка з острахом і собачою відданістю поглядала на нього. Василь Довженко поспішив до ісправника.

– Поїхали зі мною! – гаркнув Клименко, поспішаючи назад до брички.

– З якої це речі? – бубнів собі під ніс підлий зрадник турбаївської громади, з острахом поглядаючи на юрбу односельців.

– Не будь дурнем! Сідай мерщій та поїдемо до панів. Вони мають щось важливе оголосити.

– Мені? – запитав Довженко, схвильовано переминаючись із ноги на ногу.

– Та тобі ж, телепню! – крикнув роздратований ісправник і штовхнув візника пужалном у спину:

– Поганяй!

Довженко, спотикаючись, прожогом кинувся за бричкою, заскочивши в неї вже на ходу.

– Чого це Довженка забрали? – затурбувався Григорій Величко.

– Стережись козла спереду, коня ззаду, а лихого чоловіка з усіх боків! – відповів Семен Помазан.

– Та то чоловік тихий і смирний, – заступився за товариша титар Тарас Олійник.

– У тихому болоті чорти водяться! – відказав на те отаман Цапко.

Йому дуже не подобалася лисяча вдача дідича. Метушня на панському подвір'ї теж не вішувала добра турбаївській громаді. Отаман покликав до себе парубків Григорія Золотаревського й Тараса Козаченка й тихо мовив:

– Слухайте мене уважно, хлопці. Щось пани зле затівають проти нас! Чує моє серце – день буде гарячий. До панського двору все під'їжджають і під'їжджають гурти гайдуків.

– Ми їм покажемо, де раки зимують! – насварився Тарас.

– Покажемо, покажемо, синку! Щоб не трапилося, бува, горя, проберіть-ся, хлопці-молодці, до Кринок та попросить у тамтешніх жителів підмоги, – наказав отаман парубкам.

Григорій і Тарас зникли з подвір'я Цапка. А тим часом з панського двору повернувся Василь Довженко. Його вже оточили турбаївці, розпитуючи:

– Ну що воно там?

– Що пани казали?

Василь Довженко швидко пробрався в саму гущу турбаївської громади, заліз на дривітню, щоб з її висоти видно було всіх односельців, надувся, мов сич, обводячи всіх поглядом, і загорлав:

– Щойно я від панів Базилевських і поважних персон, які веліли мені передати дещо громаді!

– То передавай швидше, собачий сину! – нетерпляче вигукнув Семен Помазан.

Довженко глянув на козака й погрозив пальцем:

– Не лізь поперед батька в пекло, анахтемська твоя душа! Бач як розпустилися, що немає для них ні старшого, ні меншого, ні гріха, ні совісті!

Довженко помовчав ще трохи й продовжив:

– Веліли мені поважні пани й судові чини передати громаді, що вони дуже занепокоєні нашим скопищем. Запримітивши в деяких селян ще й зброю, вони застерігають усіх від гріха! За бунт проти суду всіх на каторгу в Сибір запроторять! Схаменіться, люди!

– Налякав попа кадиллом! Тікайте, кури, піп іде! – відповів гордо отаман Цапко.

– Після каторги в лютих Базилевських нас уже нічим не злякаєш! – підтримав отамана Семен Помазан.

– Гніву Божого побійтєся! Гріх проти своїх братів руку піднімати! Пани обіцяють нам свою милість... – забелькотів Довженко, шукаючи очима підтримки.

Та почув у відповідь гнівне:
 – Пани м'яко стелять, та твердо спати!
 – Благими намірами їхніми вимощена дорога прямісінько в пекло!
 – Знаємо ми їхню доброту! Жалів вовк кобилу – залишив від неї хвіст і гриву!
 – Геть Базилевських із Турбаїв! Досить, натерпілися!
 – Ходімо, панове браття, усі до суду! Хай він виголосить наше козацтво. Досить уже нам голови морочити! – гукнув Василь Цапко.
 – Веди нас, батьку-отамане! – загула громада.

Отаман поправив шапку, погладив вуса й повагом рушив із двору. Він ішов, гордо піднявши голову, як уміли ходити тільки козаки-запорожці, нехтуючи небезпекою й злою долею. Услід за отаманом рушили виборні Григорій Яструбенко, Роман Кобзар і Семен Помазан. Трохи позаду пліч-о-пліч грізною стіною йшли козаки зі списами, шаблями й пістолями в руках. У перших лавах із рішучими обличчями ступали Мусій Пархоменко, Степан і Леонтій Рогачки, Петро Бондар, Григорій Величко, Данило Цапко й Ничипір Тарасенко. За ними тісним гуртом ішли ще понад п'ятдесят озброєних людей. За ними трохи позаду – діди, жінки, дівчата, діти та неозброєні сіроми-мугири. А у дворі отамана Цапка залишилися біля дуки Василя Довженка заможні хуторяни, титар Тарас Олійник та кілька десятків заляканих кріпосним рабством селян. Прислухаючись до войовничих вигуків тих, що пішли разом з отаманом, Василь Довженко люто вилаявся. Петро Якименко ж тільки посміхнувся:

– Порожня бочка гуде, а повна мовчить!
 – Помовчимо й ми, Петре! Хай голота дзвенить... – махнув рукою Довженко й присів на пеньок.

У дворі панувала тиша. А з натовпу людей, що уже вийшов на вигін і став біля хати, у якій засідав суд, чулася пісня:

*А похід горою,
 Яром, долиною
 Козаки йдуть!*

Почувши той спів, повиходили судові чини, поглядаючи то на громаду, то на панський двір, звідки от-от повинні з'явитися радник Корбе, стряпчий Кононович і пани Базилевські. Слідом за ними ісправник Клименко повинен був вести з панських клунь гайдуків, які причаїлися там, чекаючи наказу.

– Щось віє від очих хлопів грозою! – стурбовано обізвався засідатель Карпо Баранников, поглядаючи з порога на озброєних турбаївців.

– Ще й ісправник з охороною десь забарився! Аж мурашки по спині бігають, як глянеш на цей неспокійний натовп! – невдоволено буркнув голова суду Хома Гладкий.

– Чого доброго, ще на суд накинеться! – боязко обізвався секретар, тримаючи в руках гусяче перо й аркуш паперу.

Несподівано поміж турбаївцями на майдані здійнялися гвалт і крик. Від одного до іншого неслася зловісна звістка:

- Череду займають!
- Останню худобу пани забирають!
- Худобу нашу крадуть!

Від цієї несподіваної звістки турбаївці розгубилися у відчаї, забігали по майдану, бідкаючись:

- Господи, за що ти нас караш?
- Що ж нам тепер робити, отамане?

А отаман стояв на майдані блідий, кидаючи навкруги блискавиці з-під сивих брів. Його охопило ще більше почуття ненависті до підлих панів, а також давило презирство до односельців, які на його очах перетворилися з грізних лицарів на отару овець. Навіть судові чини почали сміятися з козаків! Засідатель Карпо Баранников тикав пальцем у сполоханих турбаївців і аж заходився від реготу:

– Ха-ха-ха-ха! Печеніги! Дикуни! Ой, помру від сміху! Ха-ха-ха! Ось вам і козакі! Помилуйтеся на цих пришелепкуватих дундуків! Он глянь, глянь, як пику скривив! Зараз вони всі заревуть, як отара овечок! Ой, не можу! Ха-ха-ха!..

Разом із Баранниковим веселилися й інші, хапаючись за животи. Їхній регіт неначе гострим ножем полосонув по душі кожного козака. Турбаївці отямалися. Отаман Цапко гірко мовив:

– От до чого дожилися! З нас, як із пришелепкуватих, сміється всяка наволоч!

– Одні грабують наше добро, останню сорочку знімають, а другі сміються. Та хіба ж ми не люди?! – закричав у відчаї Михайло Пархоменко.

– Бий клятий суд! – гукнув Петро Бондар.

– Бий суд! Досить йому нас за носа водити! Бий гадів!!! – заревіли всі як один.

Чашу терпіння турбаївців переповнила ота крапля зневаги й кепкування над їхньою людською гідністю. І покотився невпинний, неблаганний, грізний вал помсти за всі муки, страждання, горе, за сплюндроване життя й знівечені душі. Турбаївці в цю вирішальну мить не прислухалися до голосу розуму, не уповали на Господа Бога, а, гнані тільки почуттями образи, ненависті, гніву на своїх тиранів, рвонули, шаленіючи від люті, на судову хату. Канцелярська братія від такої перемини в настроях козаків отетеріла, залякла з перекошеними обличчями, на яких змішалися залишки сміху й несподіваного смертельного страху. Секретар першим шмигнув усередину, а за ним, штовхаючи один одного, товпилися голова суду Хома Гладкий, засідатель Карпо Баранников та інші. Але заховатися від потоку людського гніву було неможливо. Петро Бондар уже з усього розмаху періщив кілком по вікнах. Тільки скло летіло навкруги, розсипаючись дрібненькими скалочками.

– Бий наших мучителів! – кричав Мусій Пархоменко, виламуючи двері. Озвірілі люди лізли у двері й вікна.

У хаті здійнялася нечувана буча. Стук, грюкіт, крик, благання й лайка, зойки чиновників і збуджений сміх турбаївців – усе змішалось в один страшний голос – настав час розплати!

– Ось вам докази нашого козацтва! – ревів Семен Помазан, дубасячи голову суду Хому Гладкого.

Григорій Величко тяг із-під лави за чуба переляканого Карпа Баранникова, допомагаючи йому вилізти стусанами.

– Ану йди-но сюди, паскудо, посміємося разом! – кричав він, вліпивши велетенським кулаком у його перекошену від страху пику.

– Голубчики, дорогенькі, не бийте!.. – скиглив заюшений засідатель. – Ми все для вас зробимо, що забажаєте.

– Помилуйте, братчики! – жалібно стогнав голова суду Хома Гладкий, скрутившись у клубок на долівці, мов бездомне цуценя.

– Ось вам, сволото, за наші сльози! – не вгавав Петро Бондар, лущуючи судових чинів кілком по благородних тілах.

– Помилуйте Христа ради... – чулося жалюгідне скиглення з усіх кутків.

– Волочіть їх до вдови Олефірихи! – наказав Семен Помазан.

Залишивши напівживих засідателів та писарчуків під охороною Степана Левенця й Григорія Ракші в хаті вдови, турбаївці знову зібралися на майдані біля отамана.

– Що далі будемо робити? – запитав Михайло Пархоменко.

– Почекаємо вістей про череду. Туди щойно поскакали Ничипір Тарасенко з хлопцями, – відмовив отаман, поглядаючи в бік пасовиська.

Запалені розправою із судовими чинами, турбаївці горіли нестримним бажанням і далі громити своїх лютих ворогів. Козацька кров зануртувала знову в їхніх жилах на повну силу.

– Годі, батьку, чекати! Підняту руку помсти над панами назад опустити ми вже не в силі, – заперечив Семен Помазан.

– Поки пани не отямилися, треба покінчити з ними! – підтримав товариша Пархоменко.

Отаман відчував, що розбурханих людей уже ніяка сила не може зупинити, але ж і розуму не слід втратити. Базилевські назбирали з усієї округи величезну військову потугу, яка засіла десь у панських закапелках, а навколо села вештаються ватаги гайдуків. Навколо одні вороги! Тяжкі думи Цапка перервав стукіт копит. Повертався Ничипір Тарасенко. Він ще здалеку гукнув:

– Приймайте, панове браття, гостей! Нашого полку прибуло!

За спиною Тарасенка було видно парубків Золотаревського й Козаченка. "Швидко змоталися!" – задоволено подумав отаман. То прибула допомога з Кринок.

– Без кринківчан нам важкувато було б відбити череду в гайдуків. Вони почали нас уже тіснити до річки, аж тут гульк – летять на підмогу брати-кринківчани! Тепер ось разом із ними ми привезли сюди злодіїв, – закінчив промову Ничипір Тарасенко й показав на зв'язаних панських гайдуків.

– Звідкіля вас принесло? – оглядаючи колючим поглядом полонених, запитав Василь Цапко.

– Ми не з власної волі... Нас силою погнали до Турбаїв... – мимрив пикатий гайдук.

– Хто у вас за старшого? – запитав отаман.

– Я, – знову обізвався той же гайдук, – отаман Юрченко з Остапйого. Бачить Бог, що ми не винні! – жалібно заскиглив він.

– Бач, який! Молодець проти овець! А проти молодця й сам як вівця! Тепер скиглиш лисицею, а якби щойно побили нас, то по-вовчому загарчав би, – невдоволено обізався Ничипір Тарасенко.

– Замкніть їх у хлів! – наказав отаман. – Немає часу з ними зараз вовтузитися, – додав він і глянув на панський двір.

Прибулі від череди козаки хвилювалися, погрожуючи вилами, косами, кілками та списами в бік панського маєтку:

– Бий чортових панів!

Навіть жінки поприбігали до гурту з рогачами та кочергами. Юрба все дужче розпаловалась... Василь Цапко підняв шаблю над головою й проголосив:

– Панове громадо! Наливайко, Павлюк, Тарас Трясило з могили кличуть нас на святе діло! Освятимо ножі свої, брати мої, і пустимо кров ворожу! Хай Бог благословить нас!

Майдан здригнувся від багатоголосого крику турбаївців:

– Смерть Базилевським!!!

– Смерть катам!!!

– Смерть!!! – гриміло навкруги, аж луна йшла над Турбаями, докочуючись до самісіньких панських покоїв.

Натовп розлючених людей із криком кинувся до панської садиби. На розправу з ворогом разом із турбаївцями пішли й кріпаки з Кринок, Зубанів, Вергунів, Дубової Гряди й навіть з Остапйого, які щойно прибули з Ничипором Тарасенком на допомогу. Усюди, де панували Базилевські, люд піднявся на боротьбу за свою волю. І зараз ця незборима жага волі жене сотні знедолених кріпацьких душ на жорстоку розправу зі своїми мучителями. Попереду бігли козаки Семен Помазан, Мусій Пархоменко, Григорій Величко, брати Рогачки. Від них не відставали Дмитро Сторчак із кринківчанами та кріпаки з Остапйого зі своїм отаманом Давидом Ковтуном. Кожен хотів першим увірватися до панських покоїв і докласти свою руку помсти до клятої зграї Базилевських. Біля воріт панського двору розгулювали ісправники Клименко й Захарченко, готуючись вивести своїх вояків на розправу з повстанцями. Та вони запізнилися. Страшна у своїй ненависті юрба розлючених селян несподівано з'явилася перед ними. Ісправники з переляку перескочили високі ворота й щодуху помчали ховатися в панських покоях, залишивши вояків у клунях на волю Божу.

Не сподівалися в панському дворі такого лиха, яке звалилося мов сніг на голову серед ясного літнього дня. День стояв чудовий! На небі ні хмаринки, літнє сонечко повертало вже на обідню пору, припікаючи промінням землю. Усе навкруги дихало свіжою зеленню й запашними квітами. На луках і в полі лунали веселі співи птаства, води Хоролу тихо плинули блакитною стрічкою між зеленим килимом лугових трав... Рай земний, та й годі. Тільки люди серед цього блаженства природи мучили одне одного без жалю у вічному протисторстві правди, волі, наживи й розкошів. От уже панський двір заповнили розлючені турбаївці, гудучи, мов збуджений бджолиний рій. Постріли, брязкіт розбитого скла, дзвін булатної сталі, стогін пораних, дикий рев сповнених люття людей – усе змішалось в один грізний голос відчайдушної бо-

ротьби. Частина повсталих оточила клуні, роззброїла й розігнала військову команду, а інші рвалися в панські покої. Семен Помазан носився, мов ошалілий, по двору, намагаючись скрізь устигнути. Упоравшись із панською охороною, він кинувся по сходах будинку, силкуючись дістатися до самих Базилевських. Але біля дверей була така тіснява, що протиснутися було неможливо. Недовго думаючи, Семен підтягнувся за луток розбитого вікна, стрибнув із підвіконня в перепоვნену повстанцями залу й таки проштовхався в центр кімнати, де скупчилися оточені з усіх боків перелякані, із синцями та кривавими патьоками під очима, у розірваних мундирах вельможні пани судді. Радник Корбе тремтячими руками час від часу торкався величезної криваво-синьої гулі під правим оком і, затинаючись, шепотів:

– П-пощадіть, люди д-добрі... Б-буде вам усім к-козацтво. Б-буде все, що з-забажаєте...

Біля радника стояв із ратищем у руках насуплений Мусій Пархоменко. Він, сплюнувши на паркетну підлогу, процідив крізь зуби:

– Пощади просиш, скотино?! Тепер і людей у нас побачив, падлюко?! А раніше що витворяв із нашими душами?! Га?! Мовчиш, гадино!!!

Пархоменко схопив радника Корбе за розпатлану чуприну, яка залишилася вже без напудреної перуки, і смикнув із люттю:

– Підніми голову, мерзотнику! Глянь у вічі людям, яких мордував нізащо півроку, продавшись Базилевським!

– На шибеницю його! – вигукнув сірома Посунько.

Від тих страшних слів радник упав на коліна й заридав уголос:

– Господи, заступись за мене! Людоньки, не беріть гріха на душу. Пожалійте! Хто ж вам без мене козацтво запише?

Семен Помазан уїдливо посміхнувся:

– Бач як полагіднішала їхня світлість після гарячих припарок! Навіть про Бога згадали!

Козаки зловтішно розсміялися. Семен Помазан перевів погляд на стряпчого Кононовича, який стояв біля радника Корбе, зігнувшись у три погібелі. Рукав його мундира теліпався на нитках, поли подерті, гудзики обірвані... З розпухлого носа й губ текла кров, капаючи на білосніжну сорочку. Розглядаючи чиновника, Семен згадував, скільки разів оця нікчемна людина, наділена величезною владою, жорстоко насміхалася з турбаївців, вимотуючи їх своїми безглуздими вимогами протягом п'яти місяців судового процесу, що й довело селян до відчаю. Непереборний гнів охопив усе його ество. Розмахнувшись, він з усієї сили вперіщив свого мучителя прикладом рушниці по згорбленій спині. Стряпчий, скрикнувши, повалився на підлогу. Семен Помазан хотів надавати чиновнику ще й під ребра, але його зупинив отаман Цапко:

– Облиш його, Семене, а то він скоро Богу душу віддасть! Нам ця сволота ще знадобиться для оформлення паперів.

Семен Помазан нехотя відійшов від стряпчого. У цю мить його пронизала, немов блискавка, тривожна думка, і він заволав не своїм голосом:

– А де ж наші душогуби?! Де Базилевські?!

– Поховалися десь, виродки, ніяк їх не знайдемо! – відповів отаман, поглядаючи над головами людей на двері, за якими метушилися по панських покоях турбаївці.

Одні шукали Базилевських, які мов крізь землю провалилися, а інші тим часом брали собі все, що до душі припадало. "Усе воно тут за наші сльози придбане!" – говорили селяни один одному. А де ж Базилевські? Невже встигли втекти? Семен Помазан потяг за рукав Пархоменка:

– Гайда, Михайле, душогубів ловити.

Друзі пробралися із зали до коридору, де була трохи менша штовханина, і зупинилися. Пархоменко оглянувся навколо, почував потилицю.

– Де ж вони, гади, причаїлися?

– Ми їх, козолупів, ковiнька їм у печiнку, і під землею знайдемо! – запевнив Помазан. – Ти біжи в один бік, а я в інший.

Друзі подалися в різні боки, пробираючись через переповнені кімнати до найдальших закапелків панського будинку. Дібравшись до тієї половини, де розміщалася дворова прислуга, Помазан полегшено зітхнув. Тут було значно менше народу. У маленьких кімнатах панських лакеїв нишпорили декілька турбаївців, відшукуючи не золото й червінці, а лютих поміщиків Базилевських. Вони перегукувалися між собою з різних кімнат:

– Ну що там, Василю?

У відповідь чулося невдоволене:

– Та ніде не видно, хай їм чорт!

Скрізь чути шарудіння й гуркіт, брязкіт. Несподівано пролунав радісний вигук Павла Олефіренка:

– Сюди! Знайшов одного виродка!

Турбаївці кинулися туди, штовхаючи один одного. Здоровенний чорноусий козарлюга витягав з-під ліжка щось у лантусі.

– Бач, як сховався, песиголовець! Заліз у лантух, ще й закотився в найтемніший куточок. Ану вилазь, іроде! – кричав козак, тягнучи за чуприну й комір переляканого Івана Базилевського.

На переляканому, блідому, мов крейда, обличчі пана застиг вираз неймовірного жаху. Він, упавши на коліна, мов перед іконостасом, ридав:

– Каюсь, каюсь, людоньки добрії, грішний! Лихий поплутав... Помилуйте, голубчики, не вбивайте!

Турбаївці оточили поміщика. У їхніх очах не було нічого, крім ненависті до лютого ката. Скільки сліз, горя, мук, страждання довелося зазнати кожному через цю страшну людину-звіра. Семен Помазан у нападі люті вигукнув:

– Десять років ти, тварюко, нас за людей не вважав, мордуючи день і ніч без жалю, а тепер молиш про пощаду? Згинь, гадино!

І з усієї сили вперіщив поміщика кілком по спині.

– А-а-ай! – застогнав Базилевський, але той вигук потонув у багатоголосому грізному ревінні турбаївців:

– За наші сльози!

– За наші муки!

– За наші страждання!

– Одержуй, тварюко!

На Базилевського з усіх боків посипалися удари. Сюди збігалися люди з усіх кутків панського будинку. Кожен намагався вимістити на ньому свій гнів. Ненависного ката били ногами, руками, палицями, кілками, а жінки – кочергами та рогачами.

– Господи, помилуй!... – стогнав на підлозі Іван Базилевський, прикриваючи обома руками голову.

– Тепер звертаєшся до Господа, а як моїх братів мучив, то Бога й не згадував! – гримнув на пана сірома Василь Назаренко.

Від того окрику Базилевський насилу підняв затуманені очі й побачив десятки колючих, сповнених ненависті поглядів турбаївців. Десь у віддалених куточках його свідомості промайнула жадлива думка: "Кінець!" Від тієї пекучої думки він сахнувся від людей, припавши до підлоги, немов бажаючи провалитися крізь неї, і відчайдушно заволав з останніх сил:

– Не хочу!!! Не хочу вмирати!!! Боже, заступися!..

Та в цю мить на голову тирана опустився важкий кілок, і крик обірвався. По підлозі побігла цівка крові. Василь Назаренко глянув на закривавлений кілок і перехрестився.

– Собаці собака смерть! – презирливо сказав Семен Помазан і поспішив шукати іншого брата – Степана Базилевського.

Довго вештатися йому не довелося. У сусідній кімнаті з розпороної перини меткий Григорій Величко вже витягав отетерілого Степана Федоровича. Разом зі сватами Степаном і Леонтиєм Рогачками вони струшували з нього кілками гусячий пух і пір'я. Степан Базилевський, звиваючись від тих ударів на підлозі, несамовито ревів:

– Рятуйте!!!

А в іншому кутку панських покоїв верещала Марія Базилевська. Увесь будинок сповнився страшними передсмертними, роздираючими душі стогонами поміщиків та гнівними вигуками месників. Дантове пекло – казочка, порівняно зі страшною драмою, що розігралася зараз на повну силу в пишних покоях поміщиків Базилевських. Доведені до відчаю, селяни не знали меж у своєму нестримному гніві. Не було цього дня такої людини на селі, крім купки панських посіпак, яка б не завдала удару своїм жорстоким душогубам-поміщикам. То настав час розплати з панами за всі їхні злодіяння. І ніхто з турбаївців не відчував, що бере гріх на душу, заподіюючи катам смерть. На суворих і рішучих обличчях чоловіків, жінок, старих і дітей були тільки презирство й ненависть. Їхні збуджені погляди горіли єдиним почуттям – вогнем помсти. Поступово гвалт став стихати. Забитих Базилевських стягли до однієї зали й кинули на підлозі. У пошматованому, закривавленому одязі, з розбитими обличчями, у розпластаних у неймовірних позах тілах важко було впізнати випещених, величних і суворих панів Базилевських.

Вони лежали мерзеною купою сміття перед повсталим людом. Отаман Василь Цапко відвів погляд від того кривавого місива й сплюнув:

– Тьху, мерзота! Скільки гребли, грабували, зі шкурою віднімали добро людське, а із собою що взяли? Гидота, гидота... – похитав головою отаман. – І через цих мерзотників і людям життя не було.

Отаман обвів поглядом припишканих турбаївців. Вони поступово приходили до тями після хмільного кривавого бенкету. Тепер у їхні душі почав прокрадатися страх перед суворими законами імперії. За вбивство панів їх ніхто по голівці не поглядить!

– Що будемо далі робити, батьку-отамане? – глухим голосом запитав Семен Помазан.

Василь Цапко задумався. Першою й головною загрозою для турбаївців була величезна родина Базилевських, яка панувала в сусідніх селах: Остапйому, Зубанях, Вергунах, Битягівщині й Дубовій Гряді. Вони відразу завиють усією вовчою зграєю, почувши про смерть Степана, Івана й Марії Базилевських. Ох, і завиють! До Києва й Петербурга відразу полетять скарги... А до села прибудуть москалі... розправа... Сибір... Отаман зітхнув, але бадьоро промовив:

– Добру ми сьогодні кашу заварили, хлопці! Як згадаєш, то аж мороз по спині проймає. Та на те, напевне, була воля Господа. Хвала йому, Всевишньому!

– Хвала й слава нині й во віки віків! – загула православна турбаївська громада.

Отаман усміхнувся й махнув рукою:

– Чого носи повісили? Двом смертям не бути, а однієї не минути!

Громада мовчала. Нарешті обізвався Ничипір Тарасенко:

– Я так метикую, отамане, що не буде нам спокою доти, доки поганський рід Базилевських живе й повзає по землі!

– Тож із корінням вирвемо поганське зілля, щоб не смерділо! – гнівно вигукнув отаман, задоволений тим, що Ничипір відгадав його потаємні думки.

Зупинятися у своїй помсті турбаївці вже не мали наміру. Обставини вимагали від них поширювати розпочату боротьбу далеко за Турбаї, в інші села, де панує рід Базилевських.

– Ми готові, батьку, іти хоч на край світу, аби покарати рід Базилевських! – виступив наперед Семен Помазан.

– То з Богом, Семене! Веди з Ничипором козаків, а я на селі буду людям раду давати.

– І ми з вами! – підійшли до Помазана кринківчани й чоловіки з інших сіл, які разом із турбаївцями щойно громили панський маєток. Натовп рушив громити інших поміщиків. Через деякий час за ними тільки курява здіймалася на шляху до Вергунів. Хвиля народного гніву покотилася далі, за Турбаї... Василь Цапко дивився вслід загоно, поки він не щез за околицею села. Потім повернувся назад до розгромлених панських покоїв. Там скрізь валялися поламані меблі, уламки скла, дзеркал, теліпалися обірвані шматки шпалер. Усе навколо було поставлене догори дном.

– Добре похазайнували! – зітхнув отаман.

Заглянувши до кабінету, де валялися різні папери, він гукнув писарю громади Трохиму Довженку:

– Переглянь, друже, оті панські закарлючки та забери їх до громадської хати. Можливо, серед них відшукаються й грамоти та кріпості, що стверджують наше козацтво.

– Я вже з Романом Кобзарем дещо переглянув. Чого там тільки немає! – відповів писар.

– То бери все підряд! – махнув рукою отаман і пішов до зали, де лежали забиті пани Базилевські.

Назустріч йому шкутильгав похнюплений ключник Цилініченко. Василь Цапко відштовхнув його, grimнувши:

– Геть із дороги, посіпако! Чого шмарклі розвісив? Жалкуєш за панами, що нікому буде гузно лизати?!

Ключник відскочив убік і перехрестився. Він тинявся, мов неприкаяний, утративши тепер будь-яку надію коли-небудь вибитися в управителі. А йому так хотілося стати паном! Хоч маленьким, а панком! І от за один день усе зруйнувалося...

Отаман підійшов до мертвих Базилевських і зупинився, задумавшись. Несподівано Степан Базилевський застогнав, заворушився, засовав ногами. Ключник кинувся до нього й став допомагати пану доповзти до дивана.

– Куди тебе несе лиха година?! – закричав на Цилініченка брат отамана Данило, штовхнувши його із силою в груди. – Котися звідси під три чорти, поки ноги носять!

Ключник хотів щось заперечити, але, зустрівшись із розлюченим поглядом Данила, мовчки пішов геть.

– Добий гада! – наказав Данило сіромі Сорочці, який стояв поряд із Григорієм Величком.

Після кількох ударів кием Степан Федорович сконав. Отаман гукнув до гурту турбаївців:

– Бач, які живучі, сволота! Треба пильнувати їх до самого ранку, щоб ще хто не очунав.

На варту біля забитих панів погодилися стати козаки Сорочка, Данило Цапко, Федір Клименко і Влас Бабещенко.

– Хай тільки поворухнеться якийсь гад, то відразу прошю ратищем до самої підлоги! – пригрозив велетень Влас Бабещенко.

Тим часом Трохим Довженко з Романом Кобзарем виносили папери й вантажили їх на воза. Отаман вийшов услід за ними на подвір'я, залишивши в панських покоях тільки покійних господарів маєтку та варту. Усе навколо затихло. Розгромлений будинок печально дивився чорними дірами вибитих вікон на село, луки, верби над рікою й мовчав... Сонце вже оббігло безмежну далечінь неба й хилилося до перегрітої літньою спекою землі.

Від дерев і будівель потяглися довгі тіні, які повзли все далі й далі по землі, поступово заповнюючи сутінками всю долину ріки Хорол разом із збентеженими Турб'яями. Сонце нарешті сіло за горою. День згас. Усе навкруги затихло, заніміло, закуталось в темряву ночі, потонуло в тривожному очікуванні.

Козаки

Блаженний той, хто заплатить за твої кайдани.

Т. Г. Шевченко

Після кривавого погрому панського маєтку жителі села ходили насторожені. Усі підступи до Турбаїв пильно охоронялися вдень і вночі. Сторожа вдивлялася в далечінь, щоб за першої ж появи ворога запалити сигнальні вогні на пагорбах. Ніч минула спокійно. Царські війська не нагрянули з розправою. А в той час невтомний Семен Помазан разом зі своїми відважними лицарями волі літали по всій окрузі, шукаючи ненависних усім кріпакам Миргородщини мерзенних нащадків козацької старшини, лютих кріпосників Базилевських. Але всюди народні месники зазнавали невдачі. У Вергунах, Зубанях, Остапйому й інших селах козаки з'являлися запізно. Хтось устиг попередити панів, і ті повтікали зі своїх маєтків подалі світ за очі, рятуючи свої шкури. Турбаївцям залишилися для розправи тільки нікчемні купки панських посіпак. На них і згнали всю лють повстанці. В Очеретуватому вони серед ночі підняли з ліжка переляканого прикажчика Одновола й у самих підштаниках поволокли його до ставка. Там Семен Помазан наказав затовкти лютого ката головою в муляку. Тільки бульки пішли по воді від прикажчика, який без жалю мучив турба-

ївців. У Кринках повісили на осиці управителя й спалили його двір, а в Зубанях і Вергунах кріпаки виловили ланових, десятицьких, економів, писарчуків та інших панських прихвоснів, били їх до нестями, а потім кинули в огонь палаючих панських клунь та комор. Здавалося, земля горіла у володіннях Базилевських тієї страшної ночі! Тільки дивом удалося решті панства врятуватися від неминучої смерті. Семен Помазан аж почорнів з досади та злості:

– От біда! З-під самого носа вискочили! Що ж тепер робити?

– Та цур їм пек! Живі будемо – спіймаємо! – підбадьорював товариша Григорій Величко. – Що не говори, а такі багато натворили ми цієї ночі! – підморгнув він Помазану.

Той мовчки дивився вдалечінь. Йому в цей час було гірко й прикро від того, що родина Базилевських вислизнула з рук. "Тепер піднімуть гвалт на всю імперію", – думав про себе, дивлячись на пожарище. Його похмуре обличчя освітлювало полум'я. Воно поступово зігрівало козацьке серце. Яка солодка розплата з катами! Семен Помазан вдивляється в полум'я, у якому гинуть разом із панськими добром і їхні посіпаки, блаженствує, радіє від того пожарища, мов маленький хлопчик, але зовні того ніхто не помічає. Козак сидить, мов укопаний, у сідлі, і тільки інколи ледь-ледь хитає головою. Коли почало розвиднятися, турбаївці повернули додому. Уже спускаючись у долину, вони зустріли перші промені сонечка. Назустріч їм виїхали кілька вершників.

– Свої! – радісно вигукнув Помазан. То була турбаївська варта. Село вже прокинулося. Біля хати отамана збиралися люди.

– Усе спокійно? – запитав Семен Помазан вартових, які підїхали до нього.

– Тихо, – обізвався Григорій Золотаревський. – Цілу ніч очей не стулили, пильнуючи. Нема ніде нікого.

У його голосі було якесь приховане невдоволення отим спокоєм навколо села.

– Терпи, козак, отаманом будеш! – усміхнувся Помазан і рушив з ватагою далі до села.

Турбаї вже нуртували багатоголосим гвалтом юрби у дворі отамана. Туди привели судових чинів, радника Корбе й стряпчого Кононовича, щоб законним порядком закінчити справу про повернення турбаївцям козацької волі. Не злізаючи з коня, Семен Помазан оглянув подвір'я, заповнене людьми вщерть так, що аж тини тріщали. Посередині за довгим столом сиділи бліді, сумні та залякані судові чини, похнюпивши голови, мов злодії перед праведним судом. Біля них стояли із суворими обличчями отаман Цапко, Роман Кобзар, Трохим Довженко й Назар Олефір. Отаман щось голосно говорив у цей час, але, угледівши прибулих козаків, обірвав свою мову й гукнув:

– Нарешті з'явилися, хай вам грець! Пробирайся, Семене, ближче сюди, до нас, на милу розмову з панамі суддями.

Поки Помазан пробирався кризь натовп до отамана, той знову заgrimів своїм басом до чиновників:

– Що ж ви, родимець би вас побив, гаспидів окаянних, сидите, мов мокрі кури? Чи ви оглухли та поніміли за ніч? Може, треба ще пригостити вас бебехами, щоб очуняли? Га?

Судові сиділи нишком, мовчки, мов води в рот понабирали, зіщулившись від переляку, тільки крадькома зиркали на радника Корбе в розірваному мундирі, з опухлим від синців обличчям. Він увесь тремтів. Зараз цей вельможний колись пан викликав у турбаївців нестримний сміх:

– Чи на нього, сердешного, попасниця напала?

– Та звісно! Похмелитися ж ніхто не дав!

– То дайте йому вже чарку горілки, а то помре!

Василь Цапко, сміючись разом із товаришами, шепнув щось брату Данилові на вухо. З'явилися кварта й кухоль. Отаман налив туди сивухи й подав раднику:

– Пийніть, пане, воно попустить! Немає такого горя на світі, щоб не потонуло в чарці горілки! Їй же Богу, правда!

Радник простягнув руку за кухлем, але рука його так ходила ходором, що отаману довелося допомогти йому. Їхнє благородіє поперхнувся, викликавши тим дружний регіт турбаївців. Після оковитої Корбе потроху став заспокоюватись. Отаман підсунув до нього іменний список турбаївців, складений Йосипом Коробкою, і запитав:

– Признаєте оцей документ, добродію?

Радник кивнув головою й промимрив, затинаючись:

– Як-кщо д-дозволите...

– Ми цього давно благаємо по-людському, по-доброму, по законах, а ви нас ніяк не розумієте. Ай-я-яй... Навіть довели людей до гріха. Тепер, голубчику, треба діло наше вирішити так, як ми велимо! – наказав Цапко, грюкнувши кулаком по столу.

Радник зіщулився. Він боявся, щоб його знову не почали дубасити як до цього, але ніхто його сьогодні не чіпав. Тоді Корбе повернув голову до Хоми Гладкого й буркнув йому:

– Усіх бажаних запишіть козаками!

На столі з'явилися каламарі, пера й папір... Судова братія мовчки почала писати козацькі реєстри, поскрипуючи перами.

– І нас теж записуйте! – вигукнув отаман кринківчан Давид Ковтуненко.

– Усіх записуйте! – гукали з гурту до суду кріпаки із сусідніх сіл.

Радник Корбе махнув кволо рукою:

– Пишіть усіх...

Писарі строчили козацький реєстр у кількох екземплярах. Коли на них поставили свої підписи стряпчий губернського магістрату Кононович і радник Корбе, скріпивши їх печатками, отаман Цапко взяв папери в руки й довго розглядав. Ось той довгожданий реєстр, який затверджував жителів села Турбаї знову козаками! У отамана з'явилися навіть сльози щастя на очах. Він звів руки до неба:

– Слава тобі, Господи, що дав нам дожити до цього святого дня! Ми знову козаки!

– Козаки!!! Слава!!! – загула громада.

Назар Олефір від радощів забув усі образи на Цапко й дружньо потис йому руку. Він нахилився до отамана й шепнув йому:

– Хай, Василю, оця сволота дасть нам розписку в тому, що ми затверджені козаками судом з їхньої доброї волі, без насильства. А то потім пани від усього відмовляться!

– Не відмовляться! А проте, зарікатися не буду. Хай дають розписку!

Судові чини сьогодні готові були написати все, чого від них тільки забажають...

Назар Олефір скинув із душі тягар, який давив його останнім часом, відчувши доброту Цапка. Він оглянув односельців, які в цей час вітали один одного з перемогою, сміялись, кричали, раділи, мов діти, і заліз на воза, що стояв біля комори.

– Панове громадо, прошу слова! – вигукнув Назар.

Ті, що стояли ближче до воза, притихли, цит'якаючи на інших.

– Тихіше, хай Назар скаже!

Назар Олефір дочекався тиші й заговорив:

– Панове громадо! Тепер ми з вами знову записані в козацькі реєстри. Ми – козаки!

– Козаки!!! – загула громада.

– А якщо ми по закону козаки, то хай суд затвердить Василя Цапка нашим отаманом!

З усіх кінців двору загукали турбаївці:

– Затвердити отаманом Цапка!

– Цапка затвердити!

– Затвердити!

"Ти глянь, куди кирпу гне! – подумав дука Василь Довженко, з люттю поглядаючи на Назара Олефіра. – Тепер на отого харцизяку Цапка всі Богу моляться! Та не кажи гоп, поки не перескочиш... Он там уже смердять трупи Базилевських... Хто за них відповідь?" Довженко вмостився зручніше на колоді під тином і звідти продовжував уважно прислухатися та придивлятися до всього навкруги. А тим часом суд передав турбаївцям указ про затвердження Василя Цапка й усіх інших виборних старшинами в Турбаях. Сьогодні судді були слухняні й спішно виконували бажання селян, ніби підтверджуючи тим самим приказку: "У кого сила – у того й правда!" Виборні турбаївських козаків оточили отамана Цапка й радили йому взяти в судових чинів бланкет на білет, щоб вони могли від себе написати, кому захочуть, прохання.

– Упадемо до ніг всемилостивої матінки-цариці, розкажемо про наші муки й жорстокість Базилевських. Вона помилує нас за гріх, учинений нами волею Господа Бога, – говорив Роман Кобзар.

Йому заперечив Григорій Яструбенко:

– Досить ходити до панства на поклін! Наша правда – у нашій силі! Порішимо й цих канцелярських черв'яків усіх до одного, щоб із села не рознесли чуток про вбивство Базилевських. Поки за ними губернатор кинеться, мине не один місяць. А за той час піднімемо проти панства кріпаків по всій окрузі, зміцнімося, створимо військо вільного козацтва.

– Люд стогне в рабстві й чекає не дочекається того часу, коли настане тому кінець. За Дунаєм брати-січовики подадуть нам руку допомоги. Ні, не

просити, а нищити панство будемо кожний день! – підтримав товариша Семен Помазан.

Отаман слухав виборних мовчки, погладжував вуса й думав свою думу. Запальні слова Яструбенка й Помазана хвилювали його серце, кликали у вир бойовищ, на велике всенародне діло, яке кидало виклик усій могутній імперії з її панством і величезною військовою силою.

Хотілося, дуже хотілося б підняти люд на смертний бій за волю, щоб знищити скрізь кріпосне рабство, щоб повернути назад волю й славу України! Та хіба стане в турбаївців на те сили? Хіба можна створити з мужиків таке військо, яке могло б змагатися з вишколеною в столітніх загарбницьких війнах армією? Отаман Цапко тяжко зітхнувши, тільки махнув спересердя рукою:

– Рябої кобили сон – оті ваші заміри! Навіщо людей на неминучу загибель підбурювати? Нам треба тепер зметикувати, щоб через отих здохлих Базилевських не накласти головою. Прислухаймося, панове браття, до мудрої ради Романа. Хай таки суд видасть нам бланкет на білет, а далі – Господь Бог порадить, що з ним робити.

Козаки не стали сперечатися з отаманом. Під обід із панського маєтку десятичкі винесли тіла Базилевських, повантажили їх на вози й повезли поволі до Остапйого. Там, на цвинтарі біля церкви, була сімейна гробниця роду турбаївських поміщиків. Люди мовчки дивилися, як жалобна процесія поволі піднялася по крутому схилу й сховалася в житах біля хутора Кравченків.

– Туди їм і дорога! – обізвався Ничипір Тарасенко, коли останній віз із Базилевськими зник із поля зору турбаївців.

Усі мимоволі повернули голови до панського дворища, яке тепер стояло пустою. Величний будинок із білосніжною колонадою, пишний парк під горою, безліч комор, клунь та погребів, забитих усяким добром та грішми, залишилися сиротами на селі.

– Гребли, дерли, стягали багатство, а на той світ нічого не забрали... – зітхнув Роман Кобзар, скорботно хитаючи головою.

Він довго дивився на залишений без господарів маєток, а потім гукнув до отамана:

– Василю, чуєш?

– Що?

– Дивлюся я на оте панське добро та й думаю собі: чи не буде нам із ним клопоту?

– Та хай воно пропаде пропадом! Хай піде під три чорти! – невдоволено відповів Цапко.

Та Роман Кобзар не вгавав. Він узяв отамана за плече.

– Ой ні, брате! Кажу тобі, що буде нам із тим добром морока. Щоб не звинуватили нас судді в грабежі, як злодіїв, краще оберігати нам його, поки помилування за вбивство поміщиків не одержимо.

– Та хіба ж ми злодії які? Хай оцей суд опечатає всі оті панські кладові, комори та клуні, варту поставить. Нам чужого добра не треба.

По панському подвір'ї бродили спантеличені лакеї. Вони відразу сховалися, побачивши юрбу турбаївців. Отаман Цапко наказав відшукати ключ-

ника Якіма Цилініченка, якого привели разом із десятицьким Василем Шульженком.

– От що, Якіме! Закрий усі клуні, комори та хороми, а ми тим часом із судьями все оце панське добро опечатаємо, – наказав Цапко переляканому ключникові.

Заметушилися лакеї, заgrimіли засуви на дверях, застукотіли молотки, забиваючи наглухо вікна й двері будинку. Радник Корбе ходив слідом за ключником і все опечатував. Поведінка турбаївців була йому незрозумілою. Учора ці бунтівники все трошили, а сьогодні опечатують і охороняють панське добро, мов праведники.

– Глядіть, поганці, щоб ніхто тут пальцем нічого не торкнув! – гримнув отаман на ключника, десятицьких і лакеїв, коли все панське добро було опечатане.

– Боже борони! Усе збережемо до нитки! – запевнив Яким Цилініченко.

Дворові стояли нишком, перелякано дивлячись на козаків. Після вчорашнього содому вони ще не прийшли до тями.

– Послужимо вірою й правдою покійникам, царство їм небесне, якщо довіряєте нам, – промовив десятицький Шульженко.

– Служи, собако! Тобі не звикати! – гукнув Семен Помазан.

Він із радістю перевішав би зараз усіх оцих панських посіпак, щоб і згадки про них не залишилося на селі, але невдоволений погляд отамана вгамував його.

А тим часом день догоряв. Час летів так, що турбаївці навіть не зчулися, коли настав вечір.

– Нам пора від'їжджати, панове, – обізвався до турбаївців радник Корбе.

– Суд справу завершив і... хотів би виїхати з Турбаїв... – несміливо додав стряпчий Кононович.

Козаки мовчали. Усі чекали слова отамана. Василь Цапко не міг відразу прийняти рішення. Що буде після від'їзду суду? Звичайно, з'являться війська, розправа, новий суд... Але й затримувати суддів теж було небезпечно.

– То як вчинимо, панове браття? – звернувся отаман до громади за порадою.

– Хай котяться під три чорти! – промовив Роман Кобзар.

– Бач, чого захотіли! Пусти їх із рук, а завтра вони сюди розправу приведуть! Ні! Хай сидять, голубчики, заручниками в Турбаях доти, доки сам губернатор не помилує нас за вбивство душогубів Базилевських! – вигукнув Семен Помазан.

– Правильно! Під замок їх! – загукали кілька голосів.

У коло вийшов заможний хutorянин Федір Клименко:

– Панове громадо! Навіщо нам оцю всю зграю годувати? Та й кому оті псарчуки з Говтви потрібні? Достатньо взяти заручниками оцих двох панків із Києва. За їхні голови губернатор дасть нам помилування, а ні, то й цих гадів відправимо на той світ! – промовив козак, гнівно зиркаючи на радника Корбе.

Від тих слів у пихатого вельможі потемніло в очах, запаморочилося в голові й почало трусити, неначе в пропасниці. Він упав на коліна й крізь сльози почав благати:

Козаки

Мастяна II

– Помилуйте, панове козаки! Клянусь вам, що ніякої розправи не приведу сюди. Та і яке мені діло до цих Базилевських? Відпустіть мене, і я вік буду дякувати Господу й молитиму Його за вас...

Василеві Цапку стало не по собі від того жалібного скиглення сановного пана. Він махнув рукою:

– Нагадай козі смерть! Бач, які лагідні, мов ангели небесні, стали іроди! Та біс із вами! Відпустити їх – одна біда, а не відпустиш – друга! То хай мотаять на всі чотири боки, стонадцять чортів їм у печінки! Менше гріха буде на нашій совісті.

Чиновники кинулися до своїх бричок та карет.

– Поганяй, швидше поганяй! – кричав радник Корбе машталіру, не вірячи своєму щастю. Мов вихор, промчали вони селом, залишивши за собою хмари куряви.

– Гей, гей, улю-лю! Тікай швидше! – кричали вслід хлопчаки, сміючись та улюлюкаючи. Пустощі дівтори звеселили дорослих.

Козаки сміялися від душі, спостерігаючи за спішним виїздом суду. От і прийшла до Турбаїв довгождана воля! Здавалося, кріпосне рабство залишилося десь позаду, мов довгий і страшний сон.

Непримиренні броби

І вражою злою кров'ю волю окропіте.

Т. Г. Шевченко

Чорною смугою смутку й горя потяглися дні й ночі для роду Базилевських після похоронних дзвонів у містечку Остапйому по загиблих братах і сестрі. Глибока скорбота змішалася з непереборним почуттям помсти й бажанням кривавої розправи над турбаївськими злодіями. З Харківської губернії негайно примчали до Остапйого брата загиблих поміщиків полковник Петро й підполковник Іван Базилевські. На сімейній раді з двома іншими братами надвірним радником Федором і колезьким асесором Андрієм було прийняте рішення зібрати загін гайдуків і раптово напасти на село Турбаї, знищити всіх до одного його жителів, спалити їхні садиби й розвіяти попіл за вітром, щоб і сліду не залишилося від зміїного гнізда вбивць. Полковник Петро Базилевський із братом Іваном моталися по селах, збираючи військову команду. У Кринках, Зубанях, Вергунах, Дубовій Гряді й Остапйому підбирали надійних людей із числа десятицьких, ланових, ключників, сторожів і прикажчиків. З них полковник Базилевський спішно компонував своє військо. Він довго роздумував, як непомітно з усіх боків обложити Турбаї й неочікувано ввірватися в село так, щоб ніхто й отямитися не встиг. Широка долина річки Хорол і розкидані по ній козацькі хутори не давали

жодної можливості втілити цей план полковника. Надійніше було б зайти до села з боку Кринок, пробратися повз хутір Петрівку байраками до крутого й зарослого чагарником схилу й по ньому непомітно спуститися в долину прямо до Турбаїв. Розбившись на два загони, гайдуки мали швидко оточити село й у темряві ночі розправитися із жителями. План сподобався всім Базилевським, і однієї літньої ночі вони приступили до його виконання.

Далеко за північ пробиралися байраком гайдуки до Турбаїв. Позаду залишилися широкоплесі ставки з кучерявими вербами по берегах, попереду бовваніли чорною смугою чагарники. Тихо навкруги. Із зоряного неба блідий місяць сипав срібні промені на землю. Від кущів тяглися глибокі тіні. Через ту мертву тишу й тіні якось моторошно було на душі. Кожний шелест і шурхіт у кущах стискав серце від страху. Загін пробирався сторожко, боячись передчасно сполохати ворога.

Полковник Базилевський наказав обв'язати коням копита, щоб їхній стукіт не сполохав серед ночі собак. Перед спуском в долину загін розділився. З однією половиною пішов підполковник Іван Базилевський, а з другою – полковник Петро Базилевський. Ось уже перед очима гайдуків відкрилася панорама долини. Серед килиму трав у місячному сяйві білили хати Турбаїв. Високі верби вздовж берегів Хоролу кидали на село довгі тіні. Усе оповите глибоким сном. Позаду загону залишився крутий схил, і поряд уже чувся плюскіт води в річці біля водяного млина. Залишався останній перехід через ріку, і от він – довгожданий час помсти. Село сповниться криками й плачем, задимиться пожарищами...

– Нікого не жаліти! – ще раз наказав полковник і першим риссю вискочив із чагарника на луки.

Загін гайдуків рвонув услід за ним і чимдуж помчав до ріки. Несподівано нічну тишу сполохало голосне "пугу-у!"

Воно пролунало десь позаду, із чагарників. Йому луною віддалося "пугу-у!" вже над рікою. Не встиг полковник отямитися, як назустріч йому з-під розложистих верб вилетів загін турбаївських козаків. Зловісне багатоголосе "пугу-у!" неслося тепер спереду й ззаду. Заскочені гайдуки спинили коней. У голові Базилевського блискавкою майнула думка: "Засада!" Хтось попередив про напад, і вони встигли підготуватися. Необхідно було за будь-яку ціну прорватися до брата Івана.

– За мною! – крикнув він і спрямував свого коня вздовж річки, туди, де повинен був уже знаходитись брат Іван зі своїми гайдуками. Напереріз полковнику від ріки кинулися кілька козаків.

– Дивись, не випусти ірода, Семене! – почувся вигук із гурту вершників, які все ближче й ближче наближались до гайдуків.

"Прорватися б до Івана!" – одна думка свердлила мозок полковника, який летів, не оглядаючись, на своєму вороному коні, випередивши всіх на декілька голів свого скакуна. Позаду вже зав'язався бій. Задзвеніла дамаська сталь кривих татарських шабель, які зберегли ще від дідів-прадідів турбаївські козаки. Повітря прорізали стогони перших поранених, іржали здиблені коні, лунали збуджені голоси людей:

- Михайле, дивись позаду!
- Гей, Степане, тримайся!
- Отак їх, синку, рубай гадів!

Не одна вже голова гайдука покотилася на землю, зросивши траву гарячою кров'ю. Розбіглися по лузі в різні боки з іржанням коні, утративши своїх вершників.

Полковник Базилевський, управно орудуючи шаблею, пробивався крізь гурт турбаївців до брата. Не одного козака вже полосонув він з усього маху, залишивши назавжди свою криваву відмітку.

– Стережись, батьку! – пролунав відчайдушний крик молодого чорнувського козака.

Іван Кобзаренко рвонув з усієї сили до полковника Базилевського, який із перекошеним від люті обличчям заніс свою шаблю над головою Семена Помазана. В останню мить молодий Кобзаренко підставив під удар свою шаблю. Стрепенувся Помазан від смертоносного передзвону сталі біля свого вуха й рвучко розвернувся. Його погляд зустрівся з поглядом полковника Базилевського, і нестримна люта сила оволоділа ватажком турбаївських козаків.

– А-а-а, це ти, сволото! – страшним голосом вигукнув козак, здививши коня. Нахилившись, він заніс шаблю над головою Базилевського.

Полковник устиг уникнути удару, підставивши шаблю. Та його рука задрев'яніла від страшного удару Помазана, і шабля розлетілася на друзки. Тим часом Кобзаренко пришпорив коня й знову кинувся на ворога.

– Згинь, паскудо! – люто заревів парубійко, опускаючи шаблю на шию полковника.

Але в цей час гримнув постріл, який окутав Івана густим димом, щось гаряче обпекло йому плече, і козак зі стогоном безсило схилився на гриву коня. Семен Помазан збентежено вигукнув: "Іване, що з тобою?" Полковник Базилевський розвернув свого вороного скакуна й помчав лугом, залишивши позаду козаків і своїх гайдуків. Під правою лопаткою нестерпним огнем пекла рана. Іван Кобзаренко дотягнувся-таки до панської спини й уже ослаблюю рукою полосонув Базилевського. Якби не рятувальний постріл із пістоля, то валявся б полковник уже на лузі, обливаючи траву багряною кров'ю. Попереду Базилевський почув брязкіт шабель, крики й метушню. Там теж точився бій. "Тікати", – подумав полковник і завернув коня до чагарників. Підніматися вгору крутим схилом було важко. Гілки ліщини безжалісно стьобали по обличчю.

Рана з кожною миттю все більше давала про себе знати, розносячи біль по всьому тілу. Вибравшись із кущів на рівне, полковник погнав коня навпростець до Остапйого. Кожний рух коня віддавався нестерпним болем під лопаткою. "Напевне, глибока рана!" – подумав він, відчувши слабкість у всьому тілі. Учепившись обома руками за кінську гриву й зціпивши зуби, старався втриматися в сідлі. Кінь шаленим галопом мчав по полю. Перед світанком вершник добрався до Остапйого. Знесилений Петро Базилевський сповз із сідла, захитався й упав на землю непритомний. На панському подвір'ї дружно загавкали собаки. На їхній гвалт і фиркання змиленого коня з'явився сторож, який до цього дрімав під коморою. Угледівши розпластаного на землі полковника, він злякано перехрестився й кинувся до панських

покоїв. Миттю загорілося світло, здійнявся гамір. На подвір'ї з'явилися Федір і Андрій Базилевські, схилилися над закривавленим Петром.

– Живий! – зрадів Федір Базилевський.

Пораненого занесли в дім.

– Що ж це таке? – розгублено шептав наймолодший брат Андрій, тремтливими руками зачиняючи двері.

Через годину до панського двору примчали гайдуки з підполковником Іваном Базилевським. Майже кожен з них був поранений. З усього видно, що турбаївці добряче пригостили їх на лузі біля села, відбивши охоту до нічних прогулянок.

– Треба негайно втікати! Злодії будь-якої миті можуть нагрянути сюди! – вигукнув, вбігаючи до покоїв підполковник.

Побачивши брата, який лежав на дивані, він кинувся до нього:

– Що з тобою, Петре?

Той поволі розплющив очі й тихо простогнав:

– Пити...

Іван судорожно схопив брата Федора за плече:

– Накажи негайно спорядити карети!

– Але дозволь, як же... – розгублено поглядаючи на пораненого Петра, відповів Федір.

– Нема часу нюні розпускати! Зараз турбаївські злодії будуть тут! Живими ці дикуни нас не залишать. Швидше запрягай коней, якщо дорожиш життям!

Поки Федір Базилевський, спантелечений нічними подіями, кружляв двором, підганяючи сонних дворових швидше закладати карети, Іван оглянув рану Петра і з допомогою прислуги промив її горілкою, перев'язав чистим клаптем сорочки.

У всіх кімнатах будинку й на подвір'ї стояли шум, галас, метушня. Ключники, покоївки та інша прислуга бігали, споряджаючи карети. Нарешті все було готове.

– На тебе, голубчику, усе залишаємо! – пустив сльозу Федір Базилевський, прощаючись із прикажчиком Кузьмою Дзубою. Хотів ще щось додати, та тільки махнув у відчаї рукою.

– Шкода добра, але життя дорожче! – пробурмотів собі під ніс, уможуваючись біля брата Андрія.

– Поганяй! – вигукнув підполковник Базилевський, і карета рушила з місця.

Їхали до самого ранку, ніде не зупиняючись. Поранений Петро стогнав і час від часу просив води. Андрій прикладав йому до лоба мокрий рушник, примовляючи:

– Потерпи ще трохи.

Позаду залишилися Решетилівка, Гожули й Супрунівка. Проїхавши Яківці під Полтавою, вони спустилися до переправи на Ворсклі крутим схилом, на вершині якого виблискував позолотою величний Хрестовоздвиженський монастир. Зовсім поряд знаходився невеличкий хутір, який Базилевські купили рік тому, але зупинятися тут вони не збиралися. Непереборний страх гнав їх усе далі й далі від злодійського гнізда бунтівників на північ Російської імперії.

Козаки

Частина II

Пізно ввечері Базилевські добралися до Харківської губернії й зупинилися у свого доброго знайомого, поміщика Вербицького. Тут їх гостинно привітали й зігріли теплими словами співчуття. Федір Базилевський негайно сів писати скаргу самій імператриці, благаючи захисту від турбаївських козаків. Тремтячою рукою він виводив: "Радник Корбе і нижній суд, рятуючи своє життя, забувши про закон і всяку справедливість, без заперечень записали в козацькі реєстри не тільки всіх турбаївських убивць, а й усіх хлопів із навколишніх сіл, які на той час опинилися в тому скопищі злодіїв. Після вбивства наших братів і сестри турбаївські бунтівники продовжують вільно розгулювати всюди без перешкод, розносячи навкруги отруту злости, розпусти й розбійницький дух гайдамацького бунтарства, заразивши ним наших хлопів у навколишніх селах та хуторах. Село Кринки вони збунтували зовсім, і там селяни виконувати свої повинності навідріз відмовилися, погрожуючи розправою управителю. Самі турбаївці, кожного дня поповнюючи своє скопище втікачами й різними харцизяками, роблять засідки на дорогах, щоб позбавити життя наших братів полковника Петра й підполковника Івана Базилевських. Турбаївським розбійникам мало вбивства наших братів Степана, Івана й сестри Марії. Вони нападають і грабують наші будинки, погрожують нас усіх умертвити, щоб не було кому на цьому світі помститися за вбитих. Загроза смерті змусила нас залишити свої будинки й маєтності, щоб знайти прихисток в інших губерніях у добрих людей. Залишене так довго без належного покарання безмірне оних турбаївців злодійство є не тільки нам крайньою в житті небезпекою, але воно слугує прикладом для хлопів з інших сіл і хуторів. Спостерігаючи за тиранськими вчинками турбаївців без покарання, ті хлопви готові самі слідувати тому злодійству. Слізно й уклінно благаємо Вашу імператорську величність, милостиву й мудру матінку нашу Катерину Олексіївну захистити нас і достойно покарати турбаївських убивць..."

Лист було відправлено до Петербурга. Тепер залишалось лічити дні й ночі до того часу, коли грянуть на голови турбаївців невмолимий гнів і кара самодержиці.

Найявніше Ручь Марії

*Во врем'я Ирода царя
кругом Сиона и на Сионі
романські п'яні легіони
паскудились.*

Т. Г. Шевченко

Про розправу турбаївських козаків над поміщиками Базилевськими й судовими чинами невдовзі стало відомо в палаці київського губернатора Шишкова, а через деякий час та звістка долетіла й до покоїв імператриці та

ставки головнокомандувача армії й Чорноморського флоту, катеринославського, таврійського й харківського генерал-губернатора, генерал-фельдмаршала й кавалера різних орденів, найяснішого князя Потьомкіна-Тавричеського. Усесильний фаворит імператриці в цей час у швидкому темпі марширував зі своєю Катеринославською армією через Ольвіополь степами Бессарабії до Дністра назустріч яничарам. Добравшись до урвистих берегів стрімкої й могутньої ріки, російська армія зупинилася табором. На протилежному березі височіли грізні кам'яні мури турецької фортеці Бендери. Потьомкін зі своїм почтом розмістилися в пишній оздобленій землянці, прикрашеній чудернацькими колонами. Підземні покої князя були обставлені по-царськи, як і належало володарю безмежних просторів півдня Російської імперії. Навколо землянки вишикувалися його війська. Поряд виблискували сталеві стволи сотні гармат. Біля входу завмерли полкові музиканти. Сюди нескінченною чередою кожного дня прибували карети з вельможним панством. Тут товпилися гінці від командувача 2-ї армії князя Рєпніна, губернаторів і самої вінценосної пруссачки. Тут вершилися всі найважливіші справи Росії. З пишних підземних залів і будуарів князя щодня долинали звуки оркестру рогової музики, співи й сміх. Княгиня Долгорукова, графиня Браницька й чорноокі красуні південних земель скрашували своїм товариством одноманітні дні Потьомкіна у військовому таборі. Коли, ошасливлений їхніми ласками, пихатий вельможа вихоплювався із чаркою вина в руці й горлав: "Віват графині Браницькій!" – у таборі здіймалася справжня веремія: музиканти сурмили в сурми, над полками лунало багатоголосе "Віват!!!", а з усіх гармат гриміла канонада, огортаючи все навколо їдким порохом димом. Такі розваги головнокомандувача дивували турецький гарнізон, який із цікавістю спостерігав за всім тим із-за кам'яних мурів Бендер. Так у пишних бенкетах та розвагах минали дні найяснішого князя Таврії. У цьому грізному одноокому велетні тепер уже годі було впізнати колишнього вбогого прапорщика кінногвардійського полку, який ніколи не вилазив із боргів у доброзичливого лихваря Яковкіна. І не тільки щаслива зустріч із вінценосною шльондрою підняла його до найвищих посад у державі. Цьому не меншою мірою сприяв щасливий збіг обставин, неабиякі природні задатки гордого владолобця, жадібного до багатства, слави й життєвих насолод хитромудрого авантюриста. Задовольнивши й наситивши безмежні любовні забаганки всевладної повії, одноокий велетень зажив життям некоронованого царка. Уже п'ятнадцять років він ревно охороняє підступи до царського трону. Без його волі нині не вирішувалася жодна державна справа. Тому й товпилися біля землянки Потьомкіна всілякі родовиті князі та графи, блюзнірством завойовуючи прихильність усесильного фаворита.

Одного погожого літнього дня до кабінету Потьомкіна ввалився змучений швидкою їздою гінець із Києва. Передавши пакет від губернатора Шишкова, посланець терпляче став очікувати відповіді. Князь сидів за широким столом, заставленим пляшками з горілкою та квасом, і уважно читав звістку про повстання селян у Турбаях. Губернатор Шишков благав князя негайно направити проти бунтівників військову команду з полковою гарма-

Дружина боги

Зван Кравченко

тою. Потьомкін насупився, запустивши пальці в довгу чорну чуприну. Так нерухомо посидів якусь мить, упершись невидячим поглядом у папір. Звістка тривожна. Він налив чарку горілки, випив її одним махом, запив квасом і тільки потім підвів погляд на гінця.

– Покажіть на карті, де розташоване це поселення, – сказав князь і підсунув до прибулого карту. Той тицьнув пальцем біля Кременчука.

– Тут, Ваша світлосте.

Потьомкін обвів указане місце чорнилом і наказав ад'ютанту Боуру покликати до кабінету управителя канцелярії Попова. Поки Боур вештався коридорами, Потьомкін продовжував уважно розглядати карту. Полум'я бунтарства розгорялося на кордоні з Катеринославщиною, на землях якої ось уже два роки тривала війна з Оттоманською Портою за право володіти землями Причорномор'я. Ця близькість лякала князя. Якщо турбаївське повстання переросте в нову пугачовщину, то його армія опиниться у вогняному кільці. Що могло статися далі, Потьомкін не наважувався навіть думати. Холодний піт уквив тіло головнокомандувача.

– Василю Степановичу, біда! – обізвався князь до Попова, який спішною ходою наближався до столу.

– Ось тут хлопи вбили своїх поміщиків, оголосили себе вільними козаками, збунтували всі поселення в окрузі, загрожуючи спокою нашого краю.

Попов нахилився над картою й зблід. Накреслений на ній рукою князя кружок був поряд із селом Решетилівкою, яке три роки тому подарувала йому Катерина II за вірну службу.

– Треба негайно провчити злодіїв! – вигукнув Попов із люттю, яка здивувала навіть Потьомкіна.

– От-от, голубчику! Те ж саме говорять губернатор Шишков і генерал-поручик Кречетников. Але скільки туди треба відправити війська, ніхто не знає. Якщо пошлемо туди слабку команду й вона буде розбита бунтівниками, то наслідки будуть жалюгідні, – невдоволено мовив князь.

– Що ж накажете робити, Ваша світлосте?

Потьомкін мовчав. У його голові роїлися тривожні думки. Яничари завзято відбивали всі атаки російських військ, а Англія весь час нацьковувала Туреччину й Швецію продовжувати війну з Росією, щоб не допустити зростання її могутності на суші й на морі. Польща чекала слушної миті, щоб повстати проти російського ярма. Тепер от і Україна знову заворушилася. Куди не глянь – скрізь самі вороги! Треба бути дуже обережним, щоб вистояти й зберегти за собою кров'ю здобуті володіння!

– От що, Василю Степановичу. Відправ у Турбаї радника Титова на розвідку без будь-якої команди. Нехай він там усе винохає й негайно повертається. Що буде далі, одному Богу відомо. Київському губернатору поки що не треба посилати війська в Турбаї до особливого мого розпорядження! – закінчив князь, невдоволено зиркнувши на гінця з Києва.

Відпустивши Попова разом із посланцем київського губернатора, Потьомкін причастився чарочкою оковитої й заходив по кабінету рвучкими кроками. Віднині князь утратив спокій. Насувався чорний період у його

житті, якого так боялися всі оточуючі. У такі години Потьомкін ставав похмурим, неговірким, злим і гарячкуватим. Ніщо не тішило погляд князя. На всіх низькопоклонних придворних блазнів він дивився з презирством, жіноча краса не знаходила відгуку в його душі, багатство викликало огиду й роздратування. Він починав ненавидіти весь продажний і нікчемний світ... Настрій Потьомкіна ще більше зіпсувався повідомленням про революцію у Франції. Благородна Франція, яка завжди була прикладом благополуччя й високої культури, законодавицею дивовижних мод і розваг, країною великих просвітителів і мудреців, якими захоплювався весь цивілізований світ і навіть сама імператриця Катерина II, раптом перетворилася на скопище бунтівників. Санюлоті Парижа захопили штурмом Бастилію, випустили звідти в'язнів, і тепер вони всі разом горляють по вулицях столиці: "Воля! Рівність! Братерство!"

Той заклик підхопили хлопи з усіх провінцій Франції. Скрізь палають поміщицькі маетки. Налякані аристократи повтікали з країни за кордон. Повсталый народ Франції всюди волає:

– Геть аристократів! Смерть тиранам! Хай живе Республіка!

Графам, принцам і князям довелося поспіхом шукати захисту в сусідніх монархіях. Навіть сам король Франції Людовік XVI разом із дружиною Антуанеттою й дітьми стали бранцями повсталого люду. Влада перейшла до Конвенту й Національних зборів. На кордоні з Францією почали збиратися найманці, які разом з аристократами були готові ввергнути країну в пекло громадянської війни. Революційні події, які вирували у Франції, знайшли відгук у найвіддаленіших куточках земної кулі. На визвольну боротьбу піднялися мулати Мартиніки й Сан-Домінго, раби на плантаціях США, поневолені народи Алжиру, Марокко і Єгипту, Індії й Далекого Сходу. У Європі боротьба французів за волю знайшла найпалкіших прихильників на Балканах, в Італії, а також у Польщі, Україні й на інших просторах Російської імперії. Нашпиговане ідеями французьких просвітителів, думками Вольтера й Руссо, російське дворянство на перших порах із захопленням сприйняло звістку про революцію у Франції.

– Рівність і братерство! Геть тиранів, аристократів і фаворитів! – лунав запальний заклик у всіх масонських ложах.

Катерині II довелося вживати відразу найкрутіших заходів проти французької зарази. Посилилася цензура, усе французьке стало заборонятися, масонські ложі розганяли, французів висилали з країни, армія й поліція приведені в бойову готовність. Нервові струни державного механізму Російської імперії натягнулися й задзвеніли кайданами.

Князь у ці дні пив запоями, щоб загасити тривожні думки про Турбаї, Францію й невдачі у війні з турками. Нарешті з бунтівних Турбаїв повернувся радник Титов, цілий, неушкоджений і навіть у доброму настрої. Небезпечна місія перетворилася на щасливу прогулянку. Турбаївці, довідавшись, що то за птиця до них завітала, старалися всіма силами задобрити радника так, щоб він повірив у їхню невинність. А як це робиться, козаків добре навчили покійні пани Базилевські. Цілий тиждень посланець князя Потьомкі-

на не вихмелявся в Турбаях. У просторій світлиці Романа Кобзаря радник тільки встигав причащатися горілкою з перцем, калганівкою, запіканкою, варенухою, вишнівкою, слив'янкою та різними настоянками. Козаки позносили кращі меди, найкмітливіші хазяйки варили для поважного гостя найвишуканіші наїдки. За чаркою горілки отаман Цапко з Романом Кобзарем зі сльозами на очах розповідали високому гостю про звірства Базилевських і підлість судових чинів. Радник слухав їх краєм вуха, а сам усе пригощався... Він зовсім перестав боятися сумирних, гостинних і лагідних козаків.

І от він знов у ставці головнокомандувача.

– Проходь, голубчику, та швидше розповідай, що чув і бачив, – поспішив князь назустріч опухлому від пиятики Титову.

Прибулий низько вклонився князю й улесливо заглянув у його немігаюче око.

– А що там могло бути, батечку наш Григорію Олександровичу? Даремно потривожили вашу світлість панове з Київського намісництва.

– Як це даремно? – здивувався князь. – Ану, сідай, Демиде Петровичу, і все до пуття розкажи.

Радник умостився на дивані, вітер спітніле обличчя й уже сміливіше продовжував розповідати далі. Він розказав князю про все, що почув від турбаївців, а потім не забув і про свої подвиги доповісти:

– Пригощають вони мене досита всілякими стравами й примовляють, що сили в них тепер вистачить і за матінку-правду постояти, і за волю козацьку.

– Так говорять злодії?

– Та ось вам хрест святий, так і кажуть про своє козацтво, а я все на вус мотаю й обережно почав їх страхати гнівом Вашої світлості. Став умовляти їх викинути з голови всякі зухвалі думки та з покайнням до ніг Вашої світлості припасти, – медовим голоском наспівував Титов.

– А вони що ж? – нетерпляче запитав Потьомкін, уп'явшись поглядом у заплилого жиром радника.

Той захікав тонким голоском і задоволено відповів:

– А що ж їм робити залишалося? Мужички ці хитруваті, але без злого умислу. Умовив я їх змиритися, і вони вже шлють до вас чотирьох своїх делегатів із покайнням.

– Молодець, Титов! Подам тебе до нагороди за вірну службу, – задоволено мовив князь, наливаючи чарку горілки. – Випий за здоров'я нашої матінки-імператриці.

– Дякую, – відповів Титов, пригощаючись із рук найяснішого князя Таврії. Така честь була для нього найвищою нагородою.

Потьомкін повеселішав, пройшовся по кабінету й зупинився біля карти Російської імперії. Небезпека виникнення нової пугачовщини минула, генерал-фельдмаршал полегшено зітхнув, і його погляд відірвався від магічного кільця біля Кременчука, ковзнувши вниз по карті на Запоріжжя й Катеринославщину. На цих безмежних просторах, які князь уважав своєю вотчиною, не вистачало робочих рук. Напевне, люди правду говорять, що не було б щастя, так нещастя допомогло. От і в цьому випадку так сталося з тур-

баївцями. Кращої нагоди збільшити кількість своїх хлопів у цих диких степах Причорномор'я й відшукати важко. У генерал-фельдмаршала кріпосних душ було більше 100 тисяч, але їх не вистачало, щоб освоїти Дике поле, Бессарабію й землі Криму. Вельможному царку завойованих територій Причорномор'я потрібна була ще не одна тисяча вірнопідданих хлопів!

Відпустивши радника, князь сів писати листа Катерині II: "Від губернатора київського надійшло прохання послати до Турбаїв військову команду, але я того не зробив, вважаючи некорисним у теперішній обстановці вживати воєнну силу проти своїх і на своїй же землі. Почувши про те за кордоном, наші недруги розвели б немалі пересуди, перебільшуючи справу. Тому послав я замість того без всякої команди колезького радника й кавалера Титова пояснити бунтівникам тяжкість їхнього злочину, і вони вже шлють до мене чотирьох делегатів із проханням про помилування. Це село Турбаї дуже близько від кордону Катеринославської губернії. Сподіваюся, що воно ввійде до неї. Якщо буде на те ласка Вашої імператорської величності повеліти мені, то я без будь-якої сили зроблю з турбаївськими козаками все те, на що вони заслуговують..." Князь добре знав, як важко буде переселенцям обживатися на пустельних землях Таврії й Бессарабії, і тому писав імператриці чистісіньку правду. Закінчивши листа, передав його ад'ютанту Боуру, а сам попрямував до зали, де веселилася величезна свита князя. Потьомкін поважним кроком зайшов до приміщення й роззирнувся. За ближнім столом він побачив генерал-поручика князя Голіцина, генерал-майора графа Львова й бригадира Фалєєва, які розважалися разом із княгинею Долгорукою й племінницею головнокомандувача молоденькою графинею Браницькою. Потьомкін попрямував до них, привітно всміхаючись.

– Віват найяснішому князю Григорію Олександровичу! – вигукнув бригадир Фалєєв, помітивши генерал-фельдмаршала.

– Віват!!! – загула багатоголосим гулом зала, і погляди всіх присутніх повернулися до всесильного вельможі.

Графиня Браницька поспішила назустріч своєму "дядькові", чарівно всміхаючись:

– Ваша племінничка сумує на самоті, – кокетливо мовила вона, подаючи князю руку.

Присутні ховали посмішки, спостерігаючи за теплою зустріччю "племінниці", яка втекла від свого чоловіка й уже кілька місяців "гостює" у свого "дяді". Потьомкін тим часом підсів до столу, звільнившись від тяжких думок про Турбаї. Він знову поринув у розгульну вакханалію...

Так минали дні за днями у веселоощах та любовних утіхах. Десь там, за покоюми князя, тривала жорстока війна. Російські війська рвалися за Дунай, щоб розширити володіння імперії до берегів Середземного моря. Ще на зорі своєї кар'єри Потьомкін полонив Катерину II ідеєю світового панування. Усі п'ятнадцять років свого фавору він разом із вінченосною подругою старанно втілював ті чорні задуми в життя. Розплачуватися за них довелося мільйонам знедолених рабів імперії. Про хід війни найясніший князь Таврії довідувався з доповідей своїх ад'ютантів. Днями Боур повідомив, що князь

Князь

Материна

Рєпнін просить дозволу відправити генерал-аншефа Суворова на допомогу австрійцям під Фокшани. Головнокомандувач невдоволено насупився, почувши про непокірного й зухвалого генерала. Поки князь роздумував, яке прийняти рішення, прилетіла нова звістка, що турків під Фокшанами вже розгромили. Непосидючий Суворов не діждався рішення князя й самовільно помчав до принца Кобурга здобувати собі славу. Генерал-фельдмаршалу довелося мовчки стерпіти самоуправство непокірного генерала. Переможців не судять. У ці дні від імператриці прийшла відповідь щодо турбаївців:

"Князю Григорію Олександровичу! Приймаючи за благо ваші розпорядження з ліквідації самовольства, учиненого жителями села Турбаїв, яке повинне бути причислене до губернії Катеринославської, ми повністю впевнені, що ви тут таким чином зробите, щоб спокій і порядок повернувся, а кожному справедливості і йому законно належне було дане. Винуватці бунту й смертовбивства, у цьому випадку вчиненому, за законами хай будуть покарані. У результаті сказаного можете наказати всім, хто прийде повинитися, щоб вони на доказ свого каяття назвали вбивць і заводів неспокою.

Залишаємося, між іншим, до вас прихильні в Царському Селі

Катерина."

Потьомкін ще раз переглянув написане й ледь-ледь посміхнувся. Його Софа, його мудра Фіке повністю довіряє своємулюбому Гришуні! Князь наказав Боуру покликати управителя канцелярії Попова.

– Завдяки Всевишньому справа в Турбах перетворилась зі страшною на звичайну історію, – мовив Потьомкін управителю канцелярії. Князь розглядав у цей час карту імперії, задоволено потираючи руки. – Мужички в Турбах згарячу прикінчили своїх поміщиків. Прикро, але покійних уже не воскресити. Осиротілі хлопці йдуть до мене з покаянням. Я ж, як істинний християнин, буду до них милостивим. Нам потрібні люди на обширних землях Причорномор'я, щоб закріпитися там назавжди! – вигукнув князь, поклавши п'ятірню на карту й закривши нею Крим, Дике Поле й Бессарабію.

– Соломонове рішення, Ваша світлосте, – відповів Попов, полегшено зітхнувши.

Усі ці дні він не міг спокійно спати, думаючи про свою Решетилівку, яка могла збунтуватися разом із турбаївцями. Думка князя виселити злодіїв із Турбаїв у пустельні степи Причорномор'я припала до душі управителю канцелярії. Тоді спокійніше випасатимуться решетилівські овечки на Миргородщині.

– Отож бо й воно! Що б ви без мене робили? – задоволено мовив князь. – Пиши, Василю Степановичу, розпорядження раднику Черцованову приєднати село Турбаї до нашої Катеринославської губернії.

– Слухаюсь, Ваша світлосте, – відповів Попов і швидко закрипів гусячим пером, виконуючи волю князя.

– Генерал-майору Каховському доручаю довести справу турбаївських мужиків до кінця, – наказав князь Попову, коли той уже виходив із кабінету.

Покінчивши зі справою, князь сів за стіл, заставлений пляшками, і випив чарку горілки. Настрій у нього був добрий. Загроза повстання на Украї-

ні минула, турків розгромлено під Фокшанами, а імператриця продовжує з прихильністю ставитися до свого Гришуні. Але спокій головнокомандувача тривав недовго. Поразка яничарів під Фокшанами розлютила великого візиря Каджу Юсуфа-пашу. Він вирішив поквитатися зі своїми ворогами. Вправно маневруючи тридцятитисячною армією в районі Ізмаїла, великий візир змусив князя Потьомкіна підтягти туди майже всі свої війська. Залишивши там росіян, хитромудрий Каджа Юсуф-паша стрілою полетів до австрійців під Римнік, щоб навальним ударом дев'яностотисячної армії швент їх розгромити. Командувач австрійської армії принц Кобург запанікував. З його ставки до генерал-аншефа Суворова помчали гінці з уклінним проханням про допомогу. Почувши про такі хитрощі турків, невтомний шукач слави без роздумів помчав до Римніка. Несподіваним ударом австрійців і росіян дев'яностотисячна армія яничарів була розгромлена. У цьому бою повністю проявився талант полководця Суворова.

Враження від цієї перемоги було величезне. Про неї заговорила вся Європа. Турецький султан тією поразкою був приголомшений і відразу став увічливим із російським послом. Катерина II була на сьомому небі. Потьомкін, який зовсім не очікував від Суворова такої спритності, забув про свою неприязнь до неспокійного генерала й сам попросив імператрицю гідно нагородити переможця. Катерина пожалувала Суворову орден Георгія, усипану коштовним камінням шпагу й титул графа. У свою чергу імператор Йосиф II пожалував йому титул графа Австрійської імперії. Честолюбному генералові ті нагороди були неначе чудодійний бальзам. Довгождана слава нарешті прийшла до Суворова. Про неї він мріяв ще з дитинства, начитавшись книг про видатного полководця й підкорювача народів Александра Македонського.

Блискучу перемогу пишно святкували при дворі імператриці й у ставці головнокомандувача, яка відразу перекочувала від Дністра до Ясс. Легіони Потьомкіна заповнили простори Молдавії й Валахії до самого Дунаю.

Морський намісник

*Не вам, не вам, в мережаній ліврей
донощики і фарисеї,
за правду праведную статъ і за свободу.*

Т. Г. Шевченко

Намісницьке управління нової Катеринославської губернії перемістилося з Кременчука в засноване на березі Дніпра містечко Катеринослав, яке повинне було назавжди увічнити ім'я імператриці Катерини II. Турбот у намісницького управління від таких перестановок додалося багато. На новому місці необхідно було заново обживатися. Особливо вистачало клопотів гу-

Каховка

Частина II

бернатору генерал-майору Василю Васильовичу Каховському. Він не знав спокою ні вдень, ні вночі. Пустельні простори Катеринославщини необхідно було заселити, обжити, колонізувати. Сюди з усіх губерній Російської імперії почали висилати розкольників та бунтарів. Прибулих розміщували серед порослих тирсою степів, і благодатна земля, оброблена руками трударів, заколосилася золотим морем пшениці та жита, розцвіла вишневими садами, наповнилася людським гомоном. Генерал-майор Каховський, незважаючи на похилий вік, роз'їжджав Катеринославщиною, оглядаючи нові поселення німців-колоністів, які розводили дивні зелені плоди, новостворені овечі ферми, оглядав переправи через Дніпро, перевіряв роботу новостворених військових гамазеїв, дбав про забезпечення армії продуктами, фуражем, кіньми та іншими припасами. Завдяки невтомній праці Каховського новостворена губернія поступово оживала. Намісництво створювало сприятливі умови для переселення сюди купців, чиновників, поміщиків зі своїми кріпаками, а також наділяло землею всіх бажаючих відставних офіцерів. Тут приймали втікачів від поміщиків із Росії, України, Польщі, а також із Балкан від турецького іга. Завдяки цьому на землях Причорномор'я вже проживали близько п'ятисот тисяч селян. У безкрайніх степах зачорніла зорана земля – близько одного мільйона десятин, на якій виростали хліба, сади, городина. Найясніший князь Таврії в одному зі своїх листів до Катерини II з гордістю писав: "Тільки південні землі Вашої імперії переповнені руноносною худобою більше, ніж уся Європа разом узята..."

Одержавши наказ від Потьомкіна про завершення турбаївської справи, Каховський навіть не здогадувався, скільки клопоту доведеться пережити йому через таке, на перший погляд, звичайне доручення. Від Київського намісницького управління він одержав усі необхідні папери.

Управитель канцелярії найяснішого князя Попов передав наказ Потьомкіна переселити тих злочинців у свої володіння. До того ж Василь Степанович довірливо повідав Каховському про зміст листа імператриці до Потьомкіна та слізну скаргу родичів покійних власників села Катерині II. Тепер генерал-майор дожидався прибуття з Турбаїв делегатів із каяттям. Але несподівано з Кременчука одержано повідомлення про їх ув'язнення. Катеринославський губернатор негайно відправив туди листа:

"Одержавши повідомлення про арешт жителів села Турбаїв Григорія Киличенка, Кіндрата Ковтуна, Семена Кобзаренка й Кирила Рогачки, які були присутні в Турбах під час бунту й убивства надвірних радників Степана та Івана Базилевських і їхньої сестри Марії, вимагаю, щоб тих мужиків направили до мене в Ольвіополь із поручиком Орловським на їхніх підводах. А якщо є в них якісь папери, особливо на ім'я його світлості князя Григорія Олексійовича Потьомкіна-Таврицького, то і їх сюди обов'язково доставити.

Ольвіополь.
Василь Каховський."

Поручик Орловський у той же день помчав із листом правителя Катеринославщини до Кременчука. Раніше ніж через тиждень Каховський не очі-

кував на його повернення. Він зайнявся своїми звичними справами. Насамперед наказав раднику Герцванову внести поправки в межі Катеринославської губернії, вписавши до неї село Турбаї з усіма прилеглими до нього землями. Потім генерал викликав до себе меткого Краміна й поцікавився ходом робіт із заселення опустілих земель Запоріжжя. Необхідно було за грізними дніпровськими порогами негайно будувати причал, щоб оживити торгівлю з Причорномор'ям. Та головною турботою правителя залишалося забезпечення армії найяснішого князя харчами. Як не старався він, а провіанту у військах не вистачало. Жнива цього року принесли не дуже багатий урожай. Рідкі дощі й нестерпна спека спалили хліба ще до серпня. Військові гамазеї з великими труднощами заповнювалися зерном та борошном. Через такі кепські справи в генерал-майора Каховського додалася не одна сива волосина в ті хвилини, коли ясновельможний князь Таврії в шаленому гніві витріщав на нього своє всевидяще око. Єдина надія була на врожай в інших губерніях імперії. Але поміщики не поспішали продавати хліб у казну, сподіваючись узимку й під весну одержати добрячі бариші. У ці дні Каховський не раз тяжко зітхав, поглядаючи на безкрайній степ, укритий віковичною тирсою. Переорати, засіяти б увесь оцей край хлібом! Тоді й душа була б спокійною перед гнівним оком найяснішого князя Таврії. Але де взяти оті тисячі кріпосних рук? Як не заохочують різними пільгами купців і поміщиків, а вони не дуже рвуться в дикий степ. Туляться переселенці понад берегами Дніпра та в долинах інших річок, а далі в степ нікого й приником не заманиш! Так у турботах спливали дні за днями.

Нарешті прибув із Кременчука посланець, який привіз із собою чотирьох турбаївських козаків. Генерал-майор деякий час уважно розглядав прибулих, які стояли з похнюпленими головами в його кабінеті. Усі вони були одягнені в червоні шаровари й білі сорочки, узуті в юхтові чоботи. Обличчя обвітрені степовим вітром, суворі, поглядали рішуче. Їхні ставні постаті були сповнені гордовитості, і тільки похилені голови нагадували про те, що це прийшли покірні делегати турбаївської громади до найяснішого князя Таврії покаятись у провині.

Перед генералом на столі лежав папір, списаний старанною рукою писаря турбаївської громади Трохима Довженка. Він ще раз переглянув написане:

"Його милості ясновельможному панові генерал-фельдмаршалу, командувачу армії її імператорської величності й Чорноморського флоту, різних орденів кавалеру князю Григорію Олександровичу Потьомкіну-Тавричеському.

Просять уклінно всі жителі села Турбаїв..."

Прочитавши ще раз, Каховський деякий час сидів мовчки, пригадуючи все, що він читав і чув про турбаївську справу. Поступово в нього почав складатися свій погляд на драматичні події, які відбулися в Турбаях. Що пани Базилевські були жорстокими й нікчемними людьми, він уже не мав сумніву. Пригадалися настанови імператриці: "Ви тут таким чином зробіть, щоб спокій і порядок повернувся, а кожному справедливості і йому законно належне було дане..." Законно належне оцим мужикам – їхня воля, за яку й порі-

пили вони своїх тиранів. Але піднімати руку проти свого пана забороняють усі закони імперії! Що ж робити? Імператриця наставляла: "Можете наказати всім, хто прийде повинитися, щоб вони на доказ свого каяття видали вбивць і заводіїв неспокою..."

Можна почати розмову із цього. Каховський підвів очі на козаків і заговорив:

– Смертовбивство є тяжким гріхом для кожного православного й великим злочином проти законів Російської імперії. На вашій совісті лежить смерть благородних дворян. За таке зlodіяння всьому вашому бунтарському скопищу належить сувора кара. Але найясніший князь Григорій Олександрович Потьомкін-Тавричеський буде милостивий до вас.

По цих словах турбаївські козаки впали на коліна й ударили поклони до самого долу. Кирило Рогачка вигукнув:

– Хай Господь Бог береже милостивого заступника нашого!

Василь Васильович задоволено дивився на схилених у вдячному поклоні козаків і продовжував далі голосом, у якому звучали сталеві нотки:

– ...буде милостивий до вас, але як доказ свого покаяння ви зобов'язані видати суду вбивць і заводіїв бунту!

Козаки підвелися з підлоги й перезирнулися. Запанувала тиша. Нарешті Кирило Рогачка обізвався:

– Ваша світлосте, немає серед нас заводіїв бунту й окремих убивць панів Базилевських. Зарані ніхто не готувався до такої халепи, а в той недоброї пам'яті день якась нечиста сила зірвала всю громаду й погнала її на панський маєток. А може, на те була воля Божа? Хто його знає!

Каховський слухав козака, насупивши брови:

– Подумайте краще, інакше милість князя може перетворитися на гнів. Тоді нікому з вас у Турбаях не буде пощади!

Козаки знову подивились один на одного. Громада суворо наказала їм говорити, що всі жителі села винні за вчинене зло й заводіїв серед них немає.

Кирило Рогачка перехрестився:

– Ваша світлосте, ось вам святий хрест, що немає серед нас заводіїв бунту! Хай земля під моїми ногами провалиться, хай грім святий нас поб'є, хай язик мій відсохне, якщо я брешу Вашій милості. Усім селом били ми отих клятих тиранів наших Базилевських! Усіх нас і карайте за те, якщо буде на те воля ясновельможного князя Потьомкіна, але нам пан Титов обіцяв милість князя. Ми на їхню світлість усім селом Богу будемо молитися день і ніч... – тихим голосом закінчив козак. Простота мужицька й щира мова переконали генерала Каховського в тім, що турбаївці не такі вже й страшні зlodії, як про те говориться в паперах київського губернатора. У їхніх словах звучить одне каяття й навіть натяку немає на погрози. Отже, небезпеки появи нового грізного повстання, подібного тому, яке розгорілось чотирнадцять років тому в Заволзьких степах під проводом козака Омеляна Пугачова, не було.

Генерал потер лоба й задумався. Імператриця вимагала, щоб на доказ свого щирого каяття турбаївці назвали суду заводіїв бунту, а вони ось божаться й клянуться, що всім селом отой тяжкий гріх учинили! З невдоволеним виразом обличчя сказав:

– Дозвольте не повірити вашим словам. У кожній справі, яку вчиняють разом, завжди є хтось перший. От і у вас хтось першим кинув заклик до бунту, потім хтось першим побіг до будинку поміщиків, хтось першим підняв руку на своїх панів... А вже за цими першими пішли й інші жителі села. Перші й будуть покарані за все скоєне. Доки не видасте їх правосуддю, доти й не чекайте милості від князя. Повторюю, що доброта найяснішого князя Потьомкіна може перетворитися на гнів, якщо ви й надалі продовжуватимете своєї! – пригрозив під кінець генерал, суворим поглядом обвівши козаків.

– Ми переговоримо про це з нашою громадою, Ваша світлосте, – обізвався Кирило Рогачка.

– Так тому й бути! Їдьте, голубчики, у свої Турбаї й добре подумайте всією громадою, хто з вас заводій бунту. Чекаю вас, щоб прийняти й передати суду вбивць. Бачить Бог, який я до вас добрий! – вигукнув генерал на прощання. Козакам видали пропуск на вільний проїзд до свого села, і вони вирушили назад до Турбаїв. Там їх із нетерпінням чекали отаман Цапко, виборні й уся вільна козацька громада.

Свіжий вітер із Парижа

*Реве та стогне Дніпр широкий,
сердитий вітер завива...*

Т. Г. Шевченко

Час плинув невинним потоком день за днем, місяць за місяцем, залишаючи позаду свої сліди на землі новими змінами на її поверхні, у рослинному та тваринному світі й особливо в людських громадах, об'єднаних між собою в єдине ціле найрізноманітнішими формами державної влади. Останнім часом психологія людей змінювалася під активним впливом революційних подій у Франції. Народ там продовжував вести жорстоку боротьбу зі старим державним ладом, де панувала тиранія монарха, аристократів та вищого духовенства, щоб створити новий демократичний устрій. У тій відчайдушній боротьбі найостанніший голяк, найубогіший сірома в селі й у місті вперше відчув себе людиною. Усевладний Конвент у ці дні почав уперше в історії людства створювати Декларацію прав людини. Гарячі послідовники вчення Жан-Жака Руссо докладали величезних зусиль, щоб утілити його ідеї в життя. Найпослідовніший і найталановитіший прихильник ідей Руссо молодий депутат Конвенту Максиміліан Робесп'єр дав урочисту клятву на могилі свого кумира в парку Ерменонвіля:

– Твоя мудрість перемогла, любий Жан-Жаку! Тиранія короля й аристократів повалена, і загальна воля, твоя *Volonte generale*, розірвала тисячолітні ланцюги рабства! Клянуся тобі, батьку, що твої ідеали Добра, Рівності й Свободи я втілю, не шкодуючи на це свого життя!

Народ Франції святкував перемогу.

– Тобі, Господи, хвалу воздаємо! – співали щасливі парижани в соборі Паризької богоматері.

Революційна Франція до білого кольору королівської лілії на своєму прапорі додала ще синій і червоний кольори волелюбного Парижа. Революція піднесла на вершину свого бурхливого потоку імена вождів: Бріссо, Дантона, Робесп'єра, Мірабо, Марата. У Конвенті й Законодавчих зборах розгорялася запекла боротьба між ворогуючими угрупованнями за владу. Найнепримиреннішим ворогом монархії в ті дні був Якобінський клуб під проводом Максиміліана Робесп'єра. А в цей час над революційною Францією збиралися грозові хмари. Навколо Парижа стискалося вогняне кільце інтервенції. Внутрішня контрреволюція плела мережу змов проти молодого Республіки. Право вирішувати долю Франції взяв на себе Якобінський клуб, установивши свою неблаганну диктатуру.

Знайшлися палкі прихильники борців за волю й на Миргородщині. Особливо часто запальні розмови точилися у Василя Васильовича Капніста на берегах Псла в Обухівці та на берегах Дніпра в Кременчуці. Частими гостями предводителя дворянства були офіцери полків, розквартированих у Кременчуці, і сам кременчуцький градоначальник пан Адельштрам. З якої теми не починалася б розмова в товаристві Капніста, вона завжди переходила на події у Франції. Особливо запальним був майор Пассек, людина цікавої долі. Він ще з молодих літ став непримиренним ворогом тиранії й рабства. У ті далекі дні, коли Василь Іванович служив поручиком Преображенського полку, він був гарячим прихильником і учасником перевороту, який привів Катерину II на престол. Тоді йому здавалося, що ідеали добра й справедливості неодмінно переможуть у Росії завдяки приходу до влади хитромудрої пруссачки. Але невдовзі щирому прихильнику Катерини II довелося розчаруватися у своїх надіях. І тепер, коли народ Франції знищив тиранію монарха, створивши демократичну Республіку, майор Пассек став активним прихильником борців за волю.

– Ось послухайте, панове, якою божественною простотою й мудрістю дихають усі слова, записані в чудовому творінні людського розуму – Декларації прав людини! – вигукнув він, оглядаючи присутніх швидким поглядом. Усі притихли. Василь Іванович напам'ятав продекламував:

– Господь Бог наділив усіх людей правом на життя, волю й щастя. Для охорони того права й забезпечення можливості користуватися ним люди обрали з-поміж себе уряди, справедлива влада яких виходить від згоди всіх громадян...

– Помилуйте, Василю Івановичу, але справедливість кожний розуміє по-своєму. Наш поміщик вважає справедливим лущувати своїх хлопів різками та батогами за найменшу провину, а покараний хлоп такі дії свого пана вважає виявом лютого тиранства. От і шукай тут справедливості! Загальної справедливості ніколи не було й бути не може, – заперечив градоначальник Адельштрам.

Присутні засперечалися, здійнявши такий галас, що зрозуміти щось із сказаного було неможливо. Усі говорили одночасно, ніхто нікого не слухаючи. Нарешті підвівся господар будинку.

– Панове, прошу уваги! Так ми нічого не з'ясуємо. Крамольно думати й говорити, що у світі не існує вищих, дарованих Господом Богом істин, добра, справедливості й краси. Люди повинні завжди відшукувати їх у своїй душі, панове! – промовив Василь Васильович Капніст, поклавши руку собі на груди.

Майор Пассек повернувся до градоначальника й промовив:

– Шановний Рудольф Абрамович має рацію, що держава, у якій є тирані й раби, не може забезпечити всім своїм громадянам рівні права. Тільки знищення монархії й ганебного кріпосного рабства, установлення демократичної республіканської форми правління можуть створити умови для втілення в життя людей загальної справедливості!

Говорячи, майор Пассек міряв кімнату рішучими кроками. Від його слів віяло колючим яacobинським духом. Градоначальник Адельштрам тривожно оглянувся навкруги й суворо попередив:

– Пане майоре, ви забуваєте, що перебуваєте на території Російської імперії!

– Облиште, шановний Рудольфе Абрамовичу, свою обережність! Тут зібралися друзі, і ми можемо спокійно висловлювати свої думки. Кожній благородній людині зовсім не до душі ганебне кріпосне рабство. Мільйони людей перетворені ним на безмовних тварин, яких немилосердно б'ють, продають, навіть програють у карти! Це ганьба всім нам! – вигукнув схвильований Капніст.

– Але відміна кріпосного права зовсім не означає, що ми повинні простим мугирям надати права нарівні з дворянством! Навіть ваші французи говорять не про абсолютну рівність громадян. Ось що пише у своїй праці пан Сійєс: "Усі жителі країни повинні користуватися в ній правами пасивного громадянина. Усі мають право на захист їхньої особи, особистого майна й волі. Але не всі мають право на активну участь в організації громадянської влади. Не всі жителі – активні громадяни..." – заперечив градоначальник й із задоволенням поглянув на майора Пассека.

Але той не здавався. Він підхопився зі свого місця й знову запально заговорив, розмахуючи руками:

– Ви натякаєте, добродію, на декрет про марку срібла, яка повинна стати мірилом допуску громадян Франції до політичного життя країни? Але той декрет заперечують більшість французів! Один із депутатів Національних зборів так говорив: "Люди, які підкоряються законам, у створенні яких вони не брали участі й на які не давали своєї згоди, є раби. Кожний закон повинен виражати загальну волю громадян. Якщо вся нація без винятку не буде давати санкції своїм законам – то така революція не варта пролитої за неї крові! Немає нації, немає конституції, немає волі, якщо серед народжених вільними й рівними хоч одна людина змушена підкорятися законам, у створенні яких вона не мала права брати участі!" Хіба це не та вища й свята істина, за яку повинні боротися й ми з вами в Росії?

– Bravo, шановний Василю Івановичу! – задоволено обізвався Капніст.

Він хвилину подумав і урочисто продекламував:

Коріна

Мастяна II

*Цари, желая в слух веков
Греметь тяжелой колесницей,
Томят впряженных в ней рабов.*

Настало загальне пожвавлення. Тільки градоначальник сидів похмурий. – Вірною службою Вітчизні й престолу повинні заповнитися всі дні кожного вірнопідданого імперії, – повчально мовив він. – Я не поділяю захвату Василя Васильовича від слів майора Пассека. Ви, шановний Василю Івановичу, запеклий якобінець! А нечувана жорстокість отих поборників волі всім у Європі вже стала відома! Створена ними страшна машина смерті гільйотина безжалісно умиртвляє кожного дня десятки й сотні тих, хто не поділяє поглядів якобінських фанатиків. Як це можливо пов'язати з благородними ідеями Добра, Рівності й Волі?

Від цих слів Адельштама запанувала тиша. Кожний обдумував і відшукував у своїй свідомості прикмети загальнолюдських ідеалів. Їх відшукати було важко. Тишу порушив брат Капніста Петро:

– Я думаю, що французи самі не знають, чого вони хочуть. Одні з них схиляються перед монархом, другі бажають мати одночасно короля й конституцію, а треті воліють жити без короля, підкоряючись тільки законам Республіки. За таких умов важко відшукати оту загадкову "загальну волю нації"! Її просто не існує на білому світі. Реальною для всіх людей є воля Всевишнього!

Від цих слів Пассек скривився. Французькі просвітителі вже давно розвінчали культ Бога, а революція знищила не тільки тиранію аристократії, а й тиранію церкви. Увесь існуючий світ підлягав докорінному критичному перегляду. Під холодним поглядом людського розуму розвалювалися всі існуючі авторитети, форми громадського життя, канони моралі, звичаї й погляди на світ. Люди відмовилися від жорстокого світу насильства й зла. Вони хочуть почати жити заново. Революційна Франція навіть почала відраховувати час свого буття з тієї миті, коли пролунав гуркіт гармат біля стін Бастилії. Це був час Великої революції людства! Майор Пассек відчував і сприймав той подих революції всім своїм єством. І зараз йому було гірко бачити, що його не розуміють. Але він не бажав так легко коритися й намагався переконати друзів у своїй правоті.

– І все-таки загальна воля нації – це не пустий звук! Легендарні борці за незалежність Сполучених Штатів Америки довели це нам двадцять років тому, створивши незалежну державу. У своїй "Декларації незалежності" вожді боротьби за волю записали золотими літерами: "Кожного разу, коли форма того або іншого уряду стає руйнівною для самої мети, для якої та форма була створена, народ має право змінити її або знищити й створити новий уряд, засновуючи його на тих принципах і організуючи його владу в такий спосіб, які здаватимуться йому найбільш здатними гарантувати безпеку й процвітання... Якщо довгий ряд зловживань і узурпацій, спрямованих до однієї мети, наочно вказують на бажання уряду підкорити народ абсолютному деспотизму, то цей народ має право й навіть зобов'язаний знищити цей уряд і забезпечити своє майбутнє встановленням нових гарантій своєї безпеки й процвітання..." Я думаю, панове, що приклади Сполучених Штатів і Франції повинні стати для нас взірцем! Хіба хтось може цьому заперечити, якщо щиро бажає блага своєму народові?

Василь Іванович зупинився й запитально оглянув присутніх. Явно бунтарські думки, виголошені неспокойним майором, насторожили присутніх. Так далеко у своїх розмовах гості Капніста заходити не бажали.

– Та ви небезпечний бунтівник! – вигукнув набундючений градоначальник Адельштрам. – У вашому віці від дитячих захоплень переділом світу за новим зразком час прийти до обережного мислення досвідченої людини. От ви зараз повністю перебуваєте в полоні справ та ідей французьких бунтівників. Ви готові їх наслідувати в усьому, не задумуючись. А тим часом, люб'язний Василю Івановичу, Франція – не рівня Росії. У нас, шановний, на безмежних просторах імперії може розміститися кілька десятків Францій і вся Європа на додачу. Якщо про рівність заговорять калмики, татари, хохли, ляхи й інші підвладні могутнім росам народи, то що тоді залишиться від Великої Росії? Накажете всі землі, здобуті за ціле століття безперевних війн, покласти на вітвар маячних ідей Рівності, Братерства й Воли? Хочете іменем Добра й Справедливості перетворити могутню Російську імперію на ту дику, забуту Богом і людьми Московію, що животіла в болотах та лісових нетрях до часів Петра Великого? Ні, голубчику, цього вам ніхто не дозволить! Великій Росії зараз і на віки вічні потрібна залізна рука всевладного імператора, несхитна воля всеповелительнішого монарха, щоб зберегти єдність і цілісність найбільшої імперії світу! Про рівність і братерство ми можемо говорити, але боронь Боже хоч пальцем поворушити, щоб втілити ці ідеї на наших просторах!

Градоначальник так заповзято захищав недоторканність монархії, що аж упрів. Розмова набула неприємного повороту, і Василь Васильович поспішив заспокоїти друзів. Він лагідно поклав руку на плече розгніваного Адельштрама й мовив з усмішкою:

– Навіщо, шановний Рудольфе Абрамовичу, так близько сприймати до серця слова Василя Івановича? Те, що він говорить, у наші дні говорить будь-яка вражена подіями у Франції людина. Згадайте нашу наймудрішу матінку-імператрицю. Хіба не її величність першою в нас у Росії сказала, що вона жінка із чуйним серцем і республіканською душею? Говорити можна багато слів про ідеали Добра, але як утілити їх у життя, не показав ще жоден мудрець. Я глибоко переконаний, що жорстокість і терор, які тепер панують у бунтівній Франції, не реалізують великих ідеалів людства. На місце одних тиранів прийдуть нові, які свої неправові діяння прикриватимуть припудреними словесами про Рівність, Волю й Братерство. Реальний світ жорстокості й тваринної люті необхідно терпляче просвіщати, навчати, облагороджувати, щоб диких людей перетворити на такі створіння, для яких доброта, людяність і щира любов до ближнього стануть невід'ємною потребою в житті. Отож, друзі, будемо сіяти зерна добра й любові, забудемо про гнів до ближнього свого.

Градоначальник посміхнувся:

– Люблю я щирість твою, Василю Васильовичу! І хочу додати до сказаного, що такої ж думки про події у Франції один із найфанатичніших якобінців Марат. У своїй газеті він пише: "Що ми виграли, знищивши аристократію дворян, якщо вона буде замінена аристократією багатих? Якщо ми по-

винні стогнати під ярмом цих нових вискочок, то краще було б зберегти старих привілейованих, які були більш благородними!" Ось вам, панове, у цих гірких словах бунтаря – уся пустота революційних подвигів Франції.

– Ви мене дивуєте, шановний Рудольфе Абрамовичу! Друг народу, як любовно величають французи полум'яного борця за волю Марата, справді таврує ганьбою й викриває підлість авантюристів, які безсоромно грабують націоналізовані революцією землі й маєтки. Але робив він це для того, щоб очистити революцію від таких негідників, а не для того, щоб повернути назад "благородну аристократію"! Якщо говорити про благородство наших поміщиків, то про це добре написав керуючий Петербурзькою торговельною митницею Олександр Миколайович Радіщев. Прочитайте, панове, його книгу "Подорож із Петербурга до Москви", і ви там знайдете такі дива, від яких волосся стане дибки!

– Не читав такої книги й ніколи не чув про Радіщева, – відповів Адельштрам.

– Через те ви й не сприймаєте мої слова. Почитайте Радіщева, панове, і ви відразу зміните свою думку про нашу кріпосницьку Росію. Особливо жакливо описане в його книзі вбивство селянами жорстокого поміщика і його синів. Селяни так ненавиділи своїх панів, що кожен з них долучився до вбивства.

– Азіатська жорстокість! – вигукнув Петро Капніст. – Справді, це жакливий випадок, але він, на жаль, не поодинокий у нашій країні, де панує рабство.

– Правда ваша, Василю Івановичу, – сумно обізвався Василь Васильович. От і в нас така трагічна історія трапилася в селі Турбаях. Доведені до відчаю тиранством поміщиків Базилевських, турбаївці розправилися зі своїми гнобителями. Тепер родина Базилевських лле крокодилячі сльози, закликаючи імператрицю негайно покарати непокірних хлопів. Але вбивство те хіба не було вимушеним? Спровокували його хіба не самі пани Базилевські? Якщо на мене нападає злодій, щоб убити мене, хіба буду я теж злодієм, якщо стану захищати своє життя? Мене засмучують такі випадки, і я усім серцем бажаю якнайшвидшого знищення ганебного рабства!

– Панове, ви забуваєте, що всемілостива наша Катерина Олексіївна завжди була проти кріпосного рабства, але їй усі заперечували. Заперечували не тільки дворяни, а й навіть міщани та козаки! От тепер і маємо скрізь по селах самих бунтарів, – невдоволено обізвався Адельштрам.

Пассек скептично посміхнувся:

– О, я добре пам'ятаю про те, що говорила Катерина Олексіївна в перші дні свого царювання! "Метою суспільства є загальне щастя", – заявляла вона з люб'язною усмішкою. Говорила одне, а робила зовсім інше. Через три роки після приходу до влади благодійниця видала указ, який дозволяє поміщикам не тільки карати безправних кріпаків, а й відправляти їх за найменшу непокору до Сибіру на каторгу або в солдати!

Василь Васильович підійшов до шафи й дістав звідти книгу в чудовій оправі. Повернувшись до друзів, він розгорнув її й оглянув з усмішкою присутніх:

– Панове, ми з вами обговорюємо істини, які давно вже розглянуті в історії людства. Ось у мене в руках книга знаменитого флорентійця Ніколо Макіавеллі. Виконуючи обов'язки секретаря Флорентійської республіки за часів Лео-

нарда Медичі, він написав чудові трактати про державну владу. Маючи великий практичний досвід, він стверджував, що народ, який довго й покійно терпів панування тиранічної влади або іноземне іго – то нікчемний народ. Він утратив цінний дар богів – волелюбність, патріотизм, національну й людську гідність. Якщо такий народ яким-небудь дивом і одержить волю, то він не зможе нею навіть скористатися. Перший же авантюрист за бажання, без великих труднощів знову перетворить такий народ на свого раба. Загалом форми державної влади різноманітні й можуть змінюватися, із часом переходячи одна в одну, створюючи нескінченний кругообіг. Ще з часів Аристотеля й Тита Лівія нам відомі три основні форми політичної влади: монархія, аристократія й народне правління, або спотворено: тиранія, олігархія й анархія. Великий флорентієць Макіавеллі ось що пише, панове: "Хороші три перші названі нами форми правління, а три інші впливають із них і є погані. Але кожна з них так схожа на відповідну їй хорошу, що вони легко переходять одна в одну: монархія легко перетворюється на тиранію; аристократія часто переходить у правління невеликої меншості (олігархію); народне правління без труднощів перетворюється на цілковиту розпущеність (анархію)..." Це коло, у якому кружляли й кружляють усі народи. Я думаю, що ми з вами, панове, нічого нового не додамо до сказаного, – підвів ризику Капніст, закриваючи книгу.

– Можна й додати, – обізвався знову Пассек, який уважно слухав Василя Васильовича. – Я хочу сказати, що отой кругообіг форм державної влади не виникає сам по собі. Кожна зміна влади супроводжується боротьбою, насильством і кровопролиттям. Ті, хто йдуть на це, сподіваються принести народові щастя. І якщо народ сам почав повсюди знищувати своїх поміщиків-тиранів, то нам, наділеним знаннями й становищем, обдарованим Богом іскрою розуму й тонким почуттям добра й краси, не до лиця залишатися осторонь загального устремління людства до нових форм правління, які будуть достойні оберігати гідність кожної людини. Тому я разом із французами волаю: "Смерть тиранам!"

– Ви невинуватий бунтівник, – сказав градоначальник Адельштрам, піднімаючись із-за столу. Оглянувши присутніх, він діловито мовив: – Погостювали, пора й честь знати.

Гості почали один за одним підводитися, прощаючись із господарем. Адельштрам підійшов до майора Пассека й тихо шепнув йому:

– Остерігайтесь, шановний, вигилювати свої бунтарські промови в присутності сторонніх. Це може погано закінчитись для вас.

– Дякую вас за попередження, шановний Рудольфе Абрамовичу, – відповів Василь Іванович і спішно вийшов попрощавшись із друзями.

Була вже пізня година. Глибока ніч огорнула будинки й вулиці Кременчука. Навкруги панувала тиша. Тільки десь біля берегів Дніпра лунала ніжна пісня:

*Там, де Ятрань круто в'ється,
З-під коріння б'є вода,
Там дівчина воду брала
Чорнобрива, молода.*

– Молодь ще гуляє, – обізвався Василь Васильович до брата, провівши гостей і зупиняючись на ганку. – Молоді літа, чорнобрива дівчина, кохання, зітхання й пісня – ось вам увесь рай, золотий час життя, а все інше – суєта!

– Суєта! – погодився Петро.

Брати ще довго стояли мовчки, вдихаючи свіже повітря, слухаючи пісню, спостерігаючи за мерехтінням зірок на небесних просторах.

Змова

*Продаєм
або у карти програєм
людей... не негрів... а таких,
таких хрещених... но простих.*

Т. Г. Шевченко

Немає спокою Базилевським ні вдень, ні вночі. Зі всевладних господарів безкрайніх просторів Миргородщини через турбаївських козаків вони перетворилися на бездомних бродячих собак. У свої власні володіння вони бояться навіть носа поткнути! Соромно про це кому-небудь сказати. Та й що говорити, коли про це вже всі знають, усі те бачать і потай зловтішаються. Прямо в очі – ні, боронь Боже! А поза очі підсміюються: "Лопнули Базилевські, як обруч на барилі!" Тепер навіть якийсь Панас Гарбуз, який має всього-на-всього невеличкий хутірець і десятків зо три хлопів, розмовляє з ними, немов рівня, без шанобливого поклону й поваги. А раніше... Що й говорити... Сам губернатор не гребував заїжджати до Базилевських у гості! Було та минулося. І все це оті турбаївські виродки наробили! Ох, скільки сала залили за шкіру Базилевським клятві турбаївці, того ніхто не може знати й виміряти. Якби була сила й воля, то, Господи милостивий, прости й помилуй! Базилевські отих мерзотників, зашкарублених та репаних мугирів, давно б уже живцем на шматки порвали, пороздирили б, розчавили б усіх до єдиного, не оминувши старого й малого! Ех, якби ж була та сила! Ждали, ждали вони каральних військ від імператриці, та вже й усі жданики поїли, а ніхто навіть пальцем не поворухне, щоб нахабних злодіїв утихомирити, покарати, провчити їх так, щоб на віки вічні забули, як руки свої погані на панів піднімати. Розгулюють злодії привільно по Турбаях і сусідніх селах, нахваляються переловити всіх Базилевських і на той світ відправити, з корінням вирвати з Миргородської землі поганський рід, щоб і сліду від нього не залишилося. Доводиться ховатися від лютих ворогів своїх у чужих маєтках і молити Господа Бога, щоб зглянувся над їхніми муками. Напевне, Всевишній почув оті молитви, і одного дня прислав до зажурених поміщиків спасителя в особі обер-провіантмейстера Михайла Кіндратовича Мартиновського. Приймати поважного гостя доводилося в чужому маєтку, у чужому селі

Омельниках без тієї пишності й гостинної щирості, як те було зазвичай у своїй хаті. Пан Мартиновський прибув від генерал-майора Каховського передати Базилевським височайше його повеління про переселення турбаївців у Причорномор'я. Почувши таку звістку, зажурені вигнанці від радощів не знаходили собі місця. Діждалися нарешті світлого дня Базилевські! Підполковник Іван Базилевський глянув задоволено на брата Федора й усміхнувся вперше за цілий рік безпроглядного смутку й тривожних клопотів. Піднявши очі до образів, він прошепотів:

– Хвала тобі, Господи, що почув наші молитви й зглянувся над нещасними рабами твоїми! Звістка про виселення ненависних ворогів наших із Турбаїв є істинним знаком твоєї милості й покровительства.

– Значить, ви не заперечуєте проти такого рішення, панове? – діловито запитав Мартиновський.

– Про що мова, добродію?! Заперечувати?! Навпаки! Ми слізно просимо, благаємо вас швидше отих іродів вивезти всіх до єдиного на край світу, щоб і духу їхнього не залишилося на Миргородщині! Життя нам немає через отих головорізів окаянних, жодної хвилини спокою, світ немилый... – простогнав Федір Базилевський, утираючи сльози. – Ви не уявляєте, голубчику, скільки горя довелося зазнати нам за оцей чорний рік поневірян. Турбаївські харцизяки до цього часу не можуть заспокоїтися, горять ненавистю до нашого роду й усюди відкрито погрожують вивести його під корінь. У Турбаї ми не можемо своїх людей послати, щоб поглянути на майно покійних братів, царство їм небесне, безвинним мученикам. Навіть у сусідні з Турбаями села з'являємося потайки й з надзвичайною обережністю, щоб хоч на прожиття дещо взяти у своїх хлопів. Отаке-то життя наше, шановний Михайле Кіндратовичу! Найлютішому ворогові такого не побажаєш...

Федір Федорович Базилевський зовсім розкис, розпустив нюні, мов дитина. Брат Іван почав його заспокоювати:

– Перестань, слізьми горю не поможеш! Слухай уважно, що наш добродій скаже.

Заспокоївши брата, підполковник Базилевський запально вигукнув:

– Вічно гризтиме совість нас, якщо вбивці наших кровних братів і сестри уникнуть достойної кари! Не подумайте, шановний Михайле Кіндратовичу, що нами керує лише сліпе почуття помсти. Зовсім ні! Насамперед вічна пам'ять і скорбота за по-звірячому забитими рідними братами й любою сестричкою, гордий характер і честь усього роду Базилевського вимагають справедливого правосуддя! Клянуся вам, що ми не заспокоїмося доти, доки не одержимо повного задоволення за всі наші страждання!

Обер-провіантмейстер поштиво вислухав гнівну й зворушливу тираду підполковника Базилевського, співчутливо похитуючи головою. Він був людиною діловою, і тому ніякі сльози та довгі жалісні промови не могли відволікти його думок від головної мети візиту.

– Так, панове, це все надзвичайно печально. Запевняю вас, що найясніший князь Потьомкін, їхнє превосходительство Василь Васильович Каховський і я особисто докладемо всіх зусиль, щоб зарадити вашому горю. Отож

продовжимо розмову про турбаївських мужиків. Скільки всього їх за ревізійними записами? – запитав Мартиновський підполковника.

Іван Федорович стенив плечима й розгублено глянув на брата. Надвірний радник Федір Базилевський насунив брови, пригадуючи нові ревізійні списки хлопів. Пригадавши, він відповів:

– У Турбаях за останньою ревізією записано за нами 1054 кріпосних душ, але серед них є 239 спірних, які згідно з указом Сенату буцімто мають право на козацтво. Щоб вони подавилися тим козацтвом, босота!

Обер-провіантмейстер щось занотував і промовив:

– Чудово, навіть дуже добре! Отих козачків ми забираємо в державну казну з усім їхнім майном і земелькою безкоштовно, а за ваших законних хлопів називайте ціну, панове.

Брати Базилевські притихли. Їм було над чим подумати. З одного боку віддавати задарма своїх кріпаків їм аж ніяк не хотілося, а з іншого боку, не доведи, Господи, перегнути в ціні за клятих турбаївських злодіїв, то цей панок може й відмовитися від купівлі. Склалося саме таке становище в Базилевських, коли люди кажуть, що й хочеться, і колеться. Полковник Базилевський нерішуче обізвася:

– Купували ми душу мужичу по 60 червінців, але можемо й уступити, ми не проти.

Мартиновський кахикнув і зморщив носа, прикидаючи загальну вартість. Ту гримасу гостя Базилевські сприйняли як вияв невдоволення.

– Шановний Михайле Кіндратовичу! Забирайте всіх турбаївських жителів із жінками й дітьми за яку забажаєте ціну! – заторохтів збентежений Федір Федорович. Від думки, що вбивці родичів можуть залишитися в Турбаях, у нього аж мороз пробіг по спині.

– Благаємо вас якомога швидше вивезти їх подальше від нас, на пустельні землі, щоб не бачити й не чути їх ніколи! Дозвольте нам оте зміїне гніздо зрівняти із землею, розорити, розгребти, щоб від нього й сліду не залишилося, щоб саму зловісну назву Турбаї викорчувати з людської пам'яті!

– Та хто ж вам може те заборонити? Земля ваша, і воля на ній – теж ваша, – весело відповів Мартиновський.

Базилевські від тих слів аж засяяли. Мартиновський тим часом лукаво додав:

– Але там є земля козаків, яка має перейти в державну казну із садибами й городами.

Почувши таке, Базилевські спохмурніли. У козаків чимало землі! Хутір Петрівка зі ставками, садками й ріллею, хутір Романівка з лісом, луками й полями до самих Зубанів, хутір Кравченків теж із луками, садками, лісом і полями... Утратити такі землі аж ніяк не хотілося, бо були вони багаті, родючі, от тільки хлопів на них виявилися люті та скажені. Полковник Базилевський довго обмірковував, що сказати гостю, і нарешті зважився:

– Люб'язний наш Михайле Кіндратовичу! Ми на все погодимося, аби тільки за височайшим повелінням була полегшена наша нещаслива доля. Село Турбаї навкруги межує з іншими нашими володіннями – в Остапійому,

Кринках та інших селах. Земля на всіх володіннях наших нероздільна й у більшості черезсмужна. Отож і виділити козацькі землі там дуже важко, та й для державної казни незручно. Ми бажаємо оту землю спірних мужиків залишити за собою, заплативши за неї відразу, або вирахувати її ціну з плати, яку казна нам повинна дати за наших мужиків.

– На це буде височайша воля самого князя Потьомкіна, а зараз маємо уточнити плату за ваших мужиків.

– За такий товар торгуватися не доводиться, – сумним голосом мовив Федір Базилевський і журливо похитав головою.

– От і добре. Значить, по 30 червінців за кожного мугири ми домовилися, – задоволено сказав Мартиновський і запитливо подивився на Базилевських.

На їхніх обличчях він прочитав невдоволення. Очі підполковника налилися люттю, яка мала от-от прорватися потоком гнівних слів. Але замість перечеливих вигуків Мартиновський почув якийсь тихий шепіт. Базилевські від безсилля схилили голови. Це була не купівля, а грабунок серед білого дня. 30 тисяч червінців збитків повинні зазнати Базилевські за отих нікчемних турбаївських гультіпак!

– Навчить біда коржі з маком їсти! – забідкався Федір Базилевський після довгого мовчання. – Як прийшло горе до двору, то за собою й друге веде. Така ціна за хлопів, звичайно, на сміх людям, але де ж нам подітися, нещасним? Скоряємося вашій волі, добродію, але за однієї умови, що разом із турбаївськими злодіями ви заберете харцизяк і з інших наших сіл. Очистіть наші володіння від бунтарів, шановний Михайле Кіндратовичу!

– Ой-ой-ой! Я ж не торговець рабами з Кафи! Я всього-на-всього виконавець волі князя Потьомкіна. Від нього маю наказ купити в державну казну тільки турбаївських хлопів.

– Бачите, добродію, серед турбаївських жителів є близько чотирьох десятків добропорядних мужиків, які служили нам вірою й правдою. Вони до бунтарського скопища харцизяк не пішли, а в тяжкий час роблять нам великі послуги. Ми бажаємо їх залишити за собою, а замість них дати шість десятків запеклих злодіїв із Кринок, Зубанів та Вергунів за ціною, яку ви призначили.

Обер-провіантмейстер хвилину подумав і відповів:

– Я думаю, що князь Потьомкін буде до вас милостивим.

– Дуже вдячні за доброту його милості. Якщо грішми платити за хлопів у скрутну годину війни казні буде важко, то ми можемо прийняти плату й таврійською сіллю за ціною, яка встановлена нині в Таврії, – мовив підполковник Базилевський, улесливо поглядаючи на Мартиновського. Обер-провіантмейстер багатозначно посміхнувся. Базилевські з останніх сил старалися виграти з турбаївської справи хоч якісь бариші. Закупивши сіль у Таврії й продавши її на Миргородщині, Базилевські одержували б прибуток, рівноцінний продажу хлопів за 60 карбованців за душу.

– Я постараюся схилити князя на такі умови купівлі, – відповів Мартиновський тоном, який можна було зрозуміти так: "Я можу це зробити, якщо від цього мені теж перепаде".

Козак

Мастяна II

– Ми не забудемо вашої ласки, шановний Михайле Кіндратовичу! – запевнило гостя Федір Базилевський.

– Домовилися, панове, – лагідно відповів Мартиновський і почав збиратися в дорогу.

– Швидше б отих кровожерних убивць запроторити за Дніпро з наших земель! Ми тоді від Турбаїв і сліду не залишимо! Усе спалимо, з корінням викорчуємо й сліди позамітаємо, щоб і згадки не залишилося про те зміїне кубло! Постарайтеся, добродію, не зволікати із цією справою, – благав підполковник Базилевський, проводжаючи гостя.

– Неодмінно переселимо! – весело відповів той, сідаючи в карету.

Базилевські в поштивому поклоні попрощалися з посланцем усесильного князя. У їхніх серцях ожила надія на щасливий кінець усіх негараздів.

Карета обер-провіантмейстера рушила з місця й покотила дорогою до Кременчука. Базилевські довго дивилися їй услід, витираючи сльози.

Отаман Цапко

*Було колись – запорожці
вміли панувати.*

*Панували, добували
і славу, і волю...*

Т. Г. Шевченко

Уже й рік минає, як у Турбах панів немає. Залишилися від них на згадку тільки хорони під горою, зарослі пирієм та лободою. Не бенкетує там більше вельможне панство, не товпляться на подвір'ї їхні цяцьковані позолотою карети, не метушиться біля них дворова челядь, не бігають люті прикажчики... Немає ніде тепер на турбаївській землі отієї панської гидоти. Пропала вона, мов корова язиком її злизала! Разом із базилевською мерзотою зникли й горе та сльози турбаївської громади. Тепер жителі села перетворилися з бидла на людей, на вільне козацтво! Запанували вони на рідній землі, як панували на ній їхні діди та прадіди з давніх-давен.

Василь Цапко виявився добрим отаманом, став справжнім батьком для всього села. До нього йшли односельці й у горі, і в радості. Був отаман з усіма привітним та лагідним, по-діловому та розсудливо залагоджуючи всілякі справи, вирішуючи спори. Усе було б добре в отамана, якби не впертість дочки Соломії. З того дня, як поховали вбитого полковником Базилевським Івана Кобзаря, за якого отаман сподівався віддати дочку, Соломія стала мовчазною та задумливою. Поважні господарі засилали до двору отамана сватів, але Соломія всім відмовляла. Хоч і любив свою дочку Василь Цапко, але непокори стерпіти не міг.

– І в кого вона така вдалася, бісова дитина, – звертався він до жінки.

Настя кепкувала:

– Яблуко від яблуні далеко не котиться.

У ту ніч, коли полковник Базилевський зі своєю ватагою зав'язали бій із козаками на лузі біля села, загинули кілька молодих парубків, а десятків зо два до сьогоднішнього дня ще заліковували глибокі рани. Через це горе більше за всіх картав себе Семен Помазан. Він часто повторював:

– Як же я за хлопцями не вгледів? Не можу простити собі, що отой гад Базилевський із моїх рук живцем вислизнув! Ох, і роззява ж я, осел, бовдур, телепень, дурень пустоголовий!

Друзі заспокоювали його:

– Кинь, Семене, бідкатися! Ніколи воля не була здобута без крові. Шкода хлопців, але й ми дали доброго прочухана панським волоцюгам. Мало хто живим повернувся тієї ночі. Тепер ніякий собака свого носа не пхатиме більше до нас!

І справді, от уже цілий рік вороги не з'являлися в Турбаях. На вимогу генерала Каховського назвати вбивць поміщиків Базилевських отаман Цапко відповів:

– Бач, чого захотілося вельможному панові! Такого серед козаків зроду-віку не водилося, щоб братів своїх віддавати. Ми всі вбивці наших тиранів-поміщиків і не заспокоїмося доти, доки все підле кодро Базилевських не знищимо дотла!

– Правду кажеш, батьку! – схвально загула громада.

На тому й порішили. Ніяких делегатів до катеринославського губернатора після того ніхто не слав. Так і жили собі козаки, не знаючи горя. Можливо, генерал-майор Каховський і вжив би якихось заходів до зухвалих турбаївців, якби важливіші справи не відволікали його увагу. Війна Росії з Туреччиною у цей час розгорілася з новою силою. У такій всесвітній веремії катеринославському намісникові було не до турбаївців. Поки царські генерали намагалися захопити неприступну турецьку фортецю Ізмаїл, турбаївці безтурботно пили горілку, косили сіно, доглядали худобу та вирощували гречку та пшеницю й вчасно збирали добрий урожай. Їм чужа земля була не потрібна. Своя, рідна годувальниця давала їм усе для того, щоб жити на ній щасливо й у достатку. Щоправда, траплялися й між козаками непорозуміння.

Тієї днини Василь Цапко перекривав прогнилу покрівлю новими кулями з очерету, коли до двору ввалилася незвичайна юрба. Попереду статечно й набундючено виступали сивовусий дука Василь Довженко та заможний хуторянин Філат Кравченко з білими пишними калачами під пахвою. З кишень їхніх широченних шароварів принадливо виглядали зелені гранчасті пляшки. За першими двома йшли, серйозні, судді Семен Помазан, Роман Кобзар і Григорій Яструбенко з писарем Трохимом Довженком, а позад них – ще десятків зо два чоловіків. Угледівши гостей, отаман спустився на землю й запитально глянув на прибулих. Низько вклонившись, два перших козаки підійшли до отамана й поклали перед ним на рушнику калачі, поставили пляшки з горілкою.

– Чолом, батьку! Кланяємося тобі хлібом-сіллю!

– Чолом, панове козаки! Спасибі за хліб, за сіль! – стримано відповів Василь Цапко. – Що привело вас до мене?

Прибулі знітилися, засопіли, спідлоба поглядаючи один на одного. Замість них заговорив Роман Кобзар:

– Це, батьку, сусіди Довженко та Кравченко прийшли позиватися.

– За що позов? – запитав отаман, пронизавши гострим поглядом хуторян.

– Розсуди, батьку! – ураз обізвалися обидва позивачі, але отаман тупнув на них ногою:

– Ану тихо! Хіба звичаю не знаєте? Хай суддя каже!

Роман Кобзар задоволено погладив вуса й повів мову далі:

– Учинено позов у тому, отамане, що вищезначений Василь Довженко зайняв Кравченкових десять кобилиць із лошатами у спашу...

– І жеребця! – вигукнув Кравченко, наливаючись від люті кров'ю.

– І жеребця... – додав Кобзар. – От і тримає гвалтом у себе Довженко оту худобу, оному Кравченкові не повертаючи...

– Бо він, вражий син, за спашу не платить! – заверещав тонким голосом старий Довженко.

– І не дам, хоч ти лусни! – огризнувся Кравченко. – Де ж таке у світі чувано, щоб за спаш платили два червінці?!

– А ви, панове козаки, у наших суддів були? – запитав позивачів отаман.

– Були.

– Що ж вони вам присудили?

– Присудили ми їм, – заговорив знову Роман Кобзар, оглянувшись на Семена Помазана й Григорія Яструбенка, – щоб Філат Кравченко червінець за спаш заплатив, а вищечечений Василь Довженко повернув йому назад кобилиць із лошатами й жеребцем. Позивачі тим не вдовольнилися й подалися сюди, щоб отаман їх розсудив.

– Менше двох червінців за спаш не візьму! – замотав головою Довженко.

– Усю озимину під лісом ота бісова худоба витолочила, а я тепер повинен зазнавати від того збитки!

Отамана упертість Довженка вивела з рівноваги. Він ледве стримався й глухим голосом запитав у Семена Помазана:

– А твоя яка рада, корвісаре?

– По-божому розсудили ми обох позивачів, батьку.

– І моя така думка, – обіззався Григорій Яструбенко.

Тоді отаман повернувся до Філата Кравченка.

– Та воно, батьку, як червінець – заплачу, – погодився той, махнувши рукою.

– А я худоби не поверну, – буркнув Довженко.

– Ну то я ж вас зараз помирю, бісові діти! – вигукнув отаман, вже не стримуючи гніву. – Будете знати, як людям голову морочити. Що ж ти думаєш, Василю, що на тебе вже й управи на селі немає? Востанне питаю, повертаєш за червінець назад худобу?!

– Та швидше здохну, ніж погоджуся на такий глум! – вів своєї Довженко.

– А гукніть-но, хлопці, кого треба! – звернувся отаман до козаків, які стояли на подвір'ї.

Де й узялися два здоровані з батогами в руках. Василь Довженко злякано озирнувся й лагідним голосом залебедів:

– То я, батьку, уже той... ніби й згоден. Хай уже платить, скільки там присудили, коли таке діло.

– Е ні, голубчику! Треба було відразу такої співати! – гнівно відрубав отаман. – Ану, синки, усипте цьому зухвальцю десятків зо три гарячих!

Свиснули в повітрі батоги, опускаючись на спину непокірного козака. Довженко заверещав не своїм голосом:

– Помилуйте, люде добрі! Віддам, віддам я оту худобу, хай їй біс!

– На перший раз досить із нього й одного переляку! – змилювався отаман.

– Спасибі, батьку! – поклонившись у пояс, мовив Філат Кравченко.

– Спасибі, – простогнав Довженко, підсмикучи шаровари.

– Ну, от і справі кінець. Давайте це діло обмиємо, щоб лиха година його назад не повернула, – задоволено сказав Василь Цапко, відкорковуючи пляшки з горілкою. Кухоль пішов по колу.

– Добра горілка! – крикнув Роман Кобзар, витираючи рукавом вуса.

– Скажена! – підтакнув Семен Помазан, передаючи кухню отаману.

– Хай мир і дружба панують у громаді! – виголосив Василь Цапко, випиваючи свою порцію горілки.

– Добре мовиш, батьку! – відповіли козаки.

Кухоль обійшов по черзі всіх козаків, скріпляючи мир і довіру. Та щоб закріпити те братнє єднання, отаман гукнув до дочки, яка поралася в цей час на подвір'ї:

– Соломіє, ану винеси з хати ту люльку, що я для таких випадків придбав.

Соломія метнулася до світлиці й повернулася назад зі здоровою люлькою та вишитим кисетом, наповненим тютюном.

Отаман, не поспішаючи, набив люльку самосадам, викресав огню й, кілька разів смачно затягнувшись, передав її Семену Помазану:

– Покуримо, панове браття, із цієї люльки миру й дружби, як те водилося серед славних запорожців.

Козаки неспішно курили люльку, передаючи її один одному по колу.

– Жнива вже підійшли, отамане, – обізвася Роман Кобзар. – Треба зібрати громаду на раду.

– Та я вже думав про те, Романе. Людей захожих у Турбаях багато стало. Утікають від своїх лютих поміщиків до нас, як на матінку Січ колись утікали. Треба їм усім лад дати.

– То, може, батьку, погукати людей до громадської хати? – запитав Семен Помазан.

– Удар, Семене, у бубни, – погодився Василь Цапко.

Люди подалися з двору отамана до майдану.

– Замочи кулі у воді, щоб відкисали, – наказав Цапко дочці, збираючись на раду.

Роман Кобзар глянув на чепурну та моторну дочку отамана й зітхнув:

– Гарна була б невістка, якби... – старий козак не договорив і сумно похилив голову.

– Не сумуй, брате, на все Божа воля. Загинув твій сокіл, як козак, царство його небесне! – відповів отаман, поклавши товаришу руку на плече.

З майдану почулися звуки бубона, який скликав турбаївців на раду. Зачувши його, ішли й бігли люди з усіх кінців села, щоб почути, про що ж буде мова.

Отаман Цапко приодягся й разом із Романом Кобзарем попрямував до козаків. Майдан гудів багатоголосим гомоном.

– Такої сили нікому не здолати! – задоволено мовив отаман, оглядаючи неспокійне людське море.

– Отаман іде! – загомоніли козаки, розступаючись перед Василем Цапком.

Він пройшов у центр гурту, піднявся на поміст і підняв руку. Козаки зняли шапки й притихли.

– Говори, батьку! – гукнув Семен Помазан із натовпу.

Василь Цапко оглянув людей, які припинили, дожидаючись слова свого отамана.

– Здоровенькі були, панове козаки й уся чесна громадо! – привітався він до односельців.

– Чолом тобі, батьку! – гримнула громада з такою силою, що навіть піднялася згряя ворон над вербами біля річки Хорол і закружляла над луками. Отаман дочекався тиші й заговорив. Його могутній голос лунав над головами турбаївців і линув над долиною, над безкрайнім морем пшениці. Про неї й говорив Василь Цапко.

Весілля

*Вийшли з хати батько й мати
в садок погуляти,
порадитись, кого б то їм
своїм зятем звати.*

Т. Г. Шевченко

Після Семена настало бабине літо. Над стернею, над покритими золотавим листям деревами, над луками й над селом Турбаями полетіло, виграючи на сонці тонкими пасмами, павутиння. Після літніх клопотів настала пора, коли по селах в Україні починали лунати музиками, співами й сміхом весілля. Задумався й Василь Цапко над долею своєї єдиної доньки. У думці він перебрав усіх парубків села, які могли б бути до пари Соломії. Та норавлива дочка й слухати не хотіла про наречених, яких старанно вибирав батько.

– Серцю не накажеш, – тихо відповідала вона.

– Пусте! Я тобі знайду найкращого парубка. Хочеш, будеш господинею на хуторі в Петра Якименка або у Філата Кравченка? Вони вважатимуть за честь породичатися з нами.

– Ой, тату, хіба ж я вам не рідна дочка? Хіба ж не ваша кров, що силуете за нелюба заміж іти?

На захист дочки стала й мати:

– Чи ти сказився, чоловіче, що рідну дитину з хати гониш?
– Вік дівувати не буде. Уже на порі стала, від сватів відбою немає, а вона все вередує, перебирає та носом крутить, хоче в дівках вік звікувати. Досить уже, пора. От прийдуть свати від молодого Довженка, так відразу рушники й пов'яже.

– Що ви говорите, тату? – схлипнула Соломія. – Я отого криворотого Степана Довженка бачити не можу!

– Не хочеш за Довженка, іди за Золотаревського. Він хлопець із гарного козацького роду. Є в нього добра батьківщина, хата нова, земля, худоба.

– Ні, ні! Не силуйте мене, татусю, за багатих та заможних іти заміж. Мені й у бідній хаті буде добре, якщо жити вкупі з коханим.

– А хто ж це такий? – здивовано запитав Цапко й задумався.

Мати лукаво усміхнулася й тихо мовила:

– Я давно запримітила, що внук бабки Горпини з тебе очей не зводить.

Соломія почервоніла й сором'язливо затулила обличчя руками:

– Ой мамо, і все ж то ви бачите!

– От бачиш, я вгадала, – задоволено відказала Настя Цапчиха.

– То ви про сироту Тараса Козаченка говорите? – запитав батько.

Настя зітхнула й відповіла:

– Та про Тараса. Він парубок добрий, але ж круглий сирота, у дворі пусто, хоч висвисни. Хіба ж він пара нашій кралечці?

– Мамо! – вигукнула Соломія й розплакалася.

– Хай іде за кого хоче, аби тільки потім на нас не нарікала! – махнув рукою Василь Цапко.

Соломія від тих слів аж засяяла. Через кілька днів з'явилися у дворі отамана свати. Сватами зголосилися бути козаки Степан Левенець та Панас Рамша. Щоправда, за таку делікатну справу вони взялися тільки після уклінних умовлянь та доброго могорича. Не хотілося їм повертатися з двору отамана, одержавши замість рушників гарбуза на сміх людям. Уже не одні свати спіймали облизня, сватаючи Соломію, хоч ішли вони просити за більш поважних наречених, ніж убогий сирота Тарас. Та пожаліли козаки хлопця й спорядилися-таки сватами до отамана, відправившись до його двору ввечері, коли споночіло. Залишивши схвильованого хлопця біля воріт, свати обережно зайшли у двір отамана. Степан Левенець привітався з господарями й почав свою мову:

– Оце ми йшли, коли біжить поперед нас лисиця. Ми за нею. Гнали, гнали, та у ваш двір і загнали. Чи не бачили ви її тут часом?

Василь Цапко глянув на дружину й лукаво усміхнувся. Знову з'явилися у його дворі меткі мисливці на лисицю – красную дівицю. Від таких "мисливців" цього року не було відбою. От що значить мати гарну дочку на виданні.

– Ми не бачили, а втім, пошукайте, може, і знайдете, – лагідно відповів Василь Цапко сватам.

Стурбована Настя Цапчиха гукнула дочку:

– Соломіє! Чи ти чуєш? Іди порадь, що нам з оцими ловцями-молодцями робити!

З'явилась Соломія, глянула на сватів і сором'язливо опустила очі. Вона відразу впізнала посланців від доброго й лагідного коханого Тарасика, якого вперше зустріла колись на лузі серед запашних трав. Відтоді зачарований погляд Тараса назавжди запав їй у душу. Тепер-от у хаті від нього вже й свати сидять, чекають відповіді. Мати підійшла до доньки й ніжно пригорнула її.

– Бачите, люди добрі, що ви натворили? Нас, старих, та й дочку пристидили. Вона ж у нас єдина, голубка сизокрила, ще молода, зовсім ще дитя, а за нею вже й ловці прийшли.

Степан Левенець кахикнув і вступив у нелегкий бій за руку й серце єдиної доньки отамана для сироти Тараса.

– Час летить птицею, а роки стрілою. Уже й ваша Соломія не дитя, а дівка на виданні. Кого ж ви дожидаєте та все вередуете: той неповороткий, інший занадто швидкий, той кирпатий, а другий небагатий? Від такого перебору вашій доньці може бути одна тільки біда. Наш молодець – парубок із доброго козацького роду, зі щирою душею й чуйним серцем. Та про онука бабусі Горпини Тараса на селі почуєте тільки добре слово!

– Гарний парубок, – обізвався батько.

– Гарний, але убогий! Як жити буде наша дитиночка за таким чоловіком? – зронила сльозу мати й обняла Соломію.

Василь Цапко grimнув на жінку:

– Ну годі, годі вже тобі! Не нам із ним жити, а дочці. Нехай вона й скаже своє слово. Що скажеш сватам, доню?

– Як батько й мати вирішать, так і буде, – ніяковіючи, відповіла Соломія.

Свати від такої відповіді нареченої з радощів аж у долоні заплескали. Батько теж зрозумів відповідь дочки як згоду й увічливо мовив:

– То годі ж тобі, дочко, насупившись, стояти. Чи нема в тебе чим оцих ловців-молодців пов'язати? Неси рушники, що придбала на цей випадок, які вишивала вечорами.

Соломія вийняла зі скрині два білосніжні рушники, розшиті чудовими візерунками. Вона поклала їх на хліб, принесений сватами, підійшла до батька й матері, низько вклонившись, поцілувала їм руки, а потім піднесла рушники сватам. Свати взяли рушники й теж уклонилися:

– Спасибі ж батькам, що свою дитину рано будили й усякому добру вчили. Спасибі й тобі, дівчино, що рано вставала, тонку пряжу пряла, червоними та чорними нитками вишивала й посаг надбала.

Збентежено всміхаючись, Соломія перев'язала через плече одного, а потім другого свата рушниками й відійшла до комина. Василь Цапко повеселішав, погладив вуса й привітно проказав:

– Просимо до столу поважних гостей, погомонимо між собою, поїмо й вип'ємо те, що хазяйка нам подасть. А ти, Соломіє, матері помагай, у корці меду наливай та гостям піднеси хліба-солі, проси їх скуштувати.

Соломія взяла з батькових рук чарку з горілкою й піднесла її старшому сватові Степану Левенцю. Той протестуюче підняв руку:

– Ми вам такої халепи натворили, що тепер боїмося, щоб ви нас не потруїли. Пригощайтесь спершу самі.

Соломія глянула на батька. Той з усмішкою ствердно кивнув головою. Вона пригубила чарку й подала її знову свату. Тепер Степан Левенець прийняв її й виголосив:

– От що я скажу вам, панове! Пошли ж, Боже, нашим молодцям щастя, здоров'я й усякого добра! Хай сімейне життя буде в радість не тільки їм, а й батькам, щоб діждалися вони онуків і одружили їх, а там і правнуків ще діждалися. Помагай вам Господь у житті. Щоб жили довіку на волі козаками!

– Хай живуть на щастя! – відмовив Цапко. Його дружина при тих словах схлиснула, пригортаючи Соломію до грудей.

– От і спіймали тебе ловці, доню! – мовила вона крізь сльози.

– Годі нюні розпускати, жінко! Краще сватів наших дорогих пригощай печеним і вареним, що в хаті є, – гукнув до Насті чоловік.

Поки мати метушилася коло мисок та горщиків, Соломія вискочила на подвір'я до Тараса.

– Ти тут, соколику? – мовила вона до нареченого.

Тарас стрепенувся, підбіг до Соломії й нетерпляче запитав:

– Ну як, батьки погодилися?

– Погодилися, і вже рушники я сватам пов'язала. Ходімо швидше до хати!

– Ой, Соломіє, яка це радість! Я зараз хлопців і дівчат покличу!

Не встигла Соломія меду, вина й квасу наточити в глечики та сулії й подати сватам до столу, як з'явилася весела юрба дівчат і парубків разом із Тарасом. Тарас підійшов до Соломії, і вони стали вдвох перед батьками.

– Благословіть нас, тату, і ви, мамо.

Василь Цапко взяв у ліву руку ікону, а в праву – хліб і сіль, і разом із заплаканою Настею вони підійшли до молодят.

– Благословляємо вас, дітки. Живіть у достатку й radoшax. Боже вам допоможи!

Соломія й Тарас уклонилися батькам до землі, поцілували ікону, хліб, потім батькам руки. Після благословення Соломія пов'язала нареченого хусткою, і почалися веселощі. Дівчата заспівали першу весільну пісню:

*Не була ж я дома,
Була ж я в сусідоньки,
А за мною послы прийшли:
"Йди, доню, додому,
Єсть у тебе два гостоньки
від милого твого старостоньки".*

– Пийте і їжте, люди добрі, що Бог послав, – припрошувала гостей Цапчиха.

А батько в цей час говорив старостам:

– За єдиною донькою своєю даю дві пари волів, кобилу з лошам, корову, телицю, два десятки овець, десять бджолиних пеньків, орної землі лан і лuki для сінокосу, а як помремо зі старою, то й усе добро наше дочці залишиться. Хай тільки живуть із Тарасом у злагоді та шанують одне одного, щоб ніколи не зазнали ні молодята, ні онуки наші, ні правнуки отого пекла, страшного кріпосного рабства, що ми терпіли!

– Слава Богу, ми тепер вільні козаки. Хай же ніколи більше не вертається оте лихо. Бо де нема святої волі, немає там добра ніколи! – відповів сват Степан Левенець. Отак старі гомоніли між собою про весілля, домовлялися, кого запрошувати боярами, світилками, друзками й коровайницями, а молодь під троїсту музику співала та танцювала. Щасливі Тарас і Соломія стояли, узявшись за руки, й усміхалися.

Весільний обряд почався в п'ятницю перед вінчанням. Ще вдосвіта в хаті отамана почали метушитися коровайниці. Кожна з них принесла із собою миску борошна, курячих яєць по десятку, масла й молока та води в глечичку, щоб спекти добрий коровай. У коровайниці Настя Цапчиха вибрала тих молодниць, які жили мирним і дружним сімейним життям. Удову або просто одну жінку в коровайниці не запрошували, щоб не наклукати біди на молодих. Тісто для короваю місили й бгали в діжі дві молодиці, а щоб дружніше й тісніше жили молодята, їх ще й перев'язали до купи червоною стрічкою. Усе, що робилося на весіллі, супроводжувалося співами. Коровайниці теж виконували свою почесну справу з піснею:

*Соломії мати
Та по вулиці ходе,
Сусідочок просе:
Сусідочки, мої голубочки,
Та прошю вас до себе,
Та до своєї хати,
Та до свого дитяти
Коровай та шишки бгати.*

Спекти гарний коровай – справа непроста. Для цього треба мати неабиякий хист. Отож за тістом слідкували уважно, пробували на смак, розривали на шматки, качали з нього палички, щоб оцінити його якість.

– Чи не круто ми замісили? – питає Явдох Помазан свою напарницю Палажку Пархоменко. – Не доведи Господи, а то життя молодих складеться круто.

Палажка бере в жменю тісто й розминає його.

– Бачиш, як липне до пальців? Ще бгати треба, сестрице, а то чого доброго коровай репне в печі. Тоді ще більше горе буде.

Перемовившись, коровайниці продовжували далі місити тісто. Нарешті воно готове. На віко діжі насипали борошно й почали виробляти коровай. Явдох Помазан розкачала качалкою на все віко спідній корж. Помічниці вже піднесли сир, мед, ягоди, які вмілі руки коровайниць розклали на коржі.

– Щоб життя молодих було заможним, – мовила Палажка Пархоменко, поливаючи сир і ягоди медом.

– Щоб діточок у молодих було десяточок, – усміхнулася Явдох Помазан, кладучи на корж сирі яйця.

Поверх спіднього коржа поклали ще два, а потім чепурну паляницю.

– Наліпи голубів, Явдохе, щоб милувалися наші молодята одне одним до старості, як голуб із голубкою.

– Шишечки теж примости, щоб у наших молодих хрестини були за хрестинами!

– Зірочки, сонечко й місяць теж наліпи на коровай, щоб життя молодих було світле та ясне, як небо.

От вигадливий коровай із шишками, голубами, зірками та іншими прикрасами зроблено. Милуючись ним, коровайниці співають:

*А вгадайте люде,
З чого у нас коровай буде?
З семи пшениць муки,
З семи криниць води,
З семи корів масла,
З семи курок яйця,
Щоб коровай вдався.*

– Дивіться, не підведіть! – обізвався до коровайниць сват Степан Левенець. – Бач як розхвасталися, цокотухи.

– Годі тобі байдикувати! Лізь мерщій у піч та повимітай там попіл! – розсміялася Явдоха.

– Що ж поробиш, коли взявся за таке діло, – відповів сват, почухавши потилицю.

Підійшовши до печі, він гукнув до Соломїї:

– Оце ось вимітаю піч для того, щоб Тарасової ноги біля неї більше не було.

З тими словами Степан Левенець поліз із віником у піч, а коровайниці йому услід заспівали:

*Кучерявий піч вимітає,
Кучерява у піч заглядає:
Ой де ж мені сісти
На щасливім місці?*

– Я знайду вам щасливе місце в найгарячішому куточку! – обізвався Левенець із печі.

– Та гляди, бісів сину, нас усіх у сажу вимажеш! Застав дурня Богу молитися, то він і лоб розіб'є! – кепкувала Явдоха Помазан.

Замівши піч, сват посадив коровай на черінь.

– Хай Бог благословить нашу справу! – мовив він.

Коровайниці підняли діжу над головами й почали кружляти з нею по хаті, приспівуючи:

*А піч наша на сохах,
А діжу носять на руках,
Печи наша, пече,
Печи нам коровай легше.
Піч наша регоче,
Короваю хоче,
А припічок заливається,
Короваю сподівається.*

– І ми сподіваємося! – сміється Левенець, пританцьовуючи в центрі хороводу.

Поки коровай із шишками набирався рум'янцю в печі, а коровайниці жартували з "кучерявим", дружки зібралися біля молодої в'язати гільце. Старша дружка Оксана Величко принесла пишну гілку калини, а інші подружки Соломії несли квіти, колоски пшениці, запашну м'яту й кольорові стрічки.

– Зараз ми таке гільце зробимо, що кращого ні в кого не було й не буде! – мовила Устя Помазан, прив'язуючи до гільця троянду.

– Наша Соломія – мов ясне сонечко, то ж і гільце повинне бути таким, – відмовила Оксана Величко.

– Прощавайте дівування, батьків дім і наші вечорниці. Усе минеться, від усього відірвуть мене, мов оцю гілку від куща калини, – сумно мовила Соломія.

– Та хіба ж вік нам дівувати! Хіба ж ти не рада, що заміж ідеш? – запитала подругу Оксана.

– Рада, але якось боязко...

Дівчата засміялися. Продовжуючи прикрашати гільце, вони співали:

*Всі лужки-бережки виходили,
Всю рожу-калиноньку виламали,
Поки своїй Соломії гільце звили.
Гільце-дерецьце з ялини,
Із червоної калини,
Із хрещеного барвінку,
Із пахучого васильку.*

До світлиці зайшов Василь Цапко з глечиком і кухлем у руках.

– Промочіть у горлі, дівчата, щоб краще співалось, – звернувся він до дівчат, підносячи чарку вишнівки.

Дівчата після вишневої настоянки розрум'янилися й ще дружніше заспівали:

*Як ми гільце вили,
Мед-горілку пили,
Як гільце довивали,
Мед-горілку допивали.*

Веселий сміх і співи наповнювали хату отамана. Соломія ходила, мов уві сні. Їй було хороше й одночасно тривожно та сумно. Весілля набирало обертів, і одні події змінювали інші. Урочистий весільний обряд є витвором народної мудрості, що складався протягом багатьох поколінь у чудову п'єсу, яка поєднала в собі ліричні співи, запальний танець, музику, сміх і життєві реалії, сповнені глибокої символіки. От настав сумний час прощання Соломії з безтурботними літами молодості й дівування. Її саджають на діжу, і старша дружка Оксана почала розплітати косу.

– Прощавай, моя косо – дівоча красо, прощавайте літа золотії! – схлипувала Соломія, з ніжністю дивлячись на товсту та довгу дівочу косу.

– Не плач, сестрице, тобі й в очіпку буде гарно, а особливо біля милого Тараса. Він же без тебе життя не уявляє!

Тим часом косу розплели, і пишне чорне волосся Соломії розсипалося по спині, переливаючись зеленуватим відблиском. Дружки по черзі розчесали його гребінцем і почали вплітати квіти та різнокольорові стьожки. Убрана в нову плахту, вишиту сорочку, червоне намисто, дукачі, весільний вінок із різнокольоровими стрічками, що сягали аж хромових чобіток, Соломія сяяла чарівною вродою. У цьому весільному вбранні повели її дружки селом запрошувати односельців на весілля. По вулицях Турбаїв залунали їхні дзвінки голоси:

*Тихо, друженьки, ідіте,
Пилом не пиліте,
А щоб наша пава
Пилом не припала,
А щоб наша слава
По всім світі стала.*

І хто не йде, не їде по селу – усі зупинялися біля молодої, вітали її й бажали добра та щастя на довгі роки. Задивлялися на вродливу наречену й малі, і старі, примовляючи:

– Оце красуня!

– Бач, такий тихесенький отой удовиченко Тарас, а таку дівку собі відхопив, що й самому гетьману була б до пари!

– На віку, як на довгій ниві! Може, і сирота Тарас колись гетьманську булаву буде тримати.

Так гомоніли між собою односельці, проводжаючи поглядом молоду з дружками, які продовжували наспівувати:

*Не сама я ходжу,
Сорок дружок воджу.
Сорок і чотири,
Та всі чорнобриві.*

Зі співами обійшли вони всі вулиці села, запрошуючи родичів, друзів і всіх мешканців Турбаїв на весілля. Коли Тарас із Соломією пішли вінчатися до церкви, їх супроводжувала величезна юрба. Парубки й дівчата, жінки й чоловіки, родичі й сусіди – усім хотілося бачити, як виходить заміж дочка отамана Цапка. Священик одержав добру плату за вінчання й тепер старанно кадив біля Тараса й Соломії, проганяючи від них нечисту силу. Закінчивши, він узяв із престолу обручки й надів їх нареченому та нареченій. У цю урочисту мить отець Петро Данилевський гучним голосом промовив:

– Вінчається раб Божий Тарас рабі Божій Соломії во ім'я Отця, і Сина, і Святого духа. Амінь.

Золота обручка на пальці правої руки Тараса й срібна на руці Соломії невидимим ланцюгом поєднали їх із цієї миті в єдине ціле. Старший боярин Петро Рогачка підійшов до молодих і тричі поміняв їхні обручки. Цей обмін символізував взаємну довіру, любов і вірність. Прочитавши молитву, панотець із кадилом у руках під мелодійні співи півчих веде Тараса із Соломією до вівтаря. Затамувавши подих, Соломія безшумно ступає поряд із Тара-

сом, відчуваючи, як тривожно б'ється серце в грудях. Перед аналоєм священик зупиняється, молодята підходять до нього, ставши на рушник. Рушник, що лежав зараз під ногами Тараса й Соломії, є символом єдності їхнього життєвого шляху, їхньої спільної долі, перетворивши обох на єдину плоть. Панотець дивиться пильно в очі Тарасу й запитує:

- Чи з власної волі береш собі за дружину Соломію?
- З власної, панотче.
- Чи не обіцяв ти ще кому-небудь одружитися?
- Ні, отче.

Те ж саме відповіла й Соломія. Прочитавши знову молитву, священик став благословляти молодих вінцем. Вінці над головами Тараса й Соломії тримали старший боярин Петро й старша дружка Оксана. Панотець урочисто проголошує:

– Вінчається раб Божий Тарас рабі Божій Соломії во ім'я Отця, і Сина, і Святого духа.

Від хвилювання Тарасу й Соломії перехопило дух. Урочистий голос священика, запах ладану, мелодійні співи півчих, краса церковного убранства, таємничі дії священика, мерехтіння свічок – усе це сповнювало їхні серця почуттям радості й тривоги. Мов уві сні чують вони слова:

– Господи Боже наш, славою й честю вінчай їх!

Саме в цю мить молодята відчули всім своїм єством, як зійшла на них божественна благодать і освятила їхній шлюбний союз на віки вічні. Їхні серця схвилювано б'ються в лад, а почуття радості й щастя туманить голови. Батюшка відкриває Євангеліє й урочисто читає:

– Жони, покоряйтеся своїм чоловікам, як Господу Богу, тому що чоловік є глава жінці, як Христос – глава Церкви. Як Церква покоряється Христу, так і жони своїм чоловікам у всьому. Чоловіки, любіть своїх жон, як і Христос возлюбив Церкву й постраждав за неї... Тому залишить муж батька свого й матір і приліпиться до жони своєї, і будуть двоє одна плоть... Так кожний із вас хай любить свою жінку як самого себе, а жінка хай боїться свого чоловіка... Мир вам і любов з вірою в Бога Отця й Господа Ісуса Христа. Амінь.

Ще священик не закінчив читати Святе Письмо, а в Соломії запаморочилася голова від почуття страху перед невідомим і таємничим заміжнім життям. Ось поряд з нею стоїть лагідний Тарасик, якого вона повинна тепер усе життя боятися й у всьому йому коритися, як Господу Богу. Боятися! Та їй уже зараз страшно так, що от-от заплаче. Тремтячою рукою вона бере з рук Тараса келих із червоним вином і пригублює його. Обряд пиття з однієї чаші ще з сивої давнини символізував єднання, мир, дружбу та довіру між людьми. Тож, пригубивши чашу з вином, Соломія трохи заспокоїлася. Глянувши крадькома на Тараса, вона ледь-ледь усміхнулася. А панотець уже зв'язував рушником їхні руки. Це означало, що дівчину віддають до рук нареченого в повне володіння. Тому й кажуть люди, що дружину віддають за чоловіка. Обряд вінчання підходив до кінця. Батюшка накриває кінцем своєї епитрахилі молодих, бере їх за руки й тричі обводить навколо аналою під мелодійний спів півчих. Це була дань поваги до ясного сонечка, яка про-

йшла через віки із сивої давнини до наших днів. Після хороводу навколо аналою отець Петро Данилевський читає останню молитву-заклинання, підводить молодих до аналою й проголошує:

– Віднині перед Господом Богом і людьми ви чоловік і дружина. Хай умножаються в щасті, любові й радості літа ваші на віки вічні! А тепер на знак вашої взаємної любові поцілуйтеся.

Такий приємний кінець вінчання зовсім заспокоїв Соломію й навіть сповнив її почуттям радості.

На шляху від церкви до самого дому молодих супроводжували дружки та бояри із дзвінкоголосим співом:

*Ой, спасибі тобі,
Моя ненько,
Що ти мене нарядила хорошенько!
Та на мене й попи глядять,
Та на мене й дяки глядять,
Та на мене задивляються,
У книжечках помиляються,
На півслові затинаються!*

Весільний поїзд зі співом, сміхом і музикою котиться вулицями Турбаїв до двору отамана Цапка. Галаслива ватага дітвори, мов зграя горобців, мчить слідом. Біля самого батьківського двору дружки співають:

*Шлюб брала,
Шлюб шлюбувала,
Тричі разом
Перед образом присягала.
Ой матінко моя,
Тепер я не твоя:
Тепер я того пана,
З ким до шлюбу стала.*

Біля двору й у дворі Цапка повнісінько людей. Усе село прийшло на весілля. Але молодих у двір не пускають. Парубки зав'язали ворота й дружно кричать:

– Давай, Тарасе, викуп за нашу Соломію!

– Без викупу не впустимо!

Бояри розплачуються з парубками горілкою та грішми, і тільки тоді ворота відчиняються молодим. На порозі хати їх ждуть батько й мати з хлібом, сіллю й іконою в руках, щоб благословити. Тарас із Соломією кланяються їм тричі в ноги. Сват Степан Левенець заводить молодят на покут під іконами. Для молодих намостили сніп пшениці й укрили його кожухом. Сніп символізує добро та благодать, а кожух – сімейне тепло. Слідом за молодими до столу йдуть бояри, дружки, світилки, свашки та родичі, співаючи:

*Сходила зоря проти місяця
Та рано-рано.
Сходила зоря проти місяця та ранесенько:
"Ти місяцю, ти мій братику!
Не сходи же ти поперед мене.
Та зійдемо обоє разом,
Осяємо небо і землю,
Звіра у полі,
Щуку-рибу в морі!"
Слався Тарас до Соломії:
"Ти, Соломіє, ти моя дружино!
Не сідай же ти перед мене,
Та сядемо обоє разом,
Звеселимо отця і неньку,
Отця-неньку, всю родиноньку!"*

Гості розсаджуються за столами. Почався весільний бенкет. Чого тільки не було на столах! Борщі зі свининою, курятиною й індичатиною парували, лоскочучи ніздрі смачним запахом, холодець, каша, галушки й локшини товпилися в каганах біля горщиків із сметаною, маслом, медом та макітр, у яких купалися в сметані вареники із сиром; сулії, кварта й пляшки переливалися під сонячним промінням різнобарвними настоянками, горілкою, квасом та медом.

Пригощаючись, гості не забували про молодого й молоду. Дружки співали:

*Де ти, калино, росла
Такая високая,
На листу широкая?
Ой, росла ж бо я, росла
В лузі при криниці,
При холодній водиці.
Там Соломія воду брала,
Цвіт-калину ламала,
До личенька рівняла:
"Чи буду я такая,
Як калинонька цяя?"*

– Така! Така, мов червона калина, наша Соломійка! – гукає коровайниця Явдоха Помазан.

– Гірко! – обіззався старший боярин Петро Рогачка.

– Гірко!!! – загули дружно гості.

Тарас із Соломією встають. Дружки співають:

*Ще ж наша тарілочка
Не цінована.
Ще ж наша Соломія
Не цілована.
Треба ж тую тарілочку оцінувати,
Треба ж нашу Соломію поцілувати!*

Тарас спішив пригорнути наречену й поцілувати, щоб цього не зробив старший боярин. Тоді з нього глузувало б усе село до самої старості. Петро Рогачка розвів руками й розсміявся:

– Надіявся я хоч раз поцілувати Соломію, так хіба ж тут устигнеш!
– Моторніші за тебе знайшлися! – глузливо мовила Оксана.
– Отож, хлопче, ще рано тобі женихатися, як не вмієш цілуватися! – гукнув дід Мойсенко до парубка, і всі розсміялися.

Жарти й сміх не стихали за столом ні на мить. З кожною новою чаркою ставало все веселіше. Між столами ходив щасливий Василь Цапко й усе підливав горілки козакам, жартував та сміявся.

– А пам'ятаєш, Василю, як я отого булькатого писарчука кілком огрів, а він як заверещить: "Ой дядечку, я більше не буду!" Верещить, окаянный, а сам під припічок лізе! – сміявся козак Тюлень, згадуючи день розправи над судом та панамі.

– Задали ми їм ляку тоді такого, що чути й зараз, як вони трясуть своїми коліньми в Говтві! – весело підтакнув Петро Бондар.

– Та що писарчуки! Я Базилевську як побачив під рядниною в куточку, то аж онімів! Патлі розпушені, очицями водить і гарчить, мов вовчия! Ну прямо тобі відьма! Я її кілком по спині, а вона по-собачому вие! Ну от хрест даю, відьма вона була! – обізвався з другого кінця столу Михайло Пархоменко.

– Еле, у той день Базилевські з вельможним панством наклали в штани так, що аж до цього часу тхне від їхнього двору, мов із кошари! – додав Семен Помазан, за столом усі весело зареготали.

– Ну годі, годі вам, бісові діти! – утираючи сльози, мовив отаман. – Що ви верзете, окаянні!

– Цур їм пек, отим панам! Давайте краще заспіваємо своєї, козацької! – погодився з отаманом Роман Кобзар.

Задзвеніли струни бандури, і козаки затягли пісню:

За світ встали козаченьки...

– Тю на вас, дурнів, затягли, мов дяки на крилосі! – гукнула Палажка Пархоменко до чоловіків. Давайте веселішої, жіночки!

На другому кінці столу жінки підхопили нову пісню:

Ой хмелю, мій хмелю, хмелю зелененький...

У хаті від співу дрижали шибки. Надворі заграли троїсті музики. Під закличні звуки бубона, сопілки й скрипки закружляла в танці молодь. Танцювали польку, третяка, а потім запальний гопак бурею пронісся по двору з гиканням та свистом. Танцювали всі так, що аж земля стугоніла та вгиналася під ногами! Дівчата в такт танцю приспівували:

*Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив – так і вмер!*

Дзвеніло піснями, вирувало буйними танцями, сипало дотепами та жартами весілля на повітрі отамана Цапка. І не було тому роздоллю ні кінця, ні краю! Усе село гуляло, співало, пило горілку, безтурботно веселилося до пізньої ночі, прославляючи батьків, нареченого й наречену. На другий день весілля тривало із світанку й не стихало до самого вечора. Та от настав час молодій збиратися до двору нареченого.

Свашки зняли із Соломії вінок і зібралися надіти на голову очіпок. Соломія, як і годиться, тричі скидає його, не бажаючи розлучатися з дівоцтвом. Та врешті-решт скоряється долі. Свашки взяли хустку, принесену з короваєм, і, розмахуючи нею над головою молодої, заспівали:

*Ми ж тебе, сестрице, покриваєм,
Щастям, здоров'ям наділяєм,
Щоб була здорова, як вода,
А багата, як земля.
Дай, Боже, дай!
Цілуватися, милуватися
Од молодості до старості
Дай, Боже, дай!*

Коли Соломія вийшла з Тарасом на повітря, батько взяв батіг, ударив ним злегка дочку, а потім передав батіг зятеві. Тарас тричі обходить навколо Соломії, легенько б'є її батоном і примовляє:

– Покидай батькові та матеріні норони й бери мої!

– Так, так, Тарасе, привчай жінку до покори з першого ж дня! – гукнув до зятя Василь Цапко.

Надворі вже спорядили кілька возів із посагом. На одному стояла велика скриня, розписана яскравими візерунками. На ній височіла гора подушок. На інших возах – гори добра, біля возів стояла прив'язана худоба: воли, коні, корови та кілька десятків овець. Відчинили ворота. Молоду й молодого почали обсипати зерном, горіхами, а шлях перед возами дружки полили водою, посипали квітами та зіллям. З піснями й музикою покидає Соломія рідну хату, двір, батька та матір, яка стоїть біля воза й плаче дрібними сльозами.

– Щасти вам, мої діточки! – говорить вона крізь сльози вслід молодим.

Весільний поїзд через усе село покотив із піснями до хутора Василя Довженка, де в затишному садочку примостилася хатина бабусі Горпини, котра вже давно з нетерпінням чекала біля воріт онука з молодою дружиною. Це був найщасливіший день у її житті. Довгождана мрія одружити улюбленого онука нарешті стала дійсністю. От уже Тарас із Соломією стоять біля неї зі схиленими головами, мов голуб'ята. Бабуся Горпина благословляє їх, сипле молодому за комір сорочки жито, щоб життя було багатим і щасливим, а Соломії накриває голову хусткою й веде до хати, примовляючи:

– Як не бачиш, доню, куди йдеш, щоб так ніколи не бачила ти лиха з Тарасом!

Весілля продовжилося у дворі бабусі Горпини. Увечері молодим приготували шлюбне ложе в коморі, намостивши різних трав, листя та квітів. Коли за Тарасом із Соломією зі скрипом зачинилися двері комори, гості заспівали:

Темного лугу калина,
Доброго роду дівчина:
Хоч вона по ночах ходила,
При собі красу носила.
Купували купці – не продала,
Просили хлопці – вона не дала.
Шовком ніженьки зв'язала,
Для свого Тарасика держала.

Щаслива бабуся Горпина шанує гостей за радісну звістку. І знову сміх, пісні й танці та музика лунають на подвір'ї молодого.

– Ви ж про молодят наших не забувайте! – гукнув старший боярин Петро Рогачка до дружок і світилок.

– Вони, бідненькі, там, напевно, уже втомилися, знеслилі і їстоньки хочуть! – додав боярин Григорій Золотаревський, і всі розсміялися.

– Зараз ми їх нагодуємо! – обізвалася молодиця Ганна, укладаючи в кошик пироги, смажену курку, яйця й глечики з медом та квасом.

Вона, не поспішаючи, пішла до комори. Услід їй лунали жарти та дотепи.

Так розпочався медовий місяць Тараса й Соломії на вільній від кріпосного рабства землі.

*Останній триумф
найяснішого князя Таврії*

*О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о лоту, зацькують?*

Т. Г. Шевченко

Після смерті австрійського імператора Йосифа II Росія втратила єдиного союзника в кривавій бійні за панування над всім хрещеним і нехрещеним світом. Найясніший князь Таврії в ці дні ходив похмурий, немов чорна грозова хмара. Обличчя його саме по собі мало від природи ніжні риси, але коли Потьомкін сидів за столом, схиливши голову на руку в полоні неприємних думок, тоді нижня частина його обличчя деформувалася й воно перетворювалося на гідку пику. Головна квартира фельдмаршала влітку розміщалася в Дубоссарах. Його ставка за пишністю нічим не поступалася ставці великого візира. Навколо неї був насаджений мальовничий сад в англійському стилі, а

Козаки

Частина II

відомий капельмейстер Сарті з двома оркестрами рогової музики кожного дня забавляли всевладного вельможу чарівною музикою. У Дубоссарах, Потьомкін зі своєю свитою облаштувався настільки добре, що здавалося, вони збиралися залишитися тут назавжди. Тривало безперервне свято: ставили різні п'єси, давали концерти. Старанний Сарті поклав на музику гімн на честь Потьомкіна "Тобі Бога хвалимо". До того гімну додавалася батарея з десяти гармат, щоб у супровід славословію лунав гарматний салют.

Але найяснішого князя ніщо не радувало. Занадто багато неприємностей звалилося в ці дні на буйну голову головнокомандувача. З виходом із війни Австрії становище російської армії значно погіршало. Тепер їй заборонялося переміщатися через Валахію. Потьомкіну доводилося маневрувати військами у вузькому коридорі турецького Причорномор'я. За цих складних обставин ясновельможний згадав про проект предводителя київського дворянства, який пропонував використати у війні з Туреччиною українських козаків. Відроджувати знищене на Україні козацтво Потьомкін не збирався, але про непокірну Запорізьку Січ, яка після розгрому її російськими військами в 1775 році перекочувала за Дунай до турків, фельдмаршал згадував не раз. На Дунаї грізною стіною стояли турецькі фортеці Тульча, Галац та Ізмаїл. Не прорвавши тієї оборонної лінії, нічого навіть мріяти про завоювання Балкан, Греції, Туреччини й усього Середземномор'я. А вже підростав онук Катерини II Костянтин, який, на думку пруссачки, неодмінно мав стати володарем усіх земель Оттоманської Порти. То була її заповітна мрія... Довелося Потьомкіну скористатися своїми неабиякими здібностями авантюриста, щоб переманити частину козаків на свій бік і створити з них Чорноморське козацьке військо. Воно складалося з Чорноморської флотилії та піхоти. Своєю хоробрістю й мужністю в боях із турками козаки дуже допомогли російським військам в оволодінні ворожими фортецями на Дунаї.

Після блискучої перемоги Севастопольської флотилії під командуванням адмірала Ушакова в морському бою біля Аджибея для російських військ склалися сприятливі умови для форсування Дунаю. Незабаром генерал-поручик Гудович захопив Кілію, а де Рибас підкорив Тульчу. Брат головнокомандувача Павло Потьомкін підійшов зі своїми військами до Ізмаїла, важливої фортеці в оборонній системі турків. Її підкорення відкривало російським військам шлях на Балкани. Тому на допомогу Павлу Потьомкіну поспішали генерал-майор Самойлов і рішучий та енергійний де Рибас із Чорноморською флотилією. Він заволодів у гирлі Дунаю навпроти Ізмаїла островом Чатал і почав там спішно встановлювати гармати. З прибуттям до Ізмаїла підрозділів генерал-поручика Гудовича загальна кількість російських військ сягнула тридцяти тисяч.

Перші успіхи вселяли росіянам надію на швидку перемогу над гарнізоном, який засів за неприступними стінами фортеці. Але минали дні за днями, а ворог не здався. Без важкої осадної артилерії, яка могла б розстроцити кам'яні мури Ізмаїла, підкорити фортецю було неможливо. Простоявши безуспішно до перших морозів, російські війська були змушені відійти на зимові квартали.

Але Потьомкіну, як ніколи до цього часу, необхідна була тріумфальна перемога, яка б не тільки закріпила за ним славу геніального полководця, а й ще раз довела Катерині II, що тільки Гришуня може реалізувати її зухвалі задуми. До недавнього часу доводити це не було потреби, та от поповзли чутки, що у вінченосної з'явився новий коханець. То був двадцятичотирирічний моторний і хвацький секунд-ротмістр кінної гвардії Платон Олександрович Зубов. Імператриця була в захваті від нього. Усього за кілька місяців після того, як її чіпке око запримітило вродливого й енергійного молодця, новоспечений фаворит із рядового солдафона блискавично перетворився на флігель-ад'ютанта імператриці, генерал-майора й кавалера орденів Святого Станіслава, Святого Олександра Невського, Святої Анни й Білого Орла. Зубов став першим вельможею імперії. Не щедрість нагород Катерини II своєму новому коханцеві дратувала Потьомкіна. Таких жеребців у неї було так багато, що він давно не звертав на них уваги. Він і сам не міг похвалитися стриманістю. Князя турбувало зовсім інше. Усі попередні фаворити за попадливо й шанобливо ставилися до нього, визнаючи в його особі найближчу до трону людину. А цей жовторотий Зубов за весь час свого фавору жодного разу не продемонстрував князю свою прихильність та повагу. Цей зухвалець задер кирпу й навіть знати не хотів про найяснішого князя Таврії. Нові чутки про Платона Зубова все більше переконували Потьомкіна, що в особі двадцятичотирирічного молодика він має небезпечного суперника, непримиренного ворога. Думки про нього каменем лягли на серце князя, огорнули його чорною хмарою печалі. Почуття приниження зародилося в душі всевладного господаря Причорноморських земель і давало про себе знати постійно. Тяжкі та журливі думи Потьомкіна не могли скрасити ні пишність покоїв, ні улесливість свити, ні гучні бенкети, ні гарем красунь... Звеселити князя могла тільки милість імператриці.

Доведений різними плітками про Зубова до відчаю, князь слізно писав Катерині:

"Матінко рідна! Про обставини, які додають Вам клопоту, не залишайте мене без відомо. Невже ви не знаєте міри моєї прихильності до Вас, яка вирізняє мене з-поміж інших? Як же важко чути мені з усіх боків погані новини й не знати: вірити їм чи ні? Хвилювання через таку невизначеність огорнули мене неслуханною слабкістю. Без сну, не їм, не п'ю, став гіршим за дитину..."

Думки про те, що вплив Зубова на Катерину II зростає дуже швидко й ставить під загрозу становище самого Потьомкіна, який протягом п'ятнадцяти років не мав суперників у довірі імператриці, у впливі на державні справи й думки вельмож щодо його сили біля престолу, вразили князя до глибини душі. Необхідно було вживати найрішучіших заходів, аби зберегти свій авторитет. А для цього треба продемонструвати такий доказ значущості своєї особи, який одним махом і наповал розчавив би зухвалого Зубова, – тріумфальну перемогу над ворогом. Узяття неприступної фортеці Ізмаїл могло стати найважливішим козирем у складній придворній грі за повернення й зміцнення свого становища... Доля баталії вирішувала насамперед долю са-

мого князя. Коли нерішучі й розсудливі воєначальники, порадившись, вирішили відступити від Ізмаїла, князь негайно послав наказ Суворову виїхати до неприступної фортеці й узяти її штурмом. Потьомкін добре знав його фанатизм і нестримну жагу слави та нагород. Тільки він міг у цей час виручити фельдмаршала. Суворов швидко примчав під стіни Ізмаїла й відразу ж зібрав військову раду. У ній узяли участь генерал-поручики Потьомкін і Самойлов, генерал-майори Кутузов, Тищев, Безбородько, де Рибас, Львов і бригадири Орлов та Платов. Суворов обвів їх поглядом і промовив:

– Уже двічі російські війська стояли під Ізмаїлом і відступали від нього. Тепер, утретє, нам нічого не залишається, як здолати ворожу фортецю або загинути під її стінами. Така воля фельдмаршала й матінки-імператриці.

Військова рада не могла перечити височайшій волі й одногосно прийняла рішення про штурм Ізмаїла.

Зі сходом сонця 10 грудня 1790 року шістьсот гармат із кораблів Чорноморської флотилії, з острова Читал і з батареї на флангах сухопутних військ ударили по ворогу. Обстрілювали фортецю до пізнього вечора.

Серед ночі здійнялася в небо сигнальна ракета, і війська зайняли вихідні позиції для атаки. На світанку в густому тумані й у повній тиші вони рушили до фортеці. Суворов сподівався під прикриттям темряви й туману несподіваним ударом оволодіти неприступними мурами. Але захисники дізналися про штурм і були до нього готові. Коли росіяни наблизилися на відстань пострілу, зі стін Ізмаїла пролунав залп. На голови атакуючих полетіли смертоносні кулі і ядра, полилася розтоплена смола, покотилися вогняні головешки... Крики, зойки, стогін поранених сповнили ранкове повітря. Та гнані силою наказу колони російських військ, переступаючи через убитих і поранених, невпинним потоком котилися назустріч смертоносному ворожому вогню. По зв'язаних драбинах один за одним воїни видиралися на мури. Із сухопутних військ першим на турецький бастион пробився гарнізон секунд-майора Нехлюдова. З протилежного боку наступали козаки Чорноморської флотилії на чолі з отаманом Гладким. Через кілька годин жорстокого бою російські війська зайняли всі зовнішні укріплення Ізмаїла. Турецький гарнізон спішно займав позиції на вулицях міста, готуючись до відчайдушної оборони. У цьому бою чудеса хоробрості проявили українські козаки, вони відтягли на себе значні сили ворога. Не один із них наклав головою на мурах...

Незважаючи на відчайдушний опір, доля фортеці вже визначилася. Вулиці Ізмаїла були всіяні тілами вбитих і поранених. Залишки розбитого гарнізону на чолі з комендантом Магметом Айдозле засіли в одній із кам'яних споруд і продовжували оборонятися. Кількома пострілами з гармат росіяни розтрощили ворота укріплення, і за кілька хвилин хоробрий комендант помер від шістнадцяти ран.

У кривавій бійні загинули двадцять шість тисяч турків, десять тисяч росіян і більша частина козаків Чорноморського війська. У російській армії із 650 офіцерів залишилися живими лише 250. Це була грандіозна битва. Підкорення росіянами Ізмаїла приголомшило не тільки Туреччину, а й усю Єв-

ропу. З тріумфальною перемогою, яка була так потрібна найяснішому князю Таврії, він міг сміливо повертатися до царського двору.

Генерал-аншеф Суворов на цей раз так добре прислужився Потьомкіну, що він забув про всі свої образи на цього непокірного генерала й покликав його до себе в ставку. Князь зі щасливою усмішкою зустрів переможця. Він тепло обняв Суворова й кілька разів поцілував. Поклавши руку на плече маленького й худорлявого генерала, Потьомкін радісно запитав:

– Чим вас нагородити, шановний Олександрє Васильовичу?

Суворов поглянув на величну постать фельдмаршала й зухвало випалив:

– Мене, крім Бога й усемилостивої імператриці, ніхто не зможе нагородити!

З обличчя Потьомкіна сповзла усмішка. Радість мов рукою зняло. Очі налили люттю, тіло напружилося. Він ладен був накинутися на цього кульгавого й миршавого генерала, який корчив із себе Александра Македонського. Та князь стримав гнів. Мовчки розвернувшись, швидко попрямував до покоїв. Там вислухав рапорт Суворова про штурм Ізмаїла й сухо розпрощався з ним. Неприязнь до генерала розгорілася з іще більшою силою.

– Ну постривай, гнидо, я тебе нагороджу! – процідив він кризь зуби вслід Суворову.

Після взяття Ізмаїла до найяснішого князя Таврії знову повернулася упевненість у власних силах. Тепер його не лякало навіть швидке зростання впливу Зубова на імператрицю.

– Якщо Катерина надасть перевагу отому жовторотому, а не нам, то доведеться їй роги скручувати! – мовив князь брату Павлу, коли вони залишилися вдвох.

– У наших руках армія, – посміхаючись, погодився Павло Потьомкін.

– У крайньому разі з усіх завойованих земель Причорномор'я й України ми створимо нову державу. Наша династія царюватиме в цих краях не гірше за російських імператорів. Благодатні землі заселимо служивим людом та хлопами, а по Чорному морю відкриємо торгівлю з іноземними купцями. Золото полетіть рікою в наші засіки...

– Імператор Потьомкін! Це звучить набагато краще, ніж князь Потьомкін! – вигукнув задоволений брат Павло.

– А хіба гетьман Потьомкін звучить не так урочисто? Я від тієї вінценосної шльондри такого титулу вже домігся нещодавно. Це дає можливість боротися за незалежність моїх володінь від престолу, який може загарбати у свої руки жовторотий Зубов.

– Непогано було б відхопити нам усю Україну, Таврію, Валахію й Балкани. Така держава стала б найбагатшою й наймогутнішою.

– Гетьман України, Таврії й Причорномор'я – це звучить, як імператор усія Русі. Ну, з Богом, їдьмо до пруссачки зуби рахувати.

Найясніший князь Таврії дав усі необхідні розпорядження щодо армії й флоту, передав командування князю Рєпніну й почав збиратися до Петербурга. Не забув він перед від'їздом до столиці й про турбаївців, давши генералу Каховському щодо них повеління:

Князь

Машинна П

"Турбайвським жителям, які були у володінні поміщиків Базилевських, а тепер мною куплені, приписую вашому превосходительству оголосити, щоб вони всі, у тому числі й названі козаками, із їхніми жінками, дітьми й господарством, приготувалися до наступної весни для переселення на землі, які їм з усією користю від мене будуть надані в Задніпровських поселеннях. Крім землі, уся іншу свою власність вони можуть, безперечно, узяти із собою.

Князь Потьомкін-Тавричеський.
8 січня 1791 року. Ясси."

Думка про створення незалежної від Росії держави на півдні Російської імперії не полишала Потьомкіна навіть у ці різдвяні дні. Тому й турбувався він про переселення селян на свої Задніпровські землі. Зібравши всю свиту, князь Потьомкін у супроводі генералів виїхав із Ясс до Петербурга з пишністю монарха.

У другій половині лютого він прибув до столиці. Тут Потьомкіна зустріли з великими почестями. Він зупинився в Ермітажі. Катерина прислала йому фельдмаршальський мундир, прикрашений алмазами та іншим коштовним камінням, ціною 200 000 карбованців. До дорогоцінного мундира додавалася копія указу імператриці, у якому говорилося: "Воздавши справедливість заслугам кожного, захотіли ми проявити її головному предводителю сухопутних і морських сил наших, проти неприятеля ім'ям християнським діючих, генерал-фельдмаршалу князю Г. О. Потьомкіну-Тавричеському, невсипущими розпорядженнями й керівництвом якого виконані всі справи вищенаведені. Повеліваємо внаслідок того Сенату нашому засвідчити відмінні й державі корисні подвиги його новою похвальною грамотою й до того, на вічну пам'ять про заслуги його, збудувати йому на кошти казни нашої будинок з усією належною до нього обстановкою й перед ним спорудити монумент із зображенням перемог та завоювань, під керівництвом князя отриманих..."

Як і раніше, у ці дні Потьомкін продовжував користуватися прихильністю й безмірною довірою імператриці, яка після приїзду князя майже щодня зустрічалася з ним і ніяких справ без його поради не вирішувала. Вельможі, як і раніше, плазували перед князем. Та тонких нюх Потьомкіна на кожному кроці підказував йому, що колишнього впливу й сили він уже не має. Зубов повністю заволодів думками й почуттями імператриці. Потьомкін старався вплинути на Катерину, але ніяка сила вже не могла повернути минуле. Тоді в голові князя почали зароджуватися грізні плани помсти. Він вирішив дати в столиці прощальний бенкет, такий, щоб прогримів на всю імперію й залишився в пам'яті очевидців на довгі роки, а потім повернутися до своїх військ і проголосити себе імператором Таврії. Бенкет князь призначив у чудовому Таврійському палаці, збудованому за наказом Катерини II невдовзі після підкорення Криму.

У ньому була велика зала, яка могла вмістити весь царський двір. Імператриця в перші дні своїх любовощів із Гришунєю подарувала йому цю чудову споруду, але потім відкупила назад. Тепер вона знову подарувала Таврійський палац князю, і він негайно почав готуватися до наміченого бенкету. За його наказом розчистили прилеглу територію від усіляких забудов. Там з'явилися чудернацькі клумби, доріжки, майданчик для карет. Мальовнича площа перед

палацом розкинулася аж до самої Неви. Під наглядом Потьомкіна сотні художників і майстрів кілька тижнів працювали в приміщенні, щоб перетворити його на казковий світ краси й гармонії. Для освітлення під час свята князь закупив увесь віск у столиці й навіть послав кілька валок до Москви. Лише віск обійшовся йому в 70 тисяч карбованців, а всі витрати на бенкет перевищували п'ятсот тисяч золотом. Такі витрати не кожний монарх міг собі дозволити. Це тринькав багатством уже не князь Російської імперії, а гетьман нової держави Таврії, що мали відчутти не тільки вельможі, а й сама імператриця.

Катерина II теж активно готувалася до бенкету на честь тріумфальних перемог над Оттоманською Портою. Із цієї нагоди вона трудилася над історичною оперою про героїчні подвиги князів Київської Русі Рюрика й Олега. Щоправда, рими ніяк не давалися, і секретарю Храповицькому доводилося пітніти день і ніч, складаючи арії майбутньої опери. Нарешті все було готове, і знатні дами та кавалери почали розучувати свої ролі.

І от настав довгоочікуваний день 9 травня, на який призначений святковий бенкет. На площі перед палацом для простого люду були розставлені розмальовані гойдалки, столи з їжею, бочки з квасом і ятки з різним крамом. Тому задовго до початку свята почав збиратися люд з околиць столиці. Дошило, і всі промокли до кісток, дожидаючись появи карети з імператрицею.

Нарешті хтось закричав:

– Цариця! Государиня їде! Ура!!!

Натовп тільки й чекав сигналу, щоб накинутися на їжу й напої. Поліцейські, які стояли на сторожі, намагалися підтримувати порядок, але їх відтіснили геть. Карета з імператрицею під'їхала до палацу. Катерину II вже чекав найясніший князь Таврії. Рожевий кафтан на ньому мерехтів різнобарвними відблисками коштовного каміння. Шапку князя, оздоблену коштовностями, було важко тримати на голові, і ад'ютант Боур урочисто носив її на руках за своїм повелителем, мов за татарським ханом. Таке екзотичне вбрання князя Таврії розвеселило імператрицю.

– Рада вас бачити, мусульманський повелителю, – мовила вона, подаючи Потьомкіну руку.

Князь багатозначно усміхнувся й повів її до палацу. Ступивши до зали, Катерина зупинилася, заворожена побаченням. Ложа імператриці й царської родини була вистелена дорогоцінними перськими килимами. Стояли вази з білосніжного каррарського мармуру. Над вазами висіли люстри із чорного кришталю. Два ряди білосніжних колон прикрашали дивовижні орнаменти, а високо вгорі, під самим склепінням, невидимі куранти вигравали ніжну мелодію. На підвищенні в правому кінці галереї біля сцени стояв хор і оркестр рогової музики з трьохсот музикантів. Три тисячі сановних гостей у барвистих пишних нарядах народів світу вітали вінценосну правительку безмежної Російської імперії. З хвилюванням Катерина II попрямувала до свого місця, і в цей час їй назустріч вийшли молоді пари з найбагатших дворянських родин у вбраннях рожевого й небесно-блакитного кольорів, що сяяло діамантами. Під звуки ніжної музики вони продемонстрували танець, створений балетмейстером Ле Піка. Потім залунав урочистий спів багатоголосого хору:

*Гром победы, раздавайся!
Веселися, храбрый Росс!
Звучной славой украшайся:
Магомета ты потряс.
Славься сим, Екатерина,
Славься, нежная к нам мать!*

Російські вельможі разом з імператрицею в захваті слухали вірш Державіна, покладений на музику композитором Козловським. Цей тріумфальний гімн імперії, яка підкорила десятки народів і земель, сповнював присутніх почуттям гордості й зверхності над іншими народами світу. Усі погляди були спрямовані на імператрицю, яка в цю урочисту мить сяjala щасливою усмішкою. Після вистави, у кінці якої представники всіх народів світу прийшли на поклін до російської цариці, Катерина II в супроводі Потьомкіна вийшла прогулятися парком. Там після дощу світило весняне сонечко. На листі дерев, кущів, траві й квітах кришталевими зайчиками переливалися крапельки роси. Серед зелені лунали співи солов'їв, а курильниці розносили навкруги чудові аромати. Потьомкін із задоволенням сприймав радісні вигуки імператриці, яку надзвичайно вразили витвори фантазії князя. Він підвів її до невеличкого храму. Усередині височіла скульптура Катерини II з білосніжного мармуру в образі богині мудрості. Це збентежило чуйну до слави імператрицю, і вона з вдячністю всміхнулася Потьомкіну.

Після прогулянки почався бенкет. Десять головних кухарів невтомно працювали, готуючи делікатеси. Увесь посуд був зі срібла та золота, дорогоцінного саксонського фарфору. Чого тут тільки не було!

З приволзьких степів і України, з Кавказу й Криму, з Придністров'я й Польщі везли сюди підкорені народи дари своєї землі. Особисто для імператриці приготували її улюблену страву із засмаженої на качачому жирі картоплі з м'ясом дров, куріпок та іншої дичини. Апетит вельможного панства підтримувало вино, витримане десятки років у підвалах Франції, Італії та Криму. Усюди лунав веселий сміх, сипалися дотепи, дзвенів багатоголосий спів хору, грав оркестр. Аристократія бенкетувала до пізньої ночі. Опівночі Катерина II зібралася від'їжджати. Коли вона виходила із зали, почувся ніжний спів:

*Тут царство насолоди,
Розлив твоїх щедрот,
Щастя і свободи
Знайшов я притулок!
Твоїм цим даром щирим
Живу в блаженстві я,
У розкоші щасливий
І в славі генія.*

Потьомкін ішов поряд і крадькома поглядав на імператрицею. Слова й музика, які зараз лунали в залі, були замовлені князем для неї. У них він висловлював свої почуття до вінченосної подруги, намагаючись таким чином повернути її прихильність. Катерина II біля виходу зупинилася. Залом неслася журлива мелодія:

*Та тільки все примафа,
Якщо тебе нема,
Мов грізна чорна хмафа,
Журба мене вкрива.*

Від такого вияву почуттів у присутності всієї столичної знаті імператриця розгубилася, ніяково поглянула на князя й тихо мовила:

– Григорію Олександровичу, ви мене ошасливили, як у незабутні дні нашої молодості. Один Бог знає, як я вас любила... і нині ви для мене найдорожча людина.

Ці слова розчарували князя. Він так невтомно старався кілька місяців, готуючи сьогоднішній бенкет, а в нагороду одержав тільки співчуття. Потьомкін упав перед Катериною на коліна й заплакав. У присутності всього царського двору ридав велетень, який відчув свою слабкість і неминуче наближення старості. Імператриця не чекала такого від князя, зблідла й нахилилася, щоб підвести його. У яскравому світлі люстр в образі одноокого велетня, ненаситного коханця й безпробудного п'яниці, найвинахідливішого комбінатора й кулінара, небаченого здорованя й чудернацького актора імператриця раптом побачила ознаки старості й слабкості. Вона відчула, що й сама тлінна. Сльози мимоволі бризнули з очей, і Катерина поспішила до карети. Уперше за двадцять вісім років царювання вона не змогла приховати своїх почуттів. Залом прокотився невиразний гул сп'янілого панства. Гості із цікавістю спостерігали, як засмучений найясніший князь Таврії поволі повернувся на своє місце.

– Віджив свій вік Григорій Другий, – прошепотів граф Безбородько до князя Воронцова, і обидва вельможі багатозначно посміхнулися.

Бенкет тривав до самого ранку. Потьомкін після від'їзду імператриці пив оковиту чарку за чаркою, щоб загасити нуртуюче почуття горя. Після бенкету він більше не повернувся до Ермітажу, залишившись у палаці. Там князь болісно переживав успіхи молодого Зубова, який повністю заволодів прихильністю імператриці. Безсилий велетень топив свою лють у горілці. У хмільному чаду він марив про відторгнення Причорноморських земель від Росії, про створення нової держави, про титул імператора Таврії. Усі надії він покладав на армію. Їй відводилася головна роль у новій комбінації великого авантюриста. Але армія підвела. Після зимового перепочинку російські легіони кинулися в бій за нові землі біля берегів Чорного моря. Ці баталії принесли низку блискучих перемог над ворогом. Війська князя Голіцина взяли Мачин, Кутузов розбив турків біля Бабадачі, після кровопролитного штурму війська Гудовича оволоділи міцною й важливою турецькою фортецею Анапою, а 28 червня князь Рєпнін із головними силами здобув тріумфальну перемогу над великим візирем неподалік від Мачина. Ці перемоги росіян змусили турків почати переговори про мир. Князь Рєпнін, якому Потьомкін доручив тимчасове командування арміями, не чекаючи прибуття в ставку найяснішого князя Таврії, сам почав обговорювати умови миру. Такого зухвальства від Рєпніна той не очікував. Князь відчув, що його вплив катастрофічно падає не тільки при дворі, а й в армії, на яку покладав великі надії.

Друмафа

Зв'язан Крайченко

Потьомкін змушений був поспішно виїхати в діючу армію. Князь Репнін тим часом уже підписав попередні умови миру з турками в Галаці, і це ще більше розлютило Потьомкіна. Він суворо дорікнув Репніну, який почав виходити з покори. Тріумфальні успіхи молодого Зубова при дворі імператриці, втрата колишнього впливу й авторитету в армії – усе це зовсім доконало найяснішого.

Він став замкнутим, неуважним, забобонним. На третій день після приїзду в Галац помер його улюблений генерал принц Карл Вюртемберзький, рідний брат великої княгині Марії Федорівни. Віддавши останню данину небіжчику, Потьомкін вийшов із церкви сумний, змучений духотою, і через неуважність сів не у свою карету, а в катафалк, приготовлений для покійника, що викликало здивування в присутніх. Прийшовши до тям, князь розгублено оглянувся навкруги, на його обличчі з'явився переляк, і він спішно зійшов на землю. Цей випадок завдав йому непоправної душевної травми. Забобонний князь відчув у ньому Божий знак. Жахлива думка про смерть не покидала Потьомкіна. Увечері він відчув слабкість у всьому тілі. Його лихоманило, а в грудях пекло пеком. Він поспішив у свою ставку до Ясс, де перебували досвідчені лікарі: генерал-штаб-доктор армії Тіман, доктор хірургії Массот і штаб-лікар Санковський. Вони почали лікування, але хвороба не піддавалася. Вона то затихала, то поверталася з новою силою. Князь бився в гарячці, благав усіх святих допомогти, але день за днем хвороба посилювалася. Відчувши наближення смерті, він наказав не пускати більше до нього лікарів і побажав долучитися до святого таїнства сповіді. Потьомкін послав до Полтави за своїм духівником архієпископом Амвросієм, який невдовзі з'явився до князя разом із митрополитом Іоною.

– Що це ти розкис, сину мій? – бадьоро мовив Амвросій, підступаючи до ліжка хворого.

– Помираю, отче, – слабким голосом відповів Потьомкін.

– Що за дурниці ти вигадав? Я більше за тебе підтоптався, а бачиш, ще Бог тримає на землі. Мине твоя хвороба, і знову повернуться сили, сину мій, знову Божа іскра загориться в душі твоїй.

– Ні, отче, я вже більше не піднімуся. Чує душа моя, що смерть прийшла. Ти, духівник мій, бачиш, що я нікому не робив і не бажав зла. Усе життя я хотів тільки добра... – Потьомкін почав сповідатися...

Амвросій та Іона, затамувавши сльзу, почали виконувати обряд очищення душі князя від гріхів. Після сповіді той повеселів і став спокійнішим. У день своїх іменин, 30 вересня, Потьомкін був ошчасливлений ніжним листом від імператриці. Крім листа, Катерина II прислала князю в подарунок шубу й шлафрок. Для помираючого Потьомкіна це було цілющим бальзамом. На гучному бенкеті він разом з усіма пив і веселився. Але після триденних гульбищ німець знову звалила його в ліжку. У ніч із 2 на 3 жовтня в нього стався страшний напад, який привів у відчай усіх медиків. Князь нікого не впізнавав, його руки й ноги були холодні, пульс слабкий. Коли Потьомкін прийшов до тям, то відчув нестерпний жар у грудях і в усьому тілі.

– Пече! Горить! Господи... Води... – простогнав хворий ледь чутно. Принесли води. Потьомкін випив її одним махом і знову застогнав.

– Вогонь... Гасіть вогонь... Пече! Ой, пече! Води!

Звертаючись до Попова, князь прошепотів:

– Прикоти, голубчику, бочку холодної води сюди. Помираю...

Попов мотнувся й швидко знайшов бочку з крижаною водою. Князь почав обливатися, але жар не спадав. Виливши на себе всю воду й не загасивши вогню, який палив тіло, князь наказав негайно виїжджати до Миколаєва.

– Треба повітря поміняти. Якщо й помру в Миколаєві, то на своїй землі, а не в бусурманів, – говорив він графині Браницькій, яка не відходила від князя.

На світанку Потьомкіна поклали до великої карети. На прощання він продиктував останнього свого листа до імператриці: "Матінко все милостивіша государине! Немає більше сил моїх зносити муки. Одне спасіння залишилося – виїхати із цього міста. Я велів везти себе до Миколаєва. Не знаю, що буде зі мною. Найвірніший і найвдячніший підданий..." По цих словах Потьомкін розплакався й замовк. Управитель канцелярії Попов сам дописав те, чого не міг сказати князь, і відправив листа з першим кур'єром до столиці.

Тим часом величезний поїзд князя Потьомкіна, який складався з кількох десятків екіпажів, вирушив із Ясс. Разом із ним їхали графиня Браницька, генерал-поручик князь Голіцин, генерал-майор Львов, бригадир Фалеев, управитель канцелярії головнокомандувача Попов і ад'ютант Боур, а також лікарі Тіман, Массот і Санковський. Там же перебували духівник князя архієпископ Амвросій і митрополит Іона. За каретами вельможного панства їхали кілька екіпажів з прислугою та майном.

По обидва боки карети, у якій лежав помираючий князь Таврії й гетьман Новоросії, гарцювали два десятки українських козаків на чолі з отаманом Гавриленком. Їм гетьман Потьомкін довірив охороняти поїзд до самого Миколаєва. Карета князя їхала дуже повільно. За цілий день екіпажі подолали тільки три десятки верст і зупинилися на ніч у селі Пунчешти. Там князь вже чекав командир Таврійського гренадерного полку полковник Кноррінг. Він та його офіцери стояли в парадних мундирах на ганку біля будинку, у якому був намічений нічліг. Полковник приготувався до урочистої зустрічі головнокомандувача й завмер разом з офіцерами біля карети Потьомкіна. Але одноокий велетень з неї не вийшов. Чувся тільки відчайдушний крик:

– Пече! Жарко! Душно! Води!..

Замість енергійного здорованя з карети винесли спітнілого й змарнілого чоловіка, який не вгаваючи волав: "Пече! Жарко!.."

Князя поклали в ліжку й обклали холодними компресами. Він простонав до десятої години вечора, потім вибився із сил і нарешті заснув. Присутні полеглишено зітхнули й пішли до столу, який полковник Кноррінг приготував для урочистої зустрічі князя. Присутні сиділи похмурі. Відразу після вечері всі вляглися спати. Раптом серед ночі князь наказав їхати далі. Одягаючись на ходу, супутники князя поспішили до карет. Їхали поволі. Стан Потьомкіна дедалі гіршав. Від'їхавши десять верст від села, карета князя раптом зупинилася. До неї підбігли кілька генералів. Вони побачили Потьомкіна, який тремтячими руками тримав ікону Спасителя й, обливаючись слізьми, цілував її, вигукуючи:

– Боже мій! Боже мій!
Підвівши своє єдине око, князь якимсь дивним голосом промовив:
– Я вас уже нікого не бачу... Я помираю... Допоможіть вийти з карети, любі, хочу померти в полі...

Присутні стояли нерухомо, спантеличені виглядом Потьомкіна і його загробним голосом. Не дочекавшись допомоги, князь сам залишив карету. Спотикаючись, пройшов кілька кроків і впав на землю. Свита отямилася й кинулася до нього. Потьомкіну підмостили кожух і піднесли вина. Лікар змочив йому лоб. Князь затих, мовчки дивлячись у безхмарне зоряне небо. У цю мить думками він був уже там, у зоряних висотах, біля самого Господа Бога. Через півгодини почалася агонія. Графиня Браницька з плачем упала на князя, охопила його голову руками й почала дмухати в обличчя. Навколо помираючого здійнялося голосіння. Відходила людина, яка кожного зігрівала ореолом своєї слави й забезпечувала довгі роки вільготного безтурботного життя, а силою своєї безмежної влади наділяла їх чинами, посадами, багатством та землями. Смерть найяснішого князя Таврії, гетьмана Новоросії ставила їх у скрутне становище, п'ятою закривала майбутнє. Гіркими словами обливалися приголублені Потьомкіним генерали, вельможі й дами, заносячи вже задубіле тіло князя до карети. Сумна жалобна процесія поволі повернула назад до Ясс, а в столицю до Катерини II із сумною звісткою помчав Попов. Коли він, змучений шаленою їздою, з'явився біля Ермітажу, придворна знать веселилася на балу.

Швидкою ходою Попов пройшов до імператриці, яка в цей час сиділа за гральним столом із Зубовим, і впав на коліна. Його руки тремтіли, по обличчю текли сльози. Імператриця стрімко підвелася:

- Що трапилося?
- Матінко, найясніший князь Таврії почив у Бозі...

Катерина II зойкнула, захиталася й упала в крісло. Платон Зубов разом із канцлером Безбородьком провели сплотнілу імператрицю до її покоїв. Веселощі відразу припинилися. Придворна знать була настільки приголомшена повідомленням про смерть Потьомкіна, що всі застигли нерухомо в тих позах, у яких їх застала трагічна звістка. Тим часом Катерина слабким голосом наказала Безбородьку:

– Відправляйтеся негайно, Олександрє Андрійовичу, до князя. Яке горе... – простогнала вона й знепритомніла.

Платон Зубов кинувся до Перекусихіної за водою, тремтячими руками змочив чоло своєї вінченосної подруги, і вона опритомніла.

- Вийдіть усі, – попросила Катерина II.
- Голубонько, накажи лейб-лікарю пустити мені кров. Голова щось паморочиться, болить... – звернулася вона до фрейліни Перекусихіної.

Поки лейб-лікар ворожив над імператрицею, вельможна знать гадала про переміни, які настануть у дворі після смерті Потьомкіна.

За Безбородьком до Ясс помчали Михайло Потьомкін і генерал-провіант-майстер Бок, щоб негайно провести ревізію в ставці головнокомандувача. Сенат спішно вимагав від Бранєєва звіт про витрати на Чорноморський

флот. У Катеринославське намісницьке управління полетів указ Сенату про штраф у 220 тисяч карбованців за спекуляції із сіллю в Полтаві. У Катеринославській, Харківській, Новоросійській губерніях панувала анархія: помер господар, повновладний правитель цих земель. Тимчасове командування армією доручили генерал-майору Каховському. Він обрав своїми радниками генералів Самойлова й де Рибаса, що викликало невдоволення у тих, хто сподівалися після смерті Потьомкіна пробратися до вершин влади. Нові клопоти настільки захопили Каховського, що він зовсім забув про турбаївських козаків. Про їхнє переселення на Задніпровські землі в ці дні не могло бути й мови. Генералу доводилося самому боротися за місце під сонцем, вступати в неприємні суперечки з ревізійною комісією, яка час від часу викривала величезні розтрата Потьомкіна і його свити на гульбища, присвоєння ними з державної казни грошей, зловживання владою, різні спекуляції та інші ганебні справи.

– Коли князь був живий, то всі були сліпі й глухі до тих справ, які зараз називають злочинами. А що тепер з мертвого візьмеш? – бурчав невдоволено Каховський, спостерігаючи за діями ревізорів. Йому залишалося тільки зітхати та мовчки вислуховувати настанови вельмож із столиці, щоб не викликати їхнього гніву. Чого доброго, під гарячу руку і його можуть запроторити на старість у якусь Тьмутаракань.

Свято вроджало

*І сонце гляне – рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!*

Т. Г. Шевченко

Над Турбаями в прозорій блакиті неба весело світить сонечко. Своім золотим промінням воно осяяло село, луки й лани, на яких від світанку до пізнього вечора невтомно дзвенять коси по пружних стеблах гречки та пшениці. Жнива в розпалі. В обідню пору нестерпна спека жене жниварів у тінь під копи та вози. Там можна пообідати й відпочити. Та от сонечко золотою тарілочкою покотилося кришталевим небосхилом на захід. Ледь-ледь зашелестів у долині біля річки очерет, колихнулися віти верб над водою, і понеслася освіжаюча хвиля прохолоди по долині аж до самих ланів. Там уже знову лунають голоси косарів, дівочий сміх і пісні, чути скрип возів та гарб, наповнених снопами. Високо в небі заливається дзвінкоголовою піснею жайворонка. Важка й водночас радісна пора жнив підходила до кінця. Усе менше й менше залишається нескошених стебел нового урожаю. Поля опустіли, настобурчилися колючою стернею. А в селі скрізь чути гупання ціпів на токах. Там, поставивши навколо току снопи, щоб висихали на сонці, молотильники старанно вибивали зерно з колосків. Голі спини, чорні від засмаги, виблиску-

вали на сонці. Раз у раз над головами здіймалися ціпи. Іноді від сильного удару який-небудь ціп тріскався. Тоді батько невдоволено гримав на сина:

– Оце тобі помічник! Застав дурня Богу молитися, то він і лоб розіб'є. Дивись, лобуряко, як я б'ю!

Батько розмахується ціпом і з силою опускає його на снопи. Ціп пристає всією своєю довжиною до току й відразу відскакує. Батько миттю підхоплює його, смикнувши вгору рукою, і ціп знову злітає над головою. Іноді під час такого показового уроку в самого вчителя ціп раптом злітає з рипиці або розбивається об тік. Тоді всі присутні заливалися сміхом.

– Так і я умію, – почухавши потилицю, весело говорить син і знову береться за роботу.

Потонувши по коліна в перемолоченій золотавій соломі, невтомні трударі продовжують роботу. Поряд з молотильниками жінки згрібають граблями перебиті вщент стебла соломи в копиці, а віцілілі в'яжуть в околотини, щоб після жнив ними покрити клуню, комору чи хату. Вимолочене зерно згрібається в купи, сушиться проти сонця, а потім віється на легенькому вітерці. З жіночих рук чиста цівка зерна падає на рядно, а полова відлітає за вітром і осідає поряд на спориші. На полі й у садибах кипить робота. У ці дні турбот на селі вистачало всім. Працювали турбаївці з ранку до вечора цілісінький день не покладаючи рук, бо добре знали, що кожний день жнив увесь рік годує хлібороба. Разом із турбаївцями цього року на селі працювали багато нових людей, які знайшли тут собі притулок. То були втікачі від лютої панщини. Вони линули до Турбаїв з усієї Миргородщини й навіть Полтавщини. Турбаївська громада кожного наділяла землею, якою колись володіли пани Базилевські, слава про Турбаї росла й поширювалася все далі по сплюндрованій ворогами Україні. Сюди шукали шлях кріпаки і з Решетилівки, з яких знущався управитель канцелярії князя Потьомкіна ненажерливий Попов, і з Диканьки, де лютував кат українського народу й підлий запроданець Кочубей, і з Опішні, де в сльозах та горі мучився люд від тиранії його власника Суворова. Тікав український люд від остогидлого кріпосного рабства на клаптик вільної землі в Турбаях, який несподівано перетворився на нову Запорізьку Січ на берегах Хоролу. Нова вольниця зростала з кожним днем.

У шаленій люті скрипіли зубами поміщики, згадуючи про Турбаї, але пхати туди свого носа боялися. Панство чекало, що от-от з'являться царські війська й знищать нове пристановище оживаючого козацтва. Та військам і вельможам Росії було не до козаків. Вони грабували нові землі та плели тонкі інтриги навколо фаворита імператриці. Отож і продовжували безтурботно господарювати на своїй землі турбаївці. Отаман Цапко з виборними вправно керував селом. У кожному дворі тепер мали хліб і до хліба. Ніхто з односельців не був ображений, ніхто не проливав гірких сліз у нестатках та горі, як за панів Базилевських. Щастя прийшло в кожну хату. Тепер чарівна краса рідного краю злилася з красою людського життя, перетворившись на омріяний людми рай. У новій вольниці ні на мить не стихали пісні. Щасливі люди співали, ідучи на роботу, виспівували на роботі, виводили чарівні мелодії, повертаючись стомлені з вільної праці додому. Нове життя оновило людські душі. Вес-

лі й привільні дні повернули козакам людську гідність, почуття гордості й незалежності, відродили потяг до жартів і втіх, до вільної праці на своїй землі для своєї родини. Кінець жнив турбаївці урочисто відсвяткували всім селом. Того дня косарі зв'язали останній сніп і завітчали його польовими квітами. Дівчата сплели вінок із пишних колосків. На полі залишили кілька стебел нескошеними. Їх пригнули до землі й перев'язали червоною стрічкою.

– Ось яка рясна "борода" нового урожаю! – вигукнув задоволено Семен Помазан, поклавши на долоню важкі колоски.

– Розступіться, панове браття, ми нашому урожаю на "бороду" покладемо хліб, сіль та воду, – обізвався отаман Цапко, несучи на рушнику пухку хлібину із цьогорічного борошна.

Бабуся Горпина поставила на "бороду" глечик джерельної води біля паляниці й перехрестилася:

– Слава тобі, Господи, що не залишив нас цього року без хліба.

– Слава! – гукнули козаки.

Чоловіки й жінки, дівчата й парубки взялися за руки й нумо кружляти у веселому танку навколо "бороди", прославляючи матінку-природу:

Оце тобі, "борода", хліб, сіль і вода!

Щоб на той рік щедрою була!

Щоб на той рік пишною була,

Урожаю нашого славна "борода"!

Кружляють на скошених ланах хороводи, лунають дзвінки пісні й веселий сміх, сповнюючи чисте прозоре повітря почуттям безмежної радості. Після святкового хороводу на честь добрих духів природи жнивварі приступили до вшанування своєї праці. Між собою вони вибрали найчепурнішу й найпрацьовитішу дівчину, убрали її в пшеничний вінок із різнобарвними стрічками, дали в руки останній сніп, прикрашений польовими квітами, і повели з піснями до села. Під селом, на луках, біля самої річки, жнивварів уже чекали накриті столи. Заграли троїсті музики, скликаючи односельців на свято. Задзвеніли чарки, кухлі з оковитою та різними настоянками. Отаман Цапко підняв свій келих і урочисто мовив до товариства кривого та сердешного:

– Панове козаки й уся чесна громадо! Уже не один рік минає, як панів у нас немає. Щоб того лиха повік більше нам не знати! Бо де нема святої волі, там ніколи нема добра! Будьмо так, братове, у щасті й далі жити!

– Будьмо, батьку! – хором обізвалася громада. Ничипір Тарасенко гучним баритоном заспівав застільної, яку відразу підхопила багатоголоса юрба:

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця милося,

Щоб наша доля нас не цуфалась,

Щоб краще в світі жилося!

Отаман Цапко поклав руку на плече Тарасенку й, схиливши голову до товариша, повторив із ним останні рядки пісні ще раз:

– Щоб краще в світі жилося! Що то значить пісня! Співаєш її в горі чи щасті, і завжди відчуваєш, що вона про тебе говорить, про кожного з нас...
– задумливо мовив отаман.

– Так, Василю, правду кажеш, – обіззався дід Мойсенко. – У пісні – душа нашого народу. І поки живий буде наш люд православний і козацтво вільготне гулятиме по Україні, та пісня не вмере, не загине. У ній слава дідів наших голосна та правдива, як Господа слово. Чи так кажу, панове браття? – звернувся козак до свого побратима Микити Підмазки.

Сивовусий козарлюга підморгнув:

– Так, Денисе, мовиш ти гарно. Як прислухатися, то ти ще справжній парубок.

– А що, хіба не так? Хіба вже висипався порох із порохівниці?

– Я не знаю, що залишилося в порохівниці, а тільки чогось за тобою слідом полова сиплеться... – глузливо відмовив дід Микита.

Усі присутні весело розсміялися.

– Полова?! – вигукнув дід Мойсенко. Він розправив плечі, поплював у долоні й вийшов у коло.

– Ану, музико, ушквар нашої! – гукнув старий козарлюга до музикантів. З першим звуком скрипки він пішов навприсядки по колу, молодцювато заломивши шапку. Однією рукою він придержував матню широченних, мов море, синіх шароварів, а другою розмахував над головою.

– Грай, грай! От закину зараз ноги аж за спину, щоб світ здивувався, який вдався! – гукає весело дід Мойсенко до музик, вправно вибиваючи гопака. Заграла сопілка, запально задзвенів бубон, додаючи снаги танцюристу. Від тієї бурхливої мелодії ніхто не міг утриматися на місці. Услід за дідом пішли в танок інші. Невдовзі до десятка танцюристів вибивали гопака так, що аж земля під ними гула.

– Хух! Таки, мабуть, уже підтоптався! – гукнув дід, гепнувшись на землю. Отаман Цапко підхопив сивочубого козака під руки й звів на ноги.

– Добряче ви, батьку, ушкварили, мов молодий.

– Еге, сину, уже чортма духу! – відмовив Мойсенко, важко відхекуючись після танцю. – Старість – не радість.

– Та хай їй лиха година, отій старості. Цур їй пек! Хай згорить вона в пекельному вогні! Вам ще, батьку, жити та молодіти в щасті довгі роки без старості!

– Якби ж твої слова та до Бога, синку.

– Вип'ємо, батьку, за ваше здоров'я й за здоров'я всіх наших сивочолих козаків. Честь і шана їм.

– Честь і шана! – загула громада, шанобливо вклонившись старшим односельцям.

Свято вирувало. Одні танцювали хвацько й з вихилясами польку, інші вибивали третяка, гоцака, гопака та горлиці, треті співали пісні. Особливо дзвінкий та приємний голос мали козаки Семен Помазан, Ничипір Тарасенко та молодий Петро Рогачка. За ними тяглися всі інші. Уже проспівали "Засвіт встали козаченьки", "Там, де Ятрань круто в'ється", а тим пісням і краю не було. Невпинно грала музика. Вечірнім луом линули ніжні звуки

струн бандури, плакала й сміялася скрипка, чулися переливи сопілки, завзято вибивав бубон. Моторні молодиці не забували пильнувати за столами. Вони все підсипали та підливали з казанів у миски різні наїдки. Пилася горілка, мов вода, сипалися звідусіль жарти, лунав дружній сміх. Козаки всім селом, мов одна сім'я, святкували обжинки. Діти теж були біля дорослих. Їхні дзвінкі голоси лунали поряд на лузі. Вони захоплено грали в гилки, панаса, гусей та вовка. До пізнього вечора гриміло свято в Турбаях. Тільки опівночі затихло захмеліле село, огорнувшись глибоким сном.

Пригоди біля панського маєтку

*Ще треті пісні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скритів.*

Т. Г. Шевченко

Сплять глибоким сном турбаївці після святкування обжинків. Здавалося, у нічній тиші все відпочиває. Та не спить чомусь у цей пізній час старий хуторянин Василь Довженко. Мов привид, бродить він біля мовчазного панського дворища. От уже два роки будівлі стоять пустою із забитими вікнами й дверима, які для надійності ще й опечатав радник Корбе. Маєток охороняють сторожі разом із десятицким Василем Шульженком та ключником Якимом Цилініченком. Вони вірою й правдою продовжують служити родині Базилевських, надійно охороняючи їхнє майно від злодіїв. Але цієї ночі на панській садибі чомусь нікого не видно. Сторожі разом з односельцями так насьорбалися оковитої, що тепер сплять, наче вбиті. Задоволений оглядом панської садиби, непроханий гість спішно шкутильгає до шляху. Зупинившись, прикладає долоні до рота й гукає:

– Ау-у! Ау-у!

На той поклик, мов з-під землі, з'являються два десятки убраних в одяг панської прислуги вершників, озброєних шаблями, списами та рушницями. Коли вони під'їхали до Довженка, той по-змовницьки прошепотів:

– Кругом спокійно, шановний пане полковнику. Наші всі так нализалися горілки, що тепер сплять мертвим сном.

Полковник Петро Базилевський люто кинув:

– Щоб вони, кровопивці, дійсно подохли. Може, пустимо їм такого півня, щоб оце злодійське кубло згоріло дотла? – запитав він брата Федора.

– Спочатку доберемося до комор, заберемо червінці та інші коштовності, а потім на прощання можна й підсмажити злодюг, – відповів Федір Базилевський, з острахом поглядаючи на село. – Тільки треба поспішати, щоб,

чого доброго, вони нас не заскочили... – хвилювався він, тривожно оглядаючись навкруги.

– Та чуюш, що вони всі сплять захмелілі? На всякий випадок оцей дундук постоїть на варті, – відповів полковник і гукнув Довженка: – Гей ти, хлопе! Стань отам на варті й слідкуй за селом. Тільки що запримітиш – біжи до нас!

– Слухаюсь, пане! – відповів Довженко, поклонившись, і пошкунтильгав. Вершники під'їхали до маєтку.

– Відчиняйте комори та клуні й вантаже добро на вози, – наказав полковник Базилевський гайдукам.

Загриміли засуви, заскрипіли двері. Базилевські відчинили комору й кинулися виносити звідти важкі скрині з червінцями, дорогоцінний посуд, прикраси та інші коштовності.

– Хто там? – раптом почувся сонний голос десяцького Шульженка.

Його розбудила метушня на подвір'ї, і він вийшов із хатини глянути, що там коїться.

– Грабують! – заверещав він, утледівши незнайомих людей на подвір'ї. На крик Шульженка з'явилися заспані сторожі.

– Кого це чорти принесли серед ночі? Не дадуть добрим людям і поспати! – бурчав старий Панас, тримаючись руками за одвірок, щоб не впасти.

Після причащення на святі обжинків у його голові макітрилося й усе перед очима ходило ходором.

– Грабують! – знову заверещав десяцький Шульженко, вискочивши на середину подвір'я.

До нього причвалали сторожі й здивовано витріщили очі на чужинців, які стягали на вози панське добро.

– А хто ото вас просив сюди? Ану геть звідси, а то стріляти будемо! – пригрозив Шульженко.

– Геть! Геть, бісові діти, а то так і шарахну! – заплітаючись язиком, озвався за спиною Шульженка дід Панас.

– Заткніть їм пельки, а то все село на ноги піднімуть, – прошепотів полковник Базилевський до гайдука, який стояв поряд.

Миттю десять дужих найманців кинулися до сторожів, оперезали їх кілька разів кілками, збивши з ніг. Охорону пов'язали й знову кинулися вантажити добро на вози. Та от на подвір'ї з'явився захеканий Василь Довженко.

– Тікайте, пане! – гукнув він до полковника. – Утік ключник Цилініченко. Зараз він усе село на ноги підніме!

– Отуди к бісу! Швидше виїжджаймо!

Вози з добром викотилися з двору й подалися на гору, поспішаючи схватися за чагарниками.

– Шкода, що з другої комори не встигли нічого забратити! – невдоволено буркнув Федір Базилевський.

– Шкода добра, та ще більше шкода, що півня по селу не пустили! – відповів полковник Базилевський. – Та ми ще сюди повернемося! Дивися, Довженку, служи нам вірно й надалі, – гукнув він до хуторянина, сідаючи в карету.

– Старатимуся, пане! Тільки ж і ви не забудьте моєї вірності... – забелькотів той, шкутильгаючи слідом за каретою.

Коли грабіжники зникли, Довженко поспішив до свого хутора. А в селі отаман Цапко вже піднімав козаків:

– Та очуняйся ти, хай тобі абищо! – лаявся він, трясучи за петельки Семена Помазана.

– Що воно ото причепилося? Хіба не бачиш, що я сплю! – промимрив козак, перевертаючись на другий бік.

– Та це ж я, Василь! Уставай мерщій, негіднику, коли тобі отаман велить! – гримнув розгніваний Цапко, стусонувши із силою Помазана в бік.

– Що таке? Що трапилося? – схопився відразу козак, мов ошпарений.

– Маєток якісь злодії грабують!

– Маєток?

– Еге ж, маєток грабують! Піднімай козаків швидше та гайда туди!

Довелось добру годину згаяти на те, щоб розбуркати декого з молодців. Коли три десятки турбаївців примчали на місце події, то злодюг уже й слід прохолов. Козаки розв'язали сторожів і почали розпитувати їх про крадіжку, але ті мимрили щось таке, що неможливо було нічого розібрати.

– Почекаймо до ранку, може, вони ще з'являться, – запропонував отаман. Те, що сталося, усе більше непокоїло його.

– Оце тобі халепа! – бідкався він, оглядаючи панське подвір'я. – Тепер родина Базилевських здіме лемент на всю округу, що їхнє добро турбаївці грабують. Злодюгами нас охрестять!

– Треба негайно сповістити суд, – обізвався Ничипір Тарасенко.

– Знаємо ми, що то за суд! – невдоволено кинув Григорій Яструбенко.

– Суд той паршивий, але нам мовчати не годиться! – підтримав Тарасенка виборний Роман Кобзар.

– От що, панове! Нехай Трохим Довженко детально все напише про сьогоднішню подію, а ти, Романе, поїдеш із тим листом у Говтву до суду, – розпорядився отаман.

– Швидко ж ці грабіжники втекли! Ніде їх не видно, – доповів отаманові Семен Помазан, повернувшись із козаками. – Об'їздили всі околиці, шукаючи непроханих гостей.

– Погляньте, що я знайшов біля комори, – гукнув Ничипір Тарасенко, підходячи до гурту й простягаючи отаману в'язку ключів. Василь Цапко уважно оглянув знахідку й запитав:

– Де знайшов?

– Висіли прямо на дверях. Злодії, напевно, дуже поспішали, – відповів Тарасенко.

Панський ключник Яким Цилініченко одразу впізнав в'язку.

– Та це ж ключі панів Базилевських. Ось гляньте! – вигукнув він, подаючи отаману свої. У знайденій в'язці й тій, що подав ключник, ключі були однаковісінькі.

– Крім родини Базилевських, таких ключів ні в кого не може бути, – схвильовано мовив Цилініченко.

– Так-так! Значить, он які гості в нас побували! – вигукнув Василь Цапко й запитально поглянув на друзів.

– Проспали! – осудливо мовив Семен Помазан.

– Наші люті вороги прямо в нас під носом розгулюють, грабують добро, нашим потом надбане, а ми спимо собі, – підтримав товариша Ничипір Тарасенко.

– Як на гріх добре заснули! – зітхнув отаман.

– Так от, панове браття! Ничипір правильно каже, що ми вже два роки оберігаємо добро, яке надбане нашим потом, кров'ю й слізьми. Сам Господь Бог велів повернути його нам, поки ті панські виродки не розтягли! – вигукнув Григорій Яструбенко.

– Як це розтягнуть? А ми навіщо тут? – заперечив йому Помазан.

– А сьогодні ти де був? От бачиш, мовчиш... А хто може бути певен, що така ніч більше не повториться? Хіба відмовиться хто-небудь із нас від горілки? Звісно, що ні!

– А після доброї гульні сон такий нападає, що вороги й нас за ноги можуть виволокти. Навіщо ж гаяти час? Давайте розділимо оце майно Базилевських між людьми, і не буде в нас душа за ним боліти! – запально мовив Яструбенко, обводячи поглядом товаришів.

– Ви як хочете, а я до суду сповіщу! Мені чужого не треба! – невдоволено обіззався Роман Кобзар.

– Авжеж! Тобі не треба, бо свого нікуди дівати! А ми залишилися після панщини голі, босі й обідрані Базилевськими до нитки. Так нам оце добро, нажите нашим же горбом, не завадить! – відрубав Кобзареві розлючений Яструбенко.

– Не завадить! – схвально загули козаки.

– Що тут гадати? Почали розоряти маєток не козаки, а родина Базилевських. Якщо ми продовжимо їхню справу, бо все, що тут є, нам по праву належить, то великого гріха на буде, – заявив отаман.

– Слава Богу, нас уже ось два роки ніхто не чіпає, живемо на волі, мов у Христа за пазухою, а ви самі знову на свою голову лиха шукаєте! Хай краще згорить оце панське кубло дотла, ніж за нього потім відповідати! – гарячкував Роман Кобзар.

– Чого б це ми за нього відповідали? Одправимо листа до суду в Говтву, що, мовляв, так і так, маєток панський чужинці обікрали, а наостанок ще й підпалили. Хто там буде бачити й знати про те, що й ми дещо собі там прихопили? Та воно ж гріх і не взяти, коли нашими руками все нажите! – умовляв Кобзаря й усіх козаків Яструбенко.

– Ох, гріх не взяти! – підтримав товариша Ничипір Тарасенко.

– Хай буде по-вашому! – поклав край розмова отаман.

– Спасибі, отамане! Гайда, хлопці, до панської винокурні! Там знайдемо, чим похмелитися! – весело вигукнув Григорій Яструбенко.

Коротка літня ніч закінчувалася. Почало сіріти. Отаман Цапко оглянувся довкола. Від панського маєтку рідне село видно було, мов на долоні. На зеленому килимі трав долини воно дрімало серед ранкової тиші. За селом, над хутором козака Філата Кравченка, розгорялося небо. От-от вирвуться з-за дале-

кого обрію вогненно-золоті промені сонечка. Сизий туман плив над річкою, укриваючи серпанком верби. Приємно вдихати прозоре й запашне повітря. "Як хороше..." – подумав Василь, збираючись рушити крутою стежкою, яка вела від маєтку до села повз сріблясті осоки. У цей час із панського двору з гучним веселим сміхом вивалила юрба козаків. Попереду Григорій Яструбенко, Семен Помазан та Ничипір Тарасенко котили бочку з вином.

- Гукай, отамане, громаду похмелятися!
- Щось смачне хлюпочеться в наших бочках!
- Немає гіршої кари для козака, ніж похмілля!

Василь Цапко усміхнувся на ті вигуки козаків.

- Щоб вас дідько забрав, непутящі діти! – вилаявся він для порядку.

Натовп тим часом завалився у двір Яструбенка, який жив неподалік. Меткий господар сидів верхи на бочці й розливав черпаком вино в кухлі.

– Пийте, браття, гуляй душа! – гукав Яструбенко до козаків, які стікалися сюди похмелитися з усього села.

Чутка про нічну пригоду в панському маєтку миттю рознеслася Турбаїми. А ще швидше – звістка про те, що у дворі Григорія Яструбенка можна за дарма випити. Невдовзі вся турбаївська громада знову продовжила свято обжинків із піснями та танцями. Витримане довгі роки в погребях вино туманило голови. Захмелілі козаки знову почали розмову про панське майно. Одні радили не чіпати, інші рвалися розтягти по дворах.

- Дев'ять років ссали Базилевські нашу кров!
- А скільки вони, іроди, нашого добра загарбали!
- Та що там говорити! Нам воно тепер по праву належить!
- Гайда, браття, повернемо собі своє!
- Повернемо! – загули козаки й посунули юрбою до панського двору.

Через деякий час звідти вже потяглися вози з різним майном. За першими сміливцями кинулися й інші. Невдовзі весь панський двір кишив від люду. Під натиском юрби тріщали клуні, комори, погреби. Гвалт, крик, стукіт, грюкіт стояли такі, що чути було далеко по долині. Турбаївці всім селом розбирали панське добро. Вони брали все, що тільки могли взяти: гроші, шуби, золотий, срібний, фарфоровий посуд, картини, книги, бочки з медом, воском та вином, смушки, шкіри й усяке господарське начиння. Чоловіки, жінки й діти кинулися до панських покоїв, витягаючи звідти одяг, килими, дивани, столи, люстри – усе, що під руки потрапляло. Отаман стояв біля воріт і спостерігав, що діялося навкруги. Він ледь-ледь посміхався в сиві вуса, уявляючи, як скаженіли б пани Базилевські, якби побачили такий розгром! Несподівано до отамана підійшов хutorянин Василь Довженко. Лице його розпашіло від швидкої ходи й гніву. Він схопив отамана за рукав і заверещав:

– Що це діється, Василю?! Грабіж серед білого дня! Забули про Господа Бога! Накажи, отамане, припинити це неподобство!

– Чого це ти розкудкудакався тут, мов квочка на сідалі? Тобі яке діло до нас?

Василь Довженко погрозливо просичав, вирячивши очі:

– Добром прошу тебе, Василю! Припини грабіж, а то пошкодуєш потім, та буде пізно!

– Що? Ти погрожувати прийшов?! Ти, гнидо паршива, геть з-перед очей моїх, погань! – закричав розгніваний отаман.

Він із силою відштовхнув хуторянина від себе, і той, не втримавшись на ногах, полетів на землю.

– Я ж по дружбі... – застогнав Довженко, піднімаючись із землі, і хутко чкурнув геть до свого хутора.

А на панському дворі кипіла робота.

– Беріть, добрі люди, усе, що там є! Воно все ваше! – гукав отаман до односельців, розгніваний появою Довженка. Він подивився йому вслід і з досади сплюнув.

– Скільки вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться, – мовив сам до себе.

Цілісінський день без відпочинку громили турбаївці панський маєток. Від пишного будинку залишилися тільки голі стіни. Козаки навіть черепицю на даху розібрали, а те, чого не могли взяти із собою, безжалісно трошили, ламали й розкидали навкруги.

– Щоб і сліду поганського на нашій землі не залишилися! – гукав Ничипір Тарасенко, доламуючи панські карети.

– Щоб і духу панського тут не було! – волав Семен Помазан, кидаючи палаючі віхті у вікна розгромленого будинку.

У вечірніх сутінках запалахкотіло полум'я, простягаючи вогняні язики високо до неба.

З кожною миттю воно розросталося, проникаючи до найвіддаленіших будівель панського двору. І от уже все подвір'я охоплене пожежею. Грізно гуде вогонь, пожираючи панський будинок, клуні, комори, сараї, льох. Турбаївці юрбою стояли нерухомо біля пожарища. На їхніх обличчях, освітлених відблисками вогню, грали задоволені усмішки.

– Добре горить!

– Хай пропаде воно пропадом!

– Щоб і сліду панського не залишилися!

– То Божа кара панам за гріхи!

– А наша – за муки!

Так гомонів люд між собою. Отаман Цапко стояв між друзями похмурий. Він згадав про те, як безжалісно лущували його пани Базилевські на тому подвір'ї, які муки й кривди довелося йому пережити за дев'ять років кріпосної неволі. Аж моторошно стало на душі від тих згадок. У його очах горів вогонь люті й ненависті до покійних катів.

– Щоб вам, кровопивцям, і на тому світі добра не було! Щоб кипіли ви в смолі день і ніч, щоб гарячі сковороди язиком лизали, щоб чорти вас безперервно лущували, щоб муки пекла в геєні огненній терпіли ви на віки вічні! – вигукнув Цапко, погрожуючи кулаком у бік пожарища.

Семен Помазан усміхнувся:

– Тепер, отамане, Базилевські там, у пеклі, тихіше води й нижче трави ходять! Минулося їхнє панство.

Полум'я розгорялося все з більшою силою, сягало до неба, освітлюючи все навкруги: село Турбаї, долину й лани. Величезний людський натовп гу-

дів біля пожарища, немов бджолиний рій. Сюди збіглися мешканці з усіх околиць села, з ближніх хуторів, щоб глянути, як горить і гине назавжди не-нависне панське кубло, де багато років лютувала родина Базилевських.

Зрада

Ще не дотіли останні головешки на панському дворі, як до села знову нагрів суд. Це сталося через тиждень після розгрому маєтку. Десь опівдні на шляху з'явилися вершники, загуркотіли карети з вельможними панами судьями. Попереду їхав асесор карного суду Кирило Гладкий. Серце його чомусь защеміло від хвилювання, коли відкрилася мальовнича панорама долини річки Хорол із білолицими хатинами села Турбаї. Таємничі й грізні чутки про мешканців цього села не раз докочувалися до Кременчука. Можливо, від цього бунтарського скопища вже давно й сліду не залишилося б, якби воно не стало власністю покійного князя Потьомкіна. І немає тепер спокою на Миргородщині від турбаївців от уже третій рік. Поміщики втікають зі своїх садиб, селяни відмовляються гнути спину на панщині, убивають управителів, виганяють панських посіпак. Збурене турбаївцями хлопство знаходить собі притулок у Турбаях або й зовсім утікає в чужі краї, за Дунай до запорожців або на Дон. До того ж розгулює по губернії з ватагою шибеників невиласний харцизяка Семен Гаркуша. Скількох поміщиків пограбував він! Стільки маєтків спустошив і спалив за минулий рік, що страшно навіть подумати! А тепер от і в Турбаях розграбовано панське добро, розорено й спалено до цурки садибу. Якби таке сталося десь в іншому селі, то асесор Гладкий швидко навів би там порядок. А от у Турбаї він їхав із почуттям прихованого страху. Біля нього з похмурими обличчями сидять брати Андрій і Федір Базилевські. Чимало зусиль довелося їм докласти, щоб направити карний суд до Турбаїв. Звісно, що в таке злодійське кубло ніхто з доброї волі їхати не хотів.

Карета підкотила до церкви й зупинилася. Вийшов священник Петро Данилевський. Базилевські поспішили йому назустріч.

– Як поживаєте, отче, серед антихристів?

– Ох, тяжко-важко жити нам серед содому грішного! Не чують гласу Божого заблудлі душі мирян. Потонули в гріхах, піддалися іскушенню диявола, – сумно відмовив священник.

– Настане час розплати й для них, отче. А тепер розкажіть нам, отче, як нечестиві тут біснувалися, як вони добро наших покійних братів грабували, – нетерпляче заговорив Федір Базилевський. Панотець подумав деякий час, глянув уважно на Базилевських і відповів:

– Перед Спасом, як миряни святкували обжинки, серед глибокої ночі хтось уперше підняв злодійську руку на майно ваших покійних братів. Хто були оні ланці, мені невідомо.

– Ну а далі що?

Дружина Васи

Зван Кравченко

– Далі диявол спокусив наших турбаївців теж до отого добра, яке просто-яло два роки недоторканим.

– Щоб їм руки повідсихали! – гиркнув Андрій Базилевський.

– Горе нам, бідолашним! Приїхали ми сюди з праведним судом, щоб злодіїв знайти й покарати. Допоможіть нам, отче, отих харцизяк зібрати.

Невдовзі задзвонили тривожно церковні дзвони, скликаючи мирян. На той звук потяглися до церкви люди. Невдовзі зібралася турбаївська громада, яка за останній рік зросла вдвічі, поповнившись утікачами. Козаки, почувши, з якої нагоди дзвонять, прийшли, озброєні шаблями, пістолями та списами. Попереду виступали отаман Цапко й виборні. Вони непривітно поглядали з-під насуплених брів на судових чинів, слухаючи, як худорлявий панок писклявим голосом читав якусь цидулку. Родичі покійних поміщиків ховалися за спинами чиновників. На них, час від часу перешіптуючись, поглядали турбаївці.

Отаман Цапко уважно прислухався до слів, які мимрив собі під ніс миршавий панок:

– До карного суду дійшла звістка, що в ніч із 19 на 20 серпня невідомі розбійники напали на маєток покійних панів Базилевських, побили до смерті десяцького Шульженка, пов'язали сторожів і пограбували комору та клуні. Про такі злочини доносить нам добропорядний житель села Турбаїв Яким Цилініченко.

Панський ключник учтиво вклонився суду:

– Так воно й було, панове судді! Я тому свідок. Серед ночі, коли все село спало, несподівано ввірвався до панського двору гурт озброєних людей. Мов скажені, накинулися вони на панське добро, яке ми ретельно охороняли день і ніч більше двох років.

– Так що ж то за приблуди з'явилися в Турбаях? – запитав асесор Гладкий, пронизуючи ключника суворим поглядом.

Яким Цилініченко оглянувся навкруги, збентежений тим недобрим поглядом, і забелькотів:

– Йй-Богу, не знаю! Один Бог відає про те, пане суддя! Залишилася від злодюг тільки в'язка ключів, якими вони відчиняли комору та клуні. Ось та в'язка, пане суддя. Її мали в себе тільки пани Базилевські, – ключник нерішуче підійшов до столу, за яким сидів суд, і поклав ключі. Асесор Гладкий мовчки оглянув їх і засопів.

У його голові зароїлися підозри щодо родини Базилевських. Він відчув, що горезвісна на всю округу братія затіяла нову гризню з турбаївцями через почуття помсти, не гребуючи при цьому найганебнішими засобами.

– Бач, як пополотніли родичі Базилевських, уздрівши свої ключі!

– На злодієві й шапка горить!

– Рідних братів уже почали грабувати!

– Та вони з рідного батька останню сорочку знімуть!

Так гула турбаївська громада, вороже поглядаючи в бік панів Базилевських.

Федір Базилевський, збліднувши, закричав до асесора Гладкого:

– Брешуть харцизяки, пане суддя!

– Сам ти брешеш, собача мордо! – гукнув із натовпу Цапко.

Та Базилевський не вгавав:

– У нас є свідок, що оце скопище волоцюг і вбивць пограбувало наш маєток. Прошу суд зачитати заяву корнета Гречки.

Секретар суду взяв якийсь папірець зі столу й почав читати його своїм скрипучим, мов немазані дьогтем колеса гарби, голосом:

– П'ятого вересня з Полтавського повіту прислано в оний суд повідомлення про те, що житель містечка Остап'є корнет Андрій Гречка двадцятого серпня проїжджав біля села Турбаї й бачив на панському подвір'ї натовп людей, які кричали й грабували панське добро. То були турбаївські жителі.

– Чуєте? – істерично вигукнув Федір Базилевський. – Ось перед вами, панове, злодюги й убивці ненаситні! Ми вимагаємо, щоб скопище оцих негідників негайно повернуло вкрадене наше майно вартістю більше 100 тисяч червінцями!

Турбаївська громада принишкла. Свідчення корнета Гречки збило з пантелику козаків. Обстановка швидко мінялася на користь родини Базилевських. Особливо тому сприяв хutorянин Василь Довженко. Вибравши слушну мить, він виступив наперед зі словами:

– Навіщо нам душею кривити, панове громадо? Був гріх такий, ніде правди діти! Слідом за невідомими злодіями й у нашому селі знайшлися різні волоцюги та п'яні заброди бездомні без роду й племені, які теж спокусилися на чуже добро, забувши заповіді Святого Писання: "Не вбивай, не крадь і не лукав!"

– Істину рече раб Божий Василь! Господи Боже наш, не введи в іскушення й ізбави від лукавого рабів твоїх! – проголосив гучним баритоном отець Данилевський.

Титар Тарас Олійник, якого всі на селі поважали за доброту й набожність, перехрестився.

– Не можна, брати мої, душею служити Господу Богу, а потай думати про багатство та наживу. Поверніть назад крадене панське майно, і Бог простить вам той гріх, – обізвався він лагідним голосом до громади.

Загомоніла юрба, збентежена словами сивочолого титара, засперечалися між собою козаки.

– Хай подавляться пани отим своїм добром! – гукав Назар Олефір до товаришів.

– Повернемо назад гнидники, хай їм сто чортів у печінку! – волав біля Назара Олефіра його побратим Панас Гора.

Асесор карного суду Кирило Гладкий повеселів, радіючи такій зміні, вона обіцяла швидко й цілком мирне закінчення справи. Та настрої його знову зіпсувався, коли перед громадою виступив отаман. Він підняв руку й, дочекавшись тиші, заговорив:

– Панове козаки й уся чесна громадо! Деякі блюзніри й запроданці козацької честі нашої та древніх звичаїв дідів наших за гривеник продають наші душі, виставляючи нас перед судом і перед самим Господом Богом як волоцюг та злодіїв. Але я закликаю у свідки всіх святих, які підтвердять, що на-

ша чесна й правдива громада ніколи не чинила злочинів і ніколи не грабувала чужого добра!

– А наше добро хто загарбав?! – заверещав Федір Базилевський.

– Повторюю, – перебив грізно отаман Цапко, – що наша добропорядна громада чужого добра ніколи не брала. А те майно, що лежало в маєтку покійних поміщиків Базилевських, було нажите нашою рабською працею, нашими мозолями, нашим потом, кров'ю й сльозами. Воно загарбане насильно з наших дворів покійними поміщиками Базилевськими. Отож, панове, те добро по праву належить нам. Ми не грабували його, а повернули собі своє кровне! Тому зась вам усім до нього, премудрі та лукаві пани! Нічого повертати вам ми не будемо, хоч що хоч робіть!

– Не повернемо! – загула багатоголоса громада.

Козаки підняли над головами списи та шаблі й закричали:

– Геть звідси, панська сволото!

– Бий панів!

Прибулі почали збентежено перешіптуватися. Не чекаючи нового приступу гніву турбаївців, асесор Гладкий із канцеляристами поспішили до карет. Не маючи засобів впливу на непокірних турбаївців, суд був змушений ні з чим повертатися до Кременчука. Базилевських дратувало таке безсилля суду. Вони дали волю своїй люті, уже сівши в карету:

– Сором таке бачити! Армія імперії розгромила Крим, витіснила турків із Північного Причорномор'я за Дунай, розгрозила Запорізьку Січ, а купку харцызяк у Турбаях не має сили приборкати.

– Бог допоможе, приборкаємо! – невдоволено буркнув асесор Гладкий.

На шлях несподівано викотилася бричка й зупинилася, перегородивши дорогу.

– Що трапилося? – гукнув Кирило Гладкий до охорони.

– До вас, пане асесоре, прохачі прибули, – відповів прапорщик Васильєв.

Кирило Гладкий виглянув із карети й побачив, як до неї поволі наближаються троє літніх селян. Одного з них він примітив ще в натовпі біля церкви. "Турбаївці?" – здивувався асесор, запитливо дивлячись на прибулих. Тим часом до карети підійшли хуторянин Василь Довженко, титар Тарас Олійник і Назар Олефір.

– Пане суддя! – гукнув Довженко, важко дихаючи. – Пане суддя, ми вам усе розповімо.

– Що саме? – запитав Гладкий, продовжуючи насторожено придивлятися до турбаївців. Від бунтівників можна чекати будь-чого.

– Ми розповімо вам, пане суддя, хто вбив Базилевських і хто грабував їхнє майно! – випалив Довженко, заглядаючи, мов бродячий собака, в очі асесору.

– Це дуже цікаво. Вельми цікаво! Прощу вас, заждіть хвилину, – поспішно відповів Кирило Гладкий, гукаючи чиновницьку братію.

– Ми вас слухаємо, – мовив асесор, із цікавістю оглядаючи нежданих помічників.

Довженко знову заговорив:

– Пане суддя, головним бунтівником, ватажком і заводієм усіх злочинних справ на селі є отаман Цапко.

Маленькі сизи оченята хуторянина потьмарилися в лютій злобі. Розмахуючи руками, він кричав:

– Отой клятий Цапко – перший злодій на селі! Він, він, окаянний, підбурював сірому бити покійних поміщиків! Він закликав усіх волоцюг і п'яниць грабувати панське майно! Природні козаки того ніколи собі не дозволили б!

Асесор Гладкий примружив око й лагідно запитав:

– Значить, отаман Цапко вас баламутить?

– Цапко! Цапко, пане!

– А хто ж йому допомагає? Хто ще верховодить у громаді й чинить злодіяння?

– А хто ж, пане, як не Яструбенко, Григорій Величко, брати Пархоменки й Рогачки, Петро Бондар і всяка інша голота прибудна, – з люттю розповідав хуторянин.

Він повернувся до своїх супутників, закликаючи їх у свідки:

– Ось добропорядні люди не дадуть мені збрехати. Чи правду я кажу, Назаре?

– Та воно наче й правда, і водночас неправда, ти ж, Василю, Бога побійся! У нас умова зовсім іншою була з тобою. Ми хотіли вказати панам суддям, де панське добро заховане лежить, а ти он куди загнув... Цапка виниш через злобу нізащо... – невдоволено обізвався Назар Олефір.

– Чого ти його, Назаре, вигороджуєш? Заступаєшся за нього, а забув, як той Цапко скинув тебе з отаманства?

– Забув, забув! – невдоволено буркнув Назар і побрів назад до брички. Довженко метнувся до титаря:

– Ну що ж ти стоїш мовчки, Тарасе?

– А що казати мені тобі, Іудо? – презирливо мовив титар і теж попрямував назад до брички.

Довженко розгублено дивився їм услід. Тим часом асесор Гладкий покликав писаря. Повернувшись до набундюченого хуторянина, сказав:

– Назви нам, голубе, ще раз імена отих заводіїв. Кажеш, брати Пархоменки, Рогачки й Бондар били панів?

– Били, пане! Ось вам хрест святий, били, окаянні! І маєток грабували, і палили його, і людей підмовляли...

– Пиши, пиши швидше – брати Пархоменки... – наказав асесор писарю.

Кирило Гладкий оглянувся назад, де за схилом у долині заховалося село Турбаї. У його голові вже складався план розгрому непокірного козацтва. Ця справа могла принести асесорові успіх, новий чин, а можливо, навіть і орден. Хіба можна втратити такий щасливий випадок? Необхідно негайно послати рапорт генералу Каховському! Зараз, коли після смерті князя Потьомкіна в губернії й на всіх просторах Причорномор'я йде перетасовування уряду, необхідно бути уважним, аби не прогавити тієї миті, яка піднесе до високих чинів і багатства... Кирило Гладкий замріявся, полинувши думками в райдужні простори майбуття. Карета котилася степовою дорогою вже далеко від Турбаїв, а асесор усе марив і марив блискучою кар'єрою, тихенько всміхаючись сам собі.

Розшата

Доля турбаївців була вирішена ще покійним фельдмаршалом Потьомкіним. Пробувши в столиці більше року, Григорій Золотаревський повертався додому, ховаючи за пазухою свою супліку до імператриці. У голові дзвеніли, мов церковні дзвони, слова резолюції, накладені немилостивою рукою на тій скарзі. Гіркі сльози клубком застрягли в горлі, не даючи вільно дихати на всі груди. "Як я покажуся на очі Марійці й товаришам з пустими руками?! Хто захистить їх тепер від розбійників Базилевських?" Такі тяжкі думи осіли молодого козака, не даючи спокою. Прапорщик Леонтій Коханєєв заспокоював товариша:

– Не побивайся, Григорію! Імператриця й Сенат розлючені заворушеннями в Польщі й у селах кріпосної Росії так, що зовсім забули свої заяложені, фальшиві слова, якими красувалися недавно, щоб здаватися добрими, осяяними вершинами людської думки про демократію, прикидаючись щедрими вершителями долі всіх своїх вірнопідданих. Тепер їм ніколи тішитися такими забавами. Страх за своє привільне життя змушує демонструвати істинну сутність – жорстоку й підлу.

Григорій мовчки слухав доброго товариша, не знаходячи в його словах утіхи, а прапорщик, не звертаючи уваги на настрої мовчазного супутника, говорив далі:

– Ми продовжимо боротьбу з тиранією, напишемо з тобою детальну апеляцію на нікчемних Базилевських і передамо її до Градизького суду. У майора Пассека знайдуться знайомі й друзі, які вплинуть на деяких засідателів у суді так, щоб вони змусили Базилевських прикусити язика. Та й ваші козаки не дадуть себе образити. Протримайтеся ще хоча б рік у Турбаях, а там настане час, і наше офіцерство з майором Пассеком підніме армію на боротьбу з тиранією за Волю, Рівність і Братерство. Прийде тоді кінець базилевщині повсюди на нашій багатостраждальній землі.

Григорій Золотаревський повеселів від тих обнадійливих слів і замріяно мовив:

– Якби-то Господь Бог послав нам таке щастя!

Біля містечка Березні друзі розлучилися. Прапорщик залишився там гостювати у свого дядька, а Золотаревський решту шляху до Турбаїв долав на самоті. Коні поволі тягли бричку розквашеною осінніми дощами дорогою. Поля обабіч посіріли, ліси прикрасилися золотим переливом палаючого листя. Буйна зелень лісів, садів, ланів і левад пожухла, природа готувалась до зимових морозів, пронизливих завірюх і тяжкого панциру снігу. Осінні краєвиди наганяли смуток і тривогу. Хотілося швидше дібратися до рідної хати й обійняти Марійку з діточками, схилити голову матері на груди, зайти до вірних друзів, щоб поговорити про справи громади.

Нарешті перед очима – рідна земля. Серце стиснулося від хвилювання, коли в далеких обрисах села Григорій упізнав знайомі хати, церкву, дорогу до лісу, долину тихого Хоролу й млини біля річки. Відчувши близький кінець шляху, коні пішли веселіше. Григорій із жадібністю придивлявся до всіх пагорбків, лісочків і доріжок, до яких звик ще з дитинства. Вони йому не раз снилися ночами в далекому й чужому Петербурзі.

Раптом його погляд зупинився на військовому таборі. Золотаревський здивовано розглядав безліч наметів, які звідкілясь з'явилися біля Турбаїв, придивлявся до метушні людей між ними, до диму польової кухні. Від блискавичної думки: "Москалі!" Григорій завмер. Він швидко розвернув бричку й чимдуж погнав коней до ближнього хутора Василя Довженка. Господар зустрів гостя стримано. Звелів наймиту випрягти коней, нагодувати й напоїти, а Григорія запросив до світлиці.

– Що то за табір стоїть біля села? – тривожно запитав Золотаревський старого Довженка.

Господар деякий час сидів мовчки, а потім з притиском вимовив:

– Сталося, сину, те, до чого гарячі голови давно людей наших вели! Тепер москалі по селу розгулюють й навчають усіх розуму.

– Як це могло трапитися?! Невже наші козаки із Семеном Помазаном та отаманом могли допустити таке? – схвилований повідомленням, вигукнув Григорій.

– На все воля Божа. Ти краще розкажи нам, із чим приїхав від імператриці.

Довженко запитливо подивився на прибулого з-під насуплених брів. Григорій почав розповідати про свої митарства в столиці протягом року. З кожним його словом старий усе більше усвідомлював, що надії на захист імпе-

ратриці нема ніякої. Тривожні думки полонили господаря дому, і він більше не слухав. Господиня мовчки накрила на стіл. За обідом Золотаревський запитав про свою сім'ю:

– Як там мої жінка, діти й матуся?

– Живі й здорові, тільки поспішати тобі до них не слід. Чув я, що шукали тебе москалі по селу. Перебуди у мене поки що, а там час покаже, як діяти, – відповів Довженко, переглянувшись із жінкою.

Григорій помітив погляд господаря, але не надав тому значення. Утомившись у дорозі, він швидко заснув на м'яких подушках глибоким сном. Довженко сидів за столом, тяжко зігхаючи. Потім заглянув до кімнати, у якій спав гість, і тихо зі злістю промовив:

– Спить, волоцюга, відкинувши ноги, а я от сиджу й мучуся! Наказ повсюди вивішений, щоб ніхто в себе не утримував турбаївців і негайно до суду доставляв. Хто не виконає, того чекає сувора кара. А навіщо мені кара через якогось гультіпаку?

Стара Довженчиха тільки мовчки дивилася на чоловіка та хрестилася на образи. Господар підвівся й вийшов у сіни. Невдовзі повернувся з наймитами Ониськом і Хомою. Зайшовши до кімнати, де солодко спав Золотаревський, Довженко гримнув:

– В'яжіть оцього волоцюгу, та пошвидше!

Наймити покірно підійшли й почали в'язати сплячому руки й ноги.

– Міцніше затягуйте вузли, щоб не розв'язався, як почне смикатися! – покрикував Довженко на наймитів.

Григорій прокинувся лише тоді, коли його винесли надвір і кинули в бричку. Здивовано крутив на всі боки головою, не розуміючи, що відбувається. Нарешті збагнув, що сталося, запручався й почав щосили кричати:

– Підлий негідник! Продажна шкура! Щоб ти здох собачою смертю, виродку!

Довженко тривожно оглянувся навкруги. Потім узяв величезний кожух і накрив ним Золотаревського з головою.

– Так будеш спокійнішим, голубе!

І з тими словами він сів на передок і погнав бричку в Турбаї до суду. Необхідно було за будь-яку ціну врятувати від карі власну шкуру.

* * *

Селом уже кілька місяців нишпорить родина Базилевських, відшуковуючи забране турбаївцями майно.

Ключник Цилініченко з Василем Довженком і титарем Тарасом Олійником, мов ті собаки, бігали вулицями, показуючи Базилевським, де що сховане. Асесор Андрій, радник Федір і підполковник Іван Базилевські немилосердно били й терзали селян, відбираючи спадок покійних братів. Забирали вони в турбаївців усе: худобу, гроші, скрині з добром, посуд, ковдри, хліб і мед... Козацька воля зникла так же раптово, як і з'явилася на селі.

Довкруги на сторожі стояли москалі й донські козаки з двома гарматами, які грізно виблискували стволами-жерлами. Повітовий суддя Федір Лутовиков і суддя нижньої розправи Дмитро Смоляников щодня безперервно вели допити, очні ставки, а кати з великою майстерністю допомагали їм добувати свідчення за допомогою кліщів, розпеченого заліза й гострих сталевих голок. Несамовиті крики від нелюдських тортур долинали із зали суду вже кілька місяців поспіль. Запах крові й горілого людського м'яса забивав подих у кімнаті, де мучили нещасних.

Від тих жахливих катувань уже померли двадцять турбаївців. Серед них Федір Тарасенко й Остап Білобровченко, сіроми Посунько й Похожий. Військовий табір не вмів усіх звинувачених у злочинах, яких наказано було пильно охороняти.

Генерал Каховський давно хотів переселити турбаївців, але позов Базилевських зв'язував йому руки. Доводилося чекати височайшого повеління. Нарешті Катерина II 9 вересня 1793 року повеліла: "Графу Платону Олександровичу. З рапорту, присланого катеринославським губернатором, видно нові труднощі у виконанні повеління про переселення турбаївських жителів. Повеліваємо вам дати розпорядження катеринославському губернатору, щоб він після повернення поміщикам Базилевським майна їхніх покійних братів і сестри, скільки з того розграбованого в Турбаях знайдено могло бути, не зупинявся більше на вимогах тих поміщиків, а негайно виконав наш указ про переселення жителів на нові землі. Відносно позову Базилевських на турбаївців, який у жодному присутственому місці не доведений, то в оному їм відмовити, дозволивши, між іншим, просити задоволення від нас, якщо на те зможуть надати справедливі й правильні докази..." Губернатор генерал-майор Каховський із полегшенням зітхнув. Тепер можна було спокійно закінчувати турбаївську справу. Виконуючи наказ губернатора, суд заявив повіреному Базилевських, щоб той дав детальні відомості про повернене майно, указуючи ціну кожної речі. До суду негайно примчав Андрій Базилевський і повідомив, що вони вже відшукали й повернули срібла на 2200 карбованців, грішми 5500, векселів на 59124 карбованців.

Про забрані в турбаївців худобу, одяг, хатне начиння та інші речі Базилевський не сказав ні слова. Але, почувши від суду, що на цьому пошуки й повернення майна закінчено, несамовито закричав:

– Ми не зупинимося ні перед чим, поки не повернемо усе загарбане злодіями добро! Ми ще не повернули собі 26113 карбованців, діамантових і перлинових прикрас на 5330 карбованців, золотих годинників, табакерок, кульчиків, перснів на 5500 карбованців, фарфорового, скляного, мідного, кам'яного посуду на 1200, різного одягу на 6100 червінців, килимів, сукна, полотна, пряжі, юхти, шкіри й смушків на 3900, хліба, напоїв та інших припасів на 3600 карбованців, карет, колясок, кібіток та інших екіпажів на 1800 карбованців. А ще розорені різні будівлі, потрошені меблі й розтягнута бібліотека на 6500 карбованців. Вирубані ліс і сад, розкрадені дерево й цегла на 3500 карбованців. Усього нам ще не повернуто добра на 63943 карбованці. По-вашому, панове, ми повинні все це подарувати злодіям?!

Розлючений Базилевський розмахував руками, погрожував судовим чином і самому генералу Каховському. Князь Шаховський підійшов до нього й співчутливо поклав руку на плече:

– Заспокойтесь, шановний Андрію Федоровичу! За те, чого вам не вдалось повернути від злодіїв, імператриця милостиво дала право просити задоволення в неї.

Судовий засідатель Остап Кавун невдоволено дивився на обуреного Базилевського. Те, що поміщики постраждали, усі добре розуміли, і кожний із судових чинів їм співчував. Але й турбаївці не просто так пішли на вбивство своїх панів і розорення їхнього маєтку. Беззаконне пограбування, нелюдське тиранство й підлий підкуп судових чинів змусили козаків дійти до межі й порушити закон. Остап Кавун узяв слово й рішуче промовив:

– У силу іменного височайшого указу, даного 24 липня 1789 року його світлості покійному князю Григорію Олександровичу, сказано: "Щоб по випадку своєвольства турбаївських жителів спокій і порядок повернулися, необхідно, щоб кожному законно йому належне віддане було..." Пан асесор правильно вимагає від суду йому належне, але й турбаївці по тому височайшому указу мають повне право на повернення Базилевськими законно їм належного:

1. За забрану в них покійними Базилевськими худобу на 6580 карбованців.
2. За забрані церковні й громадські гроші – 400 карбованців.
3. За витрати при відшукуванні козацької волі – 20900 карбованців.
4. За тяжкий гніт і рабство протягом 9 років, через які вони дійшли до крайнього зубожіння – 268600 карбованців.

Крім того, турбаївці вимагають повернути збитки, завдані двома ротами Тамбовського полку, які забирали в них худобу, сіно, хліб та інші продукти всього на 316100 карбованців. Якщо суд захищає закони імперії, то він повинен справедливо захищати не тільки вимоги Базилевських, але й вимоги турбаївських жителів!

Від такої промови в залі запала тиша. Не було чого відповісти на те й Базилевському. Нарешті князь Шаховський заgrimів своїм могутнім голосом:

– Щодо претензій турбаївських жителів до Базилевських про вилучення в когось із них худоби, церковних та громадських грошей, про їхні витрати на пошуки волі, про гноблення протягом дев'яти років тощо – слід було законним шляхом вимагати. А вони, не шукаючи задоволення в суді, удалися до самоправства, та ще й так по-варварськи, що навіть пішли на вбивство своїх поміщиків і на розграбування й руйнування їхнього маєтку. Тому й не залишилось у них уже ніякого права вимагати від нас задоволення їхніх претензій. Особливо це нечувано для кріпаків, які не мають на те жодного права!

Судочинці схвально підтримали князя й продовжували далі грабувати турбаївців і немилосердно мучити їх на допитах. Генерал Каховський тим часом відправив до Сімферополя кур'єра, щоб уточнити місця переселення. Звідти отримано відповідь:

"Милостивий государю Василю Васильовичу.

На запит вашого превосходительства й розпорядження його світлості графа Платона Олександровича Зубова повідомляю, що із числа куплених у поміщиків Ба-

зилевських турбаївських жителів не менше 100 сімей повинні бути переселені між Бреславом і Перекопом на Чорну Долину й на Чаплинку. Прибути сюди вони мають наступної весни. Але потім виявилось, що всі землі по Чорній Долині були подаровані імператрицею покійному князю Потьомкіну й тепер належать його спадкоємцям. Якщо турбаївців там поселити неможливо, то думаю, що корисно було б відправити частину їх на Каланчак біля Кам'яного мосту по Херсонській дорозі, поряд з урочищем Беркут. Для спорудження будинків там лісу немає, тому прошу повідомити, звідкіля маєте намір привезти його.

Сімферополь. 16 листопада 1793 року.
Віце-губернатор Карл Габліц".

Після одержання повідомлення із Сімферополя генерал Каховський став підганяти Градизький суд закінчувати розгляд турбаївської справи. Та тільки 3 лютого суд і розправа були готові оголосити своє рішення. Того дня тріщав мороз, сліпив холодним відблиском сніг, дерева завмерли в казковому вбранні з інею. Завмерли й турбаївці в напруженому чеканні вироку суду. Звинувачених у злочиннях привезли з військового табору в кайданах до зали суду. Їх охороняли єгері й донські козаки секунд-майора Карпова. Солдати з команди нижньої розправи стояли напоготові, оточивши юрбу турбаївців на площі. З табору на село загрозливо дивилися гармати. Градизький нижній земський суд і нижня розправа зібралися в новому складі. Князь Шаховський, карної палати асесор Гладков, повітовий суддя Федір Лутовинов і суддя нижньої розправи Дмитро Смолянников вирядилися в парадні мундири з різнокольоровими стрічками орденів. Дворянські засідателі, писарі й війти приготувалися до урочистої миті читання "Загальної присутності Градизького суду й нижньої розправи мненіє". Коли задзвенів дзвоник і підвівся суддя Федір Лутовинов для зачитання вироку, зал завмер у напруженому чеканні. У тому мовчанні слова судді пролунали, мов похоронний дзвін. Суддя детально зупинився на подіях у Турбаях, не оминувши навіть поїздки Григорія Золотаревського до Петербурга. Нарешті дійшла черга до оголошення вироку: "Суд робить висновок, що турбаївці, убивши Базилевських, пограбувавши й розоривши їхній маєток, вчинивши зухвалу непокору Градизькому суду, накликали на себе, відповідно до розмірів злочиння, покарання: Степан Рогачка, який, почувши, що слуг панських уже побили на смерть, а самі Базилевські заховалися в кімнатах свого будинку, кинувся шукати їх. Знайшовши Степана Базилевського, він витяг його зі схованки й почав бити кілком по спині, що невдовзі призвело до смерті постраждалого. За вбивство свого поміщика за уложенням розділу 10 стаття 198, військових артикулів 154 і 155, а також прав малоросійських розділу 11 артикул 1 скарати смертю, відрубавши голову..."

Юрба сколихнулася від такої жорстокої кари й знову завмерла, слухаючи вирок далі. За вбивство панів Базилевських до смертної кари засудили Григорія Величка, Мусія Пархоменка, Павла Олефіренка, Василя Назаренка й Леонтія Рогачку. У залі стояв нестримний плач прибитих горем жінок і дітей. Та москалі швидко всіх заспокоїли, і знову настала тиша. Тільки інколи з віддалених кутків доносилися схлипування й приглушений плач. Невмолимий голос

Дружина Василя

Зван Кравченко

судді продовжував виголошувати вирок суду: "Семен Помазан, який бив судових чинів, а потім, озброєний, біг із товаришами до панського маєтку й, не потрапивши всередину будинку до панських покоїв, бив слуг і розоряв маєток. Після вбивства панів був на селі ватажком злодіїв, грабував панське добро й виявляв непокору суду. За всі злодіяння завдати йому канчуками 85 ударів, вирізати ніздрі, поставити указні знаки на лобі й щоках ВОРЪ, а потім відправити на каторжні роботи в Тобольську губернію до 3 років..."

Турбаївські козаки із закам'янілими обличчями й приреченим виглядом стояли німою стіною, скорившись жорстокій силі. Рішенням суду сімох турбаївців засудили до смертної кари; покарання канчуками, таврування, каторжних робіт – 42; покарання батогами – 134.

Відпущено із суду 228 осіб, які були визнані невинними. Градизький повітовий суд і нижня розправа дали вказівку секунд-майору Карпову взяти під подвійну охорону силами батальйону всіх 183 турбаївців, яких звинувачували в злодіяннях. Степан Карпов рішуче заперечив:

– Таку велику кількість арештантів я не можу взяти під надійну охорону! У мене немає ні приміщення, ні достатньої кількості підлеглих, щоб виконати ваші вимоги.

Повітовий суддя Федір Лутовинов невдоволено закричав:

– Я не розумію вас, шановний Степане Андрійовичу! У ввіреному вам батальйоні разом із командою донських козаків понад тисячу штатних одиниць, і ви не можете взяти під надійну охорону 183 злодіїв? Що ж нам накажете з ними робити?

– У мене половина особового складу батальйону за службовими обов'язками перебуває у відлучці, а до того ж хворіють більше сотні людей! Я можу взяти під надійну охорону тільки найзапекліших злочинців до 50 чоловік.

Діватися було нікуди, і судовим чинам довелося погодитися. У військово-му таборі залишилися під вартою 7 турбаївців, засуджених до смертної кари, і 42 – до каторжних робіт. Усіх інших за іменним списком відпустили по дворах на поруки громади. Через день 49 турбаївців, забитих у колодки, на тріскучому морозі під величезною охороною відправили до Катеринослава для ревізії у верховному земському суді й верхній розправі. Інші залишилися в Турбаях до весни, щоб з першою зеленню відправитися на нові землі. Генерал Каховський вирішив відправити в Таврію ті сім'ї турбаївців, які не мали родинних зв'язків із козаками, а сім'ї козаків переселити на землі, відвойовані в Оттоманської Порти біля Дністра. Головне завдання губернатора полягало в тому, щоб якнайшвидше колонізувати завойовані безкрайні простори й зміцнити владу російської корони над ними на довгі роки.

Родина Базилевських не переставала турбувати Каховського й після оголошення вироку турбаївцям. Вони засипали його проханнями: "При нашій домовленості про продаж жителів села Турбаїв для переселення їх у пустельні державні землі із залишенням у нашому володінні всієї турбаївської землі в пред'явлених покійному фельдмаршалу князю Потьомкіну пунктах, між іншим, просили ми деяких із турбаївців залишити за нами й на те благовоління фельдмаршала одержано. І зараз, ваша світлосте, ми покійно просимо зали-

шити нам у Турбаях 16 осіб як покірних і благовірних підданих. Навзамін їм уступаємо казні кріпосних з іншого нашого села Кринок, які самовільно в Турбаї втекли й до скопища злодіїв пристали. Просимо вас повеліти інших наших кріпаків, які до Турбаїв утекли з навколишніх сіл і між злодіями перебувають, повернути назад і всіх законно покарати за втечу й приєднання до злодійської зграї. Уклінно просимо повеліти при відправці турбаївців на нові землі в дорозі їх затримати й зробити їхнім пожиткам ретельний обшук..."

Останні слова послання Базилевських викликали неприємні почуття в старого генерала. Він усе частіше задумувався над наближенням фатальної миті відбуття у вічний морок і неминучу подорож у темне царство Аїда. Звичайно, глибока старість Каховського не викликала й тіні жалю до поневоленого люду, але благородне почуття справедливості вимагало в деякій мірі повернути турбаївським козакам по закону належне їм майно. Губернатор після довгих роздумів послав наказ Градизькому суду описати землі турбаївських козаків і дозволити їм продати їх з усім господарством, кому вони забажають. Та родина Базилевських негайно прислала рішучий протест: "З височайшого іменного наказу нам стало відомо, що всі турбаївські жителі, яких за останньою ревізією числиться 1050 душ, куплені в нас до казни по 30 карбованців за душу із залишенням у нашому володінні всієї турбаївської землі... З розуміння отих височайших повелінь випливає, що спірні 239 душ, які іменуються козаками, а також їхні землі визнані нашою власністю. Тому й просимо покірно, Ваша світлосте, тим повелінням вирішувати справу й землі турбаївські, а також все нерухоме майно залишити в нашому володінні й повеліти їх не описувати..." Каховського таке зухвале послання вивело з рівноваги.

– Такого хамства я ще не зустрічав у своєму житті! Подумати тільки! Якийсь заштатний асесор і відставний підполковник повчають самого губернатора!

Заспокоївшись, Каховський вирішив не наживати собі нових ворогів і повелів землі козаків не описувати, проте надав їм право продати свої хати й усі господарські споруди.

– Хай хоч луснуть зі злості нікчемні й підлі Базилевські, а я таки не поступлюся закону й справедливості! – говорив своєму секретареві старенький губернатор, який і справді вірив у справедливість.

Переселення

Весна принесла нові турботи Каховському з наведення порядку на обширних просторах увіреної йому губернії. Однією з тих турбот було переселення турбаївських жителів на нові землі. Ще восени минулого й уже в цьому році з першими струмочками талих вод губернатор направив до Градизького суду наказ, щоб турбаївці були готові для переселення й по першій траві, у квітні, без затримок виїхали з Турбаїв. Генерал Каховський милостиво

дозволив їм засіяти землі яровиною, а також продати овець, свиней і бджіл. Для нагляду за посівами й майном, яке турбаївці не зможуть забрати із собою, Каховський розпорядився залишити до осені п'ятнадцять сімей козаків і п'ятнадцять сімей мугирів. Уже закінчувався травень, а від Градизького суду ніяких відомостей про готовність турбаївців до переселення не надходило. Розгніваний Каховський писав до суду: "Одержавши цей наказ, негайно належить відправити до мене з нарочним рапорт, що виконано судом за моїми наказами, а також про готовність до переселення. Між іншим, даю можливість запам'ятати, що всі недоліки, які в цій справі відкриються, залишаться на відповідальності членів суду й усі винні негайно будуть суворо покарані..."

Тільки після одержання такого листа від губернатора Градизький суд відправив до Турбаїв дворянського засідателя Карпа Баранникова для виконання наказу про переселення. Коли прибули члени суду оголосили турбаївцям вибрати між собою 30 сімей для догляду за посівами й для збирання врожаю, то всі жителі заявили, що самі вони вибрати таких сімей не можуть і просять, щоб це зробив суд. Довелося Карпу Баранникову самому призначити п'ятнадцять сімей козаків і п'ятнадцять сімей із простих жителів села. Та призначені сім'ї, яким належало залишитися в Турбаях до осені, в один голос заявили:

– Ми не залишимося! Куди всі, туди й ми. Не хочемо залишатися в підданстві Базилевських!

Особливо протестували сіроми Осип Хоменченко й Степан Соломаха:

– Краще до чорта в пекло з громадою підемо, ніж залишимося тут самі з клятими Базилевськими!

Карпо Баранников від несподіванки розгубився. Хіба могло йому спасти на думку, що турбаївці боятимуться Базилевських? Де поділися ті грізні козаки, які п'ять років наводили жах на всю округу? Баранников розсміявся з такого дива й став усіх запевняти, що залишаються вони в Турбаях не підданими Базилевських, а тільки до осені, щоб доглянути й зібрати врожай.

Та турбаївці вже нікому не вірили й вороже поглядали на Баранникова. Довго довелося дворянському засідателю й іншим умовляти селян залишитися для догляду за посівами, поки не домовилися скласти два списки, у яких записали, скільки чоловік з кожної сім'ї залишається. Один такий список відправили губернатору Каховському, а другий суд віддав на руки турбаївцям. У тому списку було підтверджено, що залишені в Турбаях тридцять сімей не є підданими Базилевських і мають право в будь-який час виїхати із села на місце переселення. Турбаївці з боєм у серці готувалися до переселення в чужий і невідомий край, спродуючи худобу та майно, яке не можна було забрати із собою. Як не хотілося їм покидати рідну землю, яка розквітла в ці благодатні весняні дні яскравими квітами, зазеленіла ніжною травою й молодим листям! Усілякими хитрощами намагалися відтягнути від'їзд. Та губернатор жодної миті не забував про них. Не дочекавшись від Градизького суду рішучих дій, він викликав до себе секунд-майора Карпова.

– Я мав велике задоволення, шановний Степане Андрійовичу, бачити вашу велику майстерність і кмітливість під час успішного приборкання турба-

ївських злочинців. Ваші старання будуть гідно оцінені імператрицею, якій я вже доповів про ваші заслуги перед престолом.

Секунд-майор Карпов від хвилювання весь почервонів і радісно забелькотів:

– Безмежно вдячний, Ваша світлосте!

Генерал-майор Каховський поблажливо посміхнувся, підійшов до майора й дружньо поклав йому руку на плече:

– Я призначаю вас відповідальним за переселення турбаївців на нові землі. Віднині ви можете повелівати всім чинам в Градизькому повіті з питань переселення злочинців. До 10 травня в Турбаях не повинно бути нікого, крім тих, кого ми залишили для догляду за посівами!

– Слухаюсь, Ваша світлосте!

Генерал Каховський підвів майора до карти й показав йому маршрути, якими повинні пересуватися турбаївці.

– Сім'ї козаків відправите через Олександрійський і Єлисаветградський повіти до Бендер.

Генерал провів по карті лінію маршруту переселенців до Дністра й біля села Паркани обвів кружечок.

– Тут ми їх і розмістимо. Другою партією відправите до Перекопу всіх тих, хто не має родинних зв'язків із козаками. Градизький суд зобов'язжить для обох партій скласти списки у двох екземплярах. Один список вручите командирам загонів, які супроводжуватимуть переселенців, а другий доставите мені. Накажіть старшим команд, щоб людей здали по прибутті на місце поселення за актом. Акти доставити мені й детально доповісти про виконання завдання.

Генерал Каховський любив мати справу з військовими й тепер, після від'їзду секунд-майора Карпова, був упевнений, що поставлене перед ним завдання буде виконане. 6 травня Степан Карпов прибув до Турбаїв і відразу відправив до Градизького суду нарочного з повелінням судовим чинам негайно прибути для виконання наказу губернатора. Через два дні прибули стряпчий Магденко з кількома засідателями й писарями. Секунд-майор Карпов дав команду зібрати турбаївців для оголошення розпорядження губернатора. Турбаївці мовчки слухали стряпчого Магденка, похмуро поглядаючи на Карпова, москалів і судочинців. Григорій Золотаревський, якого суд віддав на поруки громаді, тихо говорив Петрові Рогачці й Тарасу Козаченку:

– Наші побратими за вбивство панів і розгром їхнього маєтку одержали покарання, а ми повинні зі своєї рідної землі йти світ за очі?

Петро Рогачка слухав товариша, а сам думав про батька, якого засудили до смерті й відправили в Катеринослав.

– Як ми можемо покинути своїх рідних і піти на край світу, не дочекавшись вирішення їхньої долі? – сумно обізвався він.

– Не підемо із села, та й годі! – рішуче вигукнув Тарас.

Турбаївці всією громадою закричали:

– Поки не буде рішення верховного суду щодо наших односельців, ми нікуди не підемо! Адже жінки й діти не можуть їх покинути, а самі вони не в силах добратися на нові землі!

Ніхто не чекав від приборканих турбаївців нового сплеску. Секунд-майор Карпов залізним голосом гаркнув:

– Припинити гвалт! Хто не підкориться волі імператриці, губернатора й суду, той буде якнайжорстокіше покараний! Я з вами панькатися не збираюся!

Москалі й донські козаки взялися за зброю, а Карпов багатозначно подивився на гармати. Іти з голими руками проти рушниць і гармат було нерозумно. Жінка Семена Помазана з плачем виштовхала наперед купу своїх дітей.

– Куди я з ними сама в чужі краї? Чоловік у Катеринославі сидить, а вдома немає ні воза, ні волів, як їхати?..

Але сльози жінок і дітей не вплинули на неблаганного Карпова.

– Удів, які самі не в змозі переїжджати, хай заберуть до себе родичі! – гримнув на Палажку Помазан майор.

– Родичам своє майно нічим перевозити, бо Базилевські все загребли! – вигукнув Григорій Золотаревський.

Переговоривши зі стряпчим Магденком і засідателем Баранниковим, майор оголосив:

– Хто не може самостійно без чоловіків переїхати, може залишитися тут до осені із сім'ями, які доглядатимуть за посівами. Усі інші негайно готуйтеся в дорогу.

Знову загула громада, але проти солдат і гармат нічого не вдієш. Довелося змиритися, та так відразу виїхати із села неможливо. Наперед вийшов дід Денис Мойсенко. Розправивши сиві вуса, він поважно промовив:

– Якщо така наша доля гірка, що треба помирати на чужій землі, бо на рідній для нас уже немає місця, то доведеться скоритися їй. Значить, так нам судилося волею Господа Бога за гріхи наші. Але, поважний пане, зриватися в далеку дорогу поспіхом не годиться. Як кажуть люди, хто спішить – той людей смішить. А нам не до сміху.

Секунд-майор Карпов нетерпляче перебив:

– Ти нам приказками голову не мроч! Кажі прямо, що маєш сказати!

Дід почервонів від гніву:

– Не годиться, пане, старших перебивати! Я кажу про те, що роз'їжджаємося ми в різні місця, а жили довгі роки однією громадою, один одному позичали гроші, хліб, сіно, дрова й усе інше. Треба нам між собою розрахуватися, а також продати дещо з господарства, що із собою не можемо взяти, або відвезти до родичів на зберігання. На все це треба час, і раніше ніж за тиждень з усім не впоратися.

– Правильно! Не менше тижня потрібно на збори! – багатоголосо загула юрба.

Стряпчий Магденко тихо промовив до Карпова:

– Їхня світлість пан губернатор сам милостиво дозволив їм продати своє майно, тому ми не можемо заперечувати його повелінню.

– Треба було раніше виконувати те повеління! Тепер мені все нашвидкоруч вирішуй! – невдоволено пробурчав секунд-майор. – Доведеться дати тиждень на збори. Перевірте наявність жителів і приготуйте для кожної партії переселенців списки на відправлення в Таврію й Бессарабію.

Судові чини почали перевіряти, чи всі турбаївці на місці. Виявилося, що більше двадцяти жителів немає з різних причин: одні подалися в найми, другі поодружувалися й живуть тепер в інших селах, треті поїхали продавати худобу. Карпов негайно розіслав по селах москалів, щоб відшукати й повернути до Турбаїв відсутніх. Громаді ж майор суворо наказав:

– Даємо вам тиждень на збори. 17 травня без повторного нагадування всі разом зі своїм майном, жінками й дітьми вранці виїжджаєте із села й шикуетесь валкою на шляху!

Турбаївці з полегшенням зітхнули й розійшлися по дворах. Вони таки змігли відтягти від'їзд іще на тиждень! Кожний день лагодили вози, продавали свиней, курей, гусей, дрова, сіно, діжки, ступи, жорна, пасіку й інше добро, якого із собою не забереш. Цінні речі складали в скрині, а посуд, рогачі, кочерги, ціпи, коси, сокири, серпи – окремо на дно воза, перемощуючи сіном. Мішки зі збіжжям закладали в мажі доверху, накриваючи їх ряднами та мішковиною, обв'язували віжками й мотузками. Та скільки на той віз поміститься?! Навіть найбідніша сім'я не могла взяти всіх найнеобхідніших речей, а багатші тільки руками розводили:

– Куди його все приткнути?!

Продавали нажите роками добро за безцінь, а в кого були добрі й надійні родичі, ті відвозили своє майно до них. Як не старалися турбаївці, а за тиждень упоратися з усіма справами не встигли. А тут ще й надійшла звістка, що 186 чоловік засудили до різної кари, а за віщо всі інші жителі повинні каратися, покидаючи рідну землю й виїжджаючи в пустелю?

– Не будемо їхати, а силою всіх не вивезуть! – вирішили козаки.

17 травня вранці жодна сім'я не виїхала із села. Та секунд-майор Карпов був людиною рішучою й невблаганною. Коли сонце вже піднялося над лісом, а на шляху не було жодної мажі, Карпов розлючено вигукнув:

– Зараз я вас усіх повикидаю із злодійського кубла, мов тих собак!

Підняли солдатів по тривозі. Унтер-офіцери й прапорщики вишикували своїх підлеглих взводами, а донських козаків сотнями. Капітан доповів:

– Батальйон для виконання завдання готовий!

Карпов виступив із промовою:

– Солдати! Ми з вами брали неприступні стіни Ізмаїла, громили бусурманів біля Бендер і по Дунаю, здобуваючи собі й Вітчизні славу. Так послужимо й сьогодні, братці, нашій матінці-імператриці й Вітчизні, приборкуючи непокірних злодіїв, які вже п'ять років чинять беззаконня й різні злочини! Сьогодні їм приписано вранці виїхати всім на дорогу й відправитися на нові землі. Але турбаївські бунтівники зухвало не виконують мого розпорядження. Наказую капітану Маслоу й поручику Іванову взяти команду з 300 чоловік і силою повиганяти з дворів лиходіїв на стовповий шлях. Полковому осавулу Попову з двома сотнями козаків стати наготові біля села й у разі виникнення спротиву негайно завдати удару, щоб блискавично подавити його. Поручику Матякіну й прапорщику Канівальському з унтер-офіцерами підготувати гармати для стрільби картечю.

З табору під бій барабанів направилися до Турбаїв колони егерів. Вони заповнили всі провулки й двори, силою змушуючи селян запрягати волів, вантажити майно на вози й залишати село. Крик, плач дітей, жіночий лемент, чоловіча лайка, гавкання собак – усе злилося в один тривожний гул. Ридало ридма все село, востаннє поглядаючи на рідні хати. Навіть москалям стало не по собі від того величезного людського горя, але унтер-офіцери, прапорщики й капітан Маслов постійно покрикували на своїх підлеглих, і ті, підкоряючись дисципліні, продовжували своє чорне діло. Під обідню пору все скінчилося. За селом, на шляху, стояли дві величезні валки. Одна прямувала в Таврію, а друга – у Бессарабію, до Дністра. Односельці прощалися, обнімали один одного, плачучи від горя. По обидва боки валок вишикувалися москалі. Вони не заважали турбаївцям прощатися. Майор Карпов зібрав офіцерів на нараду.

– До Таврії відправляються ті турбаївці, які не мають родинних зв'язків із козаками – 560 чоловіків. Їх будуть конвоювати 20 егерів під командуванням капітана Маслова з поручиками Івановим і Самойленковим. Допомогатимуть їм 50 донських козаків із хорунжим Максаєвим. До Дністра відправляємо 239 переселенців із козаків і 229 чоловік простих мугирів із сім'ями. Їх супроводжуватимуть 200 егерів і 100 донських козаків під командуванням капітана Аракчеєва й поручика Матякіна з осавулом Касатовим. Усім офіцерам необхідно пам'ятати, що ви переправляєте робочу силу, куплену в державну казну. Тому в дорозі переселенців слід пильно оберігати й доправити всіх до місця призначення. Про одержання селян на місці призначення необхідно обов'язково взяти квитанцію, яку ви передасте мені, а я відправлю її пану губернатору. Щасливої вам дороги, панове!

Офіцери розійшлися до своїх команд і разом із земськими засідателями перевірили переселенців. Настав час від'їжджати.

– Рушай! Рушай! – пролунали команди, і валки рушили з місця, прямуючи в різні сторони.

Турбаївці не відривали очей від рідного села, дивлячись на хати й сади, на левади й пасіки, на луг і річку, на ліс і лани до того часу, поки вони не зникли за обрієм. Прощавай, рідна знедолена земле! Красуйся своєю чарівною й неповторною вродою сама, без своїх діток. Силою відірвали їх від тебе, рідна земле, і погнали в чужий непривітний край. Осиротіле село опустіло й притихло, мов цвинтар, на якому назавжди поховали козацьку волю.

* * *

Знедолена Польща стікала кров'ю волелюбних синів своїх у боротьбі за незалежність. Початок революційній бурі проти прусських і російських завоюювачів поклав бригадир Мадалинський, який пройшов бойовим рейдом до Кракова. Туди спішно прибув і генерал Тадеуш Костюшко, який, зустрівши по дорозі під Рацлавіцями загін росіян генерал-майора Тормасова, розгромив його. У бою підвела кіннота з дворянства, зате дива хоробрості демонстрували озброєні косами селяни-"косінери". Ці перші перемоги підняли бойовий дух усього польського народу. 6 квітня 1794 року під гучні

дзвони костьолів повстала Варшава, а 12 квітня, на Пасху, повстання долетіло до Вільна. Польща раділа, здобуваючи одну за одною перемоги над іноземними завойовниками. До лав повсталі армії генерала Костюшка цілими селами йшли добровольці, готові віддати життя в боротьбі проти іноземного поневолення, проти свого короля й ненависних поміщиків. Палали панські маєтки по всій Польщі, лунали заклики "Воля, Рівність і Братерство!"

Селянська революція перелякала польських магнатів, і вони поспішили виступити проти неї разом з іноземними поневолювачами. Зрада шляхти звела нанівець успіхи визвольної боротьби. Але, незважаючи на роздробленість сил поляків, пруссаки й росіяни не могли їх приборкати протягом весни й літа 1794 року.

Правитель України фельдмаршал Рум'янцев вирішив відправити до Польщі завзятого воюючого генерал-аншефа Суворова. 7 серпня надіслав Суворову листа, у якому говорилося, що Туреччина найближчим часом про війну не помишляє, а з Польщі й Литви час від часу надходять усе неприємніші новини. Суворов, не гаючи жодної хвилини, помчав до Варшави здобувати славу й почесні. 5 вересня він прибув із чотирнадцятитисячним військом до Крупчицького монастиря, де розташувалася вісімнадцятитисячна армія повстанців під командуванням Сераковського. Росіян від повсталих поляків відділяла болотиста рівнина. Уранці 6 вересня Суворов розпочав атаку. Подолавши болото, піхота кинулася на повстанців. Мужньо захищалися вони, але маючи значну перевагу в озброєнні, російські солдати вибили їх з окопів. У цей час на обох флангах польських військ з'явилася російська кіннота. Сераковський спішно відвів війська до густого лісу, рятуючись від переслідування.

Суворов вирішив дати своїм військам перепочити, а Сераковський чекав ворога з боку Переспоя, розставивши своїх воїнів у дві лінії. Проти добре озброєної російської армії з кіннотою й гарматами поляки виставили дванадцять тисяч повстанців, половина яких були озброєні косами. Оцінивши обстановку, полководець повстанців відступив за село Коршин, розташувшись на висоті двома колонами й поставивши три чотиригарматні батареї. Третя колона поляків намагалася потіснити лівий фланг росіян. Але на неї навалилася кавалерія, і зав'язався запеклий бій. Польські артилеристи влучно вражали ворога, змусивши його двічі відступити. У поєдинок вступила російська піхота. Сераковський віддав наказ двом іншим колонам відходити, сподіваючись знайти порятунок у лісах. Та з'явилася російська кіннота й навальним ударом врзалася в лави відступаючих поляків. Обидві колони повстанців полягли в нерівному жорстокому бою. Тільки невелика кількість їх встигла добігти до лісу й знайти там порятунок. Третя колона повстанців, яка першою вступила в бій, рятувалася серед боліт по берегах Бугу й Красни. У цьому бою армія Сераковського була повністю розгромлена. Росіяни теж не доічили половини свого війська. Розмістившись табором, вони стояли тут до самого жовтня. Повсталий народ Польщі набирався сил для вирішальної боротьби із жорстоким ворогом. Вождем революції Тадеуш Костюшко скрізь на визволеній землі встановлював народну владу за зразком Французької республіки. Катерина II збентежено заявила:

Дружина воли

Зван Кравченко

– Цей негідник Костюшко підняв прапор повстання безпосередньо біля земель нашої імперії! Належить негайно вжити всіх заходів, щоб якобінська пошесть не вразила південних губерній!

* * *

Губернатор Каховський наказав заарештувати майора Пассека, який, судячи з доносів, був затятим якобінцем і підбурював війська до бунту. Друзі попередили його про небезпеку, і він устиг утекти з Кременчука до Дністра. Звіди сподівався добратися до легендарної Франції. У селі Паркани Пассек зупинився в ісправника капітана Савицького, вірного друга й надійного соратника в боротьбі з тиранією. У ті дні друзі багато говорили про долю польського народу, знедоленого українського люду й про страждання російських селян у кріпосному рабстві, про жорстокість тиранії царизму.

– Тільки знищення тиранії монархій і встановлення вільних республік принесе людям щастя, а народам процвітання, – запально говорив Пассек.

– Ні, друже! Не кожна республіка принесе щастя поневоленому люду. Максиміліан Робесп'єр часто зі скептичною посмішкою запитував демагогів: "А що таке, панове, республіка?" Республіка тільки тоді принесе народу щастя, коли забезпечить повну владу всього народу, а не купки авантюристів, які від його імені, прикриваючись розмовами про щастя й волю, продовжуватимуть тиранити й гнобити трудовий люд. Така республіка страшніша за відкриту тиранію монархів! – відповів капітан Савицький.

Василь Пассек задумливо дивився вдалечінь, слухаючи товариша. Складний і суперечливий світ людського життя! Найпотаємніші інстинкти людської природи знаходять відбиток у багатогранному русі народів до щастя. Потяг до влади, безмежнажадоба багатства, слави та інших забаганок завжди стояли на шляху до гармонійного устрою суспільства.

– Хочу якнайшвидше добратися до Франції й вдихнути свіжого повітря Волі, Рівності й Братерства, – тихо промовив Пассек.

– Боюся, що довго французи отим свіжим повітрям дихати не будуть. Золотий вік щастя для всіх народів залишився далеко в минулому. Я третій рік гиню в цій пустелі, яку кожного дня заселяють борцями з кріпосним гнітом. Тут нещасні кріпаки з Новгородщини, Підмосков'я, Воронежа та інших губерній Росії. Серед них і твої земляки з Турбаїв бродять молдавськими селами з простягнутою рукою, випрошуючи милостині для опухлих від голоду дітей.

– Невже нічим не можна допомогти отим нещасним? – стурбовано запитав Пассек.

– Уже другий рік у цих краях посуха, люди мруть від голоду. Від пекучого сонця земля пересохла, перетворившись на камінь. Худоба падає з ніг на літніх пасовищах, а взимку не залишиться жодної корови, жодної пари волів по всій окрузі. Хліба заробити переселенцям ніде, і рятуються вони милістю православного люду, жебракуючи в забутій Богом пустелі.

– Це жахливо! Сотні селян із жінками, дітьми й старенькими батьками силоміць вигнані з рідної землі, відправлені на неминучу смерть! За що ж їм така кара?! Таку жорстокість неможливо спокійно спостерігати!

– Я стараюся їм допомогти, чим можу. Прибулих турбаївців ми розмістили в селах Яськах і Біляївці, дали їм ліс для спорудження хат, виділили землю й луки. Але засуха морить їх голодом, а допомогти хлібом може тільки губернатор. Колишній губернатор генерал Каховський помер у липні, а новий, Йосип Іванович Хорват, на мій рапорт до цього часу не дав ніякої відповіді. А між тим, уже шістдесят турбаївців померли від голоду, і це не останні, якщо не прибуде хліб, – сумно закінчив капітан Савицький.

– Допомагай, друже, нещасним, чим можеш, а я мушу їхати в Ясси. Там сподіваюся перейти кордон і добратися до Парижа. Залишайся здоровим і не згадуй лихом.

– Хай щастить тобі в житті, Василю, – сказав на прощання, обнімаючи друга, Савицький.

Він ще довго стояв після від'їзду товариша, у задумі дивлячись туди, де вже давно зникла коляска. Неприємно було на душі від жорстокої дійсності, від необхідності їхати геть із задушливої імперії. Життя... Танеш ти день за днем безповоротно, мов воскова свічка. І за час, поки вона горить, людина бажає власним розумом досягнути й зрозуміти світобудову й найскладнішу систему людського співіснування. Пізнаючи все навкруги, вона дивується, чому так важко досягти в усьому гармонії й краси? Чому жорстокість, зло й підлість існують віками? Чому з покоління в покоління люди борються за недосяжне щастя для себе й своїх братів по громаді, ідучи на ризик, нехтуючи своїм життям? Чи не є все це химерою й злими жартами диявола? Засмучений, повернувся Савицький до кімнати.

На другий день із Катеринослава від нового губернатора Йосипа Хорвата прийшов пакет. Капітан Савицький швидко зірвав сургуч і прочитав ордер щодо турбаївців: "Оскільки прибулі турбаївські переселенці, через неврожай минулого літа в тих краях, не маючи свого хліба й можливості де-небудь його заробити, терплять уже зараз крайню нужду в їжі, то для відвернення страшного кінця цих мучеників і збереження від цілковитої загибелі наказав я генерал-провіантмейстеру лейтенантської комісії відпустити для прогодування означених поселенців провіанту з Аджидерського армійського магазину для 860 душ на 2-місячний період. По одержанні цього розпорядження відправляйтеся з вимогою в указаний магазин відпустити вам провіанту на один місяць. Розподіліть його між усіма переселенцями по вашій волі, щоб ніхто з них більше не помирав від голоду. Чекайте кожного місяця на повеління про подальший прокорм цих людей і доповідайте мені про їхній стан. Крім того, даю вам знати, що залишених у Турбах 15 сімей я наказав командувачу Бузького єгерського корпусу 4-го батальйону секунд-майору Карпову відправити до вас для поселення з іншими..."

Прочитавши послання від губернатора, капітан Савицький полегшено зітхнув. У нього вже не було сил спокійно спостерігати за муками нещасних турбаївців. Він погукав денщика й наказав запрягти бричку, вирішивши негайно відправитися до Аджидерського армійського магазину за провіантом. По дорозі заїхав у Яськи й Біляївку сказати, щоб переселенці приготували

підводи для цього. Біля новозбудованої хати Філата Кравченка ісправник зупинив бричку. Господар зустрів прибулого ще на порозі:

– Прошу вас, шановний Андрію Пилиповичу! Раді вітати шановного гостя в нашій оселі.

Жінка Філата Химка заметушилася, застилаючи рушником ослін для гостя. Філат ніяково розвів руками:

– На новому місці дожилися до того, що й пригостити нічим. А було в Турбаях: тільки хто на поріг, так і кварта горілки вже на столі стоїть, а закуски – чого тільки душа забажає!

– Не ятри душу, Філате! І так щемить, – захлипала Химка.

Філат махнув тільки рукою й сумно промовив:

– Скільки років збирали ми добро копійку до копійки! Чумачку не одну звозив до Криму під пекучим сонцем, дощами, вітрами. Придбав уже хутирець, землю, господарство чимале! Самих овець було більше сотні! Усе те пішло прахом! Тепер за шматочок хліба віддаємо останнє добро. Якщо не привезуть односельці хліба з Турбаїв, то доведеться гинути з голоду, як наші сіроми Богу душу віддали, – бідкався Філат, утираючи зрадливу сльозу.

Ісправник терпляче вислухав господаря, потім поділився новиною:

– Одержав я від губернатора приємне повідомлення, що для вашої громади з армійського магазину виділяють провіант для харчування.

– Слава Господу Богу, що зглянувся над нами, грішними! – радо вигукнула господиня.

– Тебе, Філате, у громаді обрано за старшого, тож і їхав я до тебе, щоб сповістити. Для одержання провіанту необхідно направити до Аджидерського магазину людей із підводами. Доведеться тобі обійти односельців та організувати валку.

– Для такої справи все зроблю! – радо вигукнув Філат.

Капітан Савицький вийшов на подвір'я оглянути забудови. Звідусіль чувся стукіт сокир і молотків. Турбаївці зводили хати, сараї, готувалися пережити зиму. Андрій Савицький пройшовся новою вулицею села, що виросла за кілька місяців. Деякі турбаївці вже обмазали стіни нових хат, укрили дахи очеретом, але більшість ще працювала над каркасом. Капітан завернув до найближчої хати й задивився, як чоловіки вправно підганяли підсішки, залишаючи місце для короба. Брати Іван і Григорій Золотаревські поспішали до холодів закінчити роботу. Іван дивом зумів зберегти чотири пари волів, які тепер рятували сім'ю від голодної смерті. Щоб не викликати тривоги в трударів, ісправник покрокував далі. Сидячи на порозі незакінченої хати, гірко плакала молода жінка:

– Господи всевидящий! Де ж заховатися нам, грішним, що діяти? – голосила вона, б'ючись головою об одвірок.

Ісправник подивився й побачив біля неї дитину, яка лежала нерухомо. Почувши кроки, молодиця застигла від несподіванки, а тоді несамовито закричала:

– Пани прокляті! Ви ж украли, у багно погане втоптали мою колись святу душу! Тепер забрали останню мою радість, мою любов крихітку! Іроди, людоїди ненажерливі!

Савицький розгублено дивився на жінку із страшними очима, які блискували нездоровим вогнем. Він поспішив подалі від божевільної, яка продовжувала посылати прокльони:

– Скількох людей ви поїли, ріками сльози розлили, море крові випили, людоїди ненажерливі! Кляті, кляті кровопивці!

Із сіней вийшов, хитаючись, Тарас Козаченко, підійшов до жінки, обняв її й тихо промовив:

– Годі, Соломіє, убиватися. Перестань, голубко. Хіба слізьми горю допоможеш? Пожалій себе, не край мого серця на шматки.

Соломія затихла, схилила голову Тарасові на груди й продовжувала беззвучно ридати. Учора вони поховали матір, а сьогодні від голоду померла дитина. Тарас погладив Соломію по розкуйовдженому волоссю й тихо мовив:

– Я вже не знаю, чи живу, чи доживаю, чи, може, мертвий по світі волочуся, мов камінь увесь задубів. Де ж ти бродиш, клята воле, куди поділася, покинувши нас у пеклі?

Підійшов сусід Петро Рогачка.

– Ох, Тарасе, немає гірше, як у неволі про волю згадувати!

Тарас задумано глянув на товариша:

– А я, дурний, все марю тією волею. Ніколи ще вона не здавалася мені такою бажаною, як тепер на чужині в нещасті та голоді. Чи довго будемо ми, брате, у цій в'язниці, у цім пустиннім степу нудити світом?

Сльози покотилися по змарнілому обличчю козака. Петро відвернувся й сумно промовив:

– Мов подушне, обступили нас на чужині нужда, нудьга й голод. Смерть невблаганно косить усіх підряд. Та, може, воно й на краще. Не будуть померлі бідолахи мучитися й страждати в оцій пустелі разом із нами.

Тарас зажурено відказав:

– Шкода, що без пригоди, мов негода, минула наша молодість. Судилося нам, самотнім, у холодній хаті з голоду вмирати або під чужим тиним з простягнутою рукою жебраками околівати! За що такі муки маємо терпіти?!

До двору підійшов Філат Кравченко й ще здалеку обізвався:

– Чого зажурилися, козаки? Не горюйте, друзі, зараз їдемо по харчі у військовий магазин. Хліба нам виділили на кожного по два четверики на місяць. Дай, Боже, здоров'я за те нашому ісправникові Андрію Пилиповичу.

Радісна звістка про хліб блискавкою облетіла турбаївців. Повеселіли переселенці. Невдовзі із села виїхала валка. Надією загорілися очі в змарнілих від голоду людей. Як не тяжко жити, а померати нікому не хочеться!

* * *

Новий катеринославський губернатор енергійно повів справу з колонізацією земель між Дніпром і Дністром до самого Чорного моря. Дикі неосвоєні простори, укриті тирсою та пириєм, століттями топтали орди татар, ногайців, турків. Багатолітня жорстока війна Росії з могутньою Оттоманською Портою дала їй право на володіння цими безмежними просторами.

Щоб влада Російської імперії на всьому Причорноморському узбережжі була надійною, відразу ж за військами сюди почали прибувати переселенці, освоюючи безкрайні простори. Покійний губернатор Каховський не покладаючи рук трудився, аби якомога швидше олюднити ці місця. Багато було вже зроблено, але для нового губернатора роботи теж вистачало. Йосип Хорват із перших днів свого господарювання розпорядився ловити всіх, хто бродив степами Бессарабії, і поселяти в нових поселеннях. Особливу увагу Йосип Іванович приділяв землям, прилеглим до берегів Дніпра. Від Чорного моря до ревучих порогів не було закладено ще жодного порту, жодного селища, щоб вести торгівлю із заморськими країнами. Губернатор добре розумів важливість Дніпра для господарства губернії й усєї імперії. За короткий час він скуповує землі біля дніпровських порогів. Навпроти Звонецького порогу організовує нове поселення з переселенців та селян, що втікали від жорстокого кріпосного гніту.

Тільки-но з'являлися перші будівлі, одразу ж споруджували пристань для торгових кораблів, склади для товарів, млини із сукновальнями. За першим почали виростати інші, з'явилися церкви, сади, городи. Поряд із землями губернатора Хорвата простиралися землі полковника Синельникова й радника Герцванова. На запорізьких просторах, политих козацькою кров'ю, узялися за справу колоністи, яким бракувало робочих рук. Ціна за мужицьку душу з кожним роком усе зростала. За останні десять років вона збільшилась удвічі, і дешевше 100 карбованців жоден поміщик тепер не продавав свого хлопа. Висока вартість робочих рук змусила губернатора милостиво дозволити ісправнику капітану Савицькому виділити для турбаївців провіанту по два четверики на одну душу на цілий місяць з армійських запасів. Потреба в рабській праці врятувала їх від повного вимирання. Згадка про турбаївців змусила Хорвата детальніше поцікавитися тією справою. Переглядаючи папери покійного губернатора Каховського, він відчув усю глибину її трагізму. Убивство поміщиків Базилевських збентежило губернатора, викликало глибоке співчуття до загиблих і непримиренну ненависть до вбивць. Хорват невдоволено гримав на верховний суд, який цілий рік ревізував рішення Градизького суду, не виносячи підтвердження. Князь Шаховський розводив руками, виправдовуючи зволікання з турбаївською справою тим, що з нею пов'язана величезна кількість злочинів, які чинилися протягом п'яти років. Розміри й тяжкість злочинів потребували великої кількості писанини. Понад три тисячі аркушів списано у верховному суді по турбаївських злодіях! Крім того, тяжкість скоєного вимагає уточнення деталей усіх подій, що чинилися в Турбаях протягом цих років бунтівного життя. Цілий рік заново допитували турбаївців. Знову кати немилосердно били козаків, заганяли голки під нігті, знімали смугами шкіру, пекли розпеченим залізом, викручували руки й ноги. Такими нелюдськими тортурами імператорський верховний суд здобував "подноготную" правду. Не дочекавшись нового вироку, від страшних тортур у Катеринославській в'язниці померли Роман Кобзар, Федір Клименко й Степан Рогачка. Верховний суд запитав губернатора про можливість застосування указу імператриці, який скасовував тілесні пока-

рання злочинцям. Генерал Хорват невдоволено відповів, що імператриця й покійний губернатор Каховський писали: "Із числа злодіїв убивці й зачинщики хай понесуть найжорстокішу кару!"

– Я цілком схильюся до такої думки! Жодних поблажок для турбаївських злодіїв не може бути!

Поки верховний суд і верховна палата закінчували катувати ув'язнених, губернатор заподадливо старався задовольнити всі вимоги родини Базилевських. У своєму листі до фаворита імператриці Платона Зубова він писав: "Означені Базилевські претендують на 63587 карбованців на підставі наведених доказів і за зізнаннями самих турбаївців. За законами імперії необхідно вимагати від турбаївців повернути все награване до копійки. Я зі свого боку вважаю, що прохання Базилевських гідне поваги через причину втрати ними двох братів і сестри, а до того ще й через величезне пограбування й розорення маєтку, коли те здирство робили не тільки мужики, а й навіть їхні жінки та діти. Але через те, що всіх турбаївських жителів переселено до Дністра й у Таврію й через крайню нужду їхню там, що й прохарчувати себе вони не в змозі, вимагати від них задоволення претензій Базилевських абсолютно неможливо.

Височайшим указом Базилевським надано право шукати задоволення своїх вимог у самої імператорської величності. Базилевським уже виплачено за турбаївських жителів 31500 карбованців, передано в їхнє володіння турбаївську землю з хатами та іншими спорудами, відібрано й передано потерпілим добра на 77753 карбованці. Якщо буде призначено задоволення вимог Базилевських на 63587 карбованців від казни, то я просив би вашу світлість, щоб не затруднити видачу грошей потерпілим, задовольнити вимогу Базилевських частинами протягом трьох років. Усе це передаю особливому благородному вашої світлості..."

Губернатор усміхнувся, почувачись великим благодійником і праведником. Потерпілі отримують законне задоволення своїх вимог, а злодії – заслужену кару! У губернії й по всій імперії запанують спокій і благодать. Вороги могутньої Російської імперії, налякані її блискучими перемогами над Туреччиною, припинили. Повстала Польша знову придушена нездоланною силою вишколеного в столітніх війнах російського війська. На донесення Суворова про підкорення Варшави Катерина II вигукнула: "Ура! Фельдмаршал Суворов! Ви знаєте, що я без черги чинів не даю. Не можу образити старшого, але ви самі призначили себе фельдмаршалом, розгромивши Костюшка!" Суворов від щастя перетворився на нерозумну дитину. Коли фельдмаршальський жезл, якого він так довго чекав, нарешті віднесли для освячення в церкву, Суворов прийшов туди й наказав поставити в один ряд кілька стільців. Не звертаючи уваги на приголомшених свідків, новоспечений фельдмаршал почав перестрибувати через стільці й після кожного стрибка радісно вигукувати:

– Репніна обійшов!.. Салтикова обійшов!.. Прозоровського обійшов!..

Здобуття могутньої турецької фортеці Ізмаїла не дало генералу значних почесностей, а війна з польськими селянами, озброєними косами, принесла найвищу нагороду, про яку він марив не одну безсонну ніч.

Після придушення повстання Росія на довгі роки стала володаркою польських земель. Разом із Польщею принишкла в рабстві й Україна. По її безкрайніх степах тільки високі могили нагадують про минулі славні дні боротьби проти іноземних загарбників. Останніх учасників тієї боротьби за козацьку волю чекала сувора кара за законами Російської імперії. У холодні грудневі дні 1795 року Катеринославський верховний карний суд направив губернатору Хорвату рапорт із затвердженням "мненієм" Градизького нижнього земського суду й розправи про міру покарання турбаївців. За період ревізії в стінах тюрми від тортур загинули чотирнадцять турбаївців. Губернатор уважно прочитав вирок і поставив свою резолюцію. Сімом турбаївцям, яким було винесено смертний вирок, він повелів замінити страту стома ударами канчуків, вирізати ніздрі, поставити на обличчі тавро ВОРЪ і відіслати на каторжні роботи в Тобольську губернію довічно. Семену Помазану, Трохиму Довженку, Данилу Цапку, Григорію Ракші, Дмитру Сторчаку, Сергію Сердюченку й Власу Бабишенку губернатор повелів дати по вісімдесят п'ять ударів канчуками, вирізати ніздрі, поставити тавро ВОРЪ на лобі й на щоках, а потім також відправити на каторжні роботи в Тобольську губернію довічно. Василю Авраменку, Семену Кравченку, Степану Левенецю та іншим дати по шістдесят ударів канчуками й відправити на поселення до Дністра. Вирок виконати на місці вчиненого злочину в селі Турбаях. Туди належало відправити в'язнів під надійною охороною, а також ката з усіма його знаряддями й інструментами. Для покарання канчуками й для охорони злочинців губернатор Хорват повелів командувачу Полтавського легкокінного полку полковнику Давидову відрядити до Турбаїв ескадрон кінноти. Відпущених на поруки ста тридцяти чотирьох турбаївців, яких звинувачено у причетності до повстання, наказано покарати батогами на теперішніх місцях проживання прилюдно.

Турбаїво

Дружина боги

Зван Кравченко

Невпинним потоком мчать літа. Знову Україна уквітчалася білосніжним цвітом вишневих садів. Весняне сонечко веселим промінням освітило тихі води Хоролу, переливаючись зайчиками на сплесках хвиль. Зелений килим лугових трав простягся від річки до самих левад, за якими серед густого цвіту садів виглядають димарі турбаївських хат. Усе навкруги таке знайоме, рідне й близьке! Як і два роки тому, у ці травневі дні 1796 року на битому шляху біля Турбаїв з'явилася незвичайна валка. На возах сиділи в кайданах замучені й обірвані турбаївці. В очах Семена Помазана та його товаришів загорілися радісні вогники, коли вони побачили рідні місця. Тут вони народилися, тут хлопчиками безтурботно бігали вулицями села, лазили по садках, ганяли околицями, пасли овець. Тут до них прийшло перше кохання, радощі парубоцтва, прогулянки зоряними вечорами біля річки. Серед цих просторів лунали пісні на Івана Купала, на Різдво, на весіллях і гулянках. Тут, у Турбаях, пережили вони й муки кріпацького рабства, і боротьбу за волю. Тут насолоджувалися п'янким щастям здобутої на мить волі. Семен Помазан дивився на рідне село й думав: "Коли тепер ми знову на раду, на тиху розмову громадою зберемося?" Серце зайшлося від туги, і гірка сльоза покотилася по суворому обличчю козака.

По обидва боки валки мовчки рухалися вершники. Сумна й грізна процесія в'їхала в мертве село. Біля церкви на майдані зупинилася. Задзвеніли кайдани на ногах і руках каторжників. У центрі майдану кат у зловісному чорному одязі готував місце для проведення езекуції. Помічники вивантажували страшні знаряддя кари. Окремою купою склали канчуки з товстими ручками. На одному кінці такої ручки кріпився пружний шкіряний стовпчик із петлею на кінці. До петлі прив'язувався хвіст довжиною до двох сажнів, який виготовляли із широкого ремня з товстої сиром'ятої шкіри, зігнутої вздовж, коритцем, і так засушеної. Загострений кінець хвоста був твердий, мов камінь, і при ударі розсікав шкіру, вгризаючись у тіло. Від крові хвіст канчука швидко розм'якав, тому після десяти ударів його міняли на новий.

Турбаївці мовчки дивилися на ці жахливі приготування. За два роки людських тортур у Катеринославській в'язниці вони вже не відчували страху перед новими муками. Усі їхні почуття були загнані в кам'яний панцир оціпеніння. Тільки зустріч із рідним селом, з близькими до болю в серці вуличками й хатинками трохи оживила замучених людей. По їхніх скам'янілих обличчях текли сльози, а завмерлі душі мовчали. Навколо площі стіною вишикувалися москалі. Окремим гуртом стояли члени Градизького й вер-

ховного судів та верховної розправи. Біля них зібралася родина Базилевських в оточенні поміщиків із навколишніх сіл. Неподалік від площі під горою стояли селяни з Кринок, Вергунів, Остапйого, Очеретуватого, зігнані гайдуками, аби подивилися на розправу над турбаївцями.

Нарешті все було готове. Ударили церковні дзвони, сповіщаючи всім навкруги про велике горе людське на турбаївській землі. Солдати по одному підводили мучеників до ката. Семена Помазана першим поклали на живіт. Ноги зв'язали мотузкою, кінець якої тримав другий помічник ката. Сам кат узяв обома руками канчук і, відійшовши на три кроки від своєї жертви, зупинився, потираючи руки. Усі затихли в напруженому чеканні. Кат оглянув замерлий майдан, ще раз оцінив відстань до оголеної спини Семена. Завдавати удари канчуками необхідно було за особливими правилами, і це вимагало від канчукового майстра великого мистецтва. У тіло приреченого під час удару повинен вгризтися тільки кінець хвоста, а всі удари – лягати вздовж усієї спини паралельно один одному. Жоден удар не має перетинати вже нанесених кривавих смуг! Особливо уважно треба слідкувати за тим, аби відразу не перебити жертві хребет. Покарання канчуками необхідно виконувати театральню, щоб задовольнити натовп. Сьогодні роботи для ката було багато, тому необхідно берегти сили. Сотні очей уп'ялися в зловісну фігуру з канчуком у руках. Та от кат різко підняв обома руками канчук над головою й з гучним несамовитим криком швидко побіг до Семена Помазана. Страшний хвіст зі свистом прорізав повітря й уп'явся в тіло козака. На місці удару відірвався шматок м'яса, оголивши ребра. Зойки й плач селян, яких змусили дивитися на цю жахливу процедуру, заглушили стогін Помазана. З кожним ударом ката все більше оголялися кістки на спині. Його терзали живцем, відриваючи шматки м'яса від плечей до пояса. Такої нелюдської жорсткої кари годі було відшукати в інших народів! Тілесні покарання в Росії перетворилися на насолоду для любителів гострих відчуттів серед дворянства. Якщо люди з вирваними ніздрями або без вух були звичайнісіньким явищем, то людина без рубців на спині була великою рідкістю серед поневоленого трудового люду. Карати канчуками в 1460 році почав великий князь Дмитрій своїх непокірних бояр, а Іван Грозний немилосердно сік ними жінок під час погрому німецької слободи. Відтоді ця звіряча кара міцно вкоренилася в арсеналі російських тиранів.

Коли відраховували 85 ударів, на спину Помазана неможливо було глянути без жаху. М'ясо й шкіра висіли на ній шматками, кров залила все тіло. На пагорбі, у юрбі селян, стояв багатоголосий плач жінок, дітей і чоловіків. Похмуро дивилися на страшну процедуру й москалі, ховаючи зрадливі сльози. Тільки Базилевські серед цього моря людського горя зловтішно посміхалися. Їм приємно було бачити муки Помазана та його товаришів, і плач хлопів, яким це видовище назавжди відіб'є охоту шукати волю.

А тим часом кат продовжував свою справу. Тепер помічники тримали козака так, аби кат міг поставити на обличчі тавро. Уперше на Русі почали таврувати злодіїв ще в Новгородській республіці, випалюючи на щоках слово "ВОРЪ". Із 1754 року злодіям, розбійникам і вбивцям тавро ставили на лобі

й на щоках. Тепер уже таврували не розпеченим залізом, а вибивали гостримми шипами букви на обличчі й натирали порохом рани, залишаючи знаки назавжди.

Семена повернули, щоб судові чини й усі присутні добре бачили роботу ката. Той, не поспішаючи, розіклав пластинки із залізними голками, прикріпленими до дерев'яних ручок, і взяв у руки молоток. Приклавши першу пластину з голками Семену Помазану до лоба, кат розмахнувся молотком і різким ударом загнав голки в тіло козака. Потім закривавлений лоб швидко почав натирати порохом. Коли процедуру повторили на щоках, обличчя Помазана перетворилося на місиво з крові та пороху. Кат залишилося лише вирізати ніздрі й перейти до наступної жертви. Але помічники чомусь запитливо дивилися на майстра страшних мук, не подаючи приготовленого ножа. Кат подивився на жертву й невдоволено відійшов убік. Семен лежав нерухомий. Бідолаха не витримав страшних катувань, помер. Тривожна тиша залягла над майданом. Та час не чекав. На місце загиблого підвели Григорія Величка. Знову зі зловісним свистом розрізав повітря канчук, опускаючись на нову жертву. Крики, плач, стогін – усе злилося в один страшний тяжкий гул. Кат, розлючений невдачею з першим козаком, удруге з такою силою вдарив по спині Величка, що відразу перебив нещасному хребет.

Цілий день кат із помічниками "трудилися" в поті чола. До пізньої ночі не стихали розпачливі крики, страдницький стогін, плач і ридання. Здавалося, що повітря над Турбаями загуло, переповнене муками, стражданням, горем, слізьми й болем. Немилосердні удари канчука витримали тільки одинадцять турбаївців. Інші прилюдно прийняли мученицьку смерть. Поховали козаків у братській могилі. Жорстока розправа гірким болем відгукнулася в усіх навколишніх селах, у кожній поневоленій кріпосним рабством сім'ї. Страх, як кола по воді, розійшовся від Турбаїв по всій окрузі. На довгі десятиліття зігнувся покійрно в кріпосному рабстві український люд, надовго забувши про козацьку волю. Тільки інколи сліпий кобзар підійде до обезлюднілих Турбаїв, сяде на високій козацькій могилі й під звуки невмирущої кобзи заспіває пісню про славних турбаївців:

*Як ударив пан Помазан по великих вікнах,
Посипались склянки-брязки на Мар'янине ліжко.
– Оце ж тобі, Мар'янушко, за тонкій нитки,
Які пряли наші жінки, пряли й наші дітки.
Ой, що ж бо то за карета з гори спускається?
Отож тих Базилевських, що позиваються.
Від Турбаїв до Вергунів розкидані карти,
Не минулись Базилевцям козацькій жафти.
Від Турбаїв до Вергунів розкидані орішки,
Не минулись Базилевцям козацькі насмішки.
Від Турбаїв до Вергунів прокопані шанці,
Як побили Базилевців у п'ятницю франці.*

Зміст

ПЕРЕДНЄ СЛОВО. *О. А. Білоусько*5

Частина I. ШЛЯХ ДО СЕНАТУ

У Полтаві	7
На полі бою	14
Турбаї	26
Співець волі	43
Чумаки	49
Зустріч	53
Пастушок	58
Тирани	63
Пошуки	69
Подорож до Петербурга	76
Петербург	80
Милостиве рішення	91

Частина II. БУРЯ

Великдень	99
Радісна звістка	106
Сполох	114
Злість	119
Перемога!	131
Воля	138
Суд	147
Боротьба триває	155
Буря	173

Частина III. КОЗАКИ

Козаки	195
Непримиренні вороги	201
Найясніший князь Таврії	205
Морський намісник	212
Свіжий вітер із Парижа	216
Змова	223
Отаман Цапко	227

Весілля	231
Останній триумф найяснішого князя Таврії	244
Свято врожаю	256
Пригоди біля панського маєтку	260
Зрада	266
Частина IV. ЕПЛОГ	
Розплата	271
Переселення	278
ПІСЛЯСЛОВО	292

Історико-художнє видання

КРАВЧЕНКО Іван Семенович

*Тришара
Борі*

Історичний роман

Редактори Г. П. Грибан, В. В. Жадан, С. О. Пасішний
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректори Л. М. Калашник, С. О. Пасішний
Дизайн та ілюстрації Л. В. Ковальчук
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Мова українська

Підписано до друку 30.07.09. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура NewBaskervilleС. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,1. Ум. фарб.-відб. 24,5.
Обл.-вид. арк. 22,7. Тираж 500 пр. Вид. № 9.

Видавець: видавниче агентство «Дивосвіт».
36000, Полтава, вул. Жовтнева, 37.
Тел. (0532) 50-65-63, тел./факс (05322) 7-33-60.

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру серія ДК № 866 від 22.03.02.

Виготівник: «ІнтерГрафіка».
36016, Полтава, вул. Кагамлика, 80.
Тел. (0532) 50-63-53.

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру серія ДК № 1300 від 27.03.03.